تاریخ حسن

جلد اوّل

دربیان جغرافیۂ کشمیر

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

برائے متن فرشتہ ص ۲۵۲

وکالت پیر یا مرگ ـ ص ۲۲۹، ص ۲۵۱، ص ۱۵۶، ص ۳۱۵، ص ۲۴۳، ص ۲۴۴
ص ۳۱۴، ص ۳۰۴
۳۱۵

تھک ناگ ـ ص ۱۳۸، ص ۱۱۹۵، ص ۱۳۱ (ذبے دن)

پرگنہ حویلی ـ ص ۳۶۵

ص 282 حاشیہ ٹوم چک

ص 93 کریوہ خام پور (رسیا علی مردان خان) در عہد شاہ جہاں بار اول ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم ۱۰۶۰ھ مطابق ۱۶۵۰ء

اندراج ـ ۸۹-۱۸۴
مسند

فہرست مطالب

ب

بسم الله الرحمن الرحیم

سرنامهٔ عنوان سخن و دیباچهٔ بیان مدوّن بطغرای غرای ستایش و ثنای شاهنشاه بی‌همتائی حقیقی مزیّن و محلّی است که تاریخ دیمومیّت سلطنت او از بدایت و نهایت معرّا است و کارنامهٔ قیومیت مملکت از استدلال دال مبرا. خطبهٔ عظمت و جلال او "تؤتی الملک من تشآء، و تنزع الملک ممن تشآء، و تعزّ من تشآء، و تذل من تشآء"[1] بر منابر ادوار مذکور و مبیّن و سکّهٔ سطوت و استقلال او "لمن الملک الیوم لله الواحد القهّار"[2] بر روی دنانیر ادوات روزگار نافذ و مزیّن. واقعات و حالات حکومت او بر صفحات اوقات مذکور، و آثار و اخبار حکمت او بر اوراق اشجار و ازهار مسطور، فرامین و قوانین استحکام انتظامش در عالم کون و فساد هردم ناسخ و مکمل، و منشور امور مقدورات او بر افراد نوع مستطاع همیشه مسجّل و مستقبل، بیرلیغ بلیغ احکامات شهریاری او گرامیهٔ

[1] قرآن کریم، سورهٔ آل عمران پاره ۳ ؛ [2] سورهٔ مومن پاره ۲۴ ؛

منزل مرسول و مشمول، و توقیع وقیع جهانداری اُو صحایف منزله اول معوّل و معمول
"له الملک و له الحمد و هو علے کل شیء قدیر"[3] نظم

تعالی الله شهنشاه جهان است — که ظلّ اُو همه صاحب قران است
جهانگیران که اکبر در جهانند — چو عالمگیر از و شاه جهانند
شهنشاهیش دایم بے زوال است — قوی قیوم و قادر ذو الجلال است

حبذا پادشاهی است که به قوّت قدرت کاملهٔ خود وسعت آباد مملکت
دُنیا به ترصیص اساس نه گنبد آسمان و به تنصیص آوان و ازمان مختلف الالوان
کارگاه نمایان بوفور وسعت و رفعت آراست و رونق و شگرف کاری آن
بآرایش چراغانهٔ ثوابت و طوارق تابنده، و از نمایش قنادیل سیاره درخشنده
نماشاگاه شایگان بکمال خضارت و نضارت پیراست و پیکر کرهٔ غبراء در کنار
دایهٔ آب و هوا برضاعت چهار پستان[4] ارکان و باغذیهٔ تاثیرات مختصهٔ کواکب
آسمان پروردهٔ ظلمت کدهٔ آن از انعکاس انوار مشاعل تابندهٔ نیرین به
انفکاک لیل و نهار روشن کرده، معسکرے بدیع معلق افراخت و موجب
مقصود و مطلوب ارادت ذاتیهٔ خود بر فرق آں بظهور موالید ثلثه[5] ممکنات و
عسکر موجودات بانواع گوناگون و اقسام بوقلمون پیدا ساخته غلغلهٔ "انی
جاعل فی الارض خلیفة"[6] در عالم البسیط انداخت و نوع انسان را به وفور
مرحمت و احسان از جمیع موجودات اکلیل فاخرهٔ "ولقد کرمنا بنی آدم"[7]
برسر نهاده سریر آرای مسند خلافت و حکومت گردانید و کارگاه دنیا را

---

[3] سوره تغابن پاره ۲۸ ؛ [4] چهار پستان ارکان کنایه از عناصر اربعه یعنی آب و آتش و خاک و باد ؛ [5] جمادات و نباتات و حیوانات ؛ [6] قران کریم، سوره بقره پاره ۱
[7] سوره بنی اسرائیل پاره ۱۵ ؛

باحداث بقاع و بلاد، امصار و مساکن و اسواق و اشیا و ما فیہا آرایش داد و نمایش گاہ بظہور رسانید۔ نظم

شہنشاہیکہ تختش ہر مکان است — بہ ملک آفرینش حکمران است
جہاندارانِ دوراں شوکتِ اوست — پئے تنظیم عالم حکمتِ اوست
بشاہِ خاوری اکلیل زر داد — ز تاثیرش بہ بحر و کاں گہر داد
سکندر صارم از فرمان او آخت — ز مشرق تا بمغرب رایت افراخت
سلیمان را چو او تخت و نگیں داد — طیور و انس و جاں فرمود منقاد
ازو خاقانِ چیں این قانتیں یافت — ازو قیصر جہاں زیر نگیں یافت
بہ زارِ روس داد او کوس شاہی — تصلّف می کند از کج کلاہی
ازو موئے بو تیمورِ جہاں شد — شبانی در زمان صاحب قراں شد
جہانداراں کہ در دوراں سبب کرد — مطیع حکم سلطانِ عرب کرد

در نعت حضرت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم

پیش کارِ پیش گاہ عظمت و کبریا، سرِ دائرہ بارگاہ جلالت و اعتلا، مختار دولت العالیہ خافقین کارگزار سلطنت محروسۂ کونین، مدار المہام مملکت آفرینش، دیوان دفاتر دانش و بینش، منتظم ریاست مشمولۂ کون و فساد، مہتمم ولایت آجلۂ مرجع و معاد، سپہ سالار عسکر ممکنات و موجودات، سپہ دار لشکر مرئیات و مغیبات، مقدمۃ الجیش انبیا و مرسلین۔ تقدمۃ العیش اولیاء و متقین، مبدع قوانین دین و ملت، مخترع مضامین علم و حکمت، والی شارستان طریقت و تقویٰ، جالی اعیان معرفت و صفا۔ قاضی مقدمات شریعت، قاضی مجملات حقیقت، شارع منتصدان عاصی، قامع متمردان قاسی،

کاسر اکاسر ظلام، ناصر عساکر اسلام، آقای قدسیان آفاق، پیشوائے سبز حیان نہ رواق، خدیوِ جہاں کش، حاکم قضا امضا، خازن مخازن شفاعت، مالک ممالک جلالت، مطاع وملجأ عالم، متاع ومفخر آدم، قسیم بسیم الصفات، جسیم وسیم الحرکات، جناب مستطاب، طاہا خطاب، یاسین القاب۔ لولاک شان، صاحب قرآن، خاتم النبیین "وما ارسلناک الا رحمۃ للعلمین"[ش]

نظم

محمد کہ بر عالمش سروری است　　　بلیواج از حضرتِ تنگری است[۹]

زِ نورش مواد ہمہ کائنات　　　ظہورش مراد از ہمہ ممکنات

بہارِ جہاں را بدایت ازو　　　خزانِ زمان را نہایت ازو

بدیعُ البیان و فصیح اللسان　　　شفیع جہاں در رفیع المکان

خُور از چتر دارانِ درگاہِ او　　　مہ از پاسدارانِ خرگاہ اُو

خلافت گر خاص عالم پناہ　　　حمایت گر اُمّتِ پر گناہ

سبیعے جہاں را کشایش ازوست　　　شفیعے کہ ما را رہایش ازوست

شرف بیں، کہ در کشورِ کائنات　　　نظیرش نہ دیدہ کس از ممکنات

خیابان او باغِ ہفت آسمان　　　بیابان او ساحتِ لامکان

چو دربان کیواں بر ایوان اُو　　　سلیماں، نگہبان بدیوان اُو

ز دادار مختارِ کل در جہاں　　　بادوارِ فرماں دہِ سروراں

سزد نزل حق رحمتش بردوام

علیہ الصلوٰۃ علیہ السلام

ش قرآن کریم پارہ ۱۷، سورہ انبیاء۔

۹ بلیواج و تنگری یعنی پیغمبر و خدا بزبان ترکیہ۔

در مناقب خلفاء الراشدین و ائمہ معصومین رضوان اللہ علیہم اجمعین

خواقین بارگاہ عالیۂ رسالت، اراکین کارگاہ نامیہ خلافت، طرفداران کشور ملت عالی، سپہداران عسکر امت غالی، متصدیان ممالک ناسوت، مقتدایان مسالک لاہوت، مستوفیان دیوان شریعت و تقویٰ، منہیان عرفان حقیقت و ہدیٰ، تاجداران کوکبہ فخامت، نامداران دبدبۂ شہامت، متولیان جنود مسعود اولیا، محتسبان وفور اتقیا، اعیان دودمان نبوت، اعوان خاندان فتوت، سرفرازان عسکر سید ابرار، "والذین معہ اشداء علی الکفار"[1]

رؤس نجابت نصوص متین　　فصوص فخامت شموس مبین

ہمہ مجتبٰے اتقیا رہنما　　ہمہ پیشوا مقتدا اہتدا

ظہیران امت بشیران دیں　　امیران ملت مشیران دیں

ازیشاں ہمہ تا بدور قیام　　سعید و رشید و حمید و ہمام

باں آل و اصحاب سلطان دیں　　فدا قرۃ العین کنم از یقیں

خصوصاً باں چار مہر جلی　　ابوبکر و فاروق عثمان علے

مصابیح امت مآب ہمہ　　مفاتیح جنت جناب ہمہ

ہمہ تاجداران ملک یقیں　　ہمہ پاسداران دنیا و دیں

ہمہ بہتر و بہتر و شاہ دہر　　ہمہ سرور و رہبر دیں زدہر

ازیں جیش در عیش امت ہمہ　　کہ از کیش شاں یافت رفعت ہمہ

ہمہ ہادی راہ عین الیقین

سلامٌ علی کلہم اجمعین

---

[1] قرآن کریم پارہ ۲۷ سورہ محمدؐ؛

کوس اقتدار نواختن و علم مناقب پیر خود افراختن

تاجدار اورنگ صدق و یقین، جهاندار کشور دنیا و دین، آقای ابنای حقیقت، مقتدای اولیای شریعت، رهنمائے شب روان طریق وصال، پیشوای پیشوایان فضل و کمال، عقده کشای معاقد اشغال طریقت، اورنگ آرای ممالک اعمال و وطویت، مبشر به خطاب خالق بے چون ۔ «الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم ولا هم یحزنون[۱۱]»

ولایت مآب و معلی جناب — ملقب بالقاب شیخ شهاب[۱۲]

علم سهرورد است چون نام او — بعالم بسیط است انعام او

زفیضش شده بهره در خاص و عام — که کهف امان است و فخر انام

سبیل نجات و دلیل هدیٰ — کفیل عصاة و خلیل خدا

چراغ فلاح و سراغ رجا — مراغ صلاح و ایاغ عطا

اساس شریعت ازو استوار — رصاص طریقت ازو زرنگار

چراغ حقیقت ازو روشن است — مراغ هدایت ازو گلشن است

معارف ازو نشر اندر جهان — عوارف بود لمعهٔ نور آن[۱۳]

---

[۱۱] قرآن مجید، سورهٔ یونس پاره ۱۱ ۔ [۱۲] مراد از شیخ شهاب الدین سهروردی رحمته الله علیه (متوفی ۶۳۲ھ) بانی سلسلهٔ سهروردیه است۔ بقول دکتور براون روایتے که شیخ موصوف بوجه میلان بفلسفه بحکم صلاح الدین ایوبی مقتول شده غلط است۔ فی الحقیقت شخصے دیگر که همنام شهاب الدین سهروردی بود بامر سلطان مزبور بسبب الحاد و زندقه به قتل رسید۔ عوارف المعارف منسوب به شیخ موصوف است۔

[۱۳] دریں بیت بالفاظ معارف و عوارف مصنف بطریق ایهام کنایه از عوارف المعارف من تصنیف شهاب الدین سهروردی کرده است۔

بسی غوث و اقطاب چوں ماہتاب — منور شد از تاب آں آفتاب

بسے اولیاء کف بداماں او — شدہ مست از جام عرفان او

از و شیخ حمزہ شدہ مقتدا[۱۴] — بکشمیر زد رایت اہتدا

درین ملک مملوک او شد تمام — اقاصی ادانی خواص و عوام

شدہ رہبر و سرور عارفاں — زدہ کوس سلطانی اندر جہاں

از و فیض باطن باہل سداد — رسد دمبدم تا بہ یوم التناد

نگارم اگر جود و الطاف او — نگنجد بصد دفتر اوصاف او

از و نام کشمیر والا شدہ — از و کوہ ماراں مطلّٰی شدہ

از و جدّ[۱۵] من نور اسلام یافت — از و جان من در جہاں کام یافت

بدربار او از سگے کم ترم — ولے از نگاہش غضنفر فرم

بایں حیثیت پرعلش در روز حشر

الٰہی حسن را بکن بعث و نشر

---

[۱۴] یکے از بزرگان دین و سر حلقہ صوفیائے کشمیر است۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری صاحب "واقعات کشمیر" در ۹۰۰ھ از کتم عدم بوجود آمدند۔ "خاص دہر" تاریخ ولادت شد۔ و در ۹۷۴ھ بتاریخ ۲۴ ماہ صفر المظفر واصل بحق شدند۔ شیخ بابا داؤد خاکی یکے از مریدانِ خاص آنحضرت در ابیات ذیل ذکر وصال ایشاں کردہ اند ؎

شیخ حمزہ مرشد والا گہر — فوت شد در بست و چارم از صفر

رفت اکمل یافت فضل کردگار — عاقبت در نہصد و ہفتاد و چار

[۱۵] مراد از شیخ غازی الدین کول است کہ بتوجہ مخدوم شیخ حمزہ علیہ الرحمۃ دین اسلام قبول کرد۔ در زمانہ کفر موسوم بہ گنیش دتا تربہ کول بود؛

امّا بعد مخفی نماناد که این مخطی محذوف منهی ملهوف فجاجت و عبادت سیما حسن ابن عبدالرسول شیوا ساکن الاصل ضلع زونی مر شهر سرینگر کشمیر ستر الله عیوبهما و غفر ذنوبهما به خدمت ارباب فطرت و فطانت و اصحاب خبرت و رزانت متعرض و منصد گردد که این ضعیف نحیف به علت قلت ممارست طبیعت و عدم مهارت انشاء و عبارت مستدعی این امر خطیر و متحمل پیغاره اهل تعبیر نه بود. امّا به مقتضائی الحاح و ابرام بعضے عظمائی نامی و جمعے از اصدقائی گرامی که در اذعان فرمان ایشان عدولی کردن عین فضولی بود، در تنسیم و ترقیم این رساله اتفاق انتساق افتاد. و بر وقت تقطیع لباس این عروس و هنگام افتتاح عنوان این منشور منصوص تهیه تاریخ متقدمین برائے استدلال و استنباط حالات پیشین و تکشیف واقعات دیرین، بلحاظ توثیق مضامین این نمیقه نگارین از بسکه الزم و متحتم بود بسعی بلیغ همگی سی جلد کتب تواریخ قدیم و جدید که متضمن حالات این گل زمین مبسوط بود دستیاب گشته بر موضع تلفیق و تالیف آن متکفل و مستقصے ملاک این امر گردید.

تاریخ وقایع کشمیر از ملا احمد[16]، واقعات کشمیر از خواجه اعظم[17]

---

[16] دریں ایام این کتاب از نادرات است. امکان است که در عهد مصنف نسخهٔ "وقایع کشمیر" موجود بوده و بعدهٔ ظاهراً از امتداد زمانه مفقود شد ؛ [17] خواجه اعظم متوفی ۱۱۷۹ هجری. منشی اشرف علی استاد "دہلی کالج" در ۱۸۴۶ء ترجمه اردو واقعات کشمیر بنام "تاریخ اعظمی" شایع کردند و در ۱۳۰۳ھ بار اوّل در لاهور متن فارسیش بجامعهٔ الطباع پوشید. غلام محمد و نور محمد ناشران کتب سرینگر کشمیر بار دوم متنش در سلسله مطبوعات نمبر ۱۰۰۵ اچاپ سنگی نمودند ؛ مخطوطات قلمی این کتاب در کتابخانهٔ رضا، رام پور موجود است. از آں جمله یک در ۱۸۴۳ء و دوم در ۱۸۴۷ء نقل شده است. یک نسخهٔ قلمی این کتاب در کتابخانهٔ موقوفه

بہارستان شاہی[۱۸] مشہور براجہ ترنگ، تاریخ حیدر ملک چاڈورہ[۱۹]، نظام الوقایع مولوی محمد، تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو، تاریخ شاہنامہ محمد توفیق[۲۰] و سامی و شایق منظوم، تحقیقات امیری از امیر الدین پکلیوال، لُب التواریخ[۲۱] از مولوی بہاؤ الدین، باغ سلیمان از میر سعد اللہ منظوم[۲۲]، مختصر التواریخ از ملا عبد النبی

عبد السبحان معہ دیگرے در کتابخانہ لٹن، جامعہ اسلامیہ علی گڈھ (ہند) موجود است۔ (فہرست مخطوطات قلمی نمبرہ ۷۲)؎

[۱۸] از نادرات است مصنف کتاب مذکور تاریخ کشمیر از ابتداء ازمنۂ قدیمہ لغایت ۱۰۲۳ھ بیان نمودہ است۔ از ۹۸۶ھ بیان واقعات کشمیر را بالتفصیل بکار بردہ است (فہرست مخطوطات برٹش میوزیم نمبرہ ۲۲۷۷ و ۲۹۷ B و فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس لندن نمبرہ ۵۰۷)؎

[۱۹] بقول صاحب اقبالنامہ جہانگیری ملک حیدر چاڈورہ عرصہ ۲۴ سال در ملازمت یوسف شاہ چک تاجدار آخرین کشمیر بود و در ایام جلاوطنی مؤخر الذکر بہ بنگال در جاگیر او ہمراہ آقا و ولی نعمت خود بودہ دامن رفاقتش از دست نداد۔ ملک حیدر مذکور شاہد عینی واقعہ قتل شیر افگن است۔

[۲۰] یک نقل کتاب (حصہ اوّل) در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبرہ ۲۴ موجود است۔

[۲۱] کتاب مذکور بدو حصہ انقسام دارد۔ در تاریخ کشمیر از زمانۂ قدیم تا عہد جہانگیر بیان شدہ است و در دوم خاندانہائے ہم عصر ایران و توران مذکور است مصنف اختصار احوال ہنود از "راجہ ترنگنی" تصنیف کلہن پنڈت اخذ کردہ است (فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس نمبرہ ۲۸۴۶ و نمبرہ ۵۱۰ و کتابخانہ برٹش میوزیم نمبرہ ۲۹۸ B و فہرست کتابخانہ پیرس میوزیم مخطوطات نمبرہ ۶۲۵ و تتمہ فہرست مخطوطات مرتبہ دکتور براؤن جامعہ کیمبرج و

تاریخ محمدی از محمد حیات، پنج مثنوی از سلیم و کلیم و غصالی و میرالہی و احسن در[25]
تعریف کشمیر، گلزار کشمیر و گلاب نامہ از دیوان کرپا رام[24]، منتخب التواریخ[25]

کتابخانہ جامعہ آکسفورڈ نمبر ۳۱۶ و ۳۱۷ و کتابخانہ میوزیم نمبر ۳۶۶ ؛

[20] رجوع کنید بہ "ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس" تصنیف پروفیسر سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی لندن نمبر ۸۷۹ در احوال کشمیر و واقعات ملک گیری اکبر در کشمیر۔ نام کتاب "احوال کشمیر" درج است۔ خان ہیوجل این را تصنیف رفیع الدین محمد بیان کردہ است ؛

[21] نقلے در کتابخانہ برٹش میوزیم تحت فہرست مخطوطات قلمی نمبر ۹۵۷ (A) موجود است

[22] فہرست کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر نمبر ۴۷ و فہرست کتابخانہ آصفیہ حیدر آباد دکن نمبر ۲۰۵ ؛

[23] از دیوان کرپا رام متوفی ۱۸۷۶ء مطبع کوہ نور لاہور ۱۲۸۰ھ ؛

[24] گلاب نامہ از دیوان کرپا رام بفرمائش مہاراجہ رنبیر سنگھ (م ۱۸۸۴ء) بطرز اکبر نامہ نوشتہ شد۔ از روئے واقعات تاریخی معتبر شمار نمی شود۔ از قصص و روایات عامہ مملو است مصنفش ذکر ماخذ ہائے خود نکردہ است۔ کتاب مذکور در ۱۹۳۲ بکرمی در مطبع سری رنبیر پرکاش جموں حلیۂ انطباع پوشیدہ است و در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبر ۴۶۱ نسخہ موجود است ؛

دیوان کرپا رام مذکور از خاندان دیوان جوالا سہائے مدار المہام مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود و در قصبۂ ایمن آباد پنجاب سکونت داشت۔ بعد فوت پدر خود بعہد رنبیر سنگھ مدار المہام ریاست بود۔ در انشاء فارسی و علوم متداولہ مہارت نامہ داشت ؛

[25] بفرمائش عارف خاں نائب و دیوان صوبۂ کشمیر در ۴۳ھ جلوس شاہ عالم نوشتہ شد۔ نقلے در کتابخانہ پیرس میوزیم نمبر ۶۲۸ مع تتمۂ حالات تا ۱۸۴۷ء موجود است و یک در کتابخانہ موقوفہ عبدالسبحان در کتابخانہ لٹن جامعہ اسلامیہ علی گڑھ نمبر ۱ ؛

از نراین کول، مجموعہ تواریخ از بیربل کاچرو[26]، تاریخ انگریزی از مسٹر لارنس صاحب[27]، نادرن باربار از مسٹر درو صاحب[28]، جغرافیہ عالم از ہنڈرسن صاحب، تاریخ فرشتہ[29]، ناسخ التواریخ، تاریخ رشیدی، واقعات درّانی، قصص الہند، واقعات ہند، گلدستہ کشمیر[30]، جام جہاں نما، رنجیت نامہ، خرد افروز، مفتاح الارض، وغیرہ موجب مطابقت و مقابلت یک دیگر در تصحیح و تصدیق حالات با قصے انعابات کوشیدہ قصص و حکایات غیر وثوق و اختلاف ردیہ ترک دادہ ترتیب آں بر یک مقدمہ و چہار حصہ منتظم گردید۔

مقدمہ

در تبیین بعضے حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین۔ حصہ اوّل در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیت و کیفیت حالات متعلقہ و متفرقہ آں۔ حصہ دوم در ذکر راجہای کامگار و سلاطین نامدار۔ حصہ سوم در ذکر اولیائے بزرگوار و فضلای تقوی شعار۔ حصہ چہارم در بیان احوال شعرای بلاغت آثار

امّا در تنمیق ایں رسالہ چند چیز مشمول است:۔

اوّل۔ بنا بر رعایت ابناء وقت از تدقیق عبارت و ثاقل الفاظ اجتناب

---

[26] کتابخانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۱۴۰ ؎

[27] مراد از "دیلی آف کشمیر"۔ کتاب مذبور در ۱۸۹۵ء چاپ شدہ است ؎

[28] "دی نادرن بیریر آف انڈیا" از فریڈرک ڈریو، مطبوعہ در ۱۸۷۷ء باہتمام ایڈورڈ سٹینفورڈ، ۵۵ چیرنگ کراس، ایس۔ ڈبلیو۔ لنڈن ؎

[29] تاریخ فرشتہ از محمد قاسم ہندو شاہ فرشتہ ؎

[30] تصنیف ہر گوپال کول خستہ۔ کتاب مذبور در زبان اُردو است۔ در ۱۸۸۳ء چاپ سنگی شدہ۔ فی الحال از نادرات است ؎

کردہ بعبارت سادہ و متن سلاسہ بنحوے عام فہم، خالی از فتور مختصر مخل و عاری
از قصور طول ممل مرتب گشت۔

دوم۔ بعضے نکات کہ در تذکرۂ راجہای پیشین مشحون از اغراق و
مبالغہ مروی بود اگرچہ ایراد آں محل بیچارۂ اہل تقریر است لیکن بنا بر چاشنی
خاطر دوستان عجائب پسند ترک آں انسب نہ دیدہ۔ من جملۂ آں بعضے نکات
تسطیر یافت و برائے تنبہ و آگاہی آں علامت "قف" بر موقعۂ مبالغہ
مرقوم شد تاکہ بینندگاں از مبالغہ و اغراق متنبہ باشند۔

سوم۔ ایں مجموعۂ مرسوم کہ بہ تاریخ حسن موسوم است در سنہ یک
ہزار و سہ صد و یک [۱۳۰۱] از ممکن خاطر جلوۂ ظہور افروخت و ہنگام تلفیق آں
سنوات مختلفہ کہ در تداول ازمنہ مشہور است بہ حساب جمل صغیر از خزینۂ
خیال ہمچنیں ظہور یافت سنۂ ہجری تاریخ ملک [۱۳۰۱] سنۂ عیسوی تواریخ ملوک
کاشمیر [۱۸۸] سنۂ بکرمی تاریخ سلاطین کشمیر [۱۹۴۱] سنۂ کلجگ تاریخ بے نظیر در نظامت
ولات کشمیر [۹۸۰]۔

چہارم۔ اکثر مؤرخان کشمیر از روی مکابرہ و استعلا کوس خودستائی
نواختہ علم تعصب و مفاخرت افراختہ از حقیقت اصلی انحراف ورزیدہ۔
نیازمند موجب استکانت ذاتیہ تعصب و تفاخر و جانب داری شیوۂ
خود نگذاشتہ در حفظ مراتب و رعایت ہر کس پرداختہ ہیچ کسے را خراش
خاطر ننمود۔

پنجم۔ تاریخ راجہ ترنگنی کلہن پنڈت کہ اصل الاصول تواریخ کشمیر
بزبان سنسکرت مشہور است ترجمۂ فارسی آں بہ علت انقلاب و استکتاب
جہلا تصحیف و تحریف یافتہ بود، نیازمند ترجمۂ خود با اصل نسخہ مقابلہ

نموده تحریف کلمات و اغلاط به قلم تصحیح آراسته مضامین غیر مفید بعلت طوالت محذوف نمود۔

ششم۔ بعضی از اذکار راجها که کلہن پنڈت بعدم وثوق اخبار ترک داده بود موجب ترجمهٔ رتن پوران درین رساله اندراج پذیرفت۔

هفتم۔ در مطابقت سنین مشهوره هیچ کسی از مورخان پیشین پرداخت نه کرده بود۔ این هیچمدان بکمال عرق ریزی تطبیق سنهٔ هجری و عیسوی و بکرمی وغیره نموده درین نسخه درج نمود۔ والله الموفق والمعین

مقدمه

"در تبیین بعضی حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین و تشریح افلاک"

بدان که علمائے متقدمین یونان نه طبق افلاک ثابت کرده اند که در ضمن هر یک طبقهٔ آسمان چند طبقهٔ دیگر مرکوز است و تمامی آسمانها همیشه در گردش می باشند و پیوسته اند باهمدیگر بغیر فصل مانند کره‌های عناصر همچنانکه کرهٔ هوا ملفوف است بر کرهٔ زمین و آب از هر جانب و کرهٔ نار حاوی است بر کرهٔ هوا کذالک آسمان اول پیچیده است بر کرهٔ نار و فلک دوم محیط است بر آسمان الی آخره و تمامی افلاک مدورانه بشکل کروی مانند بیضه و زمین درمیان آسمان به مثال زردئی بیضه است۔ هشت آسمان همیشه دور میکنند از مغرب بطرف مشرق و آسمان نهم مخالف دیگر افلاک گردش می کند از مشرق بطرف مغرب که آسمانهای ماتحت خود را با کرهٔ نار بالقسر با خود می گرداند۔ علمای اسلامی همگی مخصوص می دارند هفت طبقهٔ آسمان ها و فلک هشتم را کرسی و نهم را عرش می نامند اما کرویت افلاک و نه بودن فصل درمیان دو آسمان ثابت نمی دارند۔ و گردش آسمان را قایل اند۔ حکما هر یک آسمان را

دو قطب وہمی لازم می دارند۔ قطب آں نقطہ مفروضہ را گویند کہ چوں جسم کروی دور می کند۔ آں نقطہ بجائی خویش قایم باشد۔ بنا برآں ہر یک آسمان را دو نقطۂ متقابلہ غیر متحرک ضروریست پس در ہر آسمان قطبے بطرف شمال وقطبی بجانب جنوب لازم می آیند۔

تخیّل در تعیّن سبع سموات

بدانکہ ہفت آسمان متضمن است بر چند طبقۂ دیگر وجملۂ آن منقسم است بر سہ قسم۔

قسم اوّل۔ فلک حاوی یعنی وے محیط می باشد ومرکز او کرۂ زمین است۔

قسم دوم۔ محیط است بر عالم امّا زمین مرکزِ او نیست وآں را فلک الخارج المرکز می نامند۔

قسم سوم را فلک التدویر نام کردہ اند وآں محیط عالم نیست بلکہ درضمن فلک واقع است در وسط مخصوص بالجملہ ہر طبقہ را فلک می نامند مجازاً وجملۂ ایں ہا موسوم اند بہ فلک کلّی وفلک ہشتم ونہم غیر ایں ہا است۔ بداں کہ درضمن فلک کلّی کہ طبقات دیگر مرکوز اند ہر یک را گردش خود مختلف دارد وگردش تمامی آسمان ہا بمانند۔ رحیٰ باشد یعنی مثل آسیا برسرما می گردد یا دولابیکہ مانند دولاب حرکت کند ویا حمایلے حرکت رحوی بنظر سکّان تحت اقطاب بُود وحرکت دولابی نظر سکّان

؎۔ تصور نہ افلاک اعتقاد مذاہب مختلف است۔ امّا نزد علماءٔ "سائنس" آسمان منتہائے نظر را می گویند۔ نزد ایشان نیلگونی کہ ما مشاہدہ می کنیم عبارت از بخارہائے آبی است کہ ہمیشہ در کرۂ ہوائی مجتمع می باشند۔ جامع اللغات اردو جلد ۲ مولفہ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور

خط استوا و حرکت حمایلی نظر سکان اقلیم متوسط بین دو سمت۔

بدانکه حرکت فلک التدویر به نسبت هر فلک مختلف است گاهے بر طبق فلک کلی متحرک شود گاهی مخالف آں۔ ازاں جمله بعضے بسرعت گردند بعضی باهستگی بالجمله فلک التدویر قمر اسرع الحرکت است از کردهٔ فلک التدویر آسمانهای دیگر۔ لهذا قمر را بیک فلک میگویند که فلک تدویر ماه در چهارده روز دوره تمام کند۔ آسمان اوّل۔ که آں را آسمان دنیا و فلک القمر میگویند دریک ماه دوره تمام می کند۔ دوم فلک العطارد۔ قریب یک سال دوره تمام می کند۔ سوم فلک الزهره که دریک سال دوره ختم مے کند۔ چهارم فلک الشمس دریک سال دوره تمام مے کند۔ پنجم فلک المریخ که دریک سال و دو ماه دوره تمام می کند۔ ششم فلک المشتری که در عرصهٔ دوازده سال یک دوره تمام می کند۔ هفتم فلک الزحل است واو بسی سال دوره تمام می کند۔ بالا گفته شد که هر فلک علوی محیط ماتحت خود است و آنچه از تعیین مدت دور هر واحد ذکر یافت بنا بر حرکت طبعی آنهاست ورنه به سبب گردش فلک الافلاک جمله آسمانها را دریک شبانروز بطرف مخالف حرکت آں ها بالقسر دوره تمام می گردد چنانچه گفته شود:۔

تشریح آسمان هشتم که آں را فلک البروج و فلک الثوابت و بقول اهل شرع کرسی خوانند۔ حرکت طبعی وے مثل آسمان هائے دیگر از مغرب به مشرق است گفته اند درسی و شش هزار سال دوره تمام مے کند و تمامی ستاره غیر از سبع سیاره درین ثابت اند۔

اکنوں بداں که حکما این فلک را دوازده حصه متساوی کرده اند و آں را دوازده برج می نامند طول همه برج بسمت شمال و جنوب

باشد عرض آنها بناحیۂ مشرق و مغرب یعنی از قطب شمالی تا قطب جنوبی
راستار است هر برج رسیده بمشابۂ قاشهای خربوزه۔ پس هر برجے
به سی قسم منقسم می شود و هر قسم را درجه خوانند پس فلک البروج سی
صد و شصت درجه باشد و در هر برجے از اجتماع چند ستاره شکلے
از اشکال واقع است آں برج بهماں شکلے مسمے شد چوں حمل[1]، ثور[2]،
جوزا[3]، سرطان[4]، اسد[5]، سنبله[6]، میزان[7]، عقرب[8]، قوس[9]، جدی[10]، دلو[11]
حوت[12]۔ بزبان هندی میکه[1]، برکھ[2]، متھن[3]، کرک[4]، سنگھ[5]، کنیاں[6]، تلا[7]،
دریچک[8]، دھن[9]، مکر[10]، کونب[11]، مین[12]۔ ایں که میگویند که فلان ستاره در
فلان برج رسید معنی آں باشد مثلاً وقتیکه آفتاب در برج حمل می
آید پس آن وقت خطی مستقیم وهمی از آفتاب کشیده آسمان ها را قطع
کرده بفلک البروج می رسانیم در برج حمل برابر افتد گوئیم آفتاب در
حمل است دیگر نه ظاهر است سیاره ها در آسمان هائے ماتحت اند۔ وقوع
ایں ها در فلک هشتم امکان ندارد۔ و ایں فلک را نیز دو قطب است و
در ایں محل اتفاقاً دو ستاره نیز واقع است در شمال و جنوب چنانچه قطب شمالی
مشاهده می شود۔ اما قطب جنوبی بر سکان اهل شمال مخفی است۔ چنانچه
ربع مسکون در ناحیۂ شمال واقع است و سمت جنوب به تمامه در آب۔
فیمابین قطبین خطے تصور باید کرد که از مشرق تا بمغرب متساوی بگذرد
و آں دایره را منطقة البروج گویند۔

آسمان نهم مسمّی است بفلک الافلاک و فلک الاطلس و فلک الاعظم و
حرکت وی بر خلاف حرکت آسمان های دیگر است یعنی از مشرق بمغرب
در غایت سرعت حرکت در یک شب و روز دوره تمام می کند و از همه

افلاک را بالقسر با خود حرکت می دہد پس دورۂ قسری آسمان ہای دیگر نیز بمتابعت او در یک شبانروز می شود۔ ہر چند کہ دور طبیعی آن ہا بر ضد این حرکت است چنانچہ گذشت۔ درین فلک ہیچ ستارہ نیست لہذا آں را اطلس خوانند۔

اکنوں دریابند کہ محیط حقیقی ہمیں فلک است و زمین بمثابۂ مرکز است در وسط حقیقی آں۔ چوں ہر فلک را دو قطب ضروری است درین جا نیز فرض کنند یکے بہ سمت شمال دویم بطرف جنوب در مقابل آں۔ و فیما بین قطبین خطے تصور کنند کہ در سایر فلک گذشتہ باشد از مشرق تا بمغرب۔ و این خط موہومہ را دائرہ معدل النہار[۳۲] گویند و منطقہ خوانند مثلاً کرۂ فلک مذبور را دو کاسہ فرض کنند شمالاً و جنوباً و در وسط حقیقی ہر کاسہ نقطہ قطبی ثبت سازند و ملتقای این دو کاسہ متساوی المقدار دایرہ معدل النہار تصور نمایند و حکما این فلک را بہ خیال خود محدود خوانند و گویند ما ورائے این نہ خلاست نہ ملا۔

بیان کیفیت زمین و سیارہ۔

بدانکہ حکما را در وضع آں اختلافست بعضے گویند بر شکل نیم کرہ است بر آب استادہ و بعضے گویند بر ہوا قائم است و بر شکل سپر است

[۳۲] خط معدل النہار دایرہ ایست کہ تنصیف عالم می نماید از مشرق تا بمغرب چوں سیر آفتاب برین دایرہ واقع گردد در جمیع نواحی تقریباً روز و شب برابر می شود مگر در عرض این تعیین برابر نمی شود آفتاب در سال بدو مرتبہ برین دایرہ سیر می کند ؎

و زمین ہمیشہ قایم است و آسمان متحرک۔ امّا اکثرے از قدما و جمہور دانایان فرنگ بر آنند کہ کروی است بمثابۂ زردی بیضہ در وسط ہوا واقع ہمیشہ متحرک است بحرکت دولابی۔ تبدل کہ در اجزائے فلکی نسبت بہ خود مے بینیم بنا بر انتقال ارض است۔

پوشیدہ نماند کہ ارض سہ طبقہ است یکے آں کہ نزد ما است و وے مرکب است بآب و ہوا۔ دوم آں کہ زیر آنست و وے مرکب است بآب نہ بہ ہوا۔ سوم آں کہ قریب بمرکز است و وے بر صرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد۔ درحالیکہ زمین بمثابۂ نقطہ ایست در دایرۂ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شد، در محاذی معدل النہار و منطقۃ البروج ہماں ساں خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضہ را خط استوا[۳۳] می نامند بنا بر استوا یچہ دریں جا شب و روز ہمیشہ برابر می باشد۔ بہ وقوع خط استواء زمین را دو حصّہ فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّہ بمثابۂ دو کاسہ باشد کہ لبہائی ہر دو باہم پیوستہ بود و ملتقای آں ہا خط استواء ست و در وسط حقیقی دو کاسہ دو نقطۂ متقابلہ تصور نمودہ اند۔ شمالاً و جنوباً و ایں ہر دو نقطہ را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملۂ کرۂ زمین سہ ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف کہ آں را ربع مسکوں نامند و ہفت اقلیم و جز آن جبالہا و خرابہا در ہمیں محصور است۔

[۳۳] - خطیست موہومی کہ یک سر آں بشرق و سر دیگر بمغرب کہ حکما در عین محاذات دایرہ معدل النہار بر وسط زمین فرض کنند بہ نہجیکہ اگر دایرہ معدل النہار قاطع عالم شدہ زمین را باہم قطع نماید پس زمین از جائیکہ قطع شود ہمانجا خط استواء ست۔

تقاضای طبیعی آں است کہ آب بر جمیع اجزائی زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمیں جہت ظہور مرکبات درخواست بود، خالق الخلق حیلۂ بر انگیخت تا آب در بعض اجزای زمین در آید تاکہ زمین از یک جہتہ مکشوف باشد۔ وحیلہ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیدہ است کہ بقوای خود بعض عناصر را گرم می کند و بداں سبب عنصر متبخر و متدخن مے شود۔ پس ہرگاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد دخان شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک* می نماید زیرا کہ زمین سیال نیست تا جبر نقصان تواند کرد۔ ازاں کہ آب طالب جہتہ مرکز است بالطبع بداں جائیگاہ خالی در زمین می در آید آب کہ در خلل زمین می در آید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزای زمین بسبب تدخن فرج می افتد دیگر آب در آں جا می در آید و روئی زمین مکشوف ماند بصنعت الٰہی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

بقیاس حکمای متاخرین ثابت آن است کہ آسمان قائم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دورے کند و انسان و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند۔ ازیں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصۂ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا میشود۔ چوں آں حصۂ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سیب بمقابلۂ چراغ آویزان می گذاریم حصۂ کہ مقابل چراغ باشد، روشن میشود۔ و حصۂ خلف آں تاریک

* تہی و خالی

می ماند۔ بدینساں حصۂ زمین کہ مقابل آفتاب می باشد، روشن میشود۔ و حصۂ پسین زمین کہ پرتوِ آفتاب براں نمی تابد تاریک می ماند۔ پس حصۂ زمین کہ از ما بطرف مشرق واقع است آں حصہ را اوّلاً بہ شعاع خود آفتاب روشن ہمی کند و مارا طلوع آفتاب از افق بنظر می آید چونکہ لحظہ بلحظہ ما مقابل آفتاب میشویم و آفتاب سمت الراس اوج می کند، دوپہر می شود پس بحرکت زمین آں حصہ کہ بر سر آں می باشیم بطرف مشرق رجوع کند و آفتاب بجانب مغرب گراید بما معلوم می شود کہ خورشید در مغرب غروب میکند۔ فی الحقیقت آفتاب غروب نمیکند لیکن ما بہ سبب گردش زمین بطرف مشرق می رویم۔ آفتاب از ما غائب گردد موجب آں ظلمت پدید می آید۔ ایں حرکت را حرکت روزانہ میگویند۔

حرکت سالانۂ زمین

زمین را بغیر از حرکتِ روزانہ حرکتِ سالانہ دیگر است یعنی گرد آفتاب در سال تمام یک دورہ ختم می کند۔ پس ازیں حرکت تغیر و تبدلِ موسم ہا پیدا می شود۔ زمین بحرکتِ خود گرد آفتاب یک دایرہ پیدا می کند کہ آں را مدار ارضی گویند۔ در ماہ دسمبر یعنی پوہ[۳۴] زمین بفاصلہ ۹ کرور و پنجاہ میل از آفتاب بعید می نماید۔ و در ماہ جون یعنی ہاڑ[۳۵] ازاں جا کہ در ماہ دسمبر می باشد نوزدہ کرور میل دور تر گردد۔ پس ایّام سال سی صد و شصت و پنج یوم و پنج ساعت و ۴۸ لحظہ ۴۸ پل مقرر میشود۔ حکمائے فرنگ ساعات مذکورہ تا سہ سال از حساب خارج می دارند در سال چہارم در ماہ فروری یک روز زیادہ می کنند۔

۳۴۔ "پوہ"۔ نام ماہِ ہندی۔ ۳۵۔ "ہاڑ"۔ نام ماہِ ہندی۔

تغیّر و تبدیل موسم ہا

قطب شمالی زمین با قطب شمالی آسمان ہمیشہ مقابل می باشد۔ محور زمین بر سطح مدار ارضی بیک طرز خاص منحرف واقع است بہمیں سبب در موسم ہا تغیّر و تبدیل میشود۔ چہ بسبب انحراف محور زمین و مدار ارضی ششماہ زمستان در نصف کرۂ شمالی از گردۂ نصف حصّہ جنوبی سردی زیادہ ترمی باشد و ششماہ تابستان در حصّہ جنوبی از گردۂ حصّہ شمالی حرارت افزوں گردد۔ و در ششماہ روز ترقی می کند۔ و دُر ششماہ شب قطب شمالی کہ قریب ماست در موسم زمستاں مقابل آفتاب نمی باشد موجب آں آفتاب وقت دوپہر از سمت الراس پائین می ماند۔ شعاع آں بر حصّہ شمالی منحرف می افتد۔ بہ سبب آں دراں وقت بر حصّہ شمالی سردی می باشد و شب ہا دراز و روز ہا کوتاہ۔ بر عکس آں چوں قطب شمالی مقابل آفتاب میشود در آں ایّام تابش آفتاب بر ما عموداً یعنی برابر واقع میشود۔ بہمیں سبب دراں ایّام گرمی موسم یافتہ می شود۔ زمین گرد آفتاب در یک پل ۳۶ ؁ میل مسافت قطع می کند و بہ سبب گردش محوری زمین لندن در یک منٹ $\frac{103}{4}$ میل دور می کند۔ زمینی کہ قریب قطب شمالی است بطئی الحرکت است و زمین خط استوا سریع الحرکت۔

محیط دایرہ زمین

یک خط وہمی کہ از مشرق تا بمغرب راستار است کشیدہ می شود آں را قطر زمین می گویند۔ مسافت آں ۷۹۱۲ است و محیط

---

۳۶ ؁۔ محذوف در اصل نسخہ ❊

کرۂ زمین ۲۴۸۵۶[۳۷] میل - اگر یک ریل گاڑی[۳۸] بحساب فی ساعت بیست و پنج میل مسافت گرد زمین می گردد پس در عرصۂ بیست و چہار روز گردِ زمین دورہ تمام کنند -

آفتاب

بدانکہ آفتاب از کرۂ زمین دوازدہ لک و پنجاہ ہزار درجہ وسیع وکلاں[۳۹] است و سہ لک و پنجاہ ہزار مرتبہ ثقیل و تا مدت بیست و پنج روز بر محور خود دورہ تمام کند - و نہ کرور و بیست لک میل از کرۂ زمین بعید می نماید[۴۰] و موجودات سفلی و اجرام علوی را از تاثیرات آں بسیار فوائد عائد میشود خصوصاً موالید ثلاثہ را تاثیراتِ حدتِ آں ضروریست - آفتاب بموجبِ طاقت کششِ خود زمین را مانندِ سنگ فلاخن معلق گرفتہ است - چہ ہرگاہ کسے در جوفِ فلاخن سنگے نہادہ بکمالِ زور گردش می دہد، سنگ مذکور مطلقاً از فلاخن جدا نمی شود - وہمچناں زمین از گردہ سنگِ فلاخن ہزار چند تیزی گردِ آفتاب دورہ کنند و از آفتاب یک جو دور نمی شود و نزدیک آفتاب یک ذرہ نمی آید - بباعث اینکہ آفرینندۂ حقیقی ہر یک شی را بمقدار مادہ خاصیتے بخشیدہ است کہ یک چیز چیز دیگر را بہماں خاصیت کشش

[۳۷] - صحیح آنست کہ قطر زمین ہشت ہزار میل و محیط او بست و پنج ہزار میل است - جامع اللغات اردو حصہ بیستم در بیان زمین ۞ [۳۸] مراد از کالسکۂ بخار است ۞ [۳۹] بدانکہ گردہ آفتاب از زمین بحساب کہ حسن گفتہ سی و یک ارب و بیست و پنج کرور میل کلاں تر می باشد - لیکن ایں اندازہ مخالف جمہور علماء جغرافیہ دان است - صحیح اینست کہ محیط آفتاب ہشت لک و شصت و چہار ہزار میل است ۞ [۴۰] بر صفحہ ۲۳ باید دید ۞

می کند چنانچہ کاہ رُبا و آہن ربا وغیرہ۔ بہمیں خاصیت آفتاب کرهٔ زمین را باستعداد کشش مادهٔ خود ہمی کشد و زمین بزور مادهٔ خود از آفتاب دور رفتن می خواہد۔ بہمیں سبب مقدور نیست کہ زمین بآفتاب نزدیک شود و اصلاً نمی تواند کہ دور تر گردد۔ بلکہ از روئے کشش گردِ آفتاب می گردد۔ وقتیکہ ماہتاب درمیانِ زمین و آفتاب حائل می شود، کسوفِ آفتاب واقع گردد۔ فقط۔

ماہتاب

بدانکہ قطر ماه ۲۱۴۰ میل تصور کرده اند۔ و از کرهٔ زمین دو لک و سی و ہفت ہزار میل دور است و کرهٔ ماه بذات خود روشن نیست بلکہ بانعکاس شعاع آفتاب روشن مے شود۔ در حالتے کہ قمر ہمیشہ گرداگرد زمین می گردد۔ موجب آں روي ماه ہر روز برابر بنظر نمی آید چنانچہ در حالت بُودن ہلال ماہتاب بمقابلۂ زمین می آید موجب آں رخ تابندهٔ او از ما منحرف گردد و در حالت بُودن قمر خلف زمین می باشد رخ تابندهٔ او بر ما مقابل می شود۔ و در دو ہفتہ اوّل قمر از محاذی زمین بطرف خلف می رود موجب آں روز بروز روشنی او ترقی پذیرد و در دو ہفتہ دوم کرهٔ قمر از خلف زمین سمت مقابل می آید موجب آں رخ تابندهٔ او روز بروز بے نور گردد و بہ سبب گردش ماہتاب آب دریاي محیط بجوش می آید

بعدِ آفتاب از زمین نود و دو کرور و ہشتاد و سہ لک میل می باشد و آنکہ حسن گفتہ، روایات متداولہ آں زمان است ؎

کہ مد و جزر[41] آں واقع میشود و نیز وقتیکہ درمیان آفتاب و ماہتاب زمین می آید خسوف ماہ واقع گردد۔

عطارد۔ سہ کرور و پنجاہ لک میل ۳۵۰۰۰۰۰۰ از آفتاب بعید است[42] و انسان را چنداں بنظر نمی آید۔

زہرہ۔ شش کرور و شصت لک میل[43] ۶۶۰۰۰۰۰۰ از آفتاب دور است و با کرۂ زمین نزدیک بنا براں از ستارہ ہاي دیگر روشن تر بنظر می آید۔

مریخ۔ سیزدہ کرور و نود لاکھ میل[44] ۱۳۹۰۰۰۰۰۰ از آفتاب دور است و رنگ سرخ دارد۔ امّا بذریعہ دوربین داغہای بسیار بر سطح آن معلوم میشود و حکما داغہاي سیاہ را زمین و داغہای سفید را برف تصور ہمے کنند

مشتری۔ چہل و ہفت کرور و شصت لک میل از آفتاب بعید است و یک ہزار و سہ صد مرتبہ از گردہ کرۂ زمین کلان و سہ صد درجہ گراں و چہار ماہتاب شامل اوست[45] حوالیی آن حلقۂ بسیار

---

[41] معمول است کہ اول ہر یک ماہ قمری آب دریائے محیط بسبب گردش مہتاب جوش می زند و از قرارگاہ خود بالا عروج می نماید آنرا "مد" گویند و در دو ہفتہ آخر کہ ماہ در محاق باشد آب دریائے مذبور فرو می رود۔ و در ایّام تحت الشعاع بر کنارۂ اصلی قرار گیرد آنرا "جزر" گویند ؂

[42] صحیح اینست کہ سہ کرور شصت لک میل از زمین دور است۔

[43] فاصلۂ صحیح اش از آفتاب شصت و ہفت کرور می باشد۔

[44] فاصلہ اش از آفتاب چہاردہ کرور و پانزدہ لک میل است و از زمین ۳½ کرور میل۔

[45] صحیح چہل و ہشت کرور و سی لک میل است۔ قطرش بقول صاحب جامع اللغات اردو ۸۶۵۰۰ میل و مشتمل بر ہشت ماہتاب است ؂

در نظر می آیند۔

زحل۔ ہشتاد و ہفت کرور و بیست لک میل از آفتاب دُور است[۴۶]۔ و ہشت ماہتاب گرد آں روشن و بر سطح آں چہار حلقہ بہ نظر می آیند۔ ازاں جملہ سہ حلقہ روشن است و یک حلقہ تاریک فقط۔

ستارۂ دُمدار۔ ہفتاد و شش کرور میل با آفتاب بعید است و چہار ماہتاب شامل اوست فقط[۴۷]۔

نیپٹون۔ دو ارب و ہفتاد و پنج کرور میل از آفتاب دُور است و ہمرہ آں دو ماہتاب بنظر می آیند و در ۱۸۴۶ء ظاہر شدہ است فقط[۴۸]۔

اجرام سیّارات۔ بداں کہ سیّارات ہم مثل زمین گرد آفتاب می گردند۔ و گردش آن ہا نیز مانند زمین ہمیشہ بر محور خود می باشد۔ شک نیست کہ درمیان سطح سیّارات مثل زمین موسم ہا خواہند بُود۔ شاید کہ در بسیار سیّارہ ابر و باران ہم می تواند بُود۔ و بر نہ بودن آبادی درمیان سیّارات چیزے وجہ معقول معلوم نمیشود۔ احوال آفتاب و سیّارات ازیں مثال بہ خُوبی واضح گردد۔ مثلاً درمیدان وسیع یک کرہ کہ قطر آں دو فٹ باشد آفتاب

---

[۴۶] صحیح دوریٔ او از آفتاب ہشتاد و ہشت و شصت لک میل است و مشتمل بر نہ ماہتاب است۔

[۴۷] مطابق ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری سیارۂ دُمدار نام یک ستارہ نیست بلکہ مختلف سیّارہا است کہ مشہور باین نام است۔ وہمیں است کہ فاصلۂ ہر یک از زمین و آفتاب مختلف است برائے تفصیل رجوع کنید بکتاب مذبور

[۴۸] نیپٹون را ایسٹرن بیئر می گویند۔ بمطابق نوشتہ "ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری" فاصلۂ صحیحش از آفتاب دو ارب ہفتاد و نہ کرور و بیست لک می باشد۔ ستارۂ مذبور را گال نامی یک عالم فرانسیسی بتاریخ ۲۳ ستمبر ۱۸۴۶ء دریافت کردہ است ؛

مقرر کنیم و دُور تر ازاں بفاصلہ ۲۸ گز یک دانۂ خردل عطارد گذاریم و بفاصلۂ پنجاه و دو گز یک دانہ مونگ زہرہ قیاس کنیم و بفاصلۂ ۷۲ گز یک دانۂ مشنگ[۴۹] زمین تصوّر کنیم پس بفاصلۂ یک صد و نہ گز یک دانۂ عدس مریخ خیال داریم۔ پس بفاصلۂ دو صد گز برابر ذرّات ریگ سیّارات جدید میدانیم، پس بفاصلہ ۳۷۳ گز برابر سنگترہ مشتری قیاس کنیم، پس بفاصلۂ شمس صد و ہشتاد و چہار گز یک سیاه دانہ را زحل بشماریم، پس بفاصلۂ یک ہزار و چہار صد و پنجاه و دو گز سیّارات دُمدار و ستارہ ہای دور دست مقرر داریم۔

بیان سیّارات اندرونی و بیرونی

تمامی سیّارات بر دو قسم است۔ سیّارات اندرونی و سیّارات بیرونی۔ سیّارات اندرونی از گروهٔ اجرام بیرونی صغیر اند و ہمیشہ گرد آفتاب دورهٔ خود جلد ختم ہے کنند۔ در عرصہ بیست و چہار ساعت بر محورات خود گردش می سازند۔ ازاں جملہ ہمگی قمر بزرگ و شاندار است فقط۔ سیّارات بیرونی بغایت کلان و عظیم الشان اند۔ گرد آفتاب باہستگی مے گردند۔ تقریباً در عرصۂ ده ساعت بر محور ہائے خود گردش می سازند۔ ہمراه آن ہا قمر ہای متعدده است۔ بعلاوهٔ سیّارات مذکوره دیگر اجسام کہ آں ہا را ذات الاذناب یعنی ستارہ ہای دُمدار می گویند بگرد آفتاب می گردند گاہے قریب بآفتاب می باشند گاہے بعید۔ ازاں جملہ بعضے تا سہ ہزار سال بنظر نمی آیند۔ بموجب نظام شمسی معلوم میشود کہ اجرام فلکیہ بہ کدام تسلسل و انتظام

[۴۹] مشنگ بالضم و باکاف فارسی نام غلہ ایست سہ گوشہ برنگ سفید کہ بہندی اورا کوہاری گویند شمس اللغات ۱۲

گرد آفتاب می گردند۔

تشریح بحر محیط

پیرامون کرۂ زمین بحر محیط کہ آں را دریای شور و سمندر می نامند از شش جہۃ محیط است و ایں بحر محیط بالذات واحد است عمق آں تا نہصد[۹۰۰] میل[۵] یافتہ اند۔ و زیادہ ازاں عمق نمی یابند۔ حکمای فرنگ آں را پنج حصہ فرض کردہ اند۔ حصۂ اول کہ از بر اعظم جدید یعنی امریکہ تا ملک فرنگستان و افریقہ واقع است آں را بحر اوقیانوس و بحر اٹلانٹک نام کردہ اند طول آں یک ہزار میل عرض از سہ ہزار تا چہار ہزار[۵۱]۔ حصہ دوم کہ حایل است درمیان بر اعظم جدید و بر اعظم قدیم آں را بحر الکاہل و پاسفک سمندر میگویند۔ طول آں نہصد میل عرض دوازدہ ہزار میل[۵۲]۔

[۵] درست نہ میل است۔ و آنکہ در متن اصل کتاب است غالباً از سہو کاتب شدہ است۔ در بحور دنیا عمق بحر الکاہل از ہمہ زیادہ است۔ و در نواح جزائر جاپان تا نہ میل عمیق است ؛

[۵۱] نزد محققین بحر اوقیانوس جا بجا طول مختلف دارد۔ فاصلۂ کہ مابین قطب جنوبی و قطب شمالی است ہشت ہزار میل تحقیق کردہ اند و آنکہ مابین گرین لینڈ و ناروے است نزد ایشاں ہشت صد میل است و ایں از تمام فاصلہ کم است تا مابین فلوریڈا در امریکائے جنوبی و مراکو در افریقائے شمالی طولش ۰۰۰،۴ میل است و ہمیں قدر فاصلہ مابین راس امید و لاپلاٹا است کہ بالترتیب در افریقۂ جنوبی و امریکائے جنوبی واقع اند ؛ [۵۲] مثل بحر اوقیانوس بحر الکاہل نیز جا بجا طولش مختلف دارد۔ گویند کہ از مشرق تا مغرب از چہل میل تا ۰۰۰،۸ میل رسیدہ است۔ مابین تنگنائے بیرنگ کہ انجا بر اعظم امریکہ و ایشیا متصل یک دیگر می شوند فاصلہ شش چہل میل است و مابین کیلیفورنیا و چین ایں فاصلہ تا ۰۰۰،۸ میل برسد و نزد علمائے جغرافیہ فاصلۂ مذکورہ درمیان کیوٹو در خط استوا و ملکا از دہ ہزار میل متجاوز است مختصراً اینکہ علاقہ ایکہ بر او بحر الکاہل محیط است تخمینۂ رقبہ اش از پنج کرور تا دہ کرور مربع میل است ؛

حصّہ سوم۔ کہ از حد افریقہ بر آمدہ تا حد ہندوستان و ٹاپوہیٔ* اسٹرل ایشیا حاوی گشتہ آں را بحر الہند می گویند۔ طول و عرض آں قریب شش ہزار میل۔
حصّہ چہارم کہ از قطب جنوبی تا حد مشرق محیط است بحر جنوبی خوانند۔
حصّہ پنجم۔ کہ از حد مشرق تا محاذی قطب شمالی از یخ منجمد گشتہ است۔ آں را بحر شمالی و بحر منجمد موسوم دارند۔ فی الحقیقت کیفیت حصّہ چہارم و پنجم بخوبی واضح نہ شدہ است۔ از حصص بحر محیط اکثر قطعات بحری درمیان سطح ربع مسکون داخل گشتہ اند آں را خلیج و بحیرہ می گویند چنانچہ بہ نفوذ خلیج بحر محیط سطح زمین را قطعات بسیار واقع شدہ اند کہ آں ہا بہ جزایر و ٹاپو مشہور اند۔ ازاں جاکہ درمیان سطح زمین حصّہ دوم بحر محیط کہ آں را پاسفک سمندر نام کردہ اند واقع است بنا براں کرۂ زمین را دو حصّہ می شود، حصّہ شرقی و حصّہ غربی۔ حصّہ شرقی موسوم است بہ گیہان کہن و ربع مسکون و براعظم قدیم۔ حصّہ غربی را دنیای نو و ارض جدید و امریکہ و براعظم جدید می خوانند۔

حقیقت اشاعت براعظم امریکہ

مؤرخان یورپ رقم طراز اند کہ از مبادی آبادی ربع مسکون سواد اعظم امریکہ از خبر عالمیاں مکنون بود بہ ہدایت ایزد بےچون و بہ نیروی خواہش افراد ذو فنون از مکمن غیب بمنصۂ ظہور بیروں آمدہ، باعث مفاد افزوں گردید۔ از بسکہ یافتن ایں دیار نادرترین اعجوبہ روزگار است لہذا حقیقت آں بطریق اختصار ایراد کردہ شود۔

قریب عرصہ ۲۰۰ بکرمی مطابق سنہ ۱۳۰۶ھ[۵۳] برہنمونی خالق اشیاء سنگ جاذبۂ آہن ربا کہ بنام مقناطیس مشہور است بر ضمیر حکما القا گشتہ افراد نوع

* جزیرہ
۵۳۔ ملاحظہ کنند بر صفحۂ آیندہ

را باعث مفاد کثیر گردید. ازاں جملہ حکمای یورپ بہ خاصیت مقناطیس آلہ قطب نما ابداع ساختہ، و ایں آلہ بہ جہات و اطراف رہنما گشتہ مردماں در سیاحت بحر محیط دلیر شدہ، بے محابا درمیان بحر محیط ہر سو شتافتند۔ برخلاف جہاز بانان پیشیں کہ آں ہا بہ خوف گم کردن سمت مقصود جسارت بر اندن مراکب در وسط دریا نمی نمودند پیوستہ ساحل را در نظر می داشتند۔ بعد دریافت خاصیت مقناطیس دو صد سال گذشتہ شخصے کلنبس[۵۴] نام

---

[۵۳] تاریخ ابتدائی دریافت سنگ آہن ربا کسے را معلوم نیست۔ از چند آرائے مستندہ معلوم میشود کہ سنگ مذبور اولاً در ملک چین دریافت شدہ است و از انجا غالباً براہ عرب در ممالک ادریا EUROPE آمدہ است لیکن از تحقیقات جدیدہ معلوم میشود کہ دعوئ چینیاں بر دریافت کردن مقناطیس دعویست بلا ثبوت زیرا کہ کتب ہائے قدیم ایشاں ہیچ دلالت بر وجود ایں سنگ ندارند۔ ہمچناں دعوئ حسن بر ابداع آلہ قطب نما در سنہ ۱۳۰۰ء محل نزاع و بحث است زیرا کہ اولیں ذکر ایں آلہ بر السنۂ اہالئ ادریا در قرن دوازدہم عیسوی رفتہ است و ایں نیز بر جدت وجود او ندارد۔ زیرا کہ آلہ مذبور دریں وقت چیزے نو بشمار نرفتہ است۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینکا جلد ۱۵

[۵۴] کرسٹافر کولمبس ۱۵۰۶ — ۱۴۳۶۔ در ۱۴۳۵ و یا در ۱۴۳۶ میلادی در جینوا پیدا شد۔ پسر ڈامینیکو کولمبو و فان ٹانا روسا است بسبب دریافت دنیائے جدید کہ با مریکہ مشہور است شہرت تاریخی حاصل کرد۔ کولمبس در سنہ ۱۴۹۲ میلادی بروز جمعہ ۳ اگست سنہ مذبور بوقت صبح از بندرگاہ لزبن روانۂ امریکہ شدہ اولاً وارد جزائر کنیری گشت تعداد جہازرانان کہ ہمراہ او بودند ۱۲۰ نفر بود مقصدش دریافت شہر سیپانگو بود کہ در چینی ترکستان است۔ ادمی خواست کہ خان بزرگ آنجا را بمع رعیتش داخل مذہب مسیحی گرداند۔ اما از حسن اتفاق وارد "ارض جدید" شد۔ اولاً کسے کہ نوشخبری دریافت امریکہ بہمراہیان خویش داد "راڈرڈی ٹریانا" است و بقول بعض محققان جدید آنکس عرب بود علی نام کہ از ہمراہیان کولمبس موجب بشارت ایں امر شدہ (بقیہ بر صفحۂ دوم)

در شہر جینوه[۵۵] ملک اٹلی پیدا شده و از استادانِ پرتگیز در فن جہاز رانی
کمال حاصل کرده در سیاحت بحری تجربہ ہای گزیده و آزمونہائے پسندیده
بہم رسانید- روزے چند چوب خیزراں و مانند آں کہ بالوان نگار بر نگاشتہ
و ہوای غربی آں را بساحل بحر مغرب انداختہ بود یافتہ بسیار شاداں گردید
بہ یقین دانست کہ سمت مغرب ممکنئے با معمورۂ خواہد بود- مدّعا کہ گونہ آگاہی
بریں معنی حاصل کرده عازم سفر دریا از بہر یافتن معمورۂ مظنون گردید- خواست
کہ برائے تجہیز سامان ایں گراں مایہ سیاحت طلب اعانت از پادشاہاں و
فرمارو ایان آں کشور نماید- اولاً از حکّام ملک خود درخواست امداد نموده
آں ہا دست رد بر سینہ التماس اُو نہادند- بعد ازاں از پادشاہ پرتگال یاری
خواستہ وے بنظر منافع کہ مطمح نظر کلنبس بود بہ زودی معتمدی را از دولت
خود بدیں مہم نامزد ساختہ روانہ نمود- چوں ایں شخص مانند کلنبس صاحب عزم
نہ بود اندکے راه دریا طے کرده بہ خوف امواج طوفان بحری سراسیمہ و
ترسناک باز گردید- کلنبس جام محرومی نوشیده برادر خود برائے دستگیری
بسوی دولت برطانیہ رواں ساخت ازاں جا کار بستہ او را کشایش نہ
شده- پس کلنبس بجانب پادشاه اسپین رجوع نموده- او با اہل اسلام
پیکار داشتہ، عزیمت کلنبس بعید از عقل دانستہ، درخواست او نامقبول
ساخت- آنگاه کلنبس خواست کہ بجانب دولت انگلینڈ رجوع کند-
لیکن شاه بانو خاتون شاه را برحال او رحم آمده زیورات خود گرو گذاشتہ

بتاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۴۹۲ء بوقت صبح روز جمعہ ایں امر واقع شده زمینے کہ اولا دیده شده
گوانا ہانی بود کولمبس او را سان سالی ڈر نام داد-

[۵۵] درست جنوا است۔

از برائے تجہیز سامان سفر مبلغی از زر بہم رسانید و سامان سفر درست کردہ سی و دو ہزار روپیہ راسہ منزل جہاز خورد خرید کردہ، سویم ماہ اگست سنہ ۱۴۹۲ء مطابق سنہ ۱۵۴۴ بکرمی بر جہاز سوار شدہ، جمعی کثیر از مردمان بر لب دریا جمع آمدہ، دربارہ حصول مرامش دست بدعا برداشتند۔ کلنبس بادبانہا بجانب مغرب برداشتہ روانہ گردید۔ زمین از نظر آں ہا غائب گشتہ در بحر اعظم افتادند۔ کشتی بانان افسوس میکردند۔ کلنبس بامید حصول مرام راحت و آرام را وداع کردہ بسوی مغرب می شتافت۔

بعد انقضای بیست دیک روز جہازیان بحرمان سراسیمہ گشتہ برگشتن کلنبس قصد کردند۔ کلنبس استمالت آنہا برفق و مدارا نمودہ عہد کرد کہ ہرگاہ تا سہ روز کنار زمین بنظر نیاید مراجعت خواہیم نمود۔ انگا کلنبس بہنجارہ آب سنج اثر زمین دریافتہ و برگ درختاں و خیزران ہای نوبریدہ دیدہ ہمراہیاں را تسلے نمود۔ یازدہم ماہ اکتوبر سنہ ۱۴۹۲ء دو نیم پاس از شب گذشتہ روشنی متحرک بہ نظر در آمدہ شادمان گشتند۔ دوازدہم ماہ مذکور کلنبس بر زمین نو یافتہ اول قدم نہادہ علم شاہ اسپین برپا نمودہ توپ ہا سر کردند۔ جم غفیری از مردمان آں دیار فراہم شدہ گرد ایشاں گرفتند و از دیدن انواپ و اسلحہ و اقمشہ و پوست ہای سفید و ریشہای کلان شاں حیرت ناک شدند۔ خیال کردند کہ ایں ہا خورشید زادگان اند۔ جہازیاں از دیدن صورت شاں کہ یکسر برہنہ و بے ریش بودند و پوست بغایت نرم و رنگ مانند مس داشتند متحیر شدند۔ شامگاہاں چند کس از ایشاں بر کشتی کوچک نشستہ نزدیک جہاز آمدند و چند گونہ ماکولات بطریق ضیافت پیشکش کلنبس نمودند۔ کلنبس در عوض آں

عقدہای آبگینہ وپارہ ہائے بلورین وجرس ہای کوچک با چیزہای کم بہا با ایشان داد ہفت روز دراں جا توقف کردہ رجعت نمود۔ شاہ اسپین ہفت پلاٹن سپاہاں درجہاز نشانیدہ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت۔

بعد آں این واقعہ شہرت یافتہ شاہ روس وشاہ انگلینڈ وغیرہ برای تسخیر آں دیار افواج خود فرستادہ بلاد ہای آں سواد را قابض شدند۔ در سنہ ۱۴۹۹ء امریکو نام شخصے از ساکنان فلارنس در ارض جدید رفتہ انتظام سیاحت آں جا نمودہ در سفرنامہ خود دنیای نو را امریکہ نام نہادہ بداں شہرت یافت۔ از لندن تا امریکہ جنوبی سی وپنج ہزار وہفت صد[56] میل۔ از لیور پول تا نیویارک امریکہ شمالی سی ہزار وپنجاہ میل مسافت بحری[57] فقط

طول وعرض زمین

طول معمورۂ ربع مسکون از ساحل غربی بحر محیط[58] تا ساحل شرقی آں بقول بطلیموس[59] یک صد وہفتاد وہفت درجہ وعرض ہفتاد ونہہ درجہ۔ و نزد اکثرے از جزایر خالدات[60] کہ منتہای غربی است تا گنگ دژ کہ منتہای

---

۵۶ صحیح پنج ہزار وپانصد میل است وآنکہ در متن اصل است غالباً سہو کاتب است ؂

۵۷ ... ۳۵ میل صحیح است ؂

۵۸ مراد از بحر اوقیانوس (ATLANTIC) است ؂

۵۹ "کلاڈیوس ٹیلی میوس" ریاضی دان ومنجم وجغرافیہ دان مشہور بود۔ گویند مصری است۔ لیکن درست این است کہ صحیح جائے ولادت او کسے را معلوم نیست۔ بردایاتے کہ مابین عرب متداول است شخص مذبور بعمر ہفتاد وہشت سالگی فوت شدہ۔ اغلب این است کہ صد سال قبل از مسیح بود۔

۶۰ مراد از جزایر کنیری است۔ در ازمنۂ قدیم مؤرخان اسلام اینہا را منتہائے زمین خیال می کردند۔

شرقی است یک صد و ہشتاد درجہ و عرض از خط استوا تا حد شمالی شصت و شش درجہ۔ بعضے حکما عرض ربع مسکون را از خط استوا تا حد شمال نود درجہ تخمینہ کردہ اند۔ از انجملہ سی درجہ از سمت قطب شمالی بہ سبب عدم قابلیت آبادی کہ بہ باعث بعد آفتاب دراں سمت برودت و ظلمت بسیار است خارج کردہ، عرض ہفت اقلیم ہمگی شصت درجہ یافتہ اند۔ مسافت درجہ ارضی شش صد و شصت و شش و نیم میل و شش صد و شصت و شش گز باشد۔ و دقیقہ ارضی یک میل و چہار صد و چہل و چہار گز، و میل چہار ہزار گز۔ و ثانیہ حصہ شصتم دقیقہ۔ امّا خط استوا خطے است فرضی کہ مابین قطبین از مغرب تا بہ مشرق کشیدہ میشود و کرہ زمین را دو حصہ کردہ اند حصہ شمالی و حصہ جنوبی چنانکہ مشروحاً گفتہ شدہ آں از جنوب چین شروع شدہ برگنگ دڑو جزیرہ جمکوٹ گذشتہ بر جنوب سراندیپ و جزایر زنگ و بر جنوب سپاہان مغرب بہ بحر اوقیانوس منتہی شود۔

قسمت ہفت اقلیم[۱]

ہفت اقلیم مانند ہفت بساط معمولہ از مشرق تا بمغرب در ربع مسکون واقع است برابر یک دیگر یعنی عرض ربع مسکون را از خط استوا

کرۂ زمین

[۱] ہیچ حقیقتے ندارد۔ صرف این قدر کہ در ازمنۂ قدیمہ کرۂ ارض را بہ ہفت حصہ منقسم کردہ بودند۔

تا حد شمال ہفت حصہ برابر کردہ ہفت اقلیم نام نہادہ اند۔ اقلیم اوّل طول آں سہ ہزار و بست و دو فرسنگ و عرض آں از خط استوا جانب شمال یک صد و چہل و ہفت فرسنگ۔ دریں اقلیم بیست کوہ و سی نہر و مردم آں جا سیاہ رنگ طول نہار دوازدہ ساعت و ربع۔ اقلیم دوم۔ دو ہزار و ہشت صد و سی و دو فرسنگ و عرض یک صد و سی و دو فرسنگ۔ دریں اقلیم ہفت کوہ و ہفت دریاست رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار سیزدہ ساعت و نصف و ربع۔ اقلیم سوم۔ طول آں دو ہزار و دو صد چہل و چار فرسنگ۔ و عرض یک صد و شانزدہ فرسنگ۔ دریں اقلیم سی و سہ کوہ و بست و دو نہر و رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار چہاردہ و نیم ساعت اقلیم چہارم۔ طول آن دو ہزار و دو صد و شصت و شش فرسنگ و عرض نود و نہ فرسنگ۔ و دریں اقلیم بست و پنج کوہ و بیست و دو دریا۔ رنگ مردم گندم گون مایل بہ سفیدی۔ طول نہار پانزدہ ساعت ربع کم۔ اقلیم پنجم۔ طول آں ۱۷۸۰ فرسنگ و عرض ۸۴ فرسنگ سی کوہ و پانزدہ دریا۔ لون مردم سفید۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ساعت۔ اقلیم ششم۔ طول آں ۱۵۱۱ فرسنگ و عرض ہفتاد و یک فرسخ۔ دریں اقلیم دہ کوہ و چہل نہر و مردم آں جا سُرخ رنگ۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ربع۔ اقلیم ہفتم۔ نہایت آبادی شمال است عمارت و آبادی دراں کم تر طول آں یک ہزار و یک صد و سہ فرسخ دہ کوہ و چہل نہر۔ رنگ مردم سُرخ و سفید فقط۔

قسمت آبادی دُنیا بر چہار حصّہ

حکمای فرنگ دو بر اعظم دنیا را چہار حصّہ قسمت کردہ اند۔ از انجملہ

براعظم قدیم یعنی ربع مسکون را سہ حصہ یورپ[1] - ایشیا[2] - افریقہ[3] و براعظم جدید یعنی امریکا را یک حصہ تصور کردہ اند -

تشریح سلطنت ہای یورپ[2]

یورپ من جملہ حصص اربع خورد تر است طول آں میان شرق د

[2] باید دانست کہ تفصیل تقسیم ملکی و سیاسی و آبادی مملکت ہائے اوروپا و آسیا و افریقہ و امریکہ کہ دریں جا مذکور است تعلق بقرن نوزدہم سنہ میلادی دارد - اما اکنوں در نتیجہ جنگ ہائے عالمگیر (۱۹۱۸-۱۹۱۴ و ۱۹۴۵-۱۹۳۹) تغیرات اہم واقع شدہ است ؛

غرب سہ ہزار و پانصد میل و عرض آں از شمال تا جنوب دو ہزار و چہار صد میل۔ رقبۂ آں سی و ہفت لک میل مربع۔ مردم شماری سی و دو کرور و ہفتاد لک۔ فی میل ۸۰ نفر ہمہ دانا و محنت کش۔ سلطنت ہای یورپ اینہا است۔

سلطنت برٹن کلاں

شامل آں چہار ملک نامی است اوّل انگلینڈ۔ دوم ویلز۔ آبادی ہر دو بمعہ جزایر دو کرور و چہل و شش لک و ہشت ہزار و سہ صد و نود و یک نفر۔ سوم۔ سکاٹ لینڈ آبادی آں سی و ہفت لک و سی و پنج ہزار و پانصد و ہفتاد و سہ نفر۔ چہارم آیرلینڈ۔ آبادی پنجاہ و یک لک و ہفتاد و چہار ہزار و ہشت صد و سی و شش نفر۔ مذہب پراٹسٹنٹ

سلطنت فرانس

طول آں شش صد میل عرض پانصد و شصت میل آدمی سہ کرور و ہفتاد و شش لک و ہفتاد ہزار مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت بلجیم۔

شامل آں سہ شہر کلاں است اوّل برسلز۔ دوم گنٹ۔ سوم گنٹورب[۶۳] نفر شماری ۵۵ لک و ۱۹ ہزار۔ مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت ہالینڈ۔

دریں ملک پنج شہر کلاں آباد است۔ مردم شماری ۴۱ لک و ۱۴ ہزار۔

سلطنت پرشا۔ شامل آں ہشت صوبہ کلاں نفر شماری سہ کرور و ہفتاد لک نفر

۶۳۔ انٹورپ

مذہب پروٹسٹنٹ بعضی رومن بعضی یہودی۔

سلطنت آسٹریا۔

مشتمل بر نوزدہ صوبۂ کلاں، نفر شماری کروڑ وہفتاد وہفت لک و ہشتاد وشش ہزار مذہب پروٹسٹنٹ بعضے کلیسائے۔

ممالک خورد جرمنی۔

دریں ملک سی وسہ ریاست موجود است بعضے ہارا پادشاہ وبعضے ہارا ڈیوک می گویند۔ نفر شماری چہار کرور وپنجاہ لک مذہب پروٹسٹنٹ بعضے رومن وبعضی یہودی۔

سلطنت سوئیزرلینڈ۔

درضمن آں سہ شہر نامی است مشتمل بر بیست ودو صوبہ آبادی ۲۰ لک و ۴۶ ہزار مذہب رومن و پروٹسٹنٹ مخلوط۔

حکومت ڈنمارک۔

دریں ملک کوہ آتش فشاں واقع است آبادی نوزدہ لک وشصت ونہ ہزار مردم۔ مذہب پروٹسٹنٹ۔

سلطنت متحدہ سویڈن۔ مشتمل بر بیست وچہار صوبہ نفر شماری چہل وپنج لک وشصت وپنج ہزار وششصد نفر مذہب پروٹسٹنٹ۔

ناروے۔

درحدود شمالی آں در موسم تابستان دوسہ ماہ آفتاب غروب نمی کند وعرصۂ دو ماہ یک روز متصور گردد۔ سمت جنوب آں طول نہار ہژدہ ساعت۔ نفر شماری نوزدہ لک بیست وپنج ہزار۔ متصل آں لیپلینڈ نام شہر یست دراں جا ہشت ماہ برف منجمد می باشد۔ مردماں آں جا کوتاہ قد

بقدر سہ دست۔ نفر شماری آں شصت ہزار۔

سلطنت روس۔

سلطنت روس را دو حصّہ می شود ازاں جملہ یک حصّہ در ایشیا است و یک حصّہ در یورپ و در حصّہ یورپ پنجاہ و یک صوبہ شامل است۔ آبادی آں ہشت کرور و سی و شش لک نفر۔ مذہب پروٹسٹنٹ و قریب پنج لاکھ یہودی۔

سلطنت روم۔

اہل فطرت آں را دو حصّہ کردہ اند۔ ازاں جملہ یک حصّہ ایشیا است و یک حصّہ در یورپ ۴۲ لک و ۱۵ ہزار مردم می باشند۔ مذہب مسلمان زیادہ و کلیسیائی۔

یونان۔

پیشتر شامل روم بود۔ حال خودسر۔ آبادی ۱۶ لک و ہشتاد ہزار مردم پروٹسٹنٹ۔

حکومت اٹلی۔

دریں ملک کوہی است آتش فشاں مردم آں جا دو کرور و ہشتاد و چہار ہزار۔ شامل آں یازدہ صوبہ مذہب رومن کیتھولک۔

اسپین۔ آبادی آں یک کرور و ۶۶ لک و ۲۵ ہزار نفر۔

پرتگال۔ آبادی آں چہل و یک لک و شصت ہزار نفر۔

پولینڈ۔ شامل روس ہفتاد لک و چہار ہزار مردم نفر شماری۔

سیکنی[۶۴]۔ درمیان آسٹریا و پرشا آبادی آں ۲۹ لک مردم سلطنت خودسر۔

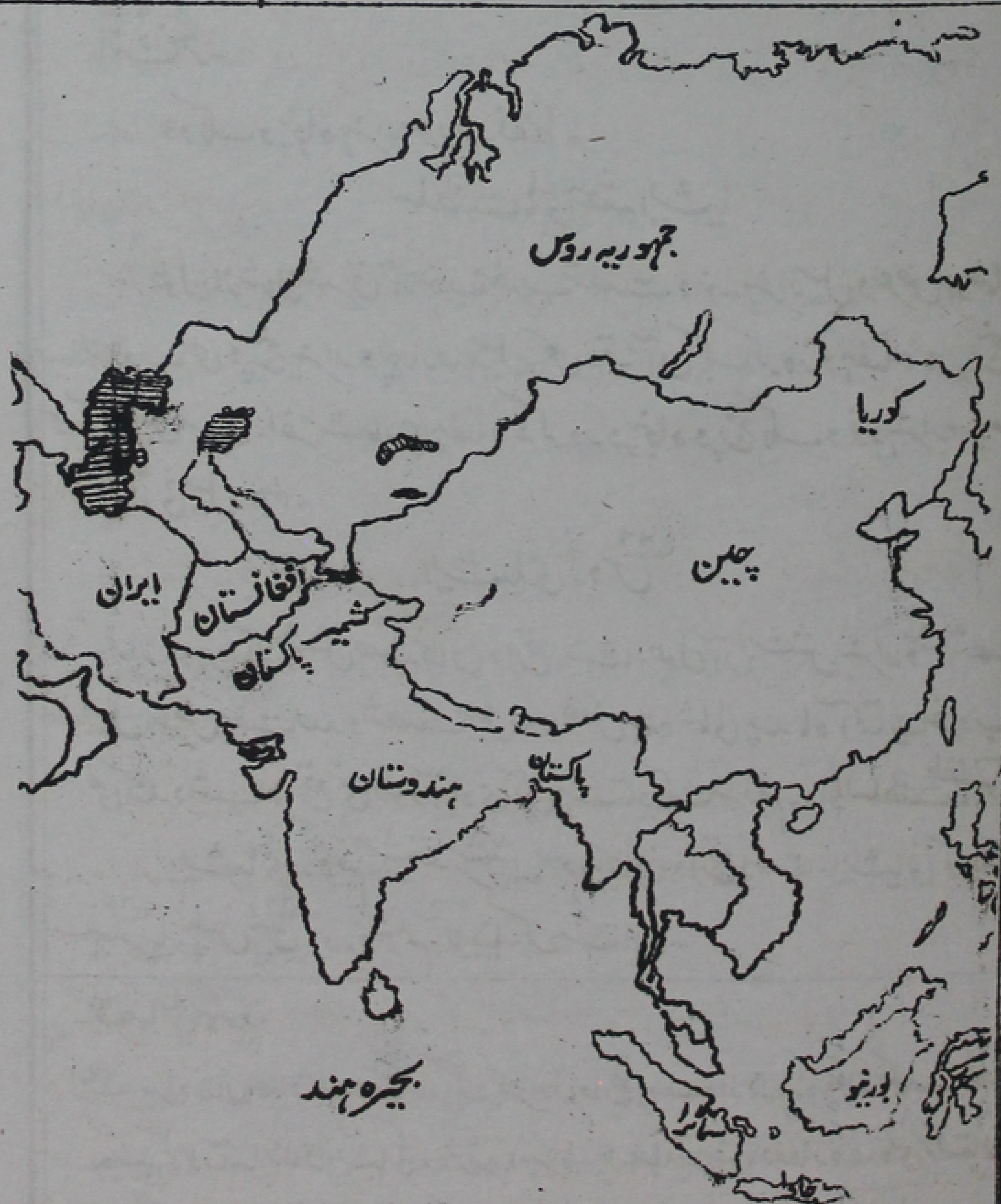
[۶۴] سیکسنی۔

لوبک ہمبیر۔ بریمن۔

آبادی آں شش لک و ہفتاد و چہار ہزار نفر خودسر۔

بویریا۔

آبادی آں پنجاہ و دو لک و ہشتاد و چہار ہزار مردم۔

(نقشہ ایشیا متعلق بصفحہ آیندہ)

رومانیا۔

نفرشماری آں پنجاه و دو لک و نود ہزار۔

سرویا۔

آبادی آں ہفده لک و بیست و پنج ہزار۔

مانٹ نگر[۶۵]۔

دو لک و پنجاه ہزار مردم۔ فقط۔

سلطنت ہای حصّہ ایشیا

طول از شمال مشرق تا جنوب مغرب شصت و نہ ہزار میل و عرض از شمال تا جنوب سی و پنج ہزار و چہار صد میل۔ کل رقبۂ آں یک کرور و ہفتاد و پنج لک میل مربع۔ نفرشماری ہفتاد نہ کرور و پنجاه و پنج لک و نود ہزار مردم تخمیناً فی میل ۴۵۔

ایشیائی روس[۶۶]

دریں ملک شش صوبہ کلاں واقع است۔ طول آں شش ہزار و ششصد میل۔ عرض ہفت صد و شصت میل در بعض بلاد شمالی چند ماه آفتاب غروب نمی کند و شب واقع نمی شود آبادی آں ہشتاد لک مردم۔ دارالسلطنت طفلیس ایشیائی روم مشتمل بر شش صوبہ کلاں واقع است۔ ایشیائی کوچک سیریا[۶۷]۔ پلس ٹین[۶۸]۔ جوروشلم آرمینیا۔ کردستان۔

---

[۶۵] مانٹی نیگرو۔

[۶۶] مراد ازاں علاقہ ایست کہ گرداگرد بحر ارل واقع است و از سنہ ۱۹۱۸ء وقتیکہ حکومت شوریہ روسیہ بوجود آمد اطلاق ایشیائی روس بر سائبریا، جارجیا، آرمینیا، قفقاز و روسی ترکستان تا حد گلگت سرحد شمالی مملکت جموں و کشمیر می شود۔ [۶۷] شام۔ [۶۸] فلسطین۔

تاتار - یعنی ترکستان در ضمن آں پنج صوبۂ کلاں واقع است کاشغر - یارکند تہن شن[۶۹] - بخارا و خیوا[۷۰]۔

وسط ایشیا - پنج صوبہ تاشکند - خجند - سمرقند - فوقان[۷۱] - کلاجا

سائبیریا - دو حصہ می شود یکے سائبیریا غربی دوم سائبیریا شرقی آبادی سائبیریا غربی پنجاہ لک مردم و شرقی سائبیریا کم از چہل لک ؛

چین - ملک ہائی بے شمار است - ازاں جملہ شش صوبۂ کلاں مشہور اصل چین منچوریا منگولیا - تبت و کولیا[۷۲] - آبادی آں تخمیناً چہل کرور و پنجاہ لک مردم بمذہب بودھ - ازاں جملہ اصل چین پانزدہ لک باشند و منچوریا دو کرور و چہل لک و منگولیا بیست لک صحرا نشین - و کولیا ولایتے است جزیرہ نما احوال آں چنداں معلوم نیست - و ملک تبت تقریباً شصت لک -

جاپان - متصل چینی تاتار اکثر جزایر بحر الکاہل شامل اوست نفر شماری ۷ کرور -

ممالک جزیرہ نمائی - برہما - سیام - آسام - ملایا ازاں جملہ ہفت ضلع

[۶۹] تھیان شیان ؛ [۷۰] قدیم خوارزم ؛ [۷۱] صحیح خوقند ؛ [۷۲] کوریا ؛

در تصرف انگریز۔

افغانستان شرقی۔ مشتمل بر شش صوبہ کابل۔ و قندہار جلال آباد غزنین۔ ہرات۔ بلوچستان۔ آبادی پنجاہ لک باشندہ۔

ہندوستان۔ رقبۂ مربع آں ہشت لک و پنجاہ و شش ہزار و پانصد مربع میل[43]۔ صوبجات آں بنگالہ، ممالک شمال و مغرب، پنجاب ممالک متوسط، بمبئی، و سندھ و مدراس و آسام، برہمای انگریزی، برار، کورگ، اجمیر، جزایر انڈمن، نکوبار۔ باشندہ دو صد و پنجاہ و پنج ملین صوبجات[44] باجگذار یک صد و پنجاہ و یک۔ آمدنی آں ہفت لک و بیست و پنج ہزار پونڈ و غیر باجگذار فی زماننا نیپال۔ سکم۔ بھوٹان۔

جزیرۂ لنکا۔ کہ آں را سیلون و سنگلدیپ نامند طول آں دو صد و ہفتاد میل عرض یک صد و چہل میل۔ نفر شماری ......[45]

ایران۔ دریں سلطنت بسیار شہرہای نامی است باشندہ ہفتاد و شش لک و پنجاہ ہزار۔

عربستان۔ متضمن بلادہای کثیر مردم شماری ہشتاد لک از مدینہ تا مکہ مسافت دو نیم و صد میل[250]۔

تشریح افریقہ

حصہ سوم ربع مسکون افریقہ است طول آں دو ہزار و دو صد میل عرض از مشرق تا مغرب چہار ہزار و ششصد و پنجاہ میل رقبۂ آں یک کرور

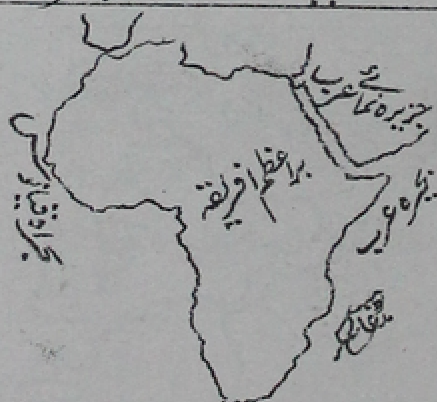
[43] فی الحقیقت رقبۂ ہندوستان ماسوائے برما ہجدہ لک مربع میل است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر ظن و تخمین است۔

[44] مراد از ریاست ہائے ہند۔ [45] در اصل بیاض چنیں یافتہ شد۔

دوازدہ لک مربع میل۔ آبادی[۷۶] آں بیست کروڑ و پنجاہ و ہشت لک آدمی فی میل ۱۷ تا ۱۸ نفر و بباعث تمازت آفتاب و باد سموم و ریگستان آبادی آں کم تر است۔

بربر۔ دریں ملک[۷۷] شہرہای بسیار است آبادی شصت و یک لک و چہل ہزار مراکو دار السلطنت۔ الجیریا۔ بیست و ہشت لک و شصت ہزار مردم۔ ٹیونس۔ بیست و یک لک نفر۔ ترپولیا۔ سہ صوبہ کلان است آبادی آں یازدہ لک و پنجاہ ہزار۔ صحرای اعظم بعضی جاہا آبادی دارد و آب دریا نایاب۔

مصر۔ شامل آں چہار صوبہ کلاں قاہرہ۔ اسکندریہ۔ روزنہ[۷۸]۔

[۷۶] صحیح رقبہ اش یک کرور و دوازدہ لک و شصت و دو ہزار مربع میل و عرض چار ہزار و ششصد میل و طول پنج ہزار میل است۔ جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور ۔ [۷۷] علاقہ شمالی افریقہ است کہ ما بین مصر و بحر اوقیانوس در شمال صحرائے اعظم واقع است۔ در بربر علاقہ ہائے طرابلس و ٹیونس و الجیریا و مراکو شامل است حسن موافق اطلاع آں زمانہ این ہارا از غلطی خطہ ہائے مختلف خیال کردہ است ۔

[۷۸] صحیح "روزیٹا" است شہر لیست تاریخی معروف دریں جا در ۱۷۹۹ء سنگے یافتہ شد کہ بر وے کتبہ بود در ہر دو زبانہائے قدیم مصری و یونانی از وے طریق قرأت مصری قدیم دریافت شد۔ آبادی ہفت ہزار

دمیاط[79]۔ آبادی پنجاہ و پنج لک[80]۔ نوبیا۔ یعنی خرطوم و شرقی سوڈان آبادی آں ۱۲ ملین

ابی سینیا یعنی حبش مشتمل بر پنج صوبہ آبادی چہل لک۔ زنگبار دو ہزار و پانصد

میل طویل صوبہائے بسیار دارد۔ مغربی افریقہ متضمن سہ صوبہ۔ سنی گنیا۔ اپر گنی

لوئر گنی۔ جنوبی افریقہ۔ ممالک آں کیپ کالونی۔ نیٹل[81] صوبجات آزاد۔ جزائر افریقہ

پزنگینر مدیربا۔ کیپ واڈ۔ سینٹ ٹامس۔ برسنز ایلنڈ۔

تشریح ممالک براعظم امریکہ

حصہ چہارم دنیا براعظم امریکہ است منقسم بر دو حصہ یکے امریکہ شمالی

دوم امریکہ جنوبی۔ رقبہ آں یک کروڑ و شصت لک میل مربع[82] آبادی آں دہ کرور

[79] دمیاط شہریست در مصر واقع بر لب شاخ مشرقی دریائے نیل از قاہرہ ۱۲۵ میل بجانب شمال مشرق۔ آبادی ۳۵۰۰۰ نفر۔ (بقول صاحب جامع اللغات)

[80] شمار مذکور از زمانہ حسن تعلق دارد لیکن دریں ایام صحیح آبادیش ۴۱,۸۰۰,۰۰۰ را است

[81] نیٹال

[82] بر صفحہ ۴۵

وچہار لک و پانزدہ ہزار مردم۔

گرین لینڈ۔ بلادیست سردسیر کہ گوسفند و گاؤ و اسپ وسگ و گربہ وخرگوش دراں جانمیباشند۔ آبادی آں دہ ہزار مردم[۸۳]۔ جزایر بسیار دارد۔

روسی امریکہ۔ متعلق بچند صوبہ پیدائش غلات دراں جانیست ہمگی پوستہای جانوراں بہم کردہ میفروشند۔ آبادی سی ہزار مردم۔

کناڈا۔ یعنی برٹش امریکہ مشتمل بر ہفت صوبہ[۸۴] در تصرف انگریز۔

صوبجات متحدہ۔ بیشتر در تصرف انگریزاں بودہ عاقبت طاقت بہم آوردہ خودسر شدند[۸۵] و آں چہل و نہہ صوبہ است۔ مردم شماری زیادہ از پنجاہ ملین۔

مکسیکو۔ مشتمل بر چند صوبۂ کلاں آبادی نو دو سہ لک سی و سہ ۹۳۳۳۰۰۰ ہزار مردم۔

وسطی امریکہ۔ درضمن آں چند شہرہای نامی است و کوہ آتش فشاں نیز واقع۔

۸۲ھ بقول صاحب جامع اللغات رقبہ اش ۶۷۵۰۰۰ ، امربع میل است و آبادیش ۱۷۰۰۰۰۰ نفر

۸۳ھ ۱۵۰۰۰ نفر ÷

۸۴ھ صحیح ہشت صوبہ است باین تفصیل نو اسکوٹیا، جزیرہ پرنس اڈورڈ، نؤ برنزوک کیوبک، انٹیریو، مینی ٹوبا، برٹش کولمبیا، نیو فاؤنڈلینڈ۔

۸۵ھ قائد این تحریک حریت امریکہ جارج واشنگٹن (۱۷۳۲-۱۷۹۹) بود کہ انگلیسیاں را در محاربۂ استقلال وطنی شکست فاش دادہ۔ جمہوریۂ متحدہ امریکا ئی بوجود آوردہ تا ہفت سال بہ صدارت جمہوریہ مذکور فائز بود ÷

جزایر غربی ہند - جزایر کثیر در بحر محیط آباد -
گنی[86] - منقسم بر سہ ریاست - برٹش گاینا - ڈچ گائنا - فرنچ گائنا -

ڈنی زوپلا[87] - بیست و ہفتاد و پنج ہزار سلطنت جمہوری -
کولمبیا - بیست و نہ لک و پنجاہ ہزار سلطنت جمہوری -
اکوندر[88] - آبادی آں دہ لک و شصت و شش ہزار مردم سلطنت جمہوری -

پیرو - دریں ملک گاہے بارش نمیشود - مردم شماری ۲۵ لک جمہوری
بولویا - سلطنت خود سر مردم شماری بیست و سہ لک -
برازیل - دریں ملک کان ہای جواہر و نقرہ و زر و الماس وغیرہ فلزات بسیار است آبادی دو کرور -
پراگو - دریں ملک چائی بافراط متکون می شود - آبادی سہ لک مردم -
ارگوبی[89] - آبادی آں چہار لک و سی و پنج ہزار مردم - چلی - کان سیماب و کان زر دراں جا بسیار است مردم شماری بست و یک لک و ہشتاد و سہ ہزار -
آرکن ٹین لاپلاٹا کی ؟ سلطنت متحد چہار دہ ریاست - چہار صوبہ - آبادی ۱۹ لک ملک سرد و بیشتر کوہ آتش فشاں در آں جا بسیار - انسان کوتاہ قد بقدر سہ شبر فقط -

---

[86] گی آنا
[87] ونزویلا
[88] اکویڈر
[89] یوروگوئے ۞

جزایر بحر الہند

جزایر اوشینیا - ملیشیا - آسٹریلیشیا - پولنیلیشیا - آبادی سہ کرور وہشتاد لک مردم۔

جزایر سنڈبا[۹۰] - سماٹرا - جاوا - مدورا - نفر شماری یک کرور و نود لک مردم۔ در ۱۸۶۳ء بہ سبب زلزلہ یک جزیرہ مع سی ہزار مردم غرق شد۔
بورنیو - دو ہزار و پانصد میل طویل است آبادی آں بست لک۔
جزایر فلی پائن - دوازدہ صد جزیرہ است - کوہ آتش فشاں بسیار دارد - آبادی شصت و سہ لک آدمی۔

سلیبس[۹۱] - آبادی آں چہل لک مردم در تحت ڈچ۔

نفر شماری ممالک دنیا و اختلاف السنہ و وسعت کرۂ زمین

کل نفر شماری روی زمین موجب ہینڈ رسین جغرافیہ یک ارب و چہل و شش کروڑ و شصت و ہشت ہزار مردم و زبان ہای مختلف در دنیا دو صد و کرۂ زمین یک ارب و پنجاہ و دو کروڑ و یک لک و پنجہزار میل مربع۔ ازاں جملہ خشکی یعنی زمین پنج کروڑ و سی و سہ لک مربع میل و تری سمندر یک ارب و چہل و شش کرور و شصت و ہشت لک و پنج ہزار میل - فی میل ۲۷ انسان۔

---

۹۰ درست سنڈا - نام مجمع الجزائر ملایا است - بقول صاحب جامع اللغات بدو حصّہ منقسم است - سنڈا کلاں و سنڈا خورد - اول بورنیو، سماٹرا، جاوا و جزائر سلیبس را شامل است و دوم بلی دلمبوک و سمباوا وغیرہ را ؛

۹۱ مراد از جزائر "سلے لبس" است ؛

حصۂ اوّل در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیّت و کیفیت و حالات متعلقہ و متفرقہ آں

خطۂ دلپذیر کشمیر

خطۂ کشمیر ولایتی است در حصۂ ایشیا کہ سمت مشرق ایشیائی چین و جانب شمال آں وسط ایشیا و طرف غرب و جنوب آں ایشیای ہند یافتہ می شود۔ و بہ موجب قرار داد مساحان یونان در حاق وسط اقلیم چہارم واقع است کہ عرض آں از خط استوا سی و پنج درجہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و پنج درجہ است۔ و بحساب ہندیاں در اول اقلیم چہارم واقع است چہ عرض آں از خط استوا سی و چہار درجہ و ہشت و نیم دقیقہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و ہشت درجہ است۔ و بحساب رصد بندان انگلشیہ طول آں از گرین وچ کہ از منسوبات لنڈن رصد گاہ سلطانی است تا ہاری پربت ہفتاد و چہار درجہ و چہل و نہ دقیقہ و یک ثانیہ است و عرضش از خط استوا سی و چہار درجہ و شش دقیقہ و بست و شش ثانیہ است و بحساب لٹی چوڈ یعنی عرض البلد شمالی ۳۴ درجہ پانزدہ دقیقہ و لانجی چوڈ شرقی ۷۴ درجہ و دہ دقیقہ۔

رفعت کشمیر

محققان یورپ بلندی شہر سری نگر کشمیر از معدل بحر محیط بقدر پنج ہزار و دو صد فیٹ ۵۲۰۰ انگریزی کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و سی و سہ گز میباشد یافتہ اند و کوہستان منیع کہ حوالی آں مانند حصن متین حاوی گشتہ اند تقریباً از ہشت ہزار تا ہفدہ ہزار فیٹ متفاوت بلند خواہند بود۔ لہذا بمقتضای رفعت محل در ساحت کشمیر ثلث سال را برف می بارد۔ و کوہستان بلند کہ از سیزدہ ہزار فیٹ مرتفع شدہ اند

ہمیشہ از برف محفوف می باشند و تا سیزدہ ہزار فٹ ذوبان[۹۲] برف می شود۔

طول و عرض کشمیر

ساحت کشمیر بہ مشابہ یک درہ ایست وسیع میان ہمالی کوہستان منیع کہ از گوشۂ مشرق و جنوب بجانب گوشۂ شمال و مغرب بصورت مربع و مستطیل واقع۔ طول آں بقول خواجہ اعظم از حد شرقی تا حد غربی چہل فرسخ[۹۳] و از جنوب تا شمال از ہفت فرسخ تا ہشت فرسخ متفاوت و صاحبان سروییر[۹۴] مساحت ساحت کشمیر حدود اربعہ آں بر چہار گوشہ مقرر کردہ اند۔ گوشہ شرقی بر کوہ سنا سر ناگ کہ در پرگنۂ دچھن پارہ از شیشرم ناگ یک کروہ بالا است و گوشہ غربی بر کوہ اوڑی و گوشۂ شمال بر کوہ دل پورہ کہ از قلعہ گوریس بطرف دو کروہ است و گوشہ جنوبی بر قلہ کوہ کوثر نصب کردہ درازی خطۂ دلپذیر از مقام مربل کہ بر کوہ پرگنۂ برنگ واقع است تا اسمال ڈوری کہ بر کوہ شیوہ لورہ است یک صد و نہہ میل ۔ و عرض آں از کوہ ہرموکھ تا کوہ کوثر ناگ شصت و نیم میل و رقبۂ آں مربع و مکسر پنج ہزار و یک صد و چہل و دو میل و ہر میل پنج ہزار و دو صد و ہفتاد فٹ کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و شصت گز باشد۔ مؤرخ جدید مسٹر انس[۹۵] صاحب در کتاب خود طول آں از حد وبری ناگ تا شیوہ لورہ یک صد میل و عرض آں بدرجۂ اوسط بست و پنج

---

[۹۲] گداختن ۔

[۹۳] یک فرسخ بمقدار ہیجدہ ہزار فٹ باشد۔ ازیں حساب یک فرسخ مساوی ۲½ میل خواہد شد ۔

[۹۴] مراد از عمال محکمہ سروے آف انڈیا است ۔

[۹۵] لارنس ۔

میل و رقبۂ آں چہار ہزار و پانصد میل مربع می نگارد مسٹر درو صاحب طول آں ہشتاد میل و عرض آں بیست و پنج میل ثبت کردہ است[۹۶]۔

وجہ تسمیہ بہ قول مؤرخان ہنود

صاحب نیلہ مت پوران می نگارد کہ در زمان اوّل ساحت کشمیر تالابی بود[۹۷] عمیق و وسیع مابین جبال بلند و رفیع بآب ہای زلال مالامال چہ آب ہائے برف و باراں و رودبار و چشمہ ساراں در عمق آں جمع می شدند و بہ اتصال جبال راہ برآمد آب مسدود ہمی بود دراں زماں بر قلۂ کوہ ہرموکھ ماتا ستی یعنی پاروتی کہ قدرت کاملہ سری مہادیو جی است علم اقامت افراشتہ درمیان تالاب بسواری سفینہ تا قلال کوہ کوثر ناگ سیر و تماشا میکرد لاجرم ایں تالاب را ستی سر نام نہادہ بودند چہ بزبان سنسکرت سر تالاب را گویند۔ ہمدراں زماں میانِ تالابِ ستی سر دیوے بود۔ جلدبو نام قوی ہیکل و تنادر و مہیب و دلاور۔ بیت:۔

بزور و توانا چو آہن منے
بآدم خوری ریمنی پر فنے

---

[۹۶] ہمیں رائے قرین صوابست۔ [۹۷] قدیم مؤرخانِ کشمیر مثلاً کلہن پنڈت و سوم پنڈت "شری ور" و "پراج بھٹ" در تاریخہائے خود در وجہ تسمیۂ کشمیر و آبادی او چنیں می نگارند۔ ہیون سانگ سیاح مشہور چینی کہ در قرن ہفتم میلادی وارد کشمیر گشتہ ایں روایت را عقیدۂ عوام قرار دادہ است۔ امّا محققان جدید دریں قصہ قدرے اصلیت دانستہ گویند باشد کہ در زمانۂ قدیم مردے کشپ مر نام بہ سہولتہائے قدرتیہ استفادہ نمودہ موجب اخراج آب ازیں خطۂ دلپذیر شدہ باشد۔ بنام او ایں سرزمین اولاً "کشپ مر" موسوم شد و ثانیاً از امتداد زمانہ کشمیر گشت۔ برنیر سبب در بیروں شدن آب زلزلہ را قرار دہد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

چو عفریت خوں خوارهٔ پرشکوه قوی هیکلے همچو یکپاره کوه۔

آں دیوِ بے همال در اوایل حال به تضرع و ابتهال پوزش بر همامی ساخت و در جناب او تقرب حاصل کرده انعام یافته بُود که درمیان آب هیچ کسے بر قتل تو قادر نگردد۔ پس ازاں آں دیو بدسیر درمیان تالاب ستی سر پناه گرفته بر قلال جبال اکثر اوقات می تاخت و به هر جا جانداراں را نهب و غارت همیساخت همچنیں تا دهور موفور آں دیو دیجور در جور و ایذای مخلوق مغرور همی بُود و خرابی و تباهی می نمود۔

بعد آں وقتے از اوقات کشف رکهیشر که نبیرهٔ برهماست برای طواف اطراف عالم بهر سو سیر و سیاحت کرده در نواحی تالاب ستی سر ورود نمود و به نسیم هوای مرغزار و جبال ایں محال باغ دلش گُل گُل شگفته بزبان حال می گفت۔ بیت۔

زہے زہے چه مکان دلنشیں است

بر روئے زمین ارم همین است

و در حوالی تالاب کسی از باشندگاں ندیده متعجب گردید و از پیر مرد تطاول جلدبو که باعث خرابی آبادی بُود معلوم ساخته دلش بدرد آمده بمقام نوبندن بر کمر کوهِ کوثرناگ یا متصل هیر پوره صومعه بنا نهاده تا عرصه هزار

بقیه صفحه ۵۰۔ که وقتے باعث شگافته شدن آں کوه شد که نزد قصبهٔ باره موله دیده می شود و نظرے به عقیدهٔ علماء طبقات الارض قرین قیاس است۔ بقول صاحب انسائیکلوپیڈیا برٹانیکا در زمان هیون سانگ اطلاق کشمیر بر کابل و پنجاب و لایات گاندهار هم می شد۔ در قرن شانزدهم شاهان چغتائیه نیز بلحاظ مصالح ملکی کابل و غزنی شامل یک ولائت کشمیر کرده بودند۔ دریں ایام دار الخلافه کشمیر کابل بود۔ دریں جا مراد حسن از وادی کشمیر است۔ ایں لفظ نزد اهالیان ایں ملک به کشمیر مروّج است ۞

سال - در آں جا بعبادت قادر بے ہمال استقامت کردہ باندفاع دیو پُرغریو
التجا نمود - جناب عظمت و کبریا پوزش آں بے ریا پسندیدہ باستدعای
مدعای خود مجاز گردید - وے برای اندفاع جلدبو اعانت طلبید و از پیش گاہ
دادرکارگذاراں عالم خیر و شر برہما - بشن و مہیشر بر قتل آں دیو بدگہر
مامور گردید - پس ہر سہ نامدار تا مدت بسیار با دیو خونخوار کارزار میکردند
و بر قتل او قادر نگشتند ہر گاہ کہ آں دیو مغلوب و منکوب می شد در تحت
آں آب مخفی می نشست پناہ او بود دریا و محافظ او بود دعای برہما عاقبت
سری بشن جی قریب بارہ مولہ محل برآوردن آب سنجیدہ بسلاح سودرشن چکر
کوہ خارا را پارہ پارہ کردہ مجرائے آب پیدا نمود - چوں آب تالاب فرو رفت
جلدبو در کمین گاہ زمین متواری گشت و برہما - بشن و مہیشر ہم جاہای
خود در گذشت آنگاہ جلدبو باز شیوۂ خود ظاہر ساخت کہ آب از کمین گاہ
او می جوشید و سطح زمین را می پوشید کشف رکھیشر باز بدرگاہِ
بے نیاز التجا کردہ بہ پذیرائی آں شکتی یعنی قدرت تعالی و تبارک بشکل
شارک کہ آں را بزبان کشمیری ہاری میگویند برہوا طیران کردہ از کوہِ
سمیر یک لخت کوہ بمنقار برداشتہ آوردہ - بر کمین گاہ جلدبو گذاشت
تا کہ آں دیو بصدمۂ کوہ پارہ کوفتہ شدہ آب مسدود گشت و آں کوہ
پارہ را الحال کوہ ہاری پربت میگویند و مقام شارکا بھگوتی دراں جا
میدانند و جنود ہنود بروز موعود دراں جا رفتہ پرستش می سازند - بعد
دفع جلدبو چوں آب فرو رفت اولاً کریوۂ آڈون ظاہر گشت (آڈ بمعنی
اول و ون بمعنی زمین) یعنی آں سرزمین را اول زمین نام کردند - القصہ
چوں سطح مسطح ایں گلزمین نمودار گشت و انہار بسیار و آب ہای خوشگوار

وچمن ہاي بے شمار پدیدار شد پس دیوتا ہا یعنی فرشتگاں ایں مکان را پسندیدہ ہر کسے بموجب خواہش خود ہا در ہر جا مقام ہا مقرر نمودند چنانچہ تا حال استھانہا* و باتزا ہاي آں ہا در بعضی جا ہا مقرر اند بعد آں کشف رکھیشر دریں دیار فرحت اثر قرار کردہ برہمنان مہذب الاخلاق از آفاق فراہم آوردہ دریں گل زمیں آباد ساخت دراں وقت ایں گل زمیں را کشف مر نام نہادند۔ مر بہ لغت سنسکرت خانہ را گویند یعنی خانۂ کشف نام کردند بعد مرور دہور کش مر می گفتند۔ رفتہ رفتہ بانقلاب السنہ کشمیر گفتند۔

ملّا احمد[98] مترجم رتن پوران نقل می آرد کہ یکے از بزرگ رکھیشران نامی موسوم بہ امرت ساگر در کوہ بندا چل[99] بعبادت ایزدِ بے ہمال اشتغال می داشت دراں زماں کاشم ویر نام پہلوانے در شجاعت و جلادت مشہور بود کہ یک صد من سنگ در دست گرفتہ براہ می رفت۔ روزے آں دلاور جرار برائے شکار در کوہسار رفتہ بود تشنہ و گرسنہ نزد رکھیشر رسید و بکمال خشونت و درشت مزاجی ازو آب طلبید۔ رکھیشر دلو بدست او دادہ اشارہ بہ چاہ نمود۔ آں پہلوان دلو در چاہ انداختہ ہر چند شجاعت و جلادت خود در کشش و کوشش خرج نمود دلو از چاہ کشیدن نتوانست نہایت متحیر شد و رکھیشر را بر دست و پا بوسہ ہا دادہ بسیار عجز و نیازمندی ساخت۔ آں رکھیشر آواز داد کہ "اے مادر ایں بہادر را آب بدہ" کاشم ویر دلو از چاہ کشید

[98] ملّا احمد نواسۂ ملّا احمد علامہ است۔ در مصاحبت و منادمت سلطان زین العابدین رئیس زبان دراز و انیس دمساز بود۔ در شعر و سخن طبع عالی داشت۔ تاریخ وقائع ملک کشمیر و ترجمۂ مہابھارت وغیرہ از تصنیفات اوست۔ مدفنش در مزار سلاطین در جائے نامعلوم است

[99] بندھیاچل سلسلۂ کوہستانی است در ولائت وندھیہ پردیش وفاق جمہوریہ ہند * بہ مقامات متبرکہ و زیارت گاہ

بجائی صد بقعہ یک بقعہ آب نوشیدہ سیراب شد انگاہ در بجا آوری خدمات
رکھیشر استقامت کردہ در ریاضات شاقہ شاغل گشت و ہمیشہ بے خورد
خواب در بندگی رب الارباب و خدمتِ رکھیشر اوقات بسر می بُرد۔ روزے
در خدمت آں مرشد بزرگ شان بیان نمود کہ در سالف زمان جرایم و عصیان
بے پایان برمن ثابت و عیان است چگونہ عفو خواہند شد رکھیشر گفت
ہرگاہ می روی بروز موعود بطواف امرناتھ سوامی و میخواہی دراں جا عفو
جرایم خود پس پاک و صاف می شوی از گناہاں ہمچنانکہ صاف می باشد
آں ہیکل یخ کہ دراں جاست پس کاشم دیر باتفاق آں فقیر عزم طواف
امرناتھ جزم کردہ از راہ کوہستان جنوبی بر کوہ امرناتھ رسید و دراں جا
بروز موعود مراسم آں بجا آوردہ اطمینان خود حاصل کردند و بہ عفو جرایم
از غیب مستبشر شدند۔ آنگاہ تمامی تیرت ہائی کوہستان کشمیر را طواف
کردہ برمقام کوٹی تیرت در بارہ مولہ رسیدند۔ کاشم دیر خواص کوٹی تیرت
از رکھیشر پرسیدہ۔ رکھیشر گفت کہ درمیان ستی سر یک ہزار تیرتھ
موجود است و از غسل کوٹی تیرت ثواب ہزار تیرت حاصل می شود۔
کاشم دیر گفت کہ کسے آں تیرت ہا را بچشم خود می تواند دید؟ رکھیشر
گفت ہرگاہ کشیدہ می شود ایں آب البتہ بہ زیارت آں تیرت ہا ہر
کسے کامیاب خواہد شد۔ کاشم دیر گفت کہ کسے در دنیا می باشد کہ ایں
آب را نایاب گرداند۔ رکھیشر گفت اگر میکنی تو عبادت خادر بے ہمال تا
ہزار سال البتہ ایں امر محال بر تو آسان گردد پس کاشم دیر تا عرصہ ہزار سال
بر کوہ قیصر ناگ بعبادت پرداخت۔ روزے در صومعۂ خود موشی دید کہ
کوزۂ آب را سوراخ نمود و آب آں کوزہ از راہ سوراخ بدر رفت کاشم دیر

آں را اشارۂ غیبی پنداشته درباره مولہ بہ مقام کھادہ نیار اساس کوہ را بہ شجاعت ذاتیہ خود نقب دادہ سوراخے بہم رسانید و بہ قدرت رب قدیر ازاں سوراخ آب جوشیدن گرفت تاکہ ستی سر خشک شدہ سطح زمین پدیدار گشت و سقف آں سوراخ تاعہدِ سندر سین موجود بُود۔ آں وقت بہ سبب زلزلہ فرو غلطید و شہر سندمت نگر را سیلاب نمود۔

چوں کاشم دیر دریں دیار خلد نظیر در آمد بطواف تمامی تیرت ہائی ایں دیار مستفیض گشتہ بُود و باش خود دریں دیار اختیار نمود بعد ازاں تمامی رکھیشران ہندوستان و عابدان و زاہدانِ آں زمان دریں جا آمدہ بہ ریاضت ہائی شاقہ عامل شدند و اکثر موبداں و برہمناں از اطراف آمدہ دریں جا بُود و باش خود اختیار نمودند۔ ازاں جاکہ اشاعت ایں مکان بہ نیروی ہمت کاشم دیر سرزدہ بُود بنابراں ابنای زمان نام ایں مکان کاشی مرے گفتند تاکہ بہ مرور ایام کشمیر گفتند۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

الغرض بتائید منقولۂ مؤرخان متذکرہ بالا و بہ معاینہ علامات و نشانات موجودہ معلوم می شود کہ ساحتِ ایں گل زمین در آوان اولین از آب مملو بُودہ است و دراں زمان بر قلال جبال مردماں بُود و باش می داشتند و عبور و مرور بہ سبیل کشتی ہا بہر طرف می ساختند چنانچہ بہ کوہ ہرموکھ و کوثر ناگ و دریلاق وچھن پارہ و لولاب وغیرہ اکثر جا ہا نوکا بندن ہا موجودند چہ در زمان پیشین ملاّحاں در باطن سنگ ہا سوراخ کردہ سفائن خود باں مضبوط میداشتند و آں سوراخ را نوکہ بندن میگویند۔ نوکا بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن کشتی و در بعضے کوہستان ہا دن ہای سنگین کہ بکثرت استعمال صاف و لخشندہ شدہ است بر موقع مشرب ہا موجود است

و بہ نظر تعمق بعضی جاہا دانستہ می شود کہ تا ایں جا آب بودہ است۔

خصوصیات کشمیر

خطۂ کشمیر روضۂ دلپذیر و دوحۂ بے نذیر است کہ فضلا و نجبای برگزیدۂ پیشین و حکمائی و علمای فطرت آگیں ایں خطۂ دلنشیں را از جمیع بلاد و بقاع روئی زمین بہ خصوصیات پسندیدہ جنتِ نظیر نام کردہ اند۔ الحق ہمچنیں خصوصیات دلنشین کہ متعلق ایں گلزمین است در ہیچ بلاد دیگر یافتہ نمی شود:۔

اوّل۔ ہوای ایں دیار در غایت اعتدال بلطافت و نظافت مروح روح و موجب صحتِ مزاج و باعث فرح و فتوح است۔ در حرارت ہوائے تابستان طبعیت انسان محتاج بہ مروحہ نمیشود و در برودت زمستان باوجود کثرت برف و باراں آرزوئی پوستین نمیگردد۔ بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبیعی را در جلوہ می آرد۔ بیت:۔

ہوایش ز خُلد آمدہ بے خلاف　　دہد مردہ را جاں بہ تن بے گزاف
ہمہ سال باشد ہوا معتدل　　نوائے عنادل برد غم ز دل

دوم۔ آب ہای ایں گل زمیں کہ از کوہستان برف آگیں و از عیون و تالاب ہاي گزیں کہ بہ سبیل انہار و جوئبار ہمیشہ جاری می باشد۔ الحق بسان آب زندگانی عیش جاودانی را نوید کامرانی بخشیدہ روان مردگاں را مژدۂ حیات می رساند و بکمال لطافت و نظافت ملک را سیراب و خلق را شاداب گرداند۔

بہ بیں آب ایں بوستاں خوشگوار
لطیف و رواں بخش چوں روئي یار

سوم۔ در نمامی سطح ایں دیار و در اطراف و اکناف و کوہسار و کنار

رودبار در ہر جا اقسام سبزہ زار ہای خضر البسان قالین زمردین گسترده بکمال خضارت و نضارت خوش نما و روح افزامی باشند۔ بیت

زخانہ چوں بہ صحرا سر نہادی میان سبزہ و گُل اوفتادی

چہارم۔ بساتین ایں گُل زمین کہ از سلاطین پیشیں بہ تعمیر رواق و منظر ہا و بہ تنظیم انہار و آبشار و فوارہ ہا و ترتیب خیاباں و چمن ہا و بہ توفیر اشجار و ازہار و سبزہ ہا رشک افزائی بہار فرخار* و نشاط انگیز نظارگیاں روزگار است۔ بیت۔

بگلزار کشمیر خوش خوش گُل است
ہزاراں فزوں خوشنوا بُلبُل است

پنجم۔ در حوالی ایں گلزار کوہسار بے شمار مانند حصار ہر سو حادی گشتہ فضائی آں خوش و سواد آں دلکش از آبیاری قدرت باری کامیاب و بکمال خضارت و نضارت سرسبز و شاداب کہ برای حفظ مراتب ایں گلستان برپائی استقامت استادہ اند و بمروحۂ قدرتِ ازلی نسایم دلکشا و شمایم روح افزا بہر طرف ساری می دارند۔ فرد

ز رشک سبزہ زارِ کوہ کشمیر زغم فیروزہ در معدن شود پیر

ششم۔ مرغزار ہای کوہستان ایں دیار بہ لطافت ہوا و نظافت فضا نزہت افزای عشرتیاں کامگار و نظارگیانِ ہوشیار است۔ بیت

اگر در مرغزارش میکنی جای
دہد بوسہ دو صد گُل بر کفِ پائے

ہفتم۔ دریں دیار خلد آثار اشجار میوہ دار باقسام بے شمار در بساتین و نخلستان و صحرا و بیشہ ہا بہ فواکہ آبدار و اثمار خوشگوار پُر بار

* بالفتح شہریست در ترکستان معروف بہ حسن و جمال

می باشند۔ بیت

چو جنّت ہمہ مثمر اشجار اوست
رواں زیر اشجار انہار اوست

ہشتم۔ غلات بسیار باقسام بے شمار کہ دریں دیار پیداوار است علی الدوام ارزان و فراواں می باشد خصوصاً برنج کہ بکثرت دریں جا متکون گردد تغذیۂ عام و خاص بداں حاصل می شود۔

نہم۔ در بیابان و کوہسار ایں دیار شکار وحوش و طیور بسیار می باشد چنانچہ شائقانِ انگلستان باسراف سرمایۂ فراواں از سیر و شکار ایں دیار محظوظ گشتہ برای احباب تحائف فراواں ارمغاں می برند۔

دہم۔ درندگاں خوں خوار و حشرات زہر دار مثل مار و کژدم و نہنگ و سنسار[1] وغیرہ دریں ملک معدوم است و مخلوق محفوظ۔ فرد

بہشت آں جا کہ آزارے نہ باشد کسے را باکسے کارے نہ باشد

یازدہم۔ حکیم حقیقی مردمان ایں دیار را بہ زیور عقل و فطرت محلّی ساختہ در فنون دانشوری و صنعت گری بر ہنروران امصارِ دیگر آنہا را فضیلت بخشیدہ است خصوصاً در صنعت پشمینہ کہ بایں آراستگی جائی ساختہ نمیشود و بزرگان دہر از لباس آں تمکین و تزئین یافتہ از تجارت آں ابنای روزگار متمتع و منتفع می باشند و غیر ازیں ابداع صنایع فراواں از روئی تیز ہوشی می نمایند۔

دوازدہم۔ حسن و جمال ایں محال بہ صباحت و ملاحت بحد کمال و خوبی و رعنائی در غایت لطافت و اعتدال۔

---

[1] سنسار نہنگ بزبان ہندی ؎

نظامی[۱۰۱]

یکے گفتا کہ در اقصای کشمیر — نباشد از لطافت ہیچ تقصیر

مقامِ خوبرویاں آں زمین است — بخوبی رشکِ فردوس برین است

سعدی[۱۰۲]

آں کیست کہ می رود بہ نخچیر — پائے دلِ دوستاں بہ زنجیر

ہم شیوۂ جادوانِ بابل — ہمشیرہ گل رخانِ کشمیر

جامی[۱۰۳]

ز کشمیری بتانِ دیں بر انداز — دلم بُت خانۂ کشمیر گشتہ

غنی[۱۰۴]

کشمیر از صبا روشن گرہ جمال است (جنت) — حسنِ سیاہ آں جا گرہست خال است (خال)

سنہ ۱۰۱ نظامی گنجوی (۵۹۷ - ۵۰۷) اُستادِ مسلم الثبوت زبان فارسی است تصانیف کثیرہ دارد از انجملہ مشہور سکندر نامہ است کہ در وے تاریخ بادشاہ سکندر نظم کردہ است خمسہ اش یعنی مجموعۂ کتب باین تفصیل مخزن اسرار لیلیٰ مجنوں خسرو شیریں ہفت پیکر و سکندر نامہ بنظر وقعت دیدہ میشود

سنہ ۱۰۲ نامش مصلح الدین و سعدی لقب است در سنہ ۵۷۱ھ در شیراز پیدا شد و در سنہ ۶۹۱ھ دریجا وفات یافت سی سال جہاں نوردی کرد - صاحب تصانیف کثیرہ است - از انجملہ گلستان در نثر و بوستان در نظم لاجواب است و تا امروز از ہیچ یکے جواب ایناں بالخصوص اول الذکر نوشتہ نشد

سنہ ۱۰۳ عبدالرحمن جامی شاعر مشہور زبان فارسی بود - بتاریخ ۲۳ شعبان سنہ ۸۱۷ھ مطابق ۷ نومبر سنہ ۱۴۱۴ء در موضع جام از مضافات ہرات پیدا شد و بعمر ہشتاد و یک سالگی بتاریخ ۱۸ محرم سنہ ۸۹۱ھ مطابق ۹ نومبر سنہ ۱۴۹۲ء براہ مدینہ منورہ ازیں جہاں در گذشت - از تصانیفش شرح جامی در عربی و کلیات جامی و یوسف زلیخا و تحفۃ الاحرار و شواہد النبوۃ و نفحات الانس و لیلیٰ مجنون و بہارستان در فارسی بسیار مشہور است - سنہ ۱۰۴ نام محمد طاہر تخلص غنی است شاعر معروف کشمیر بود از یگانۂ روزگار شیخ

سیزدہم۔ در پوران ہای قدیم و پوستکہای فخیم نوشتہ اند کہ خطۂ کشمیر درسابقہ زماں سیرگاہ دیوتاہا بودہ اکثرہا دریں مقام مقام کردہ آثار و علامت آں ہا بہر جا موجود۔

چہاردہم۔ اکثری از عظمای اولیای فرقۂ اسلامیہ دریں دیار عالی مقدار بہ عبادات و ریاضات تزکیۂ نفس و تصفیۂ باطن حاصل نمودہ معابد و مقابر آں ہا بہر جا محل فیض و فتوح است۔

پانزدہم۔ بر مصداق جنت نظیر بودن ایں گل زمین علما و فضلای متقدمین و شعرا و فصحای پیشین درہای آبدار و لآلی نابدار سفتہ اند و بزبان نظم و نثر داستانہا گفتہ چنانچہ مثنوی سلیم۔ و کلیم۔ و قدسی۔ و خصالی و ظفرخان احسن[105] و میر الہی۔ و طغرا[106] و عرفی[107]۔ و فیضی[108] وغیرہ

مسلسل المحسن فانی فیض یاب گشت۔ غنی مزبور از خاندان عشائی محسوب می شود۔ استغنا از حد داشت از وی یک دیوان یادگار است کہ بنامش موسوم است و در مطبع نولکشور لکھنو مدت شد کہ طبع شدہ ؛

[105] ظفرخان احسن متوفی ۱۰۷۳ھ مطابق ۱۶۶۲ء از امرای شاہجہانی بود منصب ہزاری داشت۔ مدت العمر صوبہ دار کشمیر بود۔ پدر عنایت خان مصنف شاہجہان نامہ است ؛

[106] از شعرای عہد مغول است۔ بعہد جہانگیر از ہندوستان وارد کشمیر گشتہ بعد انتقال در گنج بد مدفون گشت

[107] نامش جمال الدین و تخلصش عرفی است بعہد جلال الدین اکبر از موطنش شیراز وارد ہندوستان گشت بعمر سی و شش سالگی در ۹۹۹ھ در لاہور فوت شد و ہمانجا مدفون گشت تصانیف مختلفہ دارد مگر از انجملہ دیوانش کہ بر قصائد و ابیات مشتمل است بسیار شہرت دارد۔

[108] معاصر عرفی بود و در عہد جلال الدین اکبر خطاب ملک الشعرائی داشت۔ در ہندیاں فیضی شخص دوم است کہ اشعار فارسی مثل اہل زبان گفتہ نامش ابوالفیض و پسر شیخ مبارک بود بعمر چہل و نہ سالگی در ۱۰۰۴ھ راہی ملک بقا گردید۔ از تصانیفش تفسیر سواطع الالہام مثنوی نل دمن و ترجمہ شریمد بھاگوت گیتا بسیار شہرت دارد ؛

در توصیف و تعریف این دیار یادگار است   شیخ شہاب الدین سندی:-

کَانَ الکشمیرُ لِسُکَّانِهَا   جَنَّتُ عَدنٍ هِیَ لِلمُؤمِنِین
قَد کَتَبَ اللهُ عَلیٰ بَابِهَا   مَن دَخَلَه کَانَ مِنَ الاٰمِنِین

قطب*

ہزاران ناز اے کشمیر بہ باغ جہاں داری   کہ در فصل خزاں ہم خوش بہار زعفران داری
ہزاراں گل بود فصل خزاں در باغ کشمیرم   چہ می نازی تو ای کابل ہمین یک ارغوان داری

شاہجہان[۱۰۹]

خورد آدم گندم از جنّت کشیدندش بروں   من کہ خوردم آش جو یارب بکشمیرم رساں

طغرا

از شاہ جہانگیر دم نزع چو جستند   با خواہش دل گفت کہ کشمیر و دگر ہیچ

ظفرخان احسن

کشمیر مگو رشک پری خانہ چین است   القصہ بہشتے است کہ بر روی زمین است

عرفی

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید   گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

قدسی[۱۱۰]

چو کشمیر افتخار ہر دیار است   بہشت و سلسبیلش آب لار است

---

[۱۰۹] صاحب قران ثانی شہاب الدین محمد شاہ جہاں (دور حکومت ۱۶۲۸ - ۱۶۵۸ ء) بادشاہ غازی :

[۱۱۰] حاجی محمد جان قدسی مشہدی در عہد شاہ جہانی ملک الشعرا بود- تصانیفش ظفر نامہ شاہ جہانی و بادشاہ نامہ است- در لاہور وفات یافت :

* سلطان زین العابدین :

فصیحے

نسبتِ کشمیر را با روضۂ رضواں چہ کار این بود باغِ سلیماں آں بود باغِ جناں

کلیم[۱۱۱]

چرا آشفتۂ اے چرخِ دل گیر تماشا کن کہ کشمیر است و کشمیر
پُر از گل دشت و کوہ و راغ بینے ہزاراں باغ را یک باغ بینے

غرض کہ این خصوصیات مندرجہ بالا کیفیتے علاوہ دارد در دو فصل گفتہ شود فصل اوّل۔ در تشریح مقامات و علامات قدرتی۔ فصل دوم۔ در بیانِ آثار و امارات حدوثی

فصل اوّل در تشریح مقامات و علامات قدرتی

ہوائی کشمیر

باید دانست کہ کرۂ زمین را از مشرق تا مغرب پنج حصّہ کردہ اند و ہر حصّہ را منطقہ می نامند اوّل از خطِ استوا تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت شمال و شانزدہ ہزار میل جانب جنوب منطقہ حارہ است درین منطقہ حرارت آفتاب بہ شدّت می باشد و از منطقہ حارہ تا مسافت سہ ہزار میل سمت شمال و تا سہ ہزار میل سمت جنوب دو منطقہ معتدلہ است یکے جنوبی و دوم شمالی ہوای این دو منطقہ باعتدال است در

[۱۱۱] نام ابوطالب و تخلص کلیم داشت۔ از بزرگ شاعران ہمدان بود۔ در عہد جہانگیر بار اوّل وارد ہندوستان گشتہ در ۱۰۲۸ھ مراجعت فرمائے وطن شد۔ بعد چندے بار دوم بعہد شاہجہان بہ ہند آمد و ملازمت شاہی اختیار نمود و لقب ملک الشعرائی یافت۔ از تصانیفش ظفرنامہ شاہجہاں دیوان فارسی یادگار است۔ بتاریخ ۱۵ ذی الحج ۱۰۶۱ھ مطابق ۱۹ نومبر ۱۶۵۱ء بمقام سرینگر کشمیر رحلت نمود۔ در نواح خانقاہِ قدیم در گجن مدفون شد۔

حرارت و برودت پس از منطقۂ معتدلہ تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت جنوب شانزدہ ہزار میل سمت شمالی بمنطقۂ ابرد است در حدودِ این منطقہ ہا شعاع آفتاب نمی تابد لاجرم آب و ہوائی آں طرف بہ غایت سرد و برف و آب ہمیشہ منجمد می باشد۔ ازاں جا کہ خطۂ کشمیر در منطقۂ معتدلۂ شمالیہ واقع است لاجرم ہوای ایں دیار در حرارت و برودت معتدلست۔ سوای آں کہ ہوائے بلد مرتفع بارد است و ہوای بلد حضیض گرم۔ ایضاً ہوا اگر بواسطۂ مجاورت دریا باشد و آں بالذات ترطیب کند امّا اگر شمالی باشد تبرید و اگر جنوبی بود تسخین و اگر شرقی بود ترطیب و اگر غربی بود تغلیط۔ ہرگاہ بواسطہ بلد طینی باشد برطوبت مایل گردد۔ ازاں جا کہ بلد کشمیر میان کوہستان برفین کہ ثلث اراضی آں زیر آب محجوبست یافتہ می شود ہوائی آں جا از برف و آب و ارض طینی متولد گردد بامتزاج تبرید و تسخین و ترطیب و تغلیظ کیفیت تعدل ہوا ثابت گردد بنا براں ہوای ایں دیار در تفریح روح و انتعاش طبیعت و تولید اخلاط صالحہ و تقویت اعضاء رئیسہ از جمیع بقاع ربع مسکوں افضل است و در موسم گرما چنداں گرم نیست کہ حاجت بمروحہ افتد و در موسم زمستان با وجود کثرتِ برف چنداں مضر نیست کہ باعث افساد بدن گردد بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبعی را در جلوہ می آرد و پرگنہ لعل و پھاک اَعدل بقاع کشمیر است چنانچہ در موسم تابستان میان درۂ لار و درۂ شالمار علی الاستمرار در موسم بہار روایح روح فزا از مغرب وزیدن گیرد تا آخر روز موجب انبساط خاطر گردد و بعد غروب آفتاب نسیمے از مشرق می آید کہ تا ہنگام صبح باعث تنویم و نشاط می باشد و در موسم تابستان باعتدال خنک می

باشد و در زمستان چندان ابر نہ گردد بلکہ از کوہ آہک ٹینگ تا دامن تخت سلیمان برف کم تر می بارد۔ شاہان پیشین و سیّاحان یورپین از بقاع کشمیر آں را خوش تر دانستہ برائی سیاحت قبول کردہ اند و پرگنۂ لار را کرنیل مور صاحب لالہ رُخ[۱۱۲] نام نہادہ است و شعرائی متقدمین در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ بیت

لار بر کاخ ملک تا لار است
بر ہمہ پرگنات[۱۱۳] سالار است

موسم کشمیر

موسم ایں گلستان در زمستان و تابستان دلکشا و مسرت افزا است لیکن بموجب اختلاف فصول و گردش آفتاب در موسم ایں سواد تاثیرات مختلفہ واقع می شوند۔ اوّل فصل بہار کہ عبارت از ماہ چیتر و بساکھ و جیٹھ می باشد۔ دراں موسم ہوای ایں دیار در غایت اعتدال ملطّف و مرطب و مفرح و مفتح و سریع النفوذ می باشد بالیدگی اجسام و تصفیہ خون و تقویت

۱۱۲؎ صحیح "ملک لالہ رُخ" است۔ در حکایت منظوم شہزادی لالہ رُخ بزبان انگلیسی کہ یک قصۂ خیالی است تھامس مور نغمہ ہائے در تعریف حسن و خوبیٔ باغ شالامار و تالاب ڈل سردہ است۔ کتاب مزبور در سنہ ۱۹۰۱ء باہتمام فریڈرک و لان ہیڈ فورڈ سٹریٹ لنڈن بہ زیور طبع آراستہ شد۔ فیض ایں تصنیف است کہ تمامی خطہ کشمیر در ممالک اورپائی عموماً و در عالم انگلیسی خصوصاً مشہور بہ "ملک لالہ رُخ" شد ؎

۱۱۳؎ اشارہ بہ تقسیم ملکی است کہ در زمان سابق حاکمان ایں دیار برائے سہولیت انتظام کردہ بودند۔ تعداد پرگنہ جات در ہر وقت مختلف بودہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری شمارہ آں ہا تا سی و سہ رسانیدہ و قاضی علی تا چہل و یک۔ اسٹائن در "این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر" تعداد آں ہا چہل و سہ نام بنام دادہ است ؎

اعضای رئیسہ[۱۱۴] حاصل می شود۔ بیت

مصطفےٰ فرمود با صحب کبار تن مپوشانید از بادِ بہار

دراں زماں بوفور بارش باراں در کوہ و بیاباں ہر جا سبزہ ہائی خضرا بہ نضارت وخضارت از زمین رستہ در اطراف باغات و دہات جا بجا شگوفہ ہای اشجار وگلزار شگفتہ ہوش ربای ہوشمنداں وغمزدای دردمنداں گردد۔ دراں زماں شایقاں وعیاشاں دیوانہ وار بہر سو دامن گیر اشجار شگوفہ دار گشتہ در تماشای جلوۂ گلہا بسان مجنون مبہوت می باشند و ہر کسے از اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد سفینہ ہا برای سیر و سیاحت بہ فروشِ مکلّف آراستہ وخوردنی ہا و نوشیدنی ہا ہمراہ داشتہ، با دوستاں و خویشاں گاہے برائے تماشای شگوفہ، وقتے برای خوردن تُوت و خربوزہ و تربوزہ بجانب تالاب ڈل می روند ومیان نالۂ تیل بل و باغ شالمار ونشاط ونسیم وغیرہ در تماشای شگوفۂ بادام وگُل سرخ و یاسمن وگل کول[۱۱۵] ونسترن بضاعات خود ضایع نمایند و دیوانہ وار جا بجا گردیدہ در زیر درختاں علٰحیدہ میباشند۔

دوم فصل تابستاں۔ کہ عبارت از ماہ ہار وساون و بادرون[۱۱۶] می باشد دریں فصل ہوای ایں دیار از حد اعتدال اندک بحرارت مایل گردد و بعضے افراد را نوعے سخونت و غلیان اخلاط حاصل میکند و درد چشم بعضے مرداں را تکلیف می رساند و بر وقت نصف النہار بہ موجب حدّت

---

[۱۱۴] دل و دماغ و جگر

[۱۱۵] درست کنول بفتح کاف و نون غنہ قسمے است از نیلوفر

[۱۱۶] مطابق جولائی۔ اگست ستمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؏

گرما طبیعت بجانب تفریح محتاج می شود دراں زمان مقیاس الموسم از ہشتاد و پنج درجہ تا نود و پنج درجہ متصاعد میگردد. عیاشاں برای کسب ہوا باطراف و دہات میروند. اوایل ماہ ہار طول نہار کشمیر چہاردہ ساعت و سیزدہ دقیقہ و نیم دقیقہ می رسد و وقتیکہ باران برشگال مترشح گردد. بعض اوقات برق و رعد و صاعقہ و تگرگ و ژالہ منصدع می باشد و حدت آفتاب روز بروز کم گردد۔

سوم فصل خریف - و آں عبارت از ماہ اسوج و کتک و مگھر[117] می باشد دراں وقت سخونت ہوا بہ یبوست مایل گردد بہ سبب تسدید مسامات اندک کندی حواس و یبوست حاصل می شود و مرداں در جمع کردن اسباب زمستان مثل ہیزم و زگال و سالن ہای[118] خشک وغیرہ متوجہ باشند و برای ششماہ مہیا کردہ می گذارند و در آخر موسم برودت بدرجۂ کمال رسد کہ درختاں از صولت برد برگ ریز می گردد و فضائی غبارناک و کوہسار پوشیدہ و آفتاب گرفتہ میباشد و بر کوہستان اطراف نزول برف شروع می کنند مرداں لباسہای گرم مثل پشمینہ و پٹو[119] و پوستین و طاف و پوشاک پختہ دار پوشند و بجانب مکانات گرم رجوع کنند و مردم عوام آتش کدہ کانگڑی[120] شب و روز در بغل گرفتہ دفع برودت می سازند و در موسم زمستان آں را بسیار عزیز می دارند چناں چہ گفتہ اند۔ بیت

---

[117] مطابق اکتوبر، نومبر، دسمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

[118] "الوان"

[119] کمبلہائے کہ نہ چنداں بہ صوف نرم بافیدہ گردند نزدِ اہالیانِ کشمیر بہ "پٹو" موسوم شوند ؛

[120] صورت کانگڑی بر صفحۂ آیندہ باید دید ؛

کانگڑی در بغل بگو چون است
لیلیٰ در کنار مجنون است

و بہ باعث حرارت کانگری بر شکم و بن ران مردم کشمیر داغہای سیاہ بلکہ قرحہ و آبلہ پیدا می شود و باوجود کثرت البتہ واقمشہ از کانگری گریز ندارند۔

چہارم فصل زمستان کہ عبارت از ماہ پوہ و ماگھہ و پھاگن[۱] می باشد آں وقت در ہوا برودت و یبوست غالب گشتہ مسدد مسام و مکدر حواس و مقوی معدہ و باہ میگردد دراں زمان مردمان در و دریچہ بستہ کردہ در مکان گرم مثل حمام وغیرہ می نشینند و در ماہ پوہ و ماگھ بارش برف متواتر متراکم گردد۔ و بعض اوقات در نفس شہر قریب دو ذرعہ برف جمع می شود زیادہ بر آں حکم نادر دارد۔ آب ہائی تالاب ہا و نہر ہا منجمد گشتہ یخ بندی ہاي عجیب باشکال غریب متصور گردد و دراں روز ہا مقیاس الموسم بدرجہ انجماد برسد و در دامن بام ہائی خانہ قطارہ ہاي

کانگڑی

[۱] مطابق دسمبر، جنوری، فروری ماہ ہائے تقویم عیسوی ؎

دنگالہ باشکال مخروطی معلق می باشند ۔ و در بعضے زمستانہای سخت گاہی می باشد کہ بخارات ارضیہ در فضای آسمان عالم گیر گشتہ ہوای دمہ واقع می شود کہ آں موسم مسموم را بزبان کشمیری "کٹ کشو" گویند و دراں زماں فراز کوہستان ربیع آفتاب جلوہ گر بودہ بارش برف و باراں موقوف می باشد و قریب ساحت زمین ہوا تیرہ و اندوہ گیں گردد و موسم آں گاہے تا دو نیم روز گاہے تا دو نیم ہفتہ بعضے تا دو نیم ماہ گزندہ و سوزندہ میباشد و بصولت برودت شاخسار اشجار را رطوبت اصلیہ شپلیدہ خشک گرداند ۔ مردماں بسیار تنگ می آیند و بیضہ ہا منجمد می شوند و تیل سیاہ مثلِ روغن در کاغذ بستہ کردہ بقالاں میفروشند در آں زماں بعضے اوقات دریای بہت[۱۲۲] ہم یخ بند می شود چنداں کہ مرداں بالای آں سوار می روند و تالاب اولر دراں وقت ہمیشہ منجمد می گردد کہ بالای آں مردماں بارہای گراں برداشتہ عبور مرور ہمیکنند بعضے اوقات تا دو سہ ماہ بستہ می باشد ۔ میگویند کہ در سال ۱۲۰۰ھ ہجری موسم زمستاں سخت مشکل بُود و دریای بہت و تالاب اولر منجمد شدہ پرگنہ سایر المواضع پائین کہ برکنارۂ تالاب اُولر سمت جنوب است و پرگنہ کھوہامہ بجانب شمال دراں وقت مردمان سایر المواضع پائین فراز یخ بندی تالاب اُولر در کوہامہ آمدہ بہ ہماں راہ بارہای کاہِ خشک بردوش گرفتہ واپس می رفتند و در اثنای راہ برگ کاہ

۱۲۲ھ نام کشمیری این دریا "ویتھ" است کہ بہ فارسی "بہت" شد ۔ نزد علماء یونان قدیم ہمیں دریا بہ "ہائی ڈس پس" و نزدِ علماء سنسکرت بہ "وتستہ" مشہور است بزبان پنجابی و اُردو بہ "جہلم" معروف است ؛

بسیار افتاده بود و در راه بسا که برگ های چنار برابر پنجهٔ مرغ شده بودند و تخم ریزی شالی بقدر یک گره از زمین رسته بود۔ آں زماں چہار ده راس اسپاں از جانب سایر المواضع بر سطح یخ بندی اولر بامید خوردن برگ کاه که در عرض راه افتاده بود بطرف کوہامہ عبور کردند اسپان مذکوره در کوہامہ رسیده تخم ریزی شالی خوردند تا آں زمان یخ بندی تالاب استوار و برودت ہوا گزنده و آفتاب محجوب و بہت مسدود بود و تالاب اولر مع جمیع تالاب ہا بعد انقضای سه چہار سال ضرور در یک سال منجمد گردد لیکن گاه اوقات دریای بہت ہم انجماد پذیرد چنانچه در سنه ۱۰۶۷ و سال ۱۱۰۰ه و سال ۱۱۹۵ه و سال ۱۲۳۱ه و سال ۱۲۴۸ه و سال ۱۲۹۶ه هجری دریای بہت منجمد شده مردماں بسیار محنت کشیدند۔ ازاں جا که ہوای زمستان ایں جا دشوار است موجب آں مردمان بلاد دیگر دریں ملک بود و باش نمی کنند لیکن ساکنان ایں جا را موجب عادت چنداں دشوار نمی شود و در بعضے فصول زمستان ہوا باعتدال و بارش و برف اندک می باشد دراں سال به باعث کمی آب اکثر جا ہا نقصان مزروعات متصور گردد۔

ریاح کشمیر

باد جنوب در راه سادن و بادرون بر تیغ کوه بانہال سمت جنوب بعد دوپہر روز تا شام و خفتن ابر سفید بمسافت یک دو میل حادی گردد بزبان کشمیری آں را داوه ال میگویند و از سحاب مذکور صرصر سخت که بصولت آں اشجار متحرک گردد بر آمده در ساحت کشمیر منتشر شود و بعضے اوقات درختان سطح کشمیر را درہم برہم سازد۔ گویند که به ہبوب ریاح مذکوره محصولات ایں دیار پخته و بالیده می شود و بعد تسکین ریاح سحاب مرتفع گردد پس برق ہای لامعه

متواتر و متراکم در کنارۂ آسمان تا آخر شب جلوه می دہد و بعضے تجربہ کار میگویند که اکثر اوقات ہبوب ریاح ہفتم ساون شروع می کند و یازدہم ماه موقوف می شود و ہفدہم ماه ساون باز عود میکند۔

بادِ دبور۔ در اوقات متذکرۂ بالا میانِ درۂ کوهِ دچھنہ وکھادرہ سمت مغرب از حدود پنجاب بعد دوپہر روز بہ شدّت می آید و از بارہ مولہ باطراف منتشر گردد گویند بہ ہبوب ریاح مذکور در ملک کشمیر تپ لرزہ عارض نگردد

بادِ شمال۔ در بعضی ایّام تابستان فراز کوه کرناه که آں را بزبان کشمیری فسادنار گویند محاذی گوشۂ شمال و مغرب بر کنارۂ آسمان خط ہای شعاعی ہویدا گردد و بعد ازاں تند باد شدید که اشجار تناور را از بیخ برکند می آید بزبان کشمیری آں را کامراجی می گویند۔

ایضاً در موسم تابستان بعضے اوقات محاذی کوهِ دچھ بال میان گوشۂ شمال و مشرق ریاح سخت می آیند درختاں و عمارات را قلع قمع سازند بزبان کشمیر آں را دچھ واو گویند۔

کوہسار کشمیر

پیرامون ساحت ایں دیار کوہسار بے شمار مانند حصار تا مسافت بسیار مسلسل و متخلل محفوف است محاذات آں بکمال طراوت و نضارت سرسبز و دل کشا و فرحت افزا و درمیان اطراف و خلال آں اشجار دیوه دار و عرعر و شمشاد و صنوبر بقدرت ایزد دادر کوه مغروس و اقسام و الوان نباتات عجیب و غریب انبوه در ہر جا بر زمین مفروش و بالای آں کوہسار چشمہ سارہائی بے شمار بہ ہر سو جاری اما حدود آں کوہستان شرقاً پیوستہ است بہ مبادی لداخ و غرباً تا حدود مظفرآباد شمالاً تا دریای

کرشنا گنگا و جنوباً تا ساحل چندر باگا۔ محققان یورپ رفعت آں کوہستان از ہشت ہزار فٹ تا ہفدہ ہزار متفاوت گفتہ اند و رقبہ آں بقول انس[۱۲۳] صاحب بیست و پنج ہزار میل مربع ازاں جملہ ذکر بعضے جبال شامخہ وکتل ہا کہ مفید رجال است گفتہ آید:-

کوہ ہرموکھ

از سری نگر بہ مسافت سی کروہ بجانب شمال متصل پرگنہ لار کوہیست در غایت بلندی مشہور رفعت آں شانزدہ ہزار و نود و ہشت فٹ انگریزی و بر سر آں کوہ پرشکوہ پنج قلہ منیع کہ ہمیشہ از برف محفوف می باشند ظاہر ازاں جملہ قلہ اوسط بسیار رفیع و مہیب پُر برف بنظر می آید می گویند کہ سال تمام بر قلہ مذکور بوقت ابر برف می بارد ہمگی در ماہ ساون تا عرصۂ ہفت روز بارش برف موقوف می باشد۔ فی الاصل ہماں قلہ را ہرموکھ[۱۲۴] نام نہادہ اند بر لقب سداشو موکھ۔ بہ معنی چہرہ یعنی چہرہ سداشو[۱۲۵] اہل ہنود آں را بسیار متبرک میدانند و گویند کہ ماتا پاربتی[۱۲۶] جی در جنم[۱۲۷] اول باسم ستی مسمی بودہ بر آں کوہ اقامت میداشت و درمیان خلال قلال مذکور خزینہ ہای برف از عرصۂ روزگار موجودند و بہ سبب بعد زمانہ الوان برف بعضی سرخ بعضے زرد و سبز و بنفشہ وغیرہ بہ نظر می آید و در ذیل آں

---

۱۲۳ ظاہراً سہو کاتب است مراد مصنف از مسٹر لارنس صاحب ویلی آف کشمیر است ؛

۱۲۴ در پرگنۂ لار رفعتش ۱۶٫۰۸۹ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ پنڈت آنند کول)

۱۲۵ شیو یا سداشیو بکسر شین و سکون دال نام یکے از خدائگان ہنود کہ باعتقاد شان آفرینندہ و فنا کنندۂ عالم است بُت ہائے شیو در اشکال مختلفہ کہ بر کیفیت حلم و غضب او دلالت کنند در منادر (معابد) ہند یافت می شوند۔ فرقۂ شیو (بقیہ بر صفحہ ۷۲) ؛

۱۲۶۔ ۱۲۷ بر صفحہ آیندہ)

مرغزار ہای عجیب و چشمہ سار ہای دلفریب روح افزا است خصوصاً سرچشمہ ہرموکھٹہ گنگا[۱۲۵] جانب مشرق و سرچشمہ شیراسر سمت مغرب واقع میگویند کہ الی حال ہیچ کسے از افراد بشر بر قلال کوہ ہرموکھ عروج نہ کردہ است۔

"قف۔ چنانچہ یکی از راجہائی قدیم برای زیارت پرتمای سداشو در عروج قلہ اوسط مبادرت کردہ بود۔ فی الحال بہ آشوب ہجوم زنبوراں معاودت نمود۔ الحال در ۱۹۱۱ بکرمی مطابق ۱۲۷۱ ہجری اول مسٹر جانسین صاحب سرو بر براہ کوہامہ برائے نصب کردن نشان ہای کمپاس بر کوہ مذکور بامردم بسیار و اسباب بے شمار صعود نمود و عروج قلہ منیع دشوار دانستہ بر قلہ صغیر سمت شمالی از دامن کوہ بہ مسافت چہاردہ کردہ عروج نمودہ۔ بر فرق آں کمپاس نصب کردہ رجعت نمود۔ بعد آں مسٹر منٹگمری صاحب افسر سروبر قریب ہزار کس ہمراہ گرفتہ عروج نمود و بر منزل اوّل رسیدہ بادِ صرصر ہمچناں ہیجان ساخت کہ سنگہائے ثقیل متحرک شدند واعدے را

یک از سہ فرقہ ہائے بزرگ ہندوان امروزہ است۔ بنا بر تحقیق مصنّف "کاشمیر شیو ازم" مذہب شیو در ابتدائے قرن نہم یا در اواخر قرن ہشتم ع در کشمیر آمد و بہ قول مصنّف "قرون وسطےٰ میں ہندوستانی تہذیب" اول کسے کہ تعلیمات شیو را در کشمیر رواج داد سوانند بود۔ ایں مرد در قرن دہم میلادی مے زیست و یک کتاب بنام شیو درشٹی (نظر شیو) تصنیف کرد۔ علمائے ایں فرقہ تا اکنون بسیار کتب دریں مذہب نوشتہ اند۔ من جملہ ازاں ہشتاد کتب بر فلسفہ و تعلیماتِ شیو بہ اوقات مختلف از اہتمام "محکمۂ تحقیقاتِ علمیہ" حکومت جموں و کشمیر اشاعت پذیر شدہ اند۔

۱۲۶ "پاربتی جی" نام زن سداشو

۱۲۷ پیدائش اوّل

۱۲۸ "ہرموکھٹہ گنگا" نام دریا

اُمید زندگانی نمانده عاقبت بخیر گذشت۔ صاحبِ موصوف تا عرصۂ نہ روز بکار مساحت مشغول مانده معاودت نمود۔

"قف"۔ گویند بر قلّۂ رفیع کوہِ مذکور کانِ زمرد دارد۔ لہٰذا ہر جا کہ قلّۂ کوہِ ہری موکھ بنظر می آید در آنجا مار واقعی کمتر باشد۔

کوہ[۱۲۹] کوثر۔ کہ از سری نگر بفاصلۂ سی کروه بطرف جنوب نواحی دیوہ سر در غایت رفعت عظیم الشان است۔ و تا حدود پنجاب و جموّں نمایاں۔ رفعتِ آں ۱۵۵۲۳ فٹ انگریزی و بر اطراف آں سہ قلّۂ منیع کہ آنہا را کوثرن کوٹھر نامند و ہمیشہ از برف محفوف می باشند۔ گویند کہ بر قلالِ مذکوره تا حال کسے عروج نہ کرده بود۔ ہمگی صاحبانِ سرویر بر قلّۂ صغیر آں عروج کرده مساحت نمودند۔ و در خلالِ قلالِ مذکوره مرغزاریست دلکشا وسطِ آں چشمہ ایست معروف بہ کوثر ناگ بسیار عجیب و سہمناک فقط

کوہِ کاجی ناگ[۱۳۰] کہ از سری نگر بجانب مغرب بفاصلۂ سی کروه در حدود کامراج[۱۳۱] درمیان علاقۂ دچھنہ و کرناہ است۔ رفعتِ آں بقول

---

[۱۲۹] کون سرانی کوثر یا وشن پاد ایں تیغ ہائے کوه کہ محفوف از برف باشند بجانب غرب دره بانہال واقع اند ÷ اینہا را قلّۂ برہما نیز گفتہ می شود (جموّں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲ ÷

[۱۳۰] کوه کاجی ناگ یا کالی ناگ در اترمچھی پوره واقع است (جموّں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲)

[۱۳۱] در زمانہ قدیم کشمیر را بدو حصّہ کنونی کامراج و مراز منقسم کرده بودند۔ اصل ایں ہا کامراجیہ و مَثرو راجیہ بزبان سنسکرت بوده است۔ بنا بر آراءِ متداولہ از مراز آں یک حصّۂ کشمیر مراد است کہ تا سری نگر بہر دو جانب دریائے جہلم ممتد است و از کامراج علاقۂ پائیں آں بایں نوع از علامت ہائے کہ صاحب راجہ ترنگنی ذکر نموده حد ایں تقسیم موجوده عمارات دفاتر راج گڑھ (بقیہ بر صفحہ آئنده)

انس[۱۳۲] صاحب ۱۵۵۲۴ فٹ انگریزی[۱۳۳] - فرق آں ہمیشہ از برف مملو می باشد۔ صاحبان سروے بر قلۂ آں با قلۂ ہرموکھ مقابل داشتہ مساحت نمودند۔ و بالائے آں چشمۂ کاجی ناگ مشہور۔

کوہِ ہوکھ سر - کہ از سرینگر بفاصلۂ سی کروہ بجانب مشرق و جنوب مابین پرگنۂ برنگ دمرو واڑون واقع است۔ رفعتِ آں ۱۵۶۰ فٹ[۱۳۴]- در ذیل آں چشمۂ ہوکھ سر موجود۔

گواشہ براری - از دچھن پارہ بطرف مشرق بالاتر از پہلگام متصل موضع فرس لُن ومنڈلن۔ رفعتِ آں ۱۷۸۳۶[۱۳۵] فٹ - فرق آں ہمیشہ از برف محفوف می باشد۔ و زیرِ دامنِ شمالی آں میدانیست پراز برف۔ در آنجا از عہدِ قدیم برف موجودست - آنرا گنج می گویند آبش در نہر امرادتی یا سندلار می پیوندد۔

کوہِ براریال - کہ از سری نگر بجانب جنوب بفاصلۂ سی کروہ مابین شاہ آباد و علاقہ ڈوڈی[۱۳۶] واقعست، رفعت آں ۱۴۳۰۰[۱۳۷] فٹ - قلۂ آں ہمیشہ

{مسلسل} محلات شاہی سابقہ متعین می شود۔ (ان شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر مصنفہ سٹائن صفحہ ۱۳۳ ؛ ۱۳۲ھ ہماں لارنس صاحب کہ ذکرش در سابق آمدہ ؛

۱۳۳ھ "جموں اینڈ کشمیر" صفحہ نمبر ۲ ؛

۱۳۴ھ درست ۱۵۰۶۰ فٹ است - کوہ مذکور مابین پرگنۂ واڑون و برنگ واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۵)

۱۳۵ھ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۷ ؛ ۱۳۶ھ صاحب "جموں اینڈ کشمیر" مقام مذکور را "ڈوڈا" نوشتہ است ؛ ۱۳۷ھ ایضاً صفحہ نمبر ۵ ؛

پُر برف - زیر دامنش بسیار چشمہ سار سر نشار اند -

کوہِ افروڈھ - کہ از سرینگر بجانب گوشہ جنوب و مغرب متصل گلمرگ سیزدہ ہزار و سی و دو[۱۳۸] فٹ در بلندی معروفست و در ذیل آں چشمۂ ابلہ پتری می جوشد -

کوہِ مہادیو از سری نگر بفاصلۂ چہاردہ میل سمت مشرق مابین لار و پھاک واقعست - رفعت آں ۱۳۲۰۰[۱۳۹] فٹ - ہنود آنرا متبرک می دانند - و بر فرقِ آں یخدانِ قدرتی واقعست کہ دوازدہ ماہ ہمیشہ در انجا یخ موجود می باشد - مردماں در شہر رسانیدہ می فروشند - ساون پورنماشی[۱۴۰] پنڈتاں برائے یاترا در انجا می روند -

کوہِ امرناتھ[۱۴۱] - از سری نگر بجانب مشرق بفاصلۂ ہفتاد و پنج میل

---

[۱۳۸] درست ۱۴۵۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

[۱۳۹] صحیح ۱۱۵۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ نمبر ۴)

[۱۴۰] ساون پورنماشی نام روز بزرگ اہل ہنود است - ایں روز چنانکہ نامش ظاہر می کند در شب مہتاب کامل در ماہ ساون ہندی مطابق ماہ اگست انگلیسی ست :

[۱۴۱] چہار منزل از پہلگام بطرف مشرق - رفعتش ۱۷۸۹۰ فٹ انگلیسی (جموں و کشمیر صفحہ ۴)

[۱۴۲] غار* امرناتھ بر تیغۂ کوہ امرناتھ واقعست (نزد اہل ہنود یکے از پنج مقامات مقدسہ مذہب برہمناں است چہار مقامات دیگر جگناتھ پوری در ولایت اڑیسہ دوارکا در ولایت سوراشٹر بدری ناتھ در ولایت اتر پردیش و رامیشورم در ولائت دکن است - در ماہ ساون دقیقیکہ مہتاب بر آسمان تکمیل پذیر شود اہل ہنود در جم غفیر از اطراف و اکناف ہند ہر سال برائے زیارت ایں غار می آیند - روزے قبل از ساون پورنماشی قافلہ زایران در پہلگام جمع می شود و روز دیگر روانۂ منزل مقصود گردد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

*(متعلق بصفحہ ۷۶)

رفعتِ آں شانزدہ ہزار فٹ انگریزی۔ و برکمرِ آں غار امرناتھ جی[۱۴۲] موجود رفعتِ آں غار دوازدہ ہزار فٹ ہمیں است جبال شامخہ کشمیر۔

غیر ازیں کتل ہائے دیگر کہ طرق و شوارع آمد و رفت مسافراں از فرقِ آں مے گذرند بیانِ رفعت و کیفیتِ آں ہا ضروری است۔

کتلِ پیر پنچال[۱۴۳]۔ از سرینگر بفاصلۂ ۳۵ میل بجانب جنوب در عرض راہ ہیرہ پورہ موجود۔ رفعتِ آں ۱۱۰۲۰[۱۴۴] فٹ انگریزی نوشتہ اند۔ تسلسلِ آں کوہ تا مسافت چہار ہزار میل بقول انس صاحب مسلسل گشتہ است و درمیانِ خلالِ آں ہر جا جنگل ہا و غار ہا موجود۔ و در موسمِ زمستاں راہ آمد و رفتِ مسافراں مسدود می باشد۔ بلکہ در موسمِ تابستاں وقت ہیجانِ باد و باراں ازاں کوہ گذشتن دشوار۔ و بر فرق آں زیارتِ

کوہ مذبور بنابر رفعت شدیدہ اکثر اوقات سال از برف محفوف می باشد و ہمیں است کہ زایران ایں مقام مانند تن واحد یکجا سفر می کنند۔ در سلوک انفرادی خطرۂ بزرگ می باشد غایت مراد اہل ہنود از زیارت غار امرناتھ پرستش مجسمۂ لنگ (عضو تناسل) شیو جی است کہ بتقاطر قطرات برف در غار مذبور عین شب پورنماشی از اسباب قدرتیہ بظہور می آید۔ مصنف "راجہ ترنگنی" کہ اولین مؤرخ کشمیر بزبان سنسکرت است در کتاب اوّل صفحہ ۲۶۷ می نگارد کہ رسم زیارت غار امرناتھ در عہد بادشاہ نارا (۱۰۰۸ — ۱۰۴۸ ق م) نبر بودہ است مصنف کتاب مذبور کلہن پنڈت کہ در سنہ دوازدہم عیسوی می زیست ازیں رواج نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر مصنفہ پنڈت آنند کول سابق صدر بہ بلدیہ سرینگر کشمیر صفحہ ۱۱۳٬۱۱۴٬۱۱۵٬۱۱۶)۔ [۱۴۳] قدیم "پیر پنت سال" انشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۶۔ [۱۴۴] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲) بنا بر روایت آنند کول مصنف کتاب مذبور پیر پنچال کوہے است کہ خطۂ کشمیر را از میدان ہائے ہند جدا می کند۔ طولش از کشتواڑ تا مظفر آباد ۱۳۰ میل است۔

پیر محمد کہ از مریدانِ حضرت امیر کبیر است موجود فقط۔

کتلِ بانہال۔ از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب جنوب مابین شاہ آباد و بانہال مشہور۔ بلندی آں انس صاحب نہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۴۵] می نویسد۔ جانبِ کشمیر جار و جنگل بسیار دارد طرف بانہال برہنہ و در موسمِ زمستاں مردمانِ آزمودہ کار بغیر سواری و بار برداری بدشواری عبور می کنند۔ ہرگاہ ہیجان باد می باشد در آں وقت عبور مردِ مقدور نیست۔ فی زماننا ملازمانِ مہاراجہ رنبیر سنگھ[۱۴۶] بر سبیل کوہِ مذکور جنوب رویہ بر مہب باد برجہائے متعددہ پختہ و سنگین بفاصلۂ یک یک تیر پرتاب تعمیر کردہ اند تاکہ بر وقت ہیجانِ ریاح مسافراں درمیانِ برجہائے مذکورہ فوراً داخل گشتہ از صدمۂ باد محفوظ می باشند۔ باوجود آں در بعضے اوقات بر وقتِ ہیجان باد تا چند روز راہ مسدود می باشد

کتلِ مربل۔ کہ درمیان پرگنۂ برنگ[۱۴۷] و از سرینگر بجانبِ گوشۂ

---

[۱۴۵] آنند کول رفتنش ۹،۲۰۰ فٹ ذکر کردہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)

[۱۴۶] مدّت حکومت (۱۸۵۷ــــ۱۸۸۵ء) ؛

[۱۴۷] اشارہ بطرف تقسیم سیاسی است کہ در زمانِ قدیم بصورت تقسیم کشمیر در حصص خورد کردہ بودند۔ این نام تا این زمانہ موجود است۔ ابوالفضل در عہد آصف خان تعداد پرگنہ جات را ناسی وہشت رسانیدہ است و قاضی علی کہ قدرے متقدم در عہد است این تعداد را چہل و یک بیان کردہ و نزد صاحب ''ان شٹنٹ'' ''جیوگرافی آف کشمیر'' صفحات ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱ این تعداد چہل و دو است بلیست و چہار در مراز و ہشردہ در کامراز۔

ہر پرگنہ در طول و عرض مختلف است۔ در عہد مغول و افاغنہ در شمار پرگنہ جات ہیچ تبدیلی ہم واقع نہ شدہ۔ امّا در عہدِ سکھاں قدرے کمی واقع شد چنانچہ تعداد این ہا

مشرق و جنوب بفاصلۂ شصت میل یازدہ ہزار و پانصد و ہفتاد فٹ[۱۴۸] رفیع است۔ راہ کشتوار بصعوبت بسیار بر فرق آں می گذرد۔

کتلِ مرگن۔ از سری نگر بجانب گوشۂ مشرق و جنوب متصل نوبوک نے در عرض راہ مرو واردن واقعست۔ رفعت آں صاحبانِ سروبر یازدہ ہزار و شش صد فٹ[۱۴۹] تحقیق کردہ اند۔

کتلِ رازدان[۱۵۱] آنگن[۱۵۰] از سری نگر بجانب شمال نواحی پرگنۂ کوہامہ در عرض راہ گوریج[۱۵۲] واقع است بلندی آں یازدہ ہزار و ہفت صد و ہفتاد فٹ[۱۵۳]

کتلِ زوجہ بال[۱۵۴]۔ از سری نگر بفاصلۂ ہفتاد میل بہ طرف مشرق در حدود پرگنۂ لار مابین سونہ مرگ و دراس[۱۵۵] محل خوف ناک است رفعت آں یازدہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۵۶]۔ در موسم زمستان عبور آں غیر ممکن چہ دراں جا

سی و شش پرگنہ بماند۔ و در عہدِ خاندان ڈوگرہ (موجودہ) اولاً شمار مذکور تا چہل و سہ پرگنہ جات رسید لیکن بعد ازاں این تقسیم در اتباع انگلیسیاں در ہند در ہشت تحصیل کردہ شد ("ان شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۳۵-۱۳۴") ؛

۱۴۸؎ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۵ ؛

۱۴۹؎ (ایضاً صفحہ ۶)

۱۵۰؎ کوہ مذکور بنام تراگ بل نیز شہرت دارد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴)

۱۵۱؎ مابین گریز و بانڈی پور (ایضاً) ؛

۱۵۲؎ گریز (ایضاً)

۱۵۳؎ درست ۱۱,۹۵۰ فٹ است (ایضاً)

۱۵۴؎ زوجیلا و زوجی بل ہر دو آمدہ ؛

۱۵۵؎ (ایضاً) ۱۵۶؎ (ایضاً)

هیجان باد اکثر اوقات متصادم باشد۔ هرگاه احیاناً در موسم سرما قافلهٔ برآں
گذر کنند به سبب هیجان باد کسے از قافله۔ آشفته گردد و خود بخود برف در
بغل می اندازد و میخورد و خود را می غلطاند۔ پس رفقای خود او را زد و کوب
کرده برداشته می برند ورنه هماں جا ضایع میشود و بالای فرق آں کوه
جائے است که آں را برار آنگن میگویند ساکنان آں طرف قایل هستند که دراں
جا تصرف اجنه است بعضے کسان جنیه را بصورت عورت دیده او را برار باجی
نام نهاده اند گاهے درآں جا صدای نغمه و ساز مسموع مے شود میگویند که
دراں جا بیشتر اکثر مسافران تلف مے شدند تا که در عرصهٔ سنه ۹۰۱ھ
شخصے از اولیاء الله مسمی شیخ عبدالله گزربالی [۱۵۷] درآں جا گذر کرده از
ساکنان آں نواح احوال آنجا شنیده بر فرق کوه و زیر دامن آں برجهای
متین استوار ساخت و چند روز به مقام برار آنگن توقف نمود و به توجه
باطنی جنیاں را حاضر کرده برای آں هانذرے معین ساخت یعنی مزدور از
زاد راه خود و تاجر از مال تجارت خود چیزے خیرات کنند تا که هر کسے
بآسانی بگذرد و آں رسم الی الآن جاری است۔ ابتدای گگنه گیر تا حدود
زوجه بال درهٔ کوهسار به مسافت دوازده کروه بسیار تنگ و دشوار گذار
است از یمین و یسار کوهسار مانند حصار ایستاده میان آں رود بار سندھ
لار میگذرد [۱۵۸] در راه ماگ و پھاگن تمامی کوهستان از برف مملو می باشد

[۱۵۷] بابا عبدالله گزربالی مرید باصفا حضرت بابا نصیب الدین غازی علیه الرحمة است۔
کرامات و خوارق العادات بیشتر داشت در ۱۱۱۰ھ انتقال فرمود۔ قبرش در موضع
گزربال پرگنهٔ دتر است۔

[۱۵۸] رود بار مذکور مثل کوه زوجیلا از درمیان کوه هر مکھ
و کوه امرناتھ گذشته نزد شادی پور شامل دریائے جهلم میگردد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه نمبر ۵)

و آں وقت از تیغ کوہ سنگے یا پارهٔ برفے بجانب اسفل غلطیده می رود تاکہ برف را منطوی ساختہ ہمچناں زور و شور می کند کہ تمامی برف اطراف ہا لغشیده بکمال تندی از کوہسار بسیار فرود آمده به جانب یمین صعود می کند۔ باز ہم چناں از کوہستان یمین بہ کمال جوش و خروش فرو رفتہ بجانب یسار صعود می نماید دراں زمان میان آں کوہستان طرفہ اعوالے می باشد حتیٰ کہ تمامی برف فراز قلال جبال فرود آمده در نشیب آں دره جمع گردد و بالای دریای سند بسان سقف سطح نمودار شود بلکہ بعضے اوقات تا عرصۂ یک دو ہفتہ آب رودبار سند مسدود می باشد و دراں زمان مسافراں از راه مجرائے سند بر سبیل برف عبور و مرور می سازند و بعد ذوبان برف در ماه جیٹھ[159] راه زوجہ بال بدستور جاری می شود۔

کتل نستہ چھنو۔ از سرینگر بجانب گوشۂ شمال و مغرب منتہای پرگنۂ اوتر۔ رفعت آں نہ ہزار و سہ صد فٹ[160] بر فرق آں راه کرناہ[161] جاری است از سرینگر بہ مسافت ۲۷ میل۔

انتباه۔ سہ کوه عجیب بغیر انفصال جبال مقطوع و معرا و خوش نما سمت شرقی بسان سہ ستاره میزان بر سطح کشمیر نمایاں ہستند کیفیت ہر سہ در ذیل گفتہ شود۔

تخت سلیمان۔ کہ قریب شہر سرینگر شرق رویہ بطرف شہر استاده می بیند۔ ظفر خان احسن۔ گفتہ است۔

---

[159] مطابق ماه مئی تقویم انگلیسی ؛

[160] "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۴ ؛

[161] کرناه ؛

نہی چوں پای بر تخت سلیمان شود کشمیر شہر اُو نمایاں

ملا احمد[162] در تاریخ خود رقم طراز است کہ حضرت سلیمان[163] پیغمبر بر
ہوامی پرید و چندی بر فرق آں کوہ آرمید لہذا آں کوہ را تخت سلیمان
نام کردہ اند ایضاً در ۲۸۰ کلی[164] راجہ سندیمان[165] بت خانہ زیشٹی شور
بر قلۂ کوہ مذکور آباد کردہ است بنا براں آں کوہ را کوہ سندیمان می
گویند فقط۔ شنکر اچارج[166] نام شخصے دراں جا عبادت میکرد و عمر عزیز
در مباحثہ بُود ہا بسر برد موجب آں اہل ہنود آں را کوہِ شنکر اچارج
نامند و در زمان پیشین کوہ مذکور را جیٹ لدرک میگفتند رفعت آں
۶۲۶۳[167] فٹ۔

ہاری پربت۔ مورخان ہنود می نگارند کہ در زمان پاستاں
شارکا دیوی بصورت شارک متشکل گشتہ لختے از کوہ سمیر بہ منقار خود

---

[162] نواسۂ ملا احمد علامہ است در زمان سلطان زین العابدین بود۔ از مصنفات او تاریخ
وقائع کشمیر و ترجمۂ فارسی مہابھارت است۔

[163] سلیمان بن داؤد علیہ السلام (۱۰۳۳ - ۹۷۵ ق م)

[164] کلجگ یا کل یگ۔ نزد اہل ہنود در دنیا چہار دور اند باین ترتیب ست یگ و ترتا یگ و
دواپر یگ و کل یگ و مدت ہر یک بالترتیب ۱۷۲۸۰۰۰، ۱۲۹۶۰۰۰، ۸۶۴۰۰۰، ۴۳۲۰۰۰
سال است۔ نزد ایشاں سہ دور اول گذشتہ اند و اکنوں دور چہارم کہ موسوم بہ کلجگ یا بہ
کلیگ ہست جاری است۔ در ست یگ ہمہ مردماں راست کردار بودند و در ترتا یگ ¾ و در
دواپر یگ ½ ایشاں راست کردار بودند و در دور موجود ¼ ایشاں راست کردار اند۔ و گویند بعد
از اختتام ایں دور از سر نو دور ست یگ و ترتا یگ و دواپر یگ و کل یگ خواہد آمد و ہمچناں تسلسل
خواہد ماند تا کہ بعد از انقطاع ہزار ہا دور مثل آنہا دنیا فنا خواہد شد۔ نمبرہ ہائے ۱۶۵ و
۱۶۶، ۱۶۷ بر صفحہ ۸۲۔

برداشته آورده دریں جا بر سر جلدبو نهاد بنا بران آں لخت را هاری پربت
می گویند (هاری به معنے شارک، پربت به معنی کوه) بعضے هاپرَدِمَن پیٹ
نام کرده اند لهذا اهل هنود آں را متبرک میپندارند. مؤرخانِ اسلامیه
کوه ماران نامیده اند در زمانِ پاستان کوه ماران میان شهر مانند مرکز
دائره نمایاں بود چنانچه زیر دامانِ آں قلعهٔ ناگرنگر از تعمیرات اکبرشاه شهر
پناه موجود است اکنوں به صدمهٔ حوادث و نوازل آبادی شهر و دولت
خانهٔ شاهی ویران گشته بجائی عمارات سرزد عانت یافته می شود و بر
فرق آں قلعهٔ عطا محمد خان[۱۶۸] موجود و بر کمر آں غرب رویه مکان شارکا دیوی

یں نزد ما قیامت و نزد هنود "پرلے" است ؛

۱۶۵ پسر راجه راماند است شصت و پنج سال حکمرانی کرده راهی ملک بقا شد

۱۶۶ شمکر یا شنکر اچارج نام مختلف علمائے وید و بالخصوص یک عالم دیر و مبلغ مذهب
برهمنی است که مطابق روایتے مابین ۸۲۰-۷۸۸ء می زیست و به روایت دیگر ۲۰۰ سال قبل مسیح بود
شخصے مذبور باشندهٔ مالابار یا کربلا است بشنکر اچارج تمام عمر خود در بحث و مناظره صرف نمود و
دریں فن چناں چرب زبانی و حاضر جوابی داشت که تا امروز نزد متبعیش ثانی شیوا بشمار می رود
کرامات هائے چندے بنام او منسوب کرده می شوند. شنکر اچارج چهار شاگرد بزرگ داشت که نامش
بایشاں زنده جاوید شد. یکے ازاں پدم پاد دوم هستملکا سوم سوریشور و چهارم ٹوٹکا
است از شاگردانش یک کس آنندگیری نام تاریخ مباحثه اش نوشته است ؛ از بعض روایات
چناں معلوم میشود که شنکر اچارج مذبور پیرو شیو بود ؛ ۱۶۷ درست ... رافٹ است (دی
ٹورسٹ گائڈ ٹو کشمیر لداخ اینڈ اسکردو مصنفه آرتھر نیوی صفحه ۴۸) ؛ ۱۶۸ عطا محمد خان
پسر مختار الدوله شیر محمد خان از سرداران افاغنه است چندے از جانب شجاع الملک پسر
تیمور شاه حاکم کشمیر بود بعده از ضعف او استفاده نموده خود سر شد - آخر از دست فتح محمد خان
شکست خورده ترک کشمیر نمود و بمع برگ و بارش عازم پشاور شد ؛ (نگارستان کشمیر صفحه ۲۳۳)

مرجع اہل ہنود و جنوب رویہ زیارت حضرت شیخ حمزہ مخدوم مطاف اہل اسلام و نیز علامت مسجد ملا شاہ[۱۶۹] و خانہ داراشکوہ جنوب رویہ آں موجود رفعت آں از بحر محیط پنج ہزار و ہفت صد فٹ

آہک ٹینگ از سرینگر بہ فاصلہ ہفت[۱۷۰] کروہ بر جانب شمال قریب صفاپور بر ساحل جنوبی مانسر واقع است و در ذیل شمالی آں سنگ چونہ پختہ می سازند و برکمر آں جانب جنوب چشمۂ آبے می جوشد و بلندی آں از معدل بحر محیط شش ہزار و دو صد فٹ[۱۷۱]

دار اشش۔ واقع در پرگنہ مانچھامہ مقابل کوہ ماراں سمت چپ مقطوع و معرا و در ذیل آں موضع رٹ شون و چھوڑارہ واقع فراز آں زیارت بابا رجب دین[۱۷۲] رفعت ...۶ فٹ۔

مرغزار ہائی کشمیر

بالای کوہستان این دیار مرغزار ہائی بسیار در غایت وسعت مسطح

---

[۱۶۹] اصلش بدخشانی است و شاہ محمد نام۔ در عنفوان شباب از علوم متداولہ تاریخ گشتہ۔ اولاً در خدمت حضرت میاں میر لاہوری و ثانیاً در کشمیر وارد گشت۔ زیر دامان کوہ ماران سکونت اختیار نمود۔ از جذب باطنی بہرہ کامل داشت و پیر طریقت شہزادہ داراشکوہ پسر بزرگ شاہ جہاں بود۔ کلامش از تصوف مملو است در حالت نزع تاریخ وفاتش گفتہ ع داد در توحید ملا شاہ جان ۱۰۷۲ھ ؂

[۱۷۰] ۲۵ میل انگلیسی۔ و نگارستان کشمیر صفحہ نمبر ۸۷ ؂

[۱۷۱] ایضاً صفحہ ۸۷ ؂

[۱۷۲] از خلفائے بابا بام الدین است۔ کرامات و خارق العادات از حد داشت۔ مدفنش در موضع ناگر نارن است۔ تاریخ وفاتش معلوم نہ شد ؂

وہموار و بلطافت فضا و نظافت ہوا دل کشا و خوش نما جا بجا موجودند۔ اقسام گل ہای رنگارنگ ہر سو شگفتہ و سبزہ ہای خوش رنگ ہر جا رُستہ در موسم تابستان طایفۂ شبانان و گلبانان رمہ ہا و گلہ ہای چار پایان جمع کردہ فراز مرغزارہا برای چرانیدن می برند و در ماہ کتک واپس می آرند۔ تشریح بعضے مرغزار شایان کہ پسند شاہان و سیرگاہ سیاحانِ دوران است گفتہ آید۔

مرغزار گلمرگ۔ مرغزاریست دل کشا و خوش نما از سرینگر بہ فاصلۂ سی میل جانب مغرب فراز کوہ رنبوہ[۱۴۳] متصل پرگنۂ بانگل[۱۴۴] طوالت سطح آں قریب سہ میل و عرض بدرجۂ اوسط قریب دو صد درعہ تا چہار صد درعہ حوالی آں اشجار صنوبر و عرعر منقطع و خوش نما موجود۔ و در وسط آں نہری ست سیال عرض آں تقریباً پنج درعہ۔ آب آں بہ سبب استوای محل بہ تدریج جریان می باشد و در حکومت غود یوسف شاہ چک بہ سواری سفینۂ کوچک دراں جوی سیر می کرد و در سطح آں گل زمین گل ہائی رنگارنگ زیادہ از بیست و پنج[۱۴۵] رنگ شگفتہ می باشد۔

[۱۴۳] پنڈت آنند کول بجائے "کوہ رنبوہ" کوہ افروٹ نوشتہ است۔ امکان است کہ نام دیگر کوہ مذبور رنبوہ باشد ؛

[۱۴۴] "بانگل" بکسر گاف پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج حصۂ زیرین کشمیر۔ صاحب راج ترنگنی او را بھانگیلا نوشتہ است (ان شنٹ جیوگرافی صفحہ نمبر ۲۲۱)

[۱۴۵] ملک حیدر وصف گل مرگ را بالفاظ ذیل بیان کردہ است :۔

"روزے از زبان قدسی بیان قبلۂ عالم و عالمیان خدیو زمین و زمانیان الخاقان ابن الخاقان نورالدین جہانگیر بادشاہ کہ ترجمۂ الہام

ازاں جملہ گل زن دوُر برنگ حمرا بہ غیر سبزہ و شاخ بر وقت ذوبان برف بہ مشابۂ خوبۂ قالین یک دست از زمین می روید و تا دو سہ روز پژمردہ گرد د بسیار خوش نماست ۔ وقتی جہانگیر پادشاہ یک دفعہ دستہ گل ہا بدست خاص چیدہ بست و یک قلم گل ہا در دست آمدند پیشتر مرغزار گل مرگ را گوری مرگ[۱] می گفتند در سنہ ۹۰۰ھ[۲] یوسف شاہ چک دراں جا بر موقع رفیع عمارات منیع بنا ساختہ بہ گل مرگ موسوم ساخت دراں جا ہمیشہ داد عشرت می داد بعد آں شاہانِ مغلیہ دراں گل زمین سیر و سیاحت می کردند و جہانگیر شاہ اکثر اوقات دراں جا بسر می برد شباناں را منع کردہ بوُدند کہ رمہ ہا را بداں سو نہ برند بعضی زمینداران بانگل برای حفاظت آں مقام جاگیرات عطا کردہ بوُدند ۔ دریں زماں عیاشانِ انگلستان گل گشت آں خوش میدارند و تعمیرات میسازند ۔

است بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس از خوبی ہائے کشمیر بیان بکنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و بارہ مولہ براہ پونچھ یلاقے ایست گوری مرگ (گل مرگ) . . . .

چنانچہ بطریق سیر در آنجا گل گشت واقع شد کہ یک بار دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج بدست مبارک در آمد"

[۱] ایضاً

[۲] درست سنہ ۹۹۰ھ است و آنکہ در متن است غالباً سہو کاتب است ۔ بروایت فرشتہ یوسف شاہ چک از ابتدائے سنہ ۹۸۶ تا سنہ ۹۹۰ھ حاکم کشمیر بماند ۔

مرغزار سونہ مرگ مرغزار ایست از سرینگر بہ فاصلۂ شصت میل جانب مشرق منتہای پرگنہ لعل[۱۷۸] منتصل زوجہ بال میان درۂ کوہسار برلب دریای سند لار باقسام گل ہای رنگارنگ وسبزہ ہای دل پسند موصوف طول آں تقریباً دو کردہ عرض آں مختلف و در موسم تابستان رمہ ہا وگل ہای زمینداران برائے تعلیف دراں جامیباشد و در اطراف جبال آں اشجار شمشاد وعرعر فراواں وہوای آں در غایت رطوبت وخنکے بر وقت نصف النہار دل کشاست و در وسط شب خنک ۔ دریں زمان سیاحانِ انگلستان آں مقام را پسند کردہ اند فقط ۔

مرغزار وشنہ سر ۔ یلاقی است در کوہستانِ لار زیبندہ بہ گوناگوں سبزہ ہا وگل ہای فریبندہ در وسط آں تالاب وشنہ سر ظاہر و دراں جاباراں مثل غبار ترشح می کند کہ در تمام روز یک لباس ترنمیشود وقسمی از گیاہ بسیار نازک دراں جامی روید کہ از برگ مقطوع آں شیر می برآید ۔ وقتیکہ مادیان ہا میخورند بہ کثرتِ لبن بچہ ہای آں ہا ساقط میشود ۔

کنہ مرگ[۱۷۹] ۔ چراگاہے است مرغوب منتصل زوجہ بال سمت دراں رمہ ہا وگلہ ہای بسیار دراں تعلّف می سازند وفربہ می شوند ۔

گنگہ بل مرگ ۔ یلاقے است دل پذیر زیر دامن جبال[۱۸۰] ہرموکھ منتصل ہرموکھ گنگابکثرت سبزہ زار وگل ہای بے شمار زبدۂ کوہساران ایں دیار ۔

ناگہ مرگ ۔ مرغزاریست سرسبز وشاداب میان پرگنہ کوہامہ و

---

۱۷۸ بقول صاحب "جموں وکشمیر سٹیٹ" لار ۔ دایں پرگنہ ایست درعلاقہ کامراج (ان شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱) ۔

۱۷۹ کھنہ مرگ ۔ ۱۸۰ وبقول پنڈت آنند کول بالائے کوہ "برنتھ" در پرگنۂ لار ۔

لولاب[۱۸۱] در غایت فسحت مشہور۔

منہ مرگ۔ ییلاقیست وسیع بطرف گوریس[۱۸۲] بالای لب کچال باآب وہوای دل کشا۔

وجہ مرگ۔ مرغزارے است برکوہ وجہ بال نواحی پرگنہ کوہامہ بر سر راہ گوریس نکون گلہا وسبزہ ہا دراں جا بسیار۔

دہالشہ مرگ۔ برفرق کوہ برتہہ[۱۸۳] در ییلاق پرگنہ لعل بر سر راہ تلیل در وسعت قریب ہفت میل مربع۔ ہنگام سیاحت آں ساحت کشمیر کف دست معائنہ می شود۔

سالن مرگ۔ در ذیل کوہ ہرموکھ[۱۸۴] جانب شمال بہ کمال خضارت و نضارت خوشنما۔ وسعت آں قریب دہ میل۔

مرغزار بنگس۔ در ییلاق کامراج سمت کرنا[۱۸۵] در غایت لطافت و نظافت ہوا مشہور باقسام گلہا معروف خصوصاً گل زن دور دراں جا بسیار منکون می شود و در موسم تابستان مردمان گوجر و شباناں از علاقہ کرنا و دراوا و کامراج بہ معہ دواب د مواشے خود دراں جاے روند و تا عرصہ سہ چہار ماہ دراں جا سکونت میدارند و بر فرق آں راہ کرنا جاری می باشد۔

توسہ مرگ۔ بالای کوہ متصل پرگنہ بانگل کہ آں را توسہ میدان می گویند

---

۱۸۱ مطابق راجہ ترنگنی کوہ باسرم دلولاڈہر دو در علاقہ کامراج ⁂ ۱۸۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷۔ اما درو ے ہمراہ گریز ذکر برزل نیز آمدہ است ⁂ ۱۸۳ ایضاً ⁂

۱۸۴ بقول پنڈت آنند کول " بالائے کوہ برتہ" چنانکہ مذکور شد ⁂

۱۸۵ کرناہ ⁂

راہ پنوچہ میان آں جاری می باشد[۱۸۶] گل ہای رنگارنگ خصوصاً گل زن دور دراں جا موفور است و چراگاہ وسیع و مشہور۔

ننہ مرگ۔ ییلاقے است فراخ در حدود کوہسار کہل نارہ واقع بطرف گوگل[۱۸۷] مرگ بالاتر از واسک ناگ در غایت وسعت و فسحت مشہور اکبر بادشاہ یک بار دراں جا رفتہ دو روز بہ سیر و شکار مصروف بود و درمیان ننہ مرگ دہے آباد ساخت الی الآن موجود است۔

زجہ مرگ۔ بالائی کوہ دیوہ سر[۱۸۸] از جبال کوثر سمت مشرق در عرض راہ کہوری بر کوہ ناربل در غایت لطافت ہوا و اقسام ازہار و سبزہ ہا معروف از شوپیان بہ مسافت دہ کروہ جانب جنوب وسعت آں قریب ہشت کوہ مربع۔

ییلاق رای نیور۔ مرغزاریست عجیب از شوپیان بطرف جنوب متصل کوہ ہاپت کھوڈ در عرض راہ بدلی در غایت وسعت مشہور باقسام ریاحین دل کش و سبزہ ہائی دلنشیں معمور رمہ ہای راجور و شوپیاں در آں جا تعلیف میسازند۔

مرغزار نندن سر[۱۸۹] متصل کوہ پیر پنچال بہ مقام روپڑی جانب جنوب بہ وفور گلزار و علف زار دل کشا و مرغوب در وسط آں تالاب نند سر بسیار خوب۔

خام مرگ۔ مرغزاریست دل کشا محاذی کوہ ہوکھ سر در عرض راہ

۱۸۶ؔ؎ بقول آنند کول بر سر راہے بطرف پونچھ ؁

۱۸۷ؔ؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ ؁ ۱۸۸ؔ؎ ایضاً

۱۸۹ؔ؎ مؤلف "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں را نندہ مرگ نوشتہ است ؁

مرو[190] بالوان گلہا و سبزہ ہا معروف۔

مرغزار مرگن۔ بالای کوہ چوگام جانب کوٹھار سطح آں چار کروہ مربع و دراں مرغزار گلہائی دل فریب منکون جی شوند دراہ وارڈون[191] میان آں جاری است۔

بڈمرگ۔ چراگاہ دچھن پارہ بالای کوہ آڑو دمنڈلن[192] بسیار وسیع ازہار و سبزہ زار دراں جا بسیار پیدا واہ راہ امرناتھ جی بداں صوب می رود زبہ مرگ متصل بڈمرگ[193]۔ بالای کوہ مذکور بہ کمال خضارت و نضارت مشہور۔

مرغزار سنگ سفید۔ مرغزاریست باآب و ہوا دل کشا۔ فراز کوہ سنگ سفید از راہ چرار* حوالی آں چشمہ ایست عجیب سیاحان جہاں برای کسب ہوا و سیر و صفا دراں جا اکثر می روند۔

استھان مرگ[194]۔ ٹیلاقیست بر کوہ دچھن پارہ[195] بالا تر از شیشرم ناگ در وسعت و فسحت و کثرت گل ہا دل پذیر و بے نظیر درین زماں اکثر صاحبان سیاح برای شکار دراں جا می روند و در سال سنہ ۱۹۴۰ بجرمی لارڈ ریپن وایسرائی کشور ہند برائی سیر و شکار دراں جا رفتہ بہیائی خوش وقت شد۔

---

۱۹۰ وبقول مؤلف مزبور نزد "وارڈون" ؛ ۱۹۱ ایضاً ؛ ۱۹۲ ایضاً ؛ ۱۹۳ ایضاً

۱۹۴ استنان مرگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ نمبر ۸۷۔ بقول پنڈت آنند کول مرگ مزبور مابین کوہچہ ساسکت و پہلگام واقع است۔ رفعت ۱۲۰۰۰ فٹ ؛

۱۹۵ در علاقۂ مراز۔ بروایت سٹائن نام قدیمش "دکشن پارا" بودہ است ؛

* قصبہ ایست کہ مزار حضرت شیخ نور الدین در آں جا واقع است از سرینگر بفاصلۂ ہجدہ میل ؛

کریوه های کشمیر[۱۹۶]

در ساحت این دیار کریوه های بسیار مسطح و منقطع به هر جا موجود است که از سطح درجهٔ اوسط از یک صد فٹ تا دو صد فٹ مرتفع می باشند از آں جمله بعضی ها به جبال اتصال دارند و بعضے ها بلا اتصال مرتفع۔

کریوهٔ مٹن[۱۹۷] - از سرینگر بجانب جنوب به مسافت هجده کروه درمیان پرگنه ماژنتڈ[۱۹۸] که طوالت آں یک فرسنگ و عرض آں تقریباً یک میل تا دو میل۔ در ذیل آں چشمهٔ ساربون و اننت ناگ وغیره عیون بے شمار همی جوشند۔ ساحت آں مسطح و هموار قابل زرع و لایق آبادی است لیکن به سبب نایابی آب این وقت خراب۔

مترجم نیله پوران[۱۹۹] می نگارد که در اوایل کل جوگ راجه رام دیو[۲۰۰]

---

۱۹۶ کریوه ها جمع کریوه، پشتهٔ بلند از کوه مثلاً ؎

دیده انداز پس کریوهٔ غیب
رب خود را بدیدهٔ لاریب (شمس اللغات)

۱۹۷ تحصیل اننت ناگ ؛ ۱۹۸ مٹن (جونراج) ؛ ۱۹۹ ملّا احمد کشمیری۔ نیله مت پران کتابے است قدیم که مشتمل بر حالات مقامات مقدسهٔ اہل ہنود کشمیر است ؛ اخبار مصنف راجه ترنگنی پنڈت کلہن راجع به کشمیر قدیم از این کتاب ماخوذ است علم الاصنام کشمیر که بیشتر متداول سکان این دیار است از نیله مت پوران ماخوذ است هندوان این خطه نیله مت پوران را تصنیف راجه نیله ناگ (چشمهٔ ویری ناگ) که وقتے در شکل انسانی حلول کرده بود خیال می کنند۔ باعتقاد شاں کتاب مزبور در قدامت ثانی وید (کتب ہائے مقدسه اہل ہنود) به شمار می رود لیکن پروفیسر بوہلر او را بیش از یک تصنیف قرن ششم یا هفتم میلادی خیال نه کرده است زیرا که نام مقامات ہائے کشمیر مابین راجه ترنگنی و کتاب مزبور هیچ فرق دریافت نمی شود (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۴۶) ؛ ۲۰۰ (۲۹۳۶ — ۳۰۰۵ ق م)

برکریوہ مذکور شہر بابل آباد کردہ بود و متصل دولت خانہ خاص بت خانہ مارتانڈی[۲۰۱] شور کہ بنیاد آں تاحال موجود است احداث نمود و از کوہستان کھادر پارہ نہر آبی آوردہ میان شہر جاری ساخت۔ چوں نہر مذکور بہ سبب یخ بندی مسدود شد فرزند او راجہ واسدیو درضمن شہر چاہی وسیع وعمیق حفر نمود و بعد مرور دہور موفور شہر مذکور ویران وچاہ پریشان گشت مردماں برکنارہ آں چاہ رفتہ از مغیبات سخنان می شنیدند ومردم عوام عقیدہ پیدا کردہ بودند کہ دریں چاہ ہاروت و ماروت دو ملک آسمانی معذّب ہستند بایں زعم مردماں جوق جوق نذرات ومبرات گرفتہ برکنارہ آں چاہ رفتہ موجب تقرب کبریا و انجاح مدعای خود می پنداشتند درسال ۷۸۱ھ[۲۰۲] جناب حضرت امیر کبیر قدس سرہ بہ تشریف خاص ایں خطہ دلپذیر را اختصاص بخشیدہ فراز آں چاہ چند گاہ اقامت فرمود۔ و از کیفیت چاہ کہ کمین گاہ شیاطین بود آگاہ گشتہ برای ہدم بنیان بدعت آں چاہ را از سنگ بت خانہ وخاک ویرانہ انباشتہ معدوم ساخت بعد ازاں جناب میر محمد ہمدانی[۲۰۳] بہ قدوم خود ایں دیار را رشک فرخار گردانیدہ

۲۰۱؎ ایں قدیم ترین آثار است کہ در کشمیر جنوبی یافت می شود۔ بت خانہ مزبور بفاصلہ چہار میل بہ شمال اچھ بل واقع است۔ ہمہ عمارت از سنگہائے منقوش است و تا پنجاہ گز بلند است۔ سنگہائے ایں بت خانہ در طول نو گز و درعرض شش گز اند۔ و حیرت میشود کہ بکدام طریقہ سنگ ہائے مزبور دریں جا آوردہ برقرار کردہ اند "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۴۱"

۲۰۲؎ وصال آنحضرت در خطہ پکھلی بمقام نبیریا سوات بتاریخ ۶ ذی الحجہ ۷۸۶ھ شد چنانچہ ازیں مصرعہ تاریخی مستبط شود۔

"قضا پیر کامل امیر کبیر"
۷۸۶ھ

۲۰۳؎ بر صفحہ آیندہ ؎

متصل آں چاہ مسجدے بنا فرمود ویکے از منسوبان خود در انجا نشانید آں بزرگوار عمر خود گذرانیدہ دراں جا مدفون گشت۔ فی زماننا مردم عوام مرقد آں بزرگوار را زیارت ہاروت و ماروت می دانند و کریوۂ مذکور را صحرای بابل می گویند۔

کریوۂ نونگری[۲۰۴]۔ واقع در پرگنہ چھراٹ[۲۰۵] و شاوہ بلا اتصال جبال مرتفع طول آں تقریباً شش کروہ و عرض قریباً دو میل منقطع و مسطح زمین آں اکثر مزروع یک طرفش زرع شالی است از اشجار و خاربن خالی در باستان راجہ گلگندر[۲۰۶] بر سطح کریوۂ مذکور شہر نونگر آباد کردہ بود بنا براں آں کریوہ را نونگر می گویند۔

کریوۂ زینہ پورہ۔ در پرگنہ اڈون[۲۰۷] سطح آں ہموار درمیان آں نشیب ہای بسیار و زراعت آبی و خشکی و اشجار و خارزار بے شمار و بر سطح آں دہات متعددہ آباد۔ سلطان زین العابدین در کریوۂ مذکور زینہ پورہ آباد ساخت و بہ عمارات رفیع و کوشک ہای منیع دراں جا دار الحکومت خود طرح انداخت و برای جریان آب بہ مسافت ہفت کروہ سدّی متین مسمّی بہ زینہ ستھو[۲۰۸] از پنجاہ ذرعہ تا صد ذرعہ رفیع و وسیع افراخت و بر سر آں از

(مسلسل) تاریخ قدوم آنحضرت ددین دیار پر بہار ۷۹۶ھ گفتہ اند۔ گویند وقتیکہ آنجناب وارد کشمیر شد ندسی صد کس از علماء سادات ہمراہ آنحضرت بودند۔ روز وفات آنحضرت سہ شنبہ ہفدہم ربیع الاول ۸۵۲ھ است (تاریخ حسن جلد سوم)

۲۰۴ھ نونگر تحصیل اونتی پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸)

۲۰۵ھ علاقہ کمراج (ایمپیریل گزیٹر) ۔ جوگرافی آف کشمیر) ۔ ۲۰۶ھ ابو الفضل نامش در فہرست راجگان شامل نہ کردہ است ۔ ۲۰۷ھ کرالہ (راج ترنگنی) اڈھون (جونراج)

۲۰۸ھ ستھو بفتح سین و تشدید تا لفظ کشمیری بہ معنی سد ۔

آب سونی کلہ نہری جاری ساختہ کریوہ مذکور آباد نمود۔ گویند دراں زمان جماعتہ فقیراں بر مکان رسیدہ مربی ایشاں پادشاہ را بطریق امتحان گفت کہ فقیراں ہمسر پادشاہاں ہستند و دو پادشاہ دریک جا نہ گنجند پادشاہ برای رضای فقیراں ازاں مکان برخاستہ بمقام نوشہرہ[۲۰۹] دار الخلافت اختیار نمود و بعد تہ میم عمارات آں جا خراب رسید مذکور منہدم و آب منقطع گشت۔

کریوہ بج بہاڑہ[۲۱۰] ۔ رفعتے است مختصر از ہر سو مقطوع درپیشیں زمان یکے از راجہای دوران بر فرق آں دار الحکومت کردہ بود۔

کریوہ باباپور[۲۱۱] ۔ در پرگنہ زینہ پورہ[۲۱۲] متصل آڈون اقصای آں مسطح و ہوای آں مفرح در بلندی مشہور۔ نگاہش باطراف دور زراعت آبی و خشکی فراواں و قریہ ہای بسیار بر سر آں۔

کریوہ خام پور[۲۱۳] ۔ واقع در پرگنہ ناگام[۲۱۴] بسیار وسیع در عرض راہ شوپیان[۲۱۵] ۔ زمین آں لایق زراعت آبی و خشکی خصوصاً جنس مونگ کہ دراں جا سبز دانہ و لذیذ و پر قوت می باشد در وسط آں سرای علی مردان خان[۲۱۶] موجود۔

---

۲۰۹ بہ شمال سرینگر بہ فاصلہ چہار میل ؛

۲۱۰ تحصیل کولگام ۔ بجباڑہ قصبہ ایست بزرگ در جنوبی کشمیر بنیادش راجہ وجے (قوم ۱۰۶-۱۱۴) نہادہ است تعداد سکان ۴۲۲۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱۸۷)

۲۱۱ تحصیل کولگام ۔ ایضاً ؛ ۲۱۲ جنیا پور (جونراج) ؛ ۲۱۳ تحصیل کولگام

۲۱۴ ناگرام (جونراج) ؛ ۲۱۵ جنوبی کشمیر آبادی ۱۱۴۲ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱۸۸) ؛ ۲۱۶ در عہد شاہ جہاں دو مرتبہ حاکم کشمیر بود ۔ بار اول در سنہ ۱۰۵۱ھ مطابق سنہ ۱۶۴۱ء و بار دوم سنہ ۱۰۶۰ھ مطابق سنہ ۱۶۵۰ء ؛

کریوۂ ناگام۔ در عرض راہ چرار رفیع و وسیع قابل زرع للمی[۲۱۷] بے آب و در وسط آں چشمہ انیل ناگ[۲۱۸] ہولناک بود الحال مفقود۔

دامودر ودر[۲۱۹]۔ از سرینگر بہ فاصلۂ پنج کروہ جانب جنوب واقع در پرگنہ اچھہ[۲۲۰] طول آں قریب ہفت میل و عرض آں دو میل از ہر سو مقطوع وہموار و در وسط آں نشیب ہای بسیار خالی از اشجار و خار زار بے آب۔ زراعت اجناس ربیعی و خریفی بآبیاری باراں سیر دانہ و پُر قوت می باشد۔ "قف"۔ میگویند کہ راجہ دامودر[۲۲۱] بالای آں شہر دمودر آباد کردہ بُود۔ روزی بنام روح پدر خود طعامے ترتیب دادہ خود برای تغسیل سوی بہت رفت و بیرون درش دو فقیر برہمن از و طعام خواستند راجہ گفت صبر کنید تا کہ من از بہت غسل کردہ می آیم۔ برہمناں دریای بہت در پیش او حاضر کردند راجہ خرق عادت شاں سحر پنداشتہ بہ سوی بہت در گذشت۔ برہمناں گفتند ترا شکل مار خواہد شد بہ گفتن شان راجہ بہ شکل مار مسخ گشت و بر سطح کریوہ متوحش ماند۔ برہمناں گفتند اگر کسی کتاب باگوت گیتا در یک روز پیش او بخواند بہ شکل خود باز آید و در عرصۂ یک روز کسے نہ توانست خواند و راجہ بہ شکل مار ماندہ بسیار مدت زندہ بُود بعضے کساں او را می دیدند بنا براں کریوۂ

۲۱۷؎ للمی بہ تشدید لام دوم بہ معنے زمین خشک ؛

۲۱۸؎ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛

۲۱۹؎ در جموں و کشمیر سٹیٹ "ایں مقام" دامودر" آمدہ است۔ تحصیل ایضاً ؛

۲۲۰؎ اِک شکا (راج ترنگنی)

۲۲۱؎ مُراد از دامودر دوم (۱۳۰۲ ق م) است ؛

مذکور را دامودر وُڈر نام کردہ اند۔ والعہدۃ علی الرّاوی۔

کریوۂ کھوشی پورہ[۲۲۲] ۔ رفعتے است مقطوع میل در میل از سرینگر سمت مغرب برلب ہاکورسر سلطان زین العابدین بر سر آں عمارات رفیع آباد کردہ بود۔

کریوۂ ہانجک[۲۲۳] ۔ متصل کریوۂ خوشی پورہ دور آں قریب سہ میل مقطوع زراعت خشکی قلیلی متکون گردد. فقط۔

کریوۂ بڈگام[۲۲۴] ۔ واقع است در پرگنۂ دین سُو مقطوع وسعتش فرسنگ در فرسنگ خواہد بود و بر سطح آں دہات موفور مزروع۔

کریوۂ چھندپورہ[۲۲۵] ۔ واقع است در پرگنہ مانچھاموں[۲۲۶] بسیار وسیع آب رس و دہات متعددہ بر آں موجود۔

کریوۂ مکھ نامہ[۲۲۷] ۔ بطوالت دو سہ میل در پرگنۂ مانچھاموں بے آب و مقطوع متصل کوہ دارا واقع است۔

زیرہ وڈر[۲۲۸] ۔ پشتہ ایست در پرگنۂ دین سو بطوالت سہ چہار کروہ و پہنائی دو سہ کروہ پشت بکوہ اشجار و خارزار انبوہ۔

کریوۂ پٹن[۲۲۹] ۔ پشتہ ایست وسیع بر سطح آں دہات بانگل[۲۳۰] آباد

۲۲۲؎ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ۔ ۲۲۳؎ ایضاً ۔

۲۲۴؎ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ۔

۲۲۵؎ سٹائن از ذکر نامش خاموشی اختیار کردہ است۔ امّا در تصنیفات قدیم مثل آئین اکبری و واقعات کشمیر نام این پرگنہ بہمیں شکل موجود است ۔

۲۲۶؎ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ۔ ۲۲۷؎ ماکاسرام داین شٹنٹ جیوگرافی)

۲۲۸؎ تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ۔ ۲۲۹؎ ایضاً ۔ ۲۳۰؎ ایضاً ۔

و بہ سبیل نہرہا فصل شالی در بعضے جاہا متکون گردد و فصل خریف بہ غایت جید و بالیدہ می باشد۔ دیوان نہال چند بر سر آں قریہ نہال پور آباد نمود۔

کریوہ کربری۔ واقع در پرگنہ کردہن[۲۳۱] پیوستہ بہ کوہ بسیار طویل قابل زراعت آبی و خشکی در وسط آں زیارت سید حاجی مراد موجود۔

کریوہ اشکورہ[۲۳۲]۔ واقع در پرگنہ کردہن بسیار وسیع و فسیح قابل زراعت بعضے آب رس بر سر آں قریہا آباد و اشجار و خاربن انبوہ متصل بکوہ۔

کریوہ واگب[۲۳۳]۔ واقع در پرگنہ کردہن از ہر سو مقطوع بے آب زراعت خشکی موفور بغیر اشجار و خار زار مشہور۔

کریوہ بنڈہ پورہ۔ واقع در پرگنہ کوہامہ[۲۳۴] آب رس پشت بہ کوہ زراعت شالی و اجناس انبوہ بر سر آں باغ بادام و چند رہا و آسیاہا برای استعمال شالی از تعمیرات مہاراجہ گلاب سنگھ[۲۳۵] موجود است۔

کریوہ صفاپور۔ واقع در سایر المواضع[۲۳۶] پائین بر کنارہ چشمہ مانسبر آب رس لائق زراعت شالی و اجناس متصل بکوہ و قریہ صفاپور در وسط آں۔

کریوہ کرہامہ[۲۳۷]۔ واقع در پرگنہ لعل متصل با کوہ آہک ٹینگ بسیار وسیع آب رس قابل زرع چند قریہ بر سر آں آباد است۔

---

۲۳۱ نام قدیم کردہن کردھنہ است (این شٹنٹ جیوگرافی) واقع در تحصیل مزبور۔

۲۳۲ تحصیل بارہ مولہ ؛ ۲۳۳ ایضاً ؛

۲۳۴ اونترچھی پورہ تحصیل۔ نام قدیم کوہامہ "کوہ باسرم" است (این شئنٹ جیوگرافی)

۲۳۵ متوفی ۱۸۵۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ در فوج مہاراجہ رنجیت سنگھ رتبۂ سوارے داشت بعد ازاں حاکم جموں گشت۔ از انگلستان ریاست کشمیر بعوض شصت لک خرید کرد و ہمیں سلطنت در عالم است کہ بفروخت قایم شدہ ؛ ۲۳۶ تحصیل سرینگر ؛ ۲۳۷ ایضاً ؛

واج وڈر[۲۳۸] - در پرگنۂ لعل متصل باکوه خشل تونگ اکثر لایق زراعت خشکی قلیلی آبی درختان زردآلو بر سر آں فراواں از مغز آں نفع می یابند زیر دامن آں جوی شاهی که در سر بنگرجی رسد جاری است -

کریوۂ پاندرچ[۲۳۹] - از باغ ملا شاه تا محلۂ سوره به طوالت سه کروه قابل زراعت آبی و خشکی - کنارۂ تالاب آنچار سر واقع و در عهد شاهان چغتائیه بر سر آں باغات بسیار معمور شده بود -

کریوۂ چندی - در پرگنۂ دچهن پاره متصل موضع کنل ون طول آں تخمیناً چهار میل و عرض یک میل آب رس بر سر آں دهات بسیار آباد -

کریوۂ دیوه پور[۲۴۰] - در پرگنۂ سیره[۲۴۱] سمن واقع است - وسعت از سه چهار میل افزوں - درمیان آں بطائح[۲۴۲] بسیار موجود -

گوس وڈر - در پرگنۂ چهراٹ واقع است بر سر آں دهات موفور آباد

ڈڈ وڈر - در پرگنۂ دچهن پاره[۲۴۳] متصل موضع مرهامه بر سر آں دهات آباد -

کریوۂ پانپور - در پرگنۂ وہو[۲۴۴] از هر سو منقطوع یک طرف آں دریای بهت و جانب دیگر تالاب و درمیان آں فاصله های نشیب و فراز واقع بے آب لایق زراعت اجناس اکثر ازاں جمله قریب یک هزار دوازده

---

۲۳۸ ایضاً ۲۳۹ ایضاً ۲۴۰ تحصیل پرتاب سنگھ پوره ۲۴۱ در ان شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر نام ایں پرگنه چنیں یافته شد - ۲۴۲ بطیحه بفتح طاء و جلائے غیر منقوط رفتن گاه آب که در سنگ ریزه باشد - کذا فی شمس اللغات - ۲۴۳ تحصیل اونتی پوره - نام قدیم دچهن پاره "دکشن پارا" است در ان شئنٹ جیوگرافی - ۲۴۴ ایضاً ابوالفضل ایں را وہی نوشته است - بروایت راج ترنگنی نام قدیمش "کهندی" بود -

بیگه زمین قابل زرع زعفران است کیفیت آن بجای خود گفته آید۔

آراضی کشمیر

ساحت کشمیر بر سه درجه منقسم گردد یکی زمین مسطح و هموار دوم دره های کوهسار سوم دامنهٔ کوه ها و کریوه ها۔ درجه اول اوسط کشمیر میدانی است مستطیل مسطح و هموار فارغ از رمال و احجار و خالی از مغاک و خارزار طول آن از چشمهٔ اچهه بل[۲۴۵] تا منتهای پرگنه زینه گیر[۲۴۶] تقریباً پنجاه کروه و عرض آن بدرجهٔ اوسط تا هشت کروه زمین آن قابل زراعت آبی و للمی خاک آن خاکستری رنگ بسیار پر قوت فصل آن سیر دانه و بالیده پیداوار آن افزون از زمین های بلند دو چند یا سه چند۔ و در اطراف و اکناف آن تالاب ها و سرهای[۲۴۷] وسیع مثل تالاب اولر و تالاب ڈل و آنچار سر و مانسر و پماسر و هاکورسر و خوشحال سر وغیره آب خیز ها و آب گیر ها و نیستان و لوح[۲۴۸] زار ها واقع۔ و در وسط آن شهر سرینگر مشهور۔ بالا و پایین آن دهات موفور معمور۔ و درمیان این سطح دریای بهت همیشه جاری میباشد۔ و در بعضی سنین دریای مسطور طغیانی گشته سطح مذکور را سیلابے گرداند۔ عمارات شهر هم بحادثهٔ طغیان آن بارها ویران گشته است و آبادی دهات و مزروعات خصوصاً پایین شهر را اکثر تلف میسازد۔

درجه دوم۔ از کوهستان حوالی کشمیر یوزهائی کوهسار درمیان سطح هموار

---

[۲۴۵] تحصیل اننت ناگ [۲۴۶] جونراج تبلفظ هندی "جیناگیر" نوشته است [۲۴۷] سر بفتح سین و سکون را بمعنی تالاب بزرگ ماخوذ از لفظ سنسکرت سرو و ر بفتح سین و را و سکون داؤ و فتح داؤ ثانی و سکون را۔ [۲۴۸] گیاهے است که از وی بوریا می بافند۔

هر سو کشیده اند در میان آں دہات موفور مرفوع فصل آں در قوت و بالیدگی وافزونی بدرجهٔ اوسط۔

درجه سوم۔ دامنه کوسارہا و کریوہ ہا وپشته ہا است که در سطح ہموار تا دور کشیده از یک صد تا دو صد فٹ انگریزی از درجهٔ اول مرتفع گشته اند۔ و اکثر مسطح و ہموار قابل زراعت آبی و خشکی میباشد فصل پیداوار آں در قوت و بالیدگی و افزونی بدرجهٔ سوم یافته می شود ر میان آں در بعضے جا ہا زمین سنگلاخ و خارستان و مغاک و خواب ہا موجود۔

غارہای کشمیر

غار منڈا۔ در میان پرگنهٔ شاه آباد از قصبهٔ ڈوره[۲۴۹] سمت جنوب به مسافت سه میل قریب موضع منڈا بر کمر کوه بانہال شگفت غاری است که از دہان آں غار میان تاریکی به مشاعل انوار اندک پیش رفته دو راه به نظر می آیند ازاں جمله یک راه بطرف چپ به غایت خایف و ہولناک است رفتن آں راه متعسر گردد۔ دوم راه پیش رو بعد مسافت اندک در نفس آں غار حجره ایست و میان حجره سرچشمه عجیب پیدا است که آب از دہان غار بیروں ہمی آید نہایت عذب و شیریں و خنک یافته می شود و از سقف آں حجره قطرات آب ہمیشه متقاطر می باشند که به باعث برودت محل فوراً منجمد گردد مردماں ڈنگاله آں بسان نبات دراں جا می خورند و مؤرخان کشمیر می نگارند که ڈنگالهٔ مذکور از غار کشیده مثل حجر می شود غلط صریح است۔

غار آری رای۔ غاریست مشہور واقع در موضع بومه زوه پرگنه مٹن زیر دامن کریوه جانب شمال منتہای آں را کسے نمی بیند عرض آں پنج درعه و

---

[۲۴۹] قدیم "ویر" در جنوبی کشمیر۔

ارتفاع آں چہار درعہ وکسرے در اطراف آں غار حجرہ ہاست گویا معابد ریشیان بودہ است و درمیان یک حجرہ صورت قبر معائنہ گردد۔ الحال تمامی آں غار در تصرف شب پرہ ہاست موجب آں طبیعت متنفر و دخول دراں متعسر گردد۔
حیدر ملک چاڈورہ در تاریخ خود[۲۵۰] می نگارد کہ بقصد تحقیق در آں غار در آمدم و دوازدہ نفر چراغ ہا بدست گرفتہ و یک یک آثار روغن بہر کدامی سپردہ مابین یک تیر پرتاپ فاصلہ ہر مشعلے بودہ چوں مسافتے بعید قطع شد در یک گنبدے ارتفاعش بیست گز بودہ و دورش پنجاہ گز دیدہ رسیدیم۔ چہار راہ بہ نظرم در آمدہ جانب راست راہے[۱] مار پیچ دار و از جانب[۲] چپ راہے و بالا[۳] رویہ راہے و راہ پیش طرف پائین می نمود یعنی پاتال یا سفل بود درین ہر سہ راہ دلیری نتوانستیم۔ اما سنگے در راہ پائین رویہ بہ جہنہ

[۲۵۰] تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۶ مملوکہ کتاب خانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۲۴ فہرست فارسی و عربی مخطوطات حسب قول اے سی استوری مؤلف ببلیو گرافی آف پرشین لٹریچر حصہ دوم چھاپ شرکت لوزاک لندن صفحہ ۶۸۰ "تاریخ مذکور در ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۸ء آغاز شدہ در ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء اختتام پذیر شد۔ تاریخ کشمیر از ابتدائے ازمنہ قدیمہ تا عہد جلال الدین اکبر علی سبیل الاختصار مشتمل بر وقائع تاریخی کشمیر است۔ کتاب مذکور خلاصہ راج ترنگنی است لیکن در عہد اواخر مصنف اضافہ معتدبہ از جانب خود نمودہ است۔ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ از ماخذ ہائے معتبرہ تاریخ کشمیر بہ شمار می رود۔
مصنفش ملک حیدر پسر ملک حسن بن ملک محمد ناجی باشندۂ چاڈورہ از مضافات سرینگر متصل قریۂ دھتورہ پرگنہ ناگام بود۔ خاندانش از شرفائے کشمیر بودہ است شخص مذکور کابیش بیست و چہار سال در ملازمت یوسف شاہ چک (۱۵۸۵/۹۹۳ — ۹ — ۱۵۷۸/۹۸۶) ھ تاجدار آخرین کشمیر بود۔ و باوے در جلا وطنیش بطرف بنگال (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

امتحان غلطانیده شد تا یک گری[۲۵۱] آواز فرو رفتن آں سنگ در گوش می رسید واز سقف گنبد و غیره آبے می چکید۔ اندک زمین تر شده بود دراں حین خبردار کردند که روغن کم تر مانده باز بهماں راه برگشته بیروں آمدیم۔

صاحب تاریخ می نگارند که راجه اری رای المعروف سندیمان[۲۵۲] ترک سلطنت نموده و پوست آهو پوشیده درمیان آں غاره در آمد۔ آنگاه واپس نرسید بنا براں آں غاره را آری رای نام نهاده اند۔ بعد او راجه رنادت باتفاق رانی خود در غاره مذکوره داخل گشت و اثرے از آنها پدیدار نشد۔

غار امرناتهه[۲۵۳]۔ در کوهستان پرگنه دچهن پاره سمت شرقی بالای کوه غاریست عجیب طول آں پنجاه درعه عرض همیں قدر ارتفاع سی درعه تا سی و پنج درعه و از عرصهٔ روزگار برف و یخ بالوان بسیار دراں جا موجود است که گاهے شعاع آفتاب نمی بیند۔ مؤرخان کشمیر می نگارند که از سقف آں غار قطرات آب متقاطر گردد و به مطابق مدّ و جزرِ دریای محیط در تزاید

(مسلسل) در جاگیرش رفاقت کرد۔ حیدر ملک صاحب سیف هم بود۔ چنانچه در مہمے که خلاف راجه بلبهدر روانه کرده شد۔ حیدر ملک بحثیت سالار فوج کامیاب شد۔ در ۱۶۰۷ء/ ۱۰۱۶ھ ملک حیدر چاڈوره مهرالنساء (بعدهٔ نور جهاں) را بعد از قتل شوهرش شیر افگن خان محافظت کلی نمود۔ جهانگیر بصلهٔ خدمات او بالقاب چغتائی و (خطاب) رئیس الملک بنواخته حاکم کشمیر مقرر فرمود۔ (تفصیل مخطوطاتش درسابق تحت حاشیه نمبره ۱۹ درگذشت)

۲۵۱ مفرس "گهڑی" هندی۔ بمعنیٔ ساعت۔ ۲۵۲ پسر رامانند بود۔ بانی شهر سندمت نگر است۔ شصت و پنج سال حکومت کرده درگذشت ؛ ۲۵۳ برائے تفصیل رجوع کنید بحاشیه نمبره ۱۴۲ ؛

نور ماہ بہ تقاطر آب در کنج آں غار پیکرے از یخ تا سقف منجمد گردد۔

اہل ہنود آں را لنگ مہادیو می دانند و در نقصان ماہ تقاطر آب موقوف گردد و صورت یخ ذوبان پزیرد و در ایامیکہ ماہ تحت الشعاع می باشد از یخ بست اثرے موجود نماند۔ گویند در ہر ماہ ہم چناں متصور گردد۔ باز ذوبان پزیرد۔

اما محققان بود پہ نفی آں می سازند و برہمنان و سادہواں و سنیاسیان و گوسائیاں[۲۵۴] از بلاد ہندوستان وغیرہ اطراف برای زیارت آں مکان بہ مشقت فراواں بتاریخ ساون سودی پانزدہم می روند۔

غار بازار ہوی۔ در موضع بوتو پرگنہ کوہامہ بالای کوہ آہام متصل زیارت سنگ بی بی صاحبہ غاریست طویل کہ منتہای آں را از افراد بشر کسے ندیدہ از جوف آں نہرے قدیم جاری می باشد۔

غار کوپہ دارہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ در موضع کوپہ وارہ غاریست تاریک کہ درمیان آں کسے نمی رود۔ گویند درجوف آں غار شیخ زین الدین[۲۵۵] ریشی مدتے خلوت نشین شدہ بود۔

۲۵۴؂ ہر سہ اخیر طائفہ انداز درویشان ہنود تارک الدنیا کہ گیسو دراز و ژولیدہ مو باشند۔

۲۵۵؂ ابو الفضل در آئین اکبری غار مذکور را در عیش مقام پرگنہ کھادر پارہ نشان دادہ است۔ شیخ زین الدین ریشی خلیفۂ ثانی حضرت نور الدین نورانی است۔ مولد اصلی وے موضع باندر کوٹ خطۂ کشتوار است۔ در حالت کفر زیا سنگھ نام داشت و از قبیلۂ راجہای آندبار بود و بردست بابا بام الدین مشرف اسلام شدہ در وے استقامت کرد و از عابدان این دیار گشت۔ گویند کہ بعد دوازدہ سال بر باضت دہنۂ غار از سنگ بستہ کردہ غائب شد و تا این دم از وے نشان نہ یافتہ اند۔

غار بیروه۔ متصل قصبۂ بیروه غاریست به غایت طویل که نهایت آں کسی ندیده۔ گویند انبود نام عابدے بُود مرتاض بمعۂ دوازده شاگرد خود که همه ہا بید خوان[256] بُودند در آں غار داخل شده بازگشت نه رسیدند۔ اندرون آں غار چاہے است به غایت عمیق۔

احجار کشمیر

سنگ بلور۔ در پیشین زمان سنگ ہای بلور از جبال وچهن پاره و یلاق پرگنۂ لعل فراواں یافته اند و دریں زمان بعضی اوقات مردم شبان و سیاحان دانه ہای بلور از یلاق ہای مذکوره می آرند و در سال سنه ۱۹۴۰ بکرمی از کوہستان لعل کان بلور برآمده بُود باز مفقود شد۔

سنگ موسی۔ از موضع کهربوه شار پرگنۂ ڈہو سنگے سیاه رنگ و صاف و شفاف و ملایم می آرند نگین ہا و اشیا ہای عجیبه ازاں تیار می سازند بعضی آں را سنگ پتادل می گویند۔

سنگ چقماق۔ که آں را حجر النار می گویند از موضع کهربوه شار یافته می شود۔

سنگ نلچین۔ از پرگنۂ دچهن پاره موضع مامل سنگی سرخ نما که بسیار ملایم می باشد می آرند ظروف و کاسه ہا ازاں درست می سازند حکم سفال دارد۔

سنگ والم۔ سنگے است بسیار نرم در شاه آباد متصل ویرناگ زرگراں کوفته و بیخته ظروف برای گداختن زر و نقره تیار می سازند

سنگ شیشه و کاچ۔ از سندلار متصل ڈُدرہامه سنگ ہای صغیر

---

[256] "بید" کتاب الہامی اہل ہنود دیں در شمار چہار است۔ رگ وید، سام وید، یجر وید، اتھر وید۔

کہ مدوّر و خوش نما باشند فراہم کردہ در کورہ باتش گداز کردہ شیشہ و کاچ می سازند۔

سنگ کچ۔ از قصبۂ بارہ مولہ[۲۵۷] درمیان گلخنہا پختہ کردہ بہ شہر می آرند بسیار صاف و سفید می باشد۔

سنگ چُونہ۔ در کشمیر بسیار یافتہ می شود اوّل از کوہ آہاٹینگ کہ تمام از سنگ چُونہ مخلوق است دہ بیست گلخن چُونہ بیزان در ذیل آں موجُود است۔ دوم در موضع اجس پرگنۂ کوہامہ۔ سوم در موضع زچل ڈارہ پرگنۂ چھی پورہ۔ چہارم در قصبۂ بارہ مولہ۔ پنجم در قصبۂ اننت ناگ ششم در پرگنۂ دیوہ سر[۲۵۸]۔

سنگ سماق۔ در کشمیر بسیار موجُود۔

سنگ فرشی۔ از کوہ بارہ مولہ بسیار می آرند۔ برای فرش حمام ہا وغیرہ مصرف می دارند در پرگنۂ لعل از موضع نوکر پیتر ہای صاف بہم می شوند۔

معادن کشمیر

گویند در پاستان کان ہای فراواں میان کوہستان کشمیر ظاہر شدہ بُود دریں زماں مفقود است ہمگی کان آہن موجود۔

کان زمرد۔ میگویند بر فرق کوہ ہرموکھ کان زمرد موجود است موجب آں ہر جا کہ قلعۂ رفیع کوہ ہرموکھ بہ نظر می آید در آنجا لدغ مار واقعی مہلک نمی گردد۔ بلکہ افعی و مار آں جا ظاہر نمی باشد[۲۵۹]۔

---

[۲۵۷] قصبہ ایست بہ شمال کشمیر۔ تا در سنہ ۱۹۴۷ء قبل از تقسیم ہند درمیان بھارت و پاکستان مرکز تجارت بُود اما اکنون در وے فرق عظیم واقع شدہ است۔ آبادی ۵۹۹ ،۶ نفر۔

[۲۵۸] قدیم دیواسر۔ علاقۂ مراد

[۲۵۹] در "واقعات کشمیر" صفحہ ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر مذکور است :-

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کان زر۔ قریب صد سال می گذرد کہ مردم دراس از کوہستان زوجہ بال شرق رویہ برکنارۂ دریا کان طلا یافتہ بُودند چندی بداں مشغولی داشتند۔ "قف"۔ روزے پیکرے از طلا کہ ہر دو دست او نقصان بُود دریافتند و برای تقسیم بزخم تیر مضروب ساختند۔ ناگاہ پیکر مذکور از کنارۂ دریا بالا برجستہ خود را درمیان دریا انداخت فوراً از بالای کوہ لختے سنگ فرود آمدہ کان مذکور مستور نمود ع شگفتے ہست لیکن دل پذیر برد۔ آئین اکبری می نگارد کہ از دریای اباسند و رود پدمنی کہ از چیلاس می آید و از دریای کرشنہ گنگا ریگ طلا دریابند۔ یکے بہ خاک شوی بدست آرند۔ دوم پوست بلند مو در آب بہ گسترند و براطراف آں سنگ نہند تا آب نہ بُرد۔ پس از دو روز برداشتہ بآفتاب بگذارند چوں خشک شود برافشانند و زریں بریزہ دریا بند فقط۔[260]

کان نقرہ و مس۔ انس صاحب در تاریخ خود می نگارد کہ در ملک کشمیر کان نقرہ و مس و قلعی موجود است گویند در کوہستان علش مقام کان مس[261] ہویدا گردد دخرجش بسیار و آمدنی کم۔

کان آہن۔ درملک کشمیر از چہار جا حدید می برآید یکے در قریۂ پُشر

{مسلسل}

"دراں پرگنہ کوہے است بلند ہرموکھ نام تا ہر جا کہ قلہ در نظر است مار و کثر دم نمی باشد۔ حقیقت الامر آنکہ بر فرق او کان زمرد موجود است و خاصیت کان زمرد ایں است کہ سمیت مار و کثر دم زائل گرداند۔"

۲۶۰ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ ایچ۔ ایس۔ جیرٹ صفحہ ۳۶۵ اما در وے بجائے پدمنی "پدنی" مذکور است۔

۲۶۱ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰ اما در وے فقط ذکر کان "مس" آمدہ است۔

پرگنۂ کوٹھار و صوف[۲۶۲] پرگنۂ برنگ نہایت صاف و ملائم دوم در موضع کھریوشار پرگنۂ وہو بدرجۂ اوسط سوم در موضع ہردن پرگنۂ زینہ گیر بشور و خراب۔ چہارم در موضع زدہن[۲۶۳] پرگنۂ شاہ آباد۔

کان گوگرد۔ در کشمیر بسیار چشمہ ہاست کہ از آب آں بوی گوگرد یافتہ می شود۔ موجب آں دانستہ اند کہ از غور آں چشمہ ہا کان گوگرد خواہد بُود۔ می گویند کہ در کوہستان غربی کامراج کان گوگرد بسیار است چنانچہ در پرگنۂ مچھی پورہ زیر دامنۂ کوہ بعضے اوقات از زمین دُودہی بر آید شبانہ شعلۂ آتش یافتہ می شود اہل ہنود آں را سویم بھگوید و مظہر جوالامکھی[۲۶۴] بیدانند و ہنگام ظہور آں ہنود جوق در جوق در آں جا رفتہ نیایش آں می سازند و برنج و آب در باسن[۲۶۵] کردہ میان چھقر[۲۶۶] میگذارند۔ و در ساعتے طعام پختہ می شود اوقات ظہور آں چیزے مقرر نیست فرقۂ اسلامیہ آں را کان گوگرد پندارند و اہل یورپ کان انگشت انگارند۔

کان سرمہ۔ در پرگنۂ کہاورہ موضع بونیار کان سرمہ موجود است۔

چشمہ سار کوہستان کشمیر۔ در بلاد کشمیر سرچشمہ ہای کثیر در کوہ و صحرا بہ ہر جا دلپذیر است ازاں جملہ بعضے چشمہ سار نامدار کہ بالائی کوہسار بہ سبیل رود بار فیض بخش ایں دیار است یاد کردہ می شود۔

---

۲۶۲ صوف نام مقام برنگ در اصل بھرنگا بُود۔ از امتداد زمانہ نام اصلی اش از اذہان محو شدہ برنگ شد۔ ان شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۲۶۳ در نسخۂ دیگر بجائے "زدہن" "زدیگ" یافتہ شد ؛ ۲۶۴ کوہ آتش فشان ؛

۲۶۵ ظرف خاکی ؛

۲۶۶ چُھقر بضم چ و تشدید قاف در ہندی چشمہ را گویند (جامع اللغات اردو)

ہرموکٹہ گنگا

دربلاق پرگنہ لعل[۲۶۷] ازسرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب شمال زیر دامنۂ شرقی کوہ ہرموکھ واقعست۔ شکل آں مربع مستطیل۔ اضلاع آں تقریباً پنج میل و در وسعت و فسحت از جملہ سرچشمہ ہای جبالی بے عدیل۔ ہمیشہ باب زلال مالامال۔ در وسط آں لخت ہای برف بہر سو سیال۔ ہنود آں را متبرک دانستہ۔ استخوان ہای مردگان خود دراں می ریزند[۲۶۸] و بھادون سودی ہشتم[۲۶۹] دراں جا میلہ[۲۷۰] می باشد۔

کانہ سرچشمہ ایست بالاتر از ہرموکٹہ گنگا[۲۷۱] بجانب شمال و در تابستان

---

۲۶۷ مراد از "لار" است۔ بنا بر روایت راج ترنگنی نام قدیمش "لوہارا" بود ؛

۲۶۸ ابوالفضل ہمیں روایت را بہ قدرے اختلاف چنیں بیان نمودہ است :-

"لار پرگنہ ایست کہ بر سرحد تبت کلاں واقع است بطرف شمالش کوہے است بلند از ہمہ کوہ ہائے گرداگرد۔ در زیر دامنش دو چشمہ ہاند کہ مابین آں ہا فاصلۂ دو گز شمردہ اند۔ امر حیرتناک دریں باب این است کہ آب یک از انہا بغایت سرد است و دوم بغایت گرم۔ ہنود ایں ہر دو چشمہ ہا را بغایت متبرک می دانند و استخوان ہائے مردگان را کہ بآتش خاکستر شوند دراں می ریزند۔"

(آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۱)

۲۶۹ ہشتم ماہ بھادون ہندی (مطابق اگست و ستمبر تقویم انگلیسی) کہ دراں مہتاب طلوع شود اہالیان ہند قدیم ہر ماہ تقویم قمری را بدو حصۂ مساوی تقسیم کردہ بودند شدی و بدی حصۂ اوّل پانزدہ روز روشن است و حصۂ دوم پانزدہ تاریک ؛

۲۷۰ میلہ بفتح میم و سکون یا "ہندی" "جشن" را گویند ؛

۲۷۱ منبع اش کوہ ہرمکھ مذکور (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶۰)

قطعات برف در نفیس آں گردنده آب آں با آب گنگا لاحق می شود و نیز متصل آں از فرق کوه ہرموکھ پنج نہر آب جاری گشته با آب گنگا ملحق می شود۔ ازاں جمله نہر بیست که آب آں سفید مثل شیر می باشد و نہر دیگر را آب سرخ نما بنظر می آید و سه نہر دیگر صاف و زلال۔

نند کالو[۲۷۲] متصل ہرموکٹه گنگا سمت جنوب دو چشمه مانند دو چشم ہمدوش یکدیگر اند آب نند وصاف و آب کالو سیاه گون ہنود ایں دو چشمه را برادران گنگا پنداشته متبرک می دانند

کولوسر[۲۷۳] میان کوه ہیبت شه دانه و ہرموکٹه گنگا آبش مصفا و نیلگون بنظر می آید آب ہای ایں چشمه سارہا به حیثیت اجتماع منبع رودبار کرانکه ندی ہست اش قیر۔ دو چشمه است متصل یکدیگر از کولوسر سمت جنوب آب یک گرم است و دوم سرد۔ باعتقاد ہنود دو چشمه دو قطرهٔ اشک بانا پاروتی است که دراں جا افتاده است (اشه قیر بمعنی قطرات اشک آمده) ایں دو چشمه گاہی جاری نمی شود۔ فقط

ستنه سر[۲۷۴] ہفت چشمه است متصل یکدیگر بر کوه زوجه بال از ہرموکٹه گنگا به فاصلهٔ ہشت میل سمت شمال آب ہای آں چشمه ہا دو حصه می شود یک حصه بجانب جنوب با رود کرانکه ندی لاحق می گردد و حصه دوم زیر سنگلاخ راسه بل سمت شمال تا دور مخفی می گذرد۔ ازاں جا آب کوہستان دیگر شمال رودے بہم رسد و آں رود در ذیل کوه دگنی در دہان غارے داخل گشته مستور گردد۔ میگویند که ہماں آب از چشمهٔ اُرناگ در عہد گذشته

---

[۲۷۲] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ

[۲۷۳] جموں اینڈ کشمیر کولاسر صفحه ایضاً

[۲۷۴] ایضاً لیکن در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں قدر تفصیل نیست که حسن بیان نموده است

جوشیدہ شہر سندمت نگر را غرق گردانیدہ است چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در رود مذکور برائی امتحان انداختہ از چشمہ اُلرناگ ظہور نمود۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

ڈوڈھہ سر۔ چشمہ ایست مدّور در یلاق پرگنہ لار[۲۷۵] آب آں باب کرانکہ ندی شامل گشتہ در سندِ لار پیوندد۔

پراں گنگ۔ یعنی گنگ کہنہ واقع در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند در سابقہ زمان ہندواں استخوان مردگان خود را دراں می انداختند بتاثیر کلجوگ خاصیت آں در ہرموکٹہ گنگا مبدل گشتہ چشمۂ مذکور را آب نقصان یافت کہ از عمق آں سنگ ہا نمودار شد۔ الحال قلیلے آب ازاں جوشیدہ شامل کرانکہ ندی گردد۔

ہس ٹھوکر۔ چشمہ ایست بالائی کوہ گنڈ سرسنگھہ آب آں در سند لار شامل گردد۔

برہمہ سر۔ چشمہ ایست بر گوشۂ مرغزار دہالشہ مرگ[۲۷۶] اہل ہنود آں را متبرک دانستہ اند آب آں منبع رودبار برہمہ سر گفتہ اندکہ بہ مقام وسن با سند لار ملحق گردد۔

کرشنہ سر۔ چشمہ ایست در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند ہمیں چشمہ منبع کرشنہ گنگا[۲۷۷] است۔

دشنہ سر۔ کولابیست در مرغزار دشنہ سر قریب کرشنہ سر در جوف آں سنگے وسیع نمودار است اہل ہنود آں را مندر

[۲۷۵] در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶ منبع اش کوہ ہرمکھ

[۲۷۶] در کوہ مہادیو "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ مذبور

[۲۷۷] در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۷۔ کرشنا گنگا بناء بر کتاب مذبور نزد دو میل (سرحد مغربی کشمیر) شامل دریائے جہلم گردد ؂

بشن[۲۷۸] جی پندارند آب آں در کرشنہ گنگا لاحق[۲۷۹] گردد۔

برنگ سر۔ چشمہ ایست از دشنہ سر سمت شمال[۲۸۰]۔

گاڈہ سر[۲۸۱]۔ چشمہ ایست از ستنہ سر بجانب مشرق آب آں گدرد و درمیان آں ماہیاں بہ کثرت می باشند کسے شکار آں ہا نمی تواند کرد۔

یم سر۔ چشمہ ایست قریب گاڈہ سر سمت مشرق آبش نیلگوں و درمیان آں جانوریست کہ آں را بہ ہندی "نندوا" نامند۔ انسان راہمی کشد آب ایں ہر سہ چشمہ در کرشنہ گنگا میگذرد۔

ستانی سر۔ چشمہ ایست بر کوہ ستانی۔ بجانب نیل متصل آں سہ چشمۂ دیگر است بے نام آبش در کرشنہ گنگا۔

کڈوری سر۔ در مرغزار پاتل ون آبش شامل کرشنہ گنگا۔

سارن سر۔ خوش نما چشمہ ایست سمت گوریس۔ آبش سیاہ گون شامل کرشنہ گنگا۔

۲۷۸ء وشن یا وشنو نام یکے از سہ خدایگان ہنود کہ پرورش مخلوقات می کند۔ فرقۂ وشنو اورا بحثیت خالق پرستش می کند۔ بگمان او دریائے گنگا از انگشت نر پاش جاری شدہ بر فرق شیو جی افتد و از انجا بمیدان ہند روان گردد۔ در مہابھارت یک ہزار نامش کہ لفظ "وشنو سہسر نام" اشارہ کند مذکور است۔ جامع اللغات صفحہ ۷۹۷ ؛

۲۷۹ء ایضاً صفحہ ۷ ؛

۲۸۰ء وشل وشنہ سر جز "کرشنا گنگا" شدہ نزد دومیل شامل جہلم گردد ؛

۲۸۱ء و مطابق کتاب مذکور گاڈہ سر، یم سر، ستانی سر، و کڈوری سر ہر چہار جز رود کرشنا گنگا گشتہ شامل دریائے جہلم شوند ؛

شیر اسر- کولابے است زیر دامن غربی کوہ ہرموکھ قطعات برف درجوف آں سیال و در وسعت برابر ہرموکھ گنگا درمیان آں سنگے دسبیع نمایاں- آب آں منبع رود آرنی[۲۸۲] است شامل تالاب اُلر گردد- ومتصل آں دو چشمہ دیگر است بے نام-

دودھ سر- از شیراسر بطرف شمال بر کوہ پلہ دار- از عجائبات آں چشمہ ایں است کہ آبش در ماہ بھادوں ہمیشہ سہ مرتبہ سفید برنگ شیر جاری میشود تا یک شبانہ روز ہم چناں جاری می باشد آب آں شامل رود آرنی در اُولر پیوندد. فقط-

کم سر[۲۸۳] گگر سر- در ذیل کوہ ہرموکھ در مرغزار چھتر آب ہر دو در اُولر بشمول رود آرنی می رود-

نیلہ سر چشمہ ایست خوش تر، زیر دامن کوہ ہرموکھ سمت شمال آبش نیلگوں و ہاضم. بر بلندی کوہ سالنی منبع رود مدمتی[۲۸۴] است کہ میان درہ اوسط کوہپامہ در تالاب اُلر پیوندد-

نیلہ بون- زیر دامن کوہ کچھ بال آبش شامل مدمتی-

تلاڈیل- زیر دامن کوہ برہ بال آبش شامل مدمتی-

سالن سر- در ذیل کوہ ہرموکھ درمیان مرغزار سالنی آبش در مدمتی-

بمل سر- متصل کوہ برہ بال سمت مشرق- گویند در آں جا نصرف جنیاں است- اکثر اوقات صدای نغمہ وساز مسموع گردد- آبش ملحق بانہر مدمتی-

---

۲۸۲ مُراد از اِرن کہ نزد بانڈی پور است- منبع اش کوہ ہرمکھ است. جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛ ۲۸۳ کون سر مطابق جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴ ؛ ۲۸۴ نزد بانڈی پور منبع اش کوہ تراگہ بل ؛

کم سر - در وسط مرغزار ناگامرگ بر کوہ شمالی کو ہیامہ آبش شامل مدمتی -
نیلہ سر - در عرض راہ گوریز زیر کوہ دِجہ بال آب زلال مالامال از جوف
آں یک قطرۂ آب بیروں نمی آید - طرفہ ایں کہ اوایل بہار ہر سال برف
کوہستان بہ وفور سنگ وخاک و درختاں درمیان آں غلطیدہ می افتد
وتا یک دو ماہ ازاں محجوب می ماند وعمق آں ازاں سنگ وخاک اصلاً پُر
نمیشود -

مرناگ - دربلاق پرگنہ اُوتر بر کوہ مرناگ چشمہ ایست بسیار عمیق
آب آں لبالب لیکن جاری نمی شود - گویند آب آں چشمہ از موضع منزہار پرگنۂ
وتر جوشش می زند - العلم عند اللہ

ژہن ژہن ناگ - بر کوہ گنگلوسہ عمیق - دور آں پنجاہ قدم آبش بیروں جاری
نمی شود - گویند آب آں در موضع نرہ گام پرگنۂ وتر از چشمہ شیوہ ناگ جوش
زند - واللہ اعلم

ستۂ گل ناگ چشمہ ایست عجیب فراز کوہ شمشہ - بربلاق بنگس
کامراج آب آں فراوان - بقدرتِ ایزدی ہفت جوی آب ازاں منفجر گردد -
ازاں جملہ چہار جوی جانب دراو کرنا شامل کرشنہ گنگا [۲۸۵] گردد وسہ نہر دیگر سمت
کشمیر می آید یکے نہر کامل کہ در تپہ وتر جاریست دوم رود مادر سوم نالہ
مزروعات را سیراب کردہ شامل نالۂ پہرو [۲۸۶] گردد -
کیسہ ناگ چشمہ ایست عجیب بالای کوہ بنگس در عرض دراوہ آب

---

۲۸۵ - جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷ ؛ لیکن در انجا نامش "ست گل" مذکور است ؛
۲۸۶ - جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ - منبع اش بنا بریں کتاب مذبور کوہ کاجی ناگ پرگنۂ
اُوتر چھی پورہ است - نزد دوآبہ گاہ شامل دریائے بہت (جہلم) گردد ؛

آں بامتزاج نہر کھہل در نالۂ پُہرو پیوندد۔

چہار چشمہ۔ بر قلۂ کوہ کاجی ناگ کہ در حدود مچھی پورہ کامراج واقع است وہموارہ از برف محفوف می باشد حوالیٔ آں قلۂ رفیع چہار چشمۂ[287] عجیب بکثرت میاہ مشہور اند و بباعث صعوبت راہ و رفعت محل دیدن آں چشمہا ہر کس را متعسر گردد مگر سادھوان[288] و محققان یورپ بدیدن آں بدشواری می روند۔ ازاں جملہ کاجی ناگ کہ قلۂ مذکور راسمت مشرق واقع است ہمیشہ از حجاب سحاب محجوب و از قطعات برف مملو می باشد گویند شخصے در حالت خشک سالی قطعۂ از پوست گاؤ میان آں انداخت فوراً ہمچناں ژالہ زنگرگ بارید کہ آں بے تمیز ہلاک گردید۔ آبش شامل رودبار ماور در نالۂ پہرو می رود۔

گورچن ناگ۔ متصل کاجی ناگ جانب جنوب۔ آب آں در رود جہل مزروعات را سیراب کردہ در نالۂ پہرو مندمج[289] گردد۔

نیلہ پشن ناگ۔ کہ بطرف مغرب واقع است آب آں مزروعات را تاکھنائی[290] تراوت بخشیدہ بادریای کشمیر[291] لاحق می شود۔

ڈانگن واس۔ قریب نیلہ پشن ناگ غرباً جانب جنوب آب آں مزروعات وندلمہ پاشاولی کردہ بابہت پیوندد۔

ابلہ پتھری۔ چشمہ ایست دل پذیر بر بالای کوہ افروٹ۔ از گل مرگ سمت جنوب سہ جوئی ازاں منفجر گردد یک جوئی بطرف پنوچھ جاری است آں را بتاری میگویند نہر دوم بجانب بونیار میگذرد آں را ہفت کھی می نامند۔ نہر سوم میان گل مرگ جاری گشتہ با رود ننگل ملحق گردد۔

---

۲۸۷ مراد از رام گنڈ، سیتا گنڈ، لچھمن گنڈ و ہنومان گنڈ است۔ تاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۶

۲۸۸ راہبان ہنود ۲۸۹ شامل ۲۹۰ تحصیل اوڑی ۲۹۱ جہلم

سُک ناگ۔ در ییلاق پرگنۂ بیروہ[۲۹۲] بر کوہ ژنہ پتھر در غایت وسعت بینظیر آبش ہاضم و خوشگوار و پسند عیّاشان روزگار۔ نہر آں از فرق کوہ آمدہ بمقام[۲۹۳] از بالا مانند چادرِ آب بزیر ہمی اُفتند۔ و دراں جا طرفہ احوالے است کہ مسرت بخش ناظراں گردد۔ اکثر مردم عیاش برای سیر و تماشا در آں جا می روند و شعرای پیشیں در وصف آں دادِ سخن دادہ اند۔ آب آں با رود نکہامہ شامل گشتہ در بہاسر گذرد۔

دماسر۔ کولابے است وسیع از توسہ میدان سمت جنوب آب آں جانب پونچھ جاری می شود۔

دودھ سر۔ چشمہ ایست بر فرق کوہ کاژہ گل[۲۹۴] آب آں عذب و ہاضم و شیریں از منبع خود جوشیدہ میان سنگلاخ کہ احجار آں بالکل سفید است جاری گشتہ از بلندی بسیار بسانِ چادرِ آب فرو ریزد و منبعِ رودبار دُودہ گنگا است۔[۲۹۵] ہوای مرغزار سنگ سفید بغایت مرطوب و روح افزا است و در موسم تابستان عیاشاں بہ سیر و سیاحت آں مسرور می باشند لیکن بہ باعث رفعت محل و سختی راہ و برودت ہوا دیدن سر چشمہ منحصر گردد۔

اَنوِٹ ناگ۔ عجائب چشمہ ایست بر کوہ نوٹ از پیر پنچال[۲۹۶] طرف

---

۲۹۲ پرگنۂ ایست از پرگنہ جات کامراج۔ نام قدیمش بہ مطابق روایت جونراج پنڈت "بہروپا" بودہ است۔ این شنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰۔

۲۹۳ البیاض فی الاصل ؛

۲۹۴ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۳۔ کوہ کاژگل بر منحدر کوہ پیر پنچال واقع است ایضاً صفحہ ۲ ؛

۲۹۵ ایضاً صفحہ ۷ ؛ ۲۹۶ ایضاً صفحہ ۳ ؛

شمال منبع رود رامشی[۲۹۶] است کہ میان تپہ چھراٹ منحدر گردد۔

رام سر۔ چشمہ ایست خوش تر برکوہ گاژہ گل قریب دودھ سر آب آں بارود رامشی تپہ چھراٹ را سیراب گرداند۔

چندن سر[۲۹۷]۔ چشمہ ایست برکوہ ردبڑی از پیر پنچال سمت جنوب حوالی آں شش چشمہ دیگر موجود است۔

کریم سر۔ نان سر۔ سہ چشمہ دیگر بے نام وغیر مشہور آب ہائی آں چشمہ سار بہ حیثیت اجتماع یک حصہ جانب جنوب با دریائی اجوری شامل گردد وحصہ دوم بطرف کشمیر می آید و منبع رودبار رنبی آرہ[۲۹۸] گردد۔

نندن سر۔ چشمہ ایست[۲۹۹] دل کشا قرین چندن سر بہ فاصلہ یک میل آب آں منبع رنبی آرہ یافتہ می شود و براہ سرای سوختہ جاری گشتہ رود مذکور را معتزز گرداند۔

دنہ سر۔ چشمہ ایست برکوہ شوپ کوری آب آں بمقام دنجن می رسد

کوثر ناگ۔ چشمہ ایست معروف برکوہ کوثر و دور محیط آں قریب سہ میل کہ بہ شکل کف پائی منصور گردد و عقیدہ اہل ہنود آں است کہ آں چشمہ گرامی زیر پای بشن جی جوشیدہ است لہذا در کتب شاستری

۲۹۶ہ بروایت "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" منبع رود رامشی کوہ کاژگل، انوٹ، تانا کوٹی است۔ نزد کاکاپور شامل دریای جہلم گردد۔ رود مذکور بہ مقام "دان زب" بہ سہ شاخ منقسم گردیدہ بنام لمبے امشی، کھامشی و رامشی موسوم گردد۔

۲۹۷ہ بقول آنند کول مصنف کتاب "جموں اینڈ کشمیر" چشمہ مذکور "نزد" دارہال" شامل جہلم گردد۔ ۲۹۸ہ وارد "رنبی آرہ" منبع اش بنا بر روایت آنند کول کوہ "شوپی کور" سلسلہ پیر پنچال است۔ ۲۹۹ہ نندن سر نیز مثل چندن سر نزد "دارہال" شامل دریائے جہلم گردد۔

آں را وشنہ پاد نام کردہ اند[۳۰۰]۔ آب آں ہمیشہ نیلگوں و در نفس آں قطعات یخ گردندہ می باشند۔ مصنّف زینہ ترنگنی[۳۰۱] می نگارد کہ سلطان زین العابدین در موسم تابستان برای سیر و تفریح شکار و کسب ہوا بر کوہ کوثر قطع فرصت می کرد و اکثر اوقات در عین کوثر ناگ بسواری سفینہ یکے از بزرگان آں زماں کہ مربّی او بود ہمراہ گرفتہ در مطالعہ و مذاولۂ تصانیف تصوف و بحث دقایق و نکات آں اوقات خود در سیر چشمہ مصروف میداشت۔ راقم الحروف ہمراہ فقیرے بہ موافقت چند احباب بر چشمۂ کوثر ناگ رسیدہ یکے از رفقای ما در چشمہ مزبور غسل میکرد و بہ یاد ری شناوری اندک بیروں رفت ناگاہ ہر دو پاے او از شناوری باز ماندہ شور برداشت دستارش بہ سنگے بستہ پرتاب[۳۰۲] کردیم و بہ تمسک آں کشاں کشاں بر ساحل کشیدہ دیدیم کہ جانورے ہر دو پای او در دہان گرفتہ بلع می کرد۔ ہر چند از سنگ و چوب و تبر ضرب ساختیم موثر نگشت و کالبد رفیق را تا زانو بلع نمود پس ہیزم بر سرش انداختہ آتش افروختیم و با حتراق نار از جوف آں بلا صدای مثل بندوق بہ سمع رسید یکبار بر ہوا برخاستہ خود را بدریا انداختند۔ آں اجل رسیدہ را طعمۂ خود نمود۔ آں جانور متشکل بود بہ شکل علق۔ طول آں دو درعہ عرض آں سمت اسفل یک درعہ

۳۰۰؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ در ذکر رود ہائے کشمیر صفحہ ۳۔ بقول آنند کول منبع آبشار اہربل ہمیں چشمہ است۔ ۳۰۱؎ پنڈت زونہ راج۔ زینہ ترنگنی مزبور در نظم مشتمل بر تاریخ عہد آخر ہندوان کشمیر تا عہد سلطان زین العابدین بود۔ بنا بر قول مصنّف "نگارستان کشمیر" کتاب مزبور امروز نایاب است۔ بابن فقط بر حوالہ جاتش اکتفا نمودہ است۔ ۳۰۲؎ پرتاب بالفتح بابائے فارسی اینچہ بدست اندازند و دور افگنند۔ (شمس اللغات)

جانب سرہشت گرہ پوست آں خشن دانہ دار کہ زخم تبر دردو اثر نہ کرد۔ آب ایں چشمہ از منبع خود برآمدہ دو حصّہ می شود یک حصّہ سمت جنوب ساری گشتہ بادریای چندر باگا لاحق گردد و حصّۂ دوم منبع رودبار ویشو[۳۰۳] جانب کشمیر جاری می شود۔

ژہر سر چشمہ ایست میان زجہ مرگ آب آں در نہر ویشو می گذرد۔

کوثر سر چشمہ ایست واقع بر کوہِ راہی نبور در عرض راہ بدلی۔ آب آں نوشگوار و بارود ویشو بار می شود۔

مسر بل۔ بر کوہ برار بال واقع است۔ آبش ہاضم شامل نہر واڑدن میشود

ہوکھ سر۔ بالای کوہ خامر درعرض راہ واڑدن آب آں بداں سو جاری گردد

کھلن ناگ۔ واقع است فراز کوہسار کوٹھار عمق آں عند الامتحان معلوم نگشتہ است آب آں جانب واڑدن می گذرد۔

کالو سر منفصل ہوکھ سر بسیار عمیق حوالی آں شش چشمۂ دیگر آبش بطرف واڑدن

ژہر ناگ۔ نوش نما چشمہ ایست بر کوہ مرگن نواحی کوٹھار درعرض راہ واڑدن۔ مورخان باستان در عجائبات کشمیر می نگارند کہ جوف سر چشمۂ مذکور از ظروف سفالین ہمیشہ پر می باشد ہر چند می خواہند کہ آں ظروف بیروں می آرند صورت نمی بندد و ہرگاہ بر سطح آب می رسد بے اختیار از دست رہا شدہ لخت لخت می گردد در قعر آب رسیدہ باز درست می شود[۳۰۴] محققان حال حقیقت

---

[۳۰۳] منبع اش کوہ کونسر است و نزد سنگم شامل دریائے جہلم گردد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳) ابو الفضل ذکرش بہ تفصیل نمودہ است۔ (راجع بآئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۶۲)

[۳۰۴] "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ فرق ایں است کہ درین کتاب نام چشمۂ منزور "جوہر" مذکور است۔

این امر عجیب نموده در عمق آب باسن ہا نمی بیند و گرداگرد آں چشمہ ہفت عیون دیگر است آب ہای آں چشمہ سار متفق گشتہ بد و راہ می گذرد یک حصّہ سمت واڑون و حصّہ دوم جانب کشمیر. فقط۔

سونہ سر۔ چشمہ ایست بر کوہ امرناتھ آب آں بطرف واڑدن جاری میشود

شیشرم ناگ۔ چشمہ ایست ہولناک واقع در کوہستان دچھن پارہ بالاتر از پہلگام بہ مسافت سہ میل[۳۰۵] آب آں فراواں با رود لمبودری[۳۰۶] شامل گردد فقط

زامتر ناگ[۳۰۷]۔ چشمہ ایست پیوستہ با شیشرم ناگ آب آں بامتزاج آب شیشرم با رود لمبودری ملحق گردد عوام آں را زامتر ناگ می گویند (زامہ تر بہ لفظ کشمیر داماد را گویند)

"**قف**۔ صاحب راجہ ترنگنی می نگارد کہ در زمان حکومت راجہ نر[۳۰۸] ہوشناک نام برہمنے مرتاض کہ بہ زور افسوں قوم اجنہ را مسخر کردہ بود بامداداں بہ ارادہ تغسیل جانب دریای بہت می رفت۔ ناگاہ صدای خلخال بشنید و دید کہ دو دختر ماہ پیکر زیر درختان میوہ ہای فاسدہ و بوسیدہ می خوردند و ہوشناک متفحص تناول اثمار فاسدہ گردیدہ۔ دختراں گفتند کہ پدر ما شیشرم ناگ است ہر گاہ می روی تو در ماہ جیٹھ بدی ۱۲ بروز

---

۳۰۵ صحیح این است کہ مابین شیشرم ناگ و پہلگام فاصلہ دوازدہ کروہ است ؛

۳۰۶ رود بار مزبور بنام لِدر بیشتر شہرت دارد۔ منبع اش کوہستان کوہن ہار است و پائین کھنہ بل دگر او برد کشتہ شنگ شامل دریائے جہلم گردد ؛ ۳۰۷ بجانب شمال کوہستان کوہن ہار نزد کوہ ہماگس

۳۰۸ نر بفتح نون و سکون را و سنسکرت "ارا" بادشاہے از بادشاہان کشمیر است در مخالفت و استیصال مذہب بودائی غلو کرد و چہل سال حکمرانی کردہ در ۹۵۳ قبل مسیح وفات کرد۔ وان شسٹ جوگرافی آف کشمیر صفحہ ۳۷۳ ؛

میلہ بر چشمۂ زیبون[۳۰۹] پرگنہ دہو خواہی دید در آں جا پدر بہ مارا بایں نام ونشاں و از زبان او کشف ایں راز نہاں بہ تو خواہد شد تا کہ تاخت آں برہمن بروز موعود بر چشمۂ زیبون و شناخت در آں جا شیشرم ناگ را بداں نام ونشاں کہ پری وشاں گفتہ بودند۔ پرسید از وے ماجرای دختران کش را کہ میوۂ بوسیدہ و فاسدہ می خوردند۔ گفت شنشوپال نام برہمنے است ریاضت کیش در زیر فلان درخت۔ وے محافظ غلہ ہاست۔ طریق او آنست کہ اثمار و غلات نورسیدہ را اول بہ خوردن برہمناں می دہد پس بخود تناول می کند۔ ازیں رو ساکنان عالم غیب را بہ خوردن اثمار و غلات نورسیدہ دست نمی رسد۔ ہرگاہ بیخورانی او را چیزے از غلات نورسیدہ پیش از ایثار برہمناں پس دست یا می رسد برخوردن غلات و میوہ جات پختہ و بالیدہ و بہ پاداش مزد آں می بخشم ترا یکے از آں دختراں ہر کہ مرغوب تو باشد۔

ہوشناک بہ فحوائے ایں کلام شنشوپال را غافل کردہ پیش از ایثار برہمناں طعامیکہ نورسیدہ بود بخورانید و بہ مجرد خوردن او چنداں ژالہ و

---

[۳۰۹] تحصیل اونتی پورہ (حالا تحصیل پلوامہ) (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸) ابوالفضل بہ تقدیس و تبرک چشمہ مزبور تفصیلے دارد کہ ملخص آں چناں است:۔

"در دہ زیبون چشمہ ایست کہ نزد ہنود ایں دیار بسیار متبرک است۔ خیال مردماں ایں است کہ تخم ہائے زعفران ازیں چشمہ برآید۔ وقت درچیدن فصل زعفران ہنود چشمہ مزبور را پرستش می کنند و شیر خالص دراں می اندازند اگر شیر مزبور در آب نشست فال نیک شمارند۔ وگرنہ بد"

جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۸ ؎

تگرگ بارید کہ اکثر محصولات رسیدہ ضایع گشت وشیشرم ناگ بہ حصول مدّعا چندر لیکا نام دختر خود را بہ ہوشناک بخشیدہ با مال و منال کثیر بخانۂ او مرخص کرد و دراں جا آوازۂ حسن وجمال چندر لیکا اشتہار یافت. چنانچہ راجۂ نر باستماع ایں خبر بہ زور و زر خواہش آں دختر نمود۔ ہوشناک سینہ چاک وغمناک شکایت نزد شیشرم ناگ برد۔ وے کینہ در دل غضبناک بصورت ثعبان ہولناک متمثل گشتہ نفسے چند زہر آلودہ براں شہر دمیدہ بارانِ آتش افشاندہ کہ تمامی شہر وشہریاں و راجہ متعلقانش را با خاک یکساں ساخت و دختر و داماد را ہمراہ خود بردہ پہلوے خود محلِ سکونت آنہا قرار دادہ موجب آں چشمۂ مذکور را زامتر ناگ می گویند۔

تارسر۔ چشمہ ایست خوش نما در یلاق پرگنۂ پھاک متصل کوہ رامہ ڈیچ آب آں منبع رودبار لمبودری است۔

مارسر۔ چشمہ ایست در یلاق پرگنۂ پھاک متصل تارسر ہمگی کوہ رامہ ڈیچ درمیان حایل دارد آب آں از راہ داچیگام در کولاب ڈل شامل گردد۔ فرد

از بہر دو چشم بُت کشمیر نژادی
شد تارسر و مارسر از گریہ دو چشم

چندرہ سر۔ از تارسر بطرف شمال است آبش در جوی لدر می گذرد۔

چشمہ سار دیار کشمیر

در ساحت خطۂ کشمیر عیون دل پذیر و سرچشمۂ بے نظیر در جیب بادیہ و دامن کوہسار بہ ہر کنار موجود است کہ شمار آں ہا ہیچ کسے از اعیان زماں نہ توانست کرد البتہ بہ آبیاری آں چشمہ ہا گلستان کشمیر را حضارت

تازہ و نضارت بے اندازہ مشہور است ازاں جملہ ذکر بعضے چشمہ سارِ نامدار کہ شاہان پیشین و عیاشان دیرین خصوصیتے انگاشتہ بہ اسمے موسوم کردہ اند ایراد کردہ شود۔

ویرناگ۔ چشمہ ایست معروف در پرگنہ شاہ آباد[310] زیرِ دامن کوہ بانہال عمق آں غالباً تا پانزدہ درعہ و دورِ محیط آں چہل درعہ بوفور میاہ اعجوبۂ قدرتست میگویند کہ ہفتاد آسیائے آب از جوف آں جاری گردد و ماہیاں درمیان آں فراوان در سابقہ زمان آب آں از چند جا منتشر ہمی جوشید۔ حیدر[311] ملک بفرمان جہانگیر شاہ آب آں بہ سبیل ناوداں ہا دریک جا فراہم آوردہ حوضے سنگین ہشت پہلو مرتب ساخت و حوالی آں عمارات عالیہ بہ کمال متانت و ساختگی افراخت و جدار محصور رابیست و چہار محراب ترتیب دادہ و درتن محرابی ایں عبارت نقش بر سنگ موجود است" پادشاہ ہفت کشور عدالت گستر ابوالمظفر نورالدین جہانگیر[312] ابن اکبر پادشاہ غازی بتاریخ" ۱۵ سنہ جلوس دریں سرچشمہ فیض آئین نزول اجلال فرمودند۔

تاریخ۔

از جہانگیر شاہ اکبر شاہ	ایں بنا سرکشیدہ برافلاک
بانیٔ عقل یافت تاریخش	قصر آباد و چشمہ ورناگ[313]

[310] تحصیل اننت ناگ۔ ابوالفضل در آئین اکبری درذکر ایں چشمہ بیان مفصل نمودہ است و ادرا منابع دریائے جہلم قرار دادہ است۔ طولش مقدار یک جریب است اما عمقش را ہیچ کسے نیافتہ است۔ نیز معلوم شدہ کہ دراں ایام محیط ایں چشمہ از سنگ ہا بود و در شرق آں منادر بسیار بودند۔ نام چشمہ مزبور ویری ناگ بودہ است چنانکہ امروز ہم است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۶۱) ؛ [311] حیدر ملک چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر ؛

[312] $\frac{۱۰۳۷}{۱۶۲۷}$ ـــــــ $\left(\frac{۹۷۷ھ}{۶۱۵۶۹}\right)$ ؛ [313] ۱۰۲۹ھ = ۶۱۶۱۹ ؛

پس ازاں ملک حیدر[۳۱۴] بدوران شاہ جہان در ۱۰۳۵ھ[۳۱۵] قرین آں باغ شاہ آباد بعمارات عالیہ آباد ساخت اندرین باغ حیدر ملک آب جوی و آبشار عجیب و دلربا مرتب و مزین نمود۔ تاریخ آں بر سنگے بہ خط جلی کندہ بدیوار آں چسپیدہ است۔ نظم۔

شکر خدا کہ ساخت چنیں آبشار و جوی	حیدر بہ حکم شاہ جہاں بادشاہ دہر
زیں آبشار یافتہ کشمیر آب روی	ایں جوی دادہ است ز جوی بہشت یاد
"از چشمۂ بہشت[۳۱۶] بروں آمد است جوی"	تاریخ آب جوی بگفتا سروش غیب

کسانیکہ[۳۱۷] ویری ناگ را نیلہ ناگ پندارند محض افترا است۔ چاشنی گیران عذوبت و خوشگواری آب ویری ناگ را اقرار می کنند۔

اچھبل۔ گرامی چشمہ ایست در پرگنۂ برنگ کوٹھار در ذیل کوہسار بہ انفجار آب بسیار نادرۂ روزگار۔ میگویند کہ آب رودبار برنگی[۳۱۸] کہ از موضع وان پوگام زیر کوہ غایب می شود۔ ہماں آب از چشمہ اچھبل جوشش ہمی کنند۔

مچھ بون۔ چشمہ ایست گرامی واقع در پرگنۂ مارٹنڈ زیر دامنۂ کوہ[۳۱۹] متن

---

[۳۱۴] ملک حیدر چاڈورہ ؛ [۳۱۵] صحیح ۱۰۵۵ھ است و آنکہ دریں جا مذکور است غالباً سہو کاتب است زیرا کہ سال ۱۰۳۵ آنست کہ دروے جہانگیر حاکم بود نہ شاہجہان برائے ثبوت رجوع کنید "بقاموس المشاہیر" جلد اول ص ۱۸۴ نیز مادۂ تاریخ "چشمۂ بہشت" کہ در بیت سوم مذکور است ممد ایں خیال است ؛ [۳۱۶] ۱۰۳۶ھ۔ بدانکہ اعداد "چشمۂ بہشت" بموجب حساب ابجد ۱۰۵۵ اند اما چوں اعداد "جوے" کہ ۱۹ شوند از ۱۰۵۵ تفریق کنند۔ حاصلش ۱۰۳۶ (۱۶۲۶ء) ماند کہ بطور تخرجہ سال تعمیر چشمۂ مزبور است ؛ [۳۱۷] اشارہ است بطرف کلہن صاحب راج ترنگنی کہ چشمہ ویرناگ را "نیلہ ناگ" خیال کردہ است (اَن شینٹ جیوگرافی ص ۵۰) ؛

[۳۱۸] منبع اش کوہ ہوکھ سر است و نزد کھنہ بل شامل دریائے جہلم گردد۔ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۵

[۳۱۹] مراد از "مندر گیا" است در صوبۂ بہار (ہند) مندر مزبور برلب دریائے گنگا واقع است واز افضل ترین مقامات مقدسہ اہل ہنود و بودہاں بہ شمار می رود ؛

اہل ہنود آں را بہ غایت متبرک می دانند - و از جملۂ گرامی چشمہ ہای ربع مسکون بلکہ از گردہ گیاجی[۳۲۰] آں را افضل پندارند و بکثرت مہانم یعنی خاصیت فضیلت انگوشٹ بہ آفتاب می دہند و در ماہ لُود کہ آں را ملہ ماس بانہ ماس[۳۲۱] میگویند دراں جا رفتہ برائے کشایش و رہایش ارواح مُردگاں خود شرادھ[۳۲۲] می سازند و موی سر و ریش می تراشند -

اننت ناگ - چشمہ ایست در قصبہ اسلام آباد زیر دامن کریوہ مٹن آبش بسیار حوالی آں چشمہ سار بے شمار - اسلام خان[۳۲۳] در عہد عالمگیر چشمۂ مذکور بر حیاض سنگین وصفہ ہای دل نشین و فوارہ و آبشار آراستہ باغی وسیع آباد ساخت و بادشاہ آں را اسلام آباد نام نہاد - مہاراجہ رنبیر سنگھ آں را ترمیم ساخت -

لوکھ بون - چشمہ ایست در پرگنۂ برنگ[۳۲۴] بہ کثرت آب مشہور سیف خان[۳۲۵] بہ حکم عالمگیر غازی مرمت آں کردہ باغی آراستہ بود کہ آں را اورنگ آباد می گفتند و بہ سبب تغیر سیف خان ناتمام ماند -

کُکر ناگ - چشمہ ایست در موضع بند و زلنگام پرگنہ برنگ بکثرت آب

---

۳۲۰ تحصیل اننت ناگ ؛

۳۲۱ ملہ ماس بانہ ماس ماہے است کہ بعد اختتام عرصۂ دو سال و شش ماہ اضافہ کردہ شود - ہنود ایں دیار دریں ایام بر چشمۂ مزبور رفتہ طعام برائے مردگان خود می پرند و صدقۂ غریبان و مُحتاجاں می کنند ؛

۳۲۲ آں طعامے کہ در حاشیہ سابق مذکور شد ؛

۳۲۳ نواب اسلام خان صوبیدار کشمیر ۱۰۷۴ھ ۱۶۶۴ء

۳۲۴ در نسخۂ دیگر "کوٹھار" مذکور است ؛

۳۲۵ سیف خان صوبیدار کشمیر - بار اول ۱۰۷۵ھ ۱۶۶۴ء و بار دوم (۱۶۷۱ ــــ ۱۶۶۹)

از گردۂ دیرناگ نامدار۔ آب آں نہایت ہاضم و خوشگوار[۳۲۶] کہ از جا ہای بسیار مثل فوارہ می جوشد کسے از حاکماں مرمت آں نہ کردہ موجب آں منتشر است آب آں با نہر برنگی مے گذرد۔

پانزت ناگ چشمہ ایست مشہور در موضع پانزت پرگنہ[۳۲۷] دیوہ سر بہ کثرت آب عدیل با ویری ناگ۔ حوالی آں سرچشمہ ہای بسیار می جوشند و متصل آں چار چشمہ بے نام۔ آب آں در دتھ ونترو می گذرد۔

واسک ناگ چشمہ ایست عجیب در پرگنہ دیوہ سر[۳۲۸] متصل موضع ولہ ٹینگ زیر دامنہ کوہ شش ماہ۔ زمستان ہمیشہ خشک می باشد و سوم ماہ چیتر ساکنان آں نواح دراں جا رفتہ نذر و خیرات و عجز و نیاز می سازند۔ ہماں روز آب بسیار از چشمہ جوش می زند و آخر ماہ بھادروں کہ شالی پختہ می شود باز غایب گردد۔ گویند در علاقۂ دِنگ در موضع گوپل شش ماہ زمستان جاری می باشد روزے کہ ازاں جا غایب می شود۔ ہماں روز دریں جا ظہور می کند۔ روزیکہ ازیں جا خشک می شود۔ در آں جا جوش می زند۔ و آب آں نہایت شیریں و لطیف و ہاضم می دانند۔

پہلو ناگ۔ چشمہ ایست در موضع پہلو پرگنۂ دیوہ سر۔ آبش سفید نما و کدر می جوشد۔ مؤرخانِ پیشین می نگارند کہ در سابقہ زمان مردمان برنج در رومال بستہ میانِ چشمہ میداشتند طعام پختہ می شد۔ الحال آں تاثیر

---

۳۲۶ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۶ ؎

۳۲۷ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۸۸ ؎

۳۲۸ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم ص ۳۶۹۔ بقول سٹائن نام قدیم دیوہ سر "سرسا" بود۔ "این شنٹ جوگرافی آف کشمیر" ص ۲۲۰ ؎

ندارد۔[۳۲۹]

چشمہ رُزلو۔ در موضع رزلو پرگنۂ دیوہ سرچشمہ ایست مثل بطیحہ مملو از آب و گِل۔ آب ازاں جاری می شود۔ مورخاں می نویسند کہ در جوف آں گُند ہا[۳۳۰] موجود است کہ ہنگام وقوع حوادث باہمدیگر جنگ می سازند۔ نامہ نگار بنظر تحقیق از گند ہا اثرے ندیدہ لیکن از ساکنان آں جا شنیدہ شد گاہ اوقات ازاں چشمہ صدائی بہ گوش می آید گویا کہ گند ہا برہم می زنند۔ امّا گند ہا کسے بچشم نمی بیند۔ ایں قدر است کہ در چشمۂ مذکور ہمیشہ انقلاب می باشد آب و گل متحرک بہ نظر می آید گویا درمیان آں جانورے حرکت می کند۔ گویند سہ چہار گز عمیق است۔

ملک ناگ چشمہ ایست در قصبۂ اسلام آباد[۳۳۱] بہ کثرت آب معروف

---

[۳۲۹] بقول ملک حیدر چاڈورہ صاحب تاریخ کشمیر (صفحہ ۱۰۵) :

"در پرگنۂ دیوہ سرچشمہ ایست پہلو نام کہ در وقت بہار مردم از برائے آزمائش بخت و جہتہ تجربہ سعد و نحس و طالع در آں جا می روند و ظرف ہائے سفالی خود را ہر کدامے آں ہا پُر از برنج می کنند و سر آں ہا را می پوشند و نام خود براں ظروف می کنند و درمیان آں چشمہ می اندازند۔ بعد از مدّت یک سال درہمان روز کہ آن عمل بجا می آرند میروند۔ بعد ازاں ظرف ہائے بر روئے آب ظاہر می شوند سالے ہر کس کہ خوب طعام پختہ باشد خوب است و سال ہر کس کہ نحس است برعکس آں۔"

[۳۳۰] گندہ ہا جمع گندہ بضم کاف و فتح دال بمعنی غول بیابانی (شمس اللغات فارسی)

[۳۳۱] تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۸۸ :

تمامی قصبہ را سیراب می سازد و در زمستان گرم می باشد۔ بوی گوگرد ازاں می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد گردد۔ سوای آں در قصبۂ مذکورہ چشمہ ہای بسیار موجود۔

چشمۂ وتھ وترو۔ چشمہ ایست متصل بمنوہ سادی وارہ پرگنہ شاہ آباد[332] قلیلے آب ازاں می جوشد۔ اہل ہنود آں را منبع دریای بہت پندارند و از چشمۂ وتھ وترو پائین تر چشمۂ ہفت رکھیشران است۔ آب ہمہ ہا در نہر وتھ وترو می گذرد۔

چشمۂ کانو[333]۔ چشمہ ایست در پرگنۂ شاہ آباد سرراہ نوپورہ مؤرخان پیشین می نگارند کہ درمیان چشمۂ مذکور پیشتر تمامی ماہیان یک چشم بودند۔ موجب آں آں را کانو می گفتند یعنی واحد العین[334]۔ نامہ نگار را ہمگی یک ماہی واحد العین بہ نظر آمد تتمہ ہمہ سالم بودند۔

سُندبراری۔ چشمہ ایست عجیب در موضع زلون گام پرگنۂ برنگ ضلعۂ لہرنی کہ در زمستان خشک می باشد۔ اوایل ماہ چیتر آبش جوش می زند و تا تاریخ ۱۵ جیٹھ[335] آبش بدستور جاری می باشد۔ بعد آں حوض چشمۂ مذکور ہر روز سہ دفعہ بالکلیہ خشک می شود کہ یک قطرۂ آب در قعر حوض

---

۳۳۲ تحصیل اننت ناگ۔ جنوبی کشمیر ٭ ۳۳۳ صاحب "واقعات کشمیر" نام آں قریہ کہ دراں چشمۂ مزبور واقعست نیز دادہ است۔ چنانچہ گفتہ است:۔

"چشمہ ایست واقعہ در قریہ لوکہ بون مسمی بکانو بصورت کشادہ و بمعنئ واحد العین۔ وجہ تسمیہ این است کہ ہر قدر ماہی دراں چشمہ است یک چشم دارد۔" ص ۲۷۲۔ س ۲ و ۳ ٭

۳۳۴ چیت ماہ ہندی مطابق مارچ و اپریل تقویم انگلیسی ٭ ۳۳۵ مطابق مئی و جون ماہ ہای انگلیسی ٭

موجود نمی ماند۔ سہ دفعہ آبش جوش زدہ و حوض پُر کردہ بیروں جاری می شود ہمیں حال ہر روز بلا ناغہ شب و روز الی آخر ماہ ہار می باشد۔ انگاہ در زمستان خشک گردد ہنود آں را تره سندبا میگویند۔ ہر سال در ماہ جیٹھ وہار دراں جا برای غسل[۳] می روند۔[۳۳۶]

نقل است کہ در زمان پیشین اہل ہنود دراں جا بکثرت میرفتند

[۳۳۶] "واقعات کشمیر" صفحہ ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر۔ اختلاف روائت ازیں عبارت عیاں است:۔

"در پرگنہ برنگ در موضع ژول گام حوضے است سنگین سند براری نام۔ یازدہ ماہ خشک می باشد و یک ماہ اول بہار ہر روز سہ بار آں حوض پر آب می شود۔ ہر مرتبہ تا دو سہ گری (گھڑی) بقدر دو سہ آسیا آب جاری می شود۔ بابا داؤد خاکی رح در تصنیفات خود بقلم آوردہ است کہ دولہ بابا درویشی صالح بُود۔ آنجا رفتہ دید کہ ازدحام مردم کفر از ہر طبقہ بسیار می شود۔ آں سنگ را برہم زدہ ہم بنائے مسجد نمود آب آں چشمہ از زیر مسجد در وقت خود جاری می شود"۔

امّا تفصیل حسن مطابق بیان ابوالفضل است کہ در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۲۵۶ مذکور است:۔ ماحصل درج ذیل است:۔

نزد قصبۂ برنگ حوضے است کہ بقدر ہفت ذراع طویل است در عمق بقدر قد آدم۔ ایں مقام بسیار مقدس شمار می شود۔ از عجائبات است کہ حوض مزبور قریباً یازدہ ماہ خشک ماندہ در ماہ اردی بہشت از قدرت ایزدی آب از آں مثل فوارہ جوش زند۔ در زمانہ قدیم ایں جا غالباً بود سند براری نام و چوں ایں پر شود از مقام دیگر چشمہ ست رشی (بقیہ صفحہ آیندہ)

ڈولہ ریشی[۳۳۷] نام فقیرے دراں جا منزوی بود اورا از ازدحام مردم ناخوش آمدہ سنگ بست چشمہ مذکور کہ بہ ترتیب حیاض و ناوداں آراستہ بود برہم زد۔ ازاں باز آبش کمتر می جوشد بابا داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

طرفہ عینی ہست در کشمیر نامش سندہ برار

آمد و رفتے عجب دارد بروز و شب بحال

پونہ سند۔ چشمہ ایست غریب متصل موضع سڈار پرگنہ شاہ آباد کہ آبش در زمستان دو سہ ماہ خشک می باشد و در ماہ پھاگن و چہتر و بیساکھ آبش جاری گردد۔ بعد آں تا ماہ ساون بہ مثال انفاس انسانی می جوشد یعنی یک نفس آب از زمین جوشیدہ جوئے جاری می شود پس نفس دوم گویا از حلقہ باز پس فرد می رود حوض خشک گردد۔ ہنود آں را پرستش می سازند۔ شیخ داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

چشمۂ دیگر بہ کمر ہست نامش پونہ سند

ہست ہر دم آمد و رفتش چو انفاس رجال

لُدرہ سند۔ چشمۂ ایست در پرگنہ شاہ آباد قریب موضع ہلر متصل غار منڈا

(مسلسل) نام جوش زند۔ از مجموعۂ این ہر دو چشمہ حوض مزبور در جوش می آید۔ گاہے چشمۂ مزبور بہ سہ ساعت متواتر جوش زند و گاہے در آں واحد غائب گردد۔ بعد ازیں آب این چشمہ کمی پذیر شود حتی کہ قطرۂ آبے در وی نمی ماند"

ملک حیدر چاڈورہ مقام جوش زدن چشمۂ مزبور دبالگام قرار دادہ است (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۶)

۳۳۷ از خلفائے بابا حنیف الدین صاحب مجاہدہ و مشاہدہ و مرد مرتاض بود۔ قبرش در موضع اکھال نشان دادہ اند ؂

بالائی کوہ در ماہ جیٹھ چند روز آبش جوش می زند بدین نہج کہ یک نفس آب جوشیدہ از بلندی کوہ مثل ناودان آب فرو می ریزد۔ چند ساعت گذشتہ بند می شود۔ تا چند ساعت خشک می ماند۔ باز بدستور سابقہ جاری می شود[۳۳۸]۔ دراں ایام اہل ہنود دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ گویند ابتدای ۱۵ ماہ بیساکھ تا ۱۵ ہار آبش در شب و روز یازدہ مرتبہ جوش می زند۔ بعد ازاں ہمیشہ جاری می باشد۔ در موسم زمستان دو سہ ماہ خشک می شود۔

گنگہ براری۔ در موضع بُون ہامہ در پرگنہ دین سُو چشمہ ایست کہ تمام سال خشک می باشد ہمگی بتاریخ ۸ بادروں سودی کہ آں روز میلۂ ہر موکٹہ گنگا می باشد از جوف چشمۂ مذکور آب می جوشد[۳۳۹]۔ اہل ہنود آں را گنگہ جٹن می گویند۔ آں روز دراں جا رفتہ غسل می سازند خاصیت آں برابر ہر موکٹہ گنگا پندارند۔

ھَلدَر۔ در پرگنۂ لار بالای کوہ رنگنو چشمۂ ایست آب آں قطرہ قطرہ از سنگ تراوش می کند و درمیان چقری جمع می شود و بیروں نمی رود۔ اہل ہنود بروز ۱۱ ماہ جیٹھ سودی دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ مورخان بہ نسبت آں کیفیتے می نگارند غلطِ صریح ہست[۳۴۰]۔

---

[۳۳۸] "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲ ؛ [۳۳۹] "تاریخ کشمیر" صفحہ ۱۰۶۔ امّا مصنفش از "ذکر میلہ و رفتن ہنود در انجا برائے غسل" خاموشی اختیار کردہ است ؛

[۳۴۰] لیکن بیان خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" چنین است :-

"در پرگنۂ لار بر سر کوہ رنگنو سنگے مجوف نمودار است مشہور است کہ در ہشردہم ماہ فروردین از ہر پستان آں سنگ آب جاری می شود تا آں سنگ پر آب نمی شود۔ و اگر دہ ہزار کس بروند ہیچ کمی نمی کند۔ (بقیہ بر صفحہ ۱۳۰)

چشمۂ ہیبہ مال - در موضع بلہ پور پرگنۂ سپرہ سمن نہایت دل کشا۔

چشمۂ ناگی ارجن - در موضع سوپن نامن پرگنۂ باٹھو۔

چشمۂ پاہہ ہارن - در موضع سالیہ پرگنہ کہاہور پارہ مشہور است۔

اہل ہنود قایل اند کہ از تغسیل آں جرایم دور می شوند بروز . . . . . ؟[۳۴۱]

اڑپل ناگ چشمۂ ایست در پرگنۂ اولر زیر دامنۂ کوہ بہ کثرت آب شریک ویرناگ و دہات موفور را سیراب می سازد۔

مہاپدم ناگ - در پرگنہ اولر موضع نزال واقع است۔ گویند در زمانِ سابق آبش فراواں جاری بُود الحال مثل بطیحہ یافتہ می شود۔ مؤرخانِ ہنود مبالغہ می نویسند کہ مہاپدم ناگ در زمانِ سابق مستور شدہ در شہر سندمت نگر جوشید و تمام شہر را غرق آب نمود۔ الحال آں را اولر ناگ میگویند کہ بہ اسم پرگنۂ اولر موسوم کردہ اند۔[۳۴۲]

(مسلسل) یک شبانہ روز چنیں می باشد۔ بعد آں دوازدہ ماہ خشک و خالی است ؛

۳۴۱ در اصل بیاض چنیں یافتہ شد ؛

۳۴۲ از زمانۂ قدیم ہنود ایں دیار افسانہ ہائے بے شمار بایں چشمہ منسوب میکنند۔ از انجملہ یکے ایں است کہ چشمۂ مزبور قیام گاہ مہاپدم ناگ (مار بزرگ) بود۔ قبل در ودش در سرزمین کشمیر مہاپدم از بنلہ بادشاہ ایں دیار اجازت قیام طلبید۔ او درخواستش را قبول نمودہ در چندر پور کہ بعد ازاں بہ سندمت نگر مشہور گشت جائے داد۔ گویند کہ ریشی درواسا از شاہ وس داگ سو در شہرش بخوبی استقبال ندیدہ دعائے بد کرد۔ چنانچہ مہاپدم در نتیجۂ ایں دعا بہ شکل اصلی آمدہ شاہ مزبور را از غرقاب شدن شہر سندمت نگر آگاہ نمود۔ بنا بر اطلاع مار مزبور شاہ مزبور مع رعیتش از شہر سندمت بطرف وشوگاسو پور رفت و در انجا بنیاد شہر انداخت۔ بعد ازاں شہر سندمت نگر در چشمہ بزرگ تبدیل شد و حالا بنام چشمۂ اولر مشہور است (این شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۱۵) ؛

چشمۂ زبون۔ درموضع زبون پرگنہ دہو[۳۴۳] واقع است۔ اہل ہنود آنرا نہایت متبرک می دانند[۳۴۴] و بروز دوادشی جیٹھ بدی[۳۴۵] دراں جا میلہ می باشد۔

نیلہ ناگ۔ درکریوۂ ناگام سر راہِ چرار[۳۴۶] واقع است مثل تالاب طویل و فراخ بود آبش جاری نمی شد در سنہ ۱۲۹۶ ہجری ناگاہ خشک شد۔

نیلہ ناگ دوم۔ درموضع گوگجہ پتھری پرگنہ ناگام زیر دامن کوہ مثل ندی تالابے است عمیق و وسیع آبش ہمیشہ مسدود یک قطرہ بیروں ترشح نمیکند۔ مرداں بسیار کوشش می کردند آبش جاری نمی شود۔ اہل ہنود آں را پرستش می کنند۔ میگویند کہ در وقت پیشین چندرہ پنڈت نام شخصے از دست دیواں درمیان آں غرق شد۔ از نیلہ ناگ نیلہ مت پوران تعلیم یافت و در آئین اکبری مرقوم است کہ در زمانِ بادشاہ برہمنے در و میرفت و بعد دو سہ روز بیروں می آمد و تحفہ ہا می آورد و چیز ہا می داد[۳۴۷]۔

چشمۂ کرمیشور۔ درموضع کرمیشور پرگنہ اچھ واقع است۔ در شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد۔ اوایل بہار مردم زمیندار دراں جا جمع گشتہ

۳۴۳؎ تحصیل پلوامہ ؛

۳۴۴؎ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۸۔ حسب قول ابوالفضل زبون چشمہ ایست کہ اہل ہنود باد فال نیک یا بد گیرند۔ چنانچہ وقت چیدن فصل زعفران در چشمۂ مزبور شیر گاؤ می اندازند۔ اگر در آب جذب شد بہتر ورنہ خواہند دانست کہ دریں سال فصل زعفران خوب نخواہد شد ؛

۳۴۵؎ دوازدہم جیٹھ (مطابق ماہ جون تقویم انگلیسی) تاریک ؛

۳۴۶؎ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹) ؛

۳۴۷؎ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۳ ؛

گوسفندے ذبح کردہ طعامے ترتیب دہند و بعد تقسیم آں بہ عجز و نیاز بدرگاہ بے نیاز التجا کنند فی الحال آب جاری می شود۔[۳۴۸]

نراین ناگ (اول)۔ در موضع کھاگ پرگنہ بیروہ[۳۴۹] واقع است۔ یک نہر آب از حوض آں جاری گردد۔ و چند قریہ را سیراب می سازد۔ حوالی آں چہار چشمہ دیگر است بے نام۔ سوای آں در موضع مذکور چشمہ ہای بسیار است[۳۵۰]۔ مورخان پیشین می نگارند کہ ہر گاہ کسی بر چشمہ نراین ناگ رفتہ آواز می کند۔ آبش متموج و متحرک گردد[۳۵۱]۔ نامہ نگار را تحرک و تموج آں چیزے بہ نظر نیامد۔

عین العفونت متصل دنتی پورہ پرگنہ اولر واقع است۔ دراں جا بوی گوگرد می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد می شود۔ صاحبان جرب را غسل ازاں مفید است[۳۵۲]۔

چشمہ تتہ دان۔ در موضع دُبجن متصل شوپیان[۳۵۳] واقع است۔ آبش

---

۳۴۸ "واقعات کشمیر" دربیان عجائب و غرائب کشمیر صفحہ ۲۶۷

۳۴۹ نزد و انگت تحصیل شہر خاص (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹)

۳۵۰ ابوالفضل در آئین اکبری

۳۵۱ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ اما درو بجائے "کھاگ" "پھاک" مذکور است چنانچہ از اقتباس ذیل معلوم تواں شد

"در قریہ پھاک پرگنہ بیروہ چشمہ ایست مسمی نراین ناگ اگر از خارج صدا و آہنگ اتفاق افتد۔ آب چشمہ چناں متلاطم میشود کہ امواج از کنار گذشتہ بکنار مردم میرسد۔"

۳۵۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۱۔ اما دراں بجائے "دنتی پورہ" "رتنی پورہ" درج است قیاس می گوید کہ موخر الذکر درست است

۳۵۳ قصبہ ایست در کشمیر جنوبی

دوازده ماه گرم می باشد۔ صاحبانِ جرب را بروز یک شنبه غسل ازاں آب مجرب است۔

گپت گنگا۔ در موضع ایشه براری پرگنه پهاک واقع است۔ آبش قلیلے می جوشد۔ اہل ہنود آں را بزرگ پرستش گاه پندارند[۳۵۴] و بروز اول بساکھ دراں جا میلہ می باشد۔

وچار ناگ۔ در محلۂ نوشہره واقع است۔ اہل ہنود تغسیل ازاں کفارت ذنوب پندارند و بروز ماوسی[۳۵۵] چیتر بدی دراں جا میلہ می باشد۔

چشمہ کھیر بھوانی۔ در موضع تولہ مولہ پرگنۂ لار بزرگ پرستش گاه اہل ہنود است۔ آبش قلیلے تراوش می کند۔ وقت بوقت رنگ آبش متلون می شود۔ گاہے گلابی رنگ۔ گاہے سبز رنگ۔ گاہے سیاه رنگ می شود رنگ سیاه مردم ہنود بد می دانند۔ گویند دراں جا ظہور راگنیا دیوی است ہر ماه بروز اشٹمی شکله پچھ[۳۵۶] دراں جا میلہ مقرر است و بروز اشٹمی جیٹھ میلہ کلاں باشد۔ بسیار خلق جمع می شوند۔

---

[۳۵۴] آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۱ - اما دراں نام ایں چشمہ بجائے "گپت گنگا" "سرباسر" درج است ؛

[۳۵۵] لفظے است سنسکرتی بمعنے اختتام ماه چیت ؛

[۳۵۶] بتاریخ ہشتم روشن۔ شکله پچھ اصلش شکله پکھش است۔ نزد ہنود چنانکہ مذکور شد ہر ماه بدو حصۂ مساوی منقسم است۔ پانزده ایام اوّل روشن و دیگر پانزده ایام تاریک حصۂ اوّل را ایشدی با شکله پکھش می گویند (شکله بضم شین وسکون کاف در سنسکرت بمعنی روشن و پکھش بفتح باء فارسی بمعنے بازو) و حصۂ دوم را بدی یا کرشن پکھش گویند و کرشن بکسر کاف و سکون حروف آینده بمعنی سیاه در سنسکرت و پکھش ہماں کہ مذکور شد)؛

وترگنگ ۔ زیر دامنہ کوہ موضع میگام پرگنہ لعل واقع است۔ آبش صاف و ہاضم بوقت اسقاط باران ساکنان آں جا احیاناً لختہ از پوست گاؤ درمجرای آب چشمہ پنہاں میدارند۔ فے الحال بارش ژالہ و باراں می شود[۳۵۷]۔ نامہ نگار یک روز ایں حال مشاہدہ کردہ است کہ بہ سبب شدّت ژالہ محصولات تلف شد و بروز ساون سدی دوادشی[۳۵۸] دراں جا میلۂ ہنود می باشد۔

(دوم) ناران ناگ ۔ درموضع وانگت پرگنہ لار زیر دامن کوہ بوٹی شور واقع است ۔ بت خانۂ بوٹی شور معمورۂ راجہ جلوک[۳۵۹] دراں جا موجود ۔ اہل ہنود بوقت میلۂ ہرموکٹہ گنگا ہنگام رجعت میان آں چشمہ غسل می کنند و درآں جا ختم یاترا می کنند۔

شنگہ پال ۔ برکمر کوہ متصل موضع برار ددچھنہ در پرگنۂ کوہامہ واقع است شیخ بابا داؤد خاکی[۳۶۰] درآں جا مسجدے عمارت کردہ مدّت چہل چلہ دراں جا

---

۳۵۷ ملک حیدر چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر خاصیت مزبور رانیز آزمودہ است چنانکہ می گوید :-

"در پرگنۂ لار برسر کوہے بلند جوئے آبے جانب جنوب جاری است ۔ نام آں جوئے اوترگنگ است ۔ اگر کسے درآنجا برسد گوشت گاؤ یا مرغ بہ پزد بمجرد رسیدن اگرچہ غیر موسم باشد آں قدر برف می بارد کہ اگرسی چہل کس باشند درتہ برف غائب شوند۔"

۳۵۸ دوازدہم روشن ماہ ساون (مطابق ماہ جولائی تقویم انگلیسی)

۳۵۹ (۱۳۳۲ قبل مسیح)

۳۶۰ مریدے است ازمریدان با اخلاص حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری رح ۔ بقول مصنّف "واقعات کشمیر" مردے بود صاحب حال ہمیشہ بدین حق می گرائید۔ تصانیف کثیرہ دارد کہ منجملہ ازاں ورد المریدین وشرح آں دستور السالکین و قصیدۂ جلالیہ و رسالہ غسلیہ مشہور است

(بقیہ برصفحہ آیندہ)

بہ عبادت مشغول بُود۔ نظارہٗ عجیب دارد۔

پچھ ناگ۔ در موضع گردرہ پرگنہ کوبہامہ واقع است۔ غسل ازاں اہل جرب رامُفید۔

پاپ چھن۔ در موضع پاپ چھن پرگنۂ کوبہامہ واقع است۔ آبِ قلیل ازاں می جوشد۔ اہل ہنود اعتقاد می دارند کہ از غسل آں گناہاں شستہ میشوند و بروز سال نومیلہ می باشد۔

چکری شور۔ در موضع آویتھ مُولہ پرگنۂ کوبہامہ واقع است۔ اہل ہنود آں را متبرک می دانند۔

زلی شور۔ در موضع ہرون پرگنۂ زبنہ گیر واقع معبد ہنود است۔

اننت ناگ۔ برکوہ شیوہ پرگنۂ زبنہ گیر واقع است۔ دراں قریہ چشمہ ہائی بسیار موجُود۔

لچھمن تیرت[۳۶۱]۔ در موضع لٹ شاٹ پرگنۂ زبنہ گیر واقع است۔ اہل ہنود بروز ماوس[۳۶۲] دراں جا می روند۔

ہرناگ۔ در موضع ہرون پرگنۂ زبنہ گیر واقع است وہشت چشمۂ دیگر از ہفت بیرو؟ حوالی آں موجُود۔

شیوہ ناگ۔ در موضع ترہ گام پرگنہ ونتر چشمۂ فراخ است ماہیاں بسیار دارد۔ آبش مصفّا۔

(مسلسل) در سنہ ۹۹۴ھ درعہد یعقوب خان چک پادشاہ آخری کشمیر رحلت نمود۔ تاریخ وفاتش "خیر مقدم" دریافت کردہ اند ؛

۳۶۱ھ صحیح "تیرتھ" بزبان سنسکرت بمعنی زیارت گاہ ؛

۳۶۲ھ روز پانزدہم "کرشن پکھش" ؛

شومہ ناگ ۔ درموضع شومہ ناگ پرگنۂ ونز وسیع چشمہ ایست ماہیاں بسیار دارد۔

چشمہ زینتی شاہ ۔ در صحن مقبرۂ زینتی شاہ مستانہ[۳۶۳] واقع است ماہیان بسیار دارد آبش خوشگوار۔

چشمۂ منزہار در پرگنہ ونز ۔ عجیب چشمہ ایست ۔ آب مصفّا دارد۔

ناران ناگ ۔ درموضع مقام درده پوره پرگنۂ ونز ۔ نہایت عجیب ۔

ببر ناگ ۔ در پرگنہ ونز بالائی کوہ جٹن بسیار فیاض ۔

سید گنگا ۔ در کندی ونز ۔ ہندواں آں را پرستش می کنند ۔

رام کنڈ ۔ سیتا کنڈ ۔ لچھمن کنڈ ۔ ہنومان کنڈ ۔ در پرگنۂ ونز علاقۂ نے ہنری از موضع میل بال یک کروہ بالا برکمر کوہ دٹ چہار چشمہ واقع است ۔ گویند رام چندر[۳۶۴] دراں جا بت خانہ افراختہ بود مدتے در آں جا ریاضت می کرد ۔ اہل ہنود دراں جا بہ زیارت می روند ۔

گوتم ریشی ناگ ۔ در موضع گزریال پرگنۂ ونز چشمہ ایست عجیب آبش فراواں می جوشد ۔ ماہیاں بسیار دارد ۔ اہل ہنود آں را مبارک می دانند ۔

---

[۳۶۳] مجذوبے بود از چکان کپوارہ بہ جذبۂ عشق الٰہی آوارۂ و عرباں می رفت ۔ مقبرہ اش در علاقۂ کامراج زیارت گاہ خاص و عام است ۔ بقول صاحب "واقعات کشمیر" شخص مزبور معاصر حضرت مخدوم شیخ حمزہ رحمۃ اللہ علیہ است و در خدمت حضرت ایشاں حاضر میشد ۔

[۳۶۴] حکمران اجودھیا (فیض آباد ہند) است کہ بہ عقیدہ ہنود ذات باری در و حلول کردہ بود ۔ مؤرخان ہنود زمانش ہشت لک سال قبل ازیں بیان کردہ اند ؟ (جامع اللغات اردو)

چشمہ شاہی متصل شہر زیر دامنۂ کوہ شالمار۔ آب آں نہایت عذب و لطیف و نوشگوار است۔ سلاطین و امرای ایں دیار بہ کمال ہوس آب آں چشمہ استعمال می دارند۔ بنا براں آں چشمہ را چشمۂ شاہی نام کردہ اند۔ شاہجہان در عہد خود عمارتے خوش و باغی دل کش در آں جا احداث کردہ حوض سر چشمہ را سنگ بستی عجیب آراست۔ کلیم بدیہہ تاریخش گفت:۔

تاریخ
دوش دیدم نشستہ بر کوثر　　　شاہ مرداں[۳۶۵] علی جم جاہی
گفتمش السلام گفت علیک　　　گفت بر گو دگر چہ میخواہی
گفتمش بہر چشمہ تاریخی　　　گفت بر گوی "کوثر شاہی"[۳۶۶]

شیخ غلام محی الدین[۳۶۷] در عہد خود عمارت و حوض را مرمت نمود میرزا مجرم تاریخش گفت:۔

تاریخ
سال تعمیر حال "چشمۂ شیخ"[۳۶۸]　　　گفت مجرم ز روی آگاہی

نیلہ ناگ۔ متصل بستی اگہ لر۔ پرگنۂ شاورہ[۳۶۹] زیر دامن کہ کوہ نہایت مرغوب است کپال موچن۔ در موضع دگام۔ پرگنۂ باٹھو[۳۷۰]۔ بر رود خانۂ رنبی آرہ۔ ہنود آں را پرستش می کنند۔

۳۶۵ھ مراد از شاہ مرداں شاہ ولایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ تعالی اند نہ کہ علی مردان خان صوبیدار کشمیر در عہد شاہجہاں چنانکہ بعض مورخین کشمیر مثل صاحب نگارستان کشمیر فہمیدہ است ÷

۳۶۶ھ $\frac{١٠٤٢ھ}{١٦٣٢ء}$ ÷　　　۳۶۷ھ صوبیدار کشمیر بود بعہد سکھاں (۱۸۴۱ — ۱۸۴۶ء)

۳۶۸ھ ۱۲۵۸ھ ÷

۳۶۹ھ سور در پرگنۂ مراج (دین شنٹ جوگرافی آف کشمیر)

۳۷۰ھ باٹ۔ در مراج (ایضاً) ÷

سوکھ ناگ۔ در بچھ نار از مقام بالا۔ آبش در رودخانۂ لدرمی رود۔ نہایت عجیب و دلفریب است۔

کوٹھیر ناگ چشمہ ایست دل کشا در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر ساحل آں بنیاد مندر قدیم موجود۔

چشمۂ شمہال۔ زیر دامن کوہ شمہال۔ آب آں بسیار خوش گوار است د بہ زراعت شمہال سیراب گرداند۔ قلیلے بدریای لاد پیوندد و اہل ہنود آں را نچھک ناگ میگویند۔ و بر السنۂ عوام مشہور است۔ کہ حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ در آں جا تشریف بردہ اند۔ بلکہ چشمۂ مذکور را بہ کرامت خود ظاہر کردہ اند۔ واللہ اعلم۔

عین العفونت۔ در موضع دین پرگنۂ وہو واقع است۔ ازاں جا بوی گوگرد می آید۔

رودخانہای کشمیر

ساندرن۔ برف آب کوہستان برار بال[۳۷۱] و آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون شاہ آباد مجتمع گشتہ رودے بہم رسد و سیرابی مزروعات کردہ بمقام کھنہ بل[۳۷۲] با رود برنگی و آرہ پتی شامل گشتہ مسمی بدریای بہت گردد۔

رود برنگی۔ منبع آں برف آب کوہستان ہوکھ سر[۳۷۳] د نوبوگ نے میان پرگنۂ برنگ و از آب چشمہ سار ککر ناگ وغیرہ آب گرفتہ قریب قصبہ اننت ناگ با رود ساندرن و آرہ پتی ملحق گشتہ موسوم بہ بہت گردد۔

آرہ پتی۔ مخرج آں آب سرچشمۂ ترسر ناگ و برہمہ سر و رود دہ سرد

۳۷۱ء جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵

۳۷۲ء ایضاً

۳۷۳ء ایضاً

برف آب کوہستان مرگن وغیرہ باآب چشمہ ساراچھ بل[۳۷۴] وسرچشمہ بون و
آننت ناگ وغیرہ رودے مجتمع گشتہ باآب برنگی وساندرن بہ مقام کھنہ بل[۳۷۵]
لاحق گشتہ عمقے بہم رسانیدہ بدریای بہت موسوم گردد۔

لدریالمبودری۔[۳۷۶] از برف آب کوہستان جنوبی پرگنۂ لار وکوہ امرناتھ
چہار جوی بیک جا مجتمع گردد۔ یکے از راہ گوپہ بری[۱] دوم از کوہ وارہ داس[۲]۔ سوم
آب سرچشمہ نارسر یلاق[۳] پرگنۂ پہاک۔ چہارم آب ینبوع[۳۷۷] شیشرم[۳۷۸] ناگ
بہ حیثیت اجتماع رودے بہم رسد و مزروعات دچھن پارہ راسیراب کردہ
چہار بخش می شود بہ چہار محل وباآب دریای بہت[۳۷۹] ملحق گردد۔

رود ویشو۔ منبع اصلی آں سرچشم کوثر ناگ است و از برف آب
ہمالی کوہستان وآب کوثر سر وڈہرسر وسرہای دیگر شکوہ وافر پیدا کردہ
من مقام اہرہ بل قریب موضع وڈو آب آں رود بار میان تنگنای دریچہ
مضیق ازبلندی سہ چہار صد درعہ مثل آب چادر فرو میریزد۔ بہ تحریک ہوا و
رفعت محل آب را مثل غبار منترشح ساختہ تماشای اعجوبۂ قدرت الٰہی مشاہدہ
گردد۔ چنانچہ شاہان مغلیہ برای سیر و تماشا در آں جا می رفتند وشعرا در وصف
آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ ظفر خان احسن

ز جنت چند گوی ای سخن ور ندارد آبشارے مثل آہر

---

[۳۷۴] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؎ [۳۷۵] ایضاً ؎

[۳۷۶] بروایت صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ از "آب کوہن ہار" ؎

[۳۷۷] ینبوع بالفتح چشمہ کہ ہمیشہ ازاں آب برآود میکند جمع اش ینابیع (شمس اللغات)

[۳۷۸] بطرف شمالی کوہ کوہن ہار نزد کوہ مہاگنس ؎

[۳۷۹] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۳ ؎

یکے دریای بے پایان ذخّار | زاوج کوہ می غلطد بہ یکبار
چو گردد از فرازِ کوہ راہی | شود کر از خروشش گوش ماہی
یقینم شد ازیں گردندہ دولاب | کہ گردد آسیای چرخ زیں آب
نگہ دارد تماشائے نظر را | کہ پا لغزد ازاں نورِ بصر را

بعد آں آب ہای انہار و چشمہ سار بسیار در رود بوشی کہ از کوہستان دیوہ سر می آید شامل آں گردد۔ نہر وتھ وترو کہ منبع آں سرچشمۂ وتھ وترو کہ قریب موضع بمنوہ مشہور است از آب سُندرہ نار وغیرہ سرشار گشتہ از موضع ہابلش رودِ ویشئو را آبرو بخشد و بمقام نایئنہ از بقیہ آب رنبی آرہ ترقی یافتہ مزروعات پرگنۂ دیوہ سر وآڈون و اننت ناگ را سیراب کردہ بمقام سنگم با دریای بہت آشنا گردد۔ دوازدہ جوی کلاں ازاں منفجر می شود ازاں جملہ چہار جوی مشہور است یکے سونہ مَن از موضع جمہ نگری برآمدہ در آڈون پایئن طراوت بخشیدہ باز با منبع خود پیوندد۔ گویند راجہ سودرن حفر کردہ است۔ دوم بارڈ کہ از موضع وڈو علیحدہ گشتہ دہات آڈون را سیراب کردہ بمقام نادپورہ شامل منبع خود گردد۔ سوم ڈونگر کہ از نکھرپورہ منشق گشتہ و در ضلعۂ کولہ گام دیوہ سر گذشتہ از موضع کیموہ لاحق بہ ویشو گردد۔ چہارم۔ناندی کہ از مقام ہابلش برآمدہ در ضلع ناندی پرگنۂ اننت ناگ تا بجبہاڑہ رفتہ شامل بہت گردد۔ گویند نندی نام زنے فاجرہ بود۔ وی حفر کردہ است۔

رنبی آرہ۔ منبع آں آب تندن سر و چندن سر و برف آب کوہستان روپڑی و دارہ ہال[۳۸۰] و پیر پنچال است و از راہ ہیرپورہ جاری گشتہ انہار متعددہ ازاں منفجر گردد۔ یکے سُن گلو کہ از موضع زدگام می آید و در پرگنۂ آڈون و زینہ پور

۳۸۰ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ۔ اما در و بجائے "دارہال" کوہ شوپ کور درائے نیار مذکور است

مزروعات را طراوت کردہ بہ مقام وچی باز شامل منبع خود گردد۔ دوم[2] جوی ناٹھو پائین ژوگام منفجر گشتہ از موضع ترنز شامل سن گلو گردد۔ نہر سوم[3] لاڑکہ مزروعات سپرہ سمن راد پرگنہ شکرودہ و چند دھات چھراٹ را سیراب کردہ از موضع ڈوکنہ وٹہب درگذشتہ در گوری پورہ چکش آب ننبل تپۂ گام پورہ و از موضع لل ہار آب نالۂ رنبی پورہ کہ ہم آب رنبی آرہ است با خود متحد ساختہ آب بہت را آبرو بخشد۔ نہر چہارم[4] از موضع ..... [381] جدا گشتہ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع کاوہ ونی شامل بہت گردد۔ و خود رنبی آرہ میان پرگنۂ شادرہ می گذرد و مزروعات را سیراب کردہ از قریہ نابنہ با رود ویشو شامل گردد۔

رامشی۔ منبع آں آب سرچشمۂ رامہ سر و برف آب کوہستان شوپ کوری و کازہ گلہ و ان ڈٹ[382] پنداشتہ اند بمقام دان زیب سہ حصّہ می شود یکے نہر مامشی کہ از راہ پکھر پورہ تا قصبہ چرار می گذرد۔ دوم[2] رود خامشی کہ کریوہ خام پور را سیراب گرداند۔ سوم[3] رود رامشی کہ میان تپۂ چھراٹ مزروعات را سیراب کردہ بمقام کاکاپور با دریای وتستا[383] شامل گردد۔

رود تولہ برین۔ منبع آں چکش[384] آب کوہستان نواحی چرار و پکھر پورہ است کہ براہ قیصر مولہ مزروعات را تازگی بخشیدہ از موضع دنہ نار شامل بہت گردد۔

رود دودگنگا۔ مخرج آں آب سرچشمۂ دودھ سر و آب کوہستان

---

۳۸۱ البیاض۔ فی الاصل ۳۸۲ ایضاً گ ۳۸۳ ایضاً وتستا چنانکہ قبل ازیں مذکور شد نام سنسکرتیست دریائے وہت کہ حالا بہ جہلم شہرت دارد۔

۳۸۴ چکش بفتح شین و کسر کاف بہ ہندی تراوش آب را می گویند۔

(جامع اللغات اردو)

سنگ سفید و کاثرہ گلہ[۳۸۵] و عیون آں سواد است و میان درہ آری گام و ناگام بچند راہ مزروعات را نضارت بخشیدہ بمقام چھچھ بل[۳۸۶] دریای بہت را متصاعد گردد۔ آب آں بہ غایت لطیف و خوشگوار۔

رودِ آہیج۔ منبع آں برف آب کوہستان راہ یار و آب سرچشمہ ہای آں طرف بر مجتمع گشتہ مزروعات دہاتِ مانچھامہ و دین سو را سیراب کردہ در نتبل بمنہ داخل با آب ہا کورسر لاحق گردد۔

رودِ کانہامہ۔ منبع آں یکے آب شک ناگ و برف آب کوہستان بیروہ دوم برف آب کوہ پالس و توسہ میدان میان پرگنہ بانگل بہ انہار متعددہ جاری گشتہ مزروعات را نضارت بخشد سہ نہر ازاں منشق می شوند۔ نہر اوّل میان کانہامہ۔ نہر دوم براہ ہانجی ویرہ۔ نہر سوم براہ سلطان پورہ شامل کولاب پماسر گشتہ براہ نایدکھی بر آمدہ برابر ناڑنار شامل نالاب اُولر گردد۔

رودِ ننگل۔ منبع آں سرچشمۂ ایلاپتری و برف آب کوہستان افرود میان گلمرگ ساری گشتہ و از آب کوہستان دیگر استعداد وافر حاصل کردہ و زرع پرگنہ کروہن را طراوت بخشیدہ بمقام تارزوہ شامل اُولر گردد۔

رودِ بار ہارون۔ منبع آں آب سرچشمۂ مارسر و برف آب کوہستان پھاک است کہ میان درہ داچھیگام براہ نیل بل داخل کولاب ڈل می شود۔ انہار متعددہ ازاں منفک گردد و راجہ بک نہرے[۳۸۷] از موضع ناگر پورہ حفر کردہ سمت شمالی

---

۳۸۵ امّا مصنّف جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بر ذکر "کاثرہ گل" اکتفا نمودہ است۔

۳۸۶ در حدود غربی شہر سرینگر۔

۳۸۷ راجہ بک پسر راجہ مہر کل است شصت و سہ سال حکمرانی کردہ درگذشت۔ زمانۂ حکومتش بقول "جیرٹ" مترجم آئین اکبری ۳۲ ۵ سال قبل مسیح بُود۔

پرگنہ پھاک را نضارت بخشید۔ آں را ماؤس نامند۔ و جہانگیر شاہ از موضع
ہاردن نہرے جدا ساختہ باغ شالمار را رشک بہشت گردانید۔ آصف جاہ خان
نہرے ازاں منشق کردہ باغ نشاط را طراوت بخشید و بہ سعی جناب خواجہ شاہ نیاز
نقش بندی نہرے از ہاردن بالاتر زیر دامن کوہ ساری گشتہ مزروعات موضع
برین را سر سبز گردانید۔ آب رودبار ہاردن با آب تالاب ڈل متحد گشتہ۔ بہ دو
راہ جاری می شود۔ یکے نالۂ مار من مقام خواجہ بار بل نہرے از ڈل جدا گشتہ
داخل برار نمبل گردد۔ ازاں جا میان نالۂ مار کہ بڈشاہ میان حصہ شمالی شہر
حفر کردہ است ہشت ماہ تابستان جاری گشتہ مزروعات اچھن را سیراب
گرداند چند جوی ازاں منشق گردد۔ یکے جوی سید بزرگ شاہ[۳۸۸] کہ میان خانیار
جناب سید بزرگ شاہ قادری حفر کردہ است۔ دوم[۲] دولت کول کہ دولت چک
در ایام حکومت خود میان صحن خانۂ خود گذرانیدہ بود و بہ سبب واقعہ آتش کھارہ
بازار منہدم گشتہ۔ آنگاہ خواجہ شاہ نیاز نقش بندی[۳۸۹] ہفت ہزار روپیہ صرف
کردہ نہر مذکور را باز جاری ساخت۔ سوم[۳] جوی کاوڈارہ۔ کہ براہ مرجان پورہ
شامل خوشحال سر گردد۔ چہارم جوی نارہ بل از اشرف کدل جدا گشتہ در

۳۸۸ھ سید بزرگ شاہ فرزند ارجمند سید غلام شاہ جواد و نیک نہاد بود و از
خلیفۂ والد ماجد خود بابا نور الدین پانپوری اکتساب آداب طریقت نمودہ بدرجۂ شہود
اعتلا فرمود۔ مردے بود صاحب جود و سخا باوجود علائق دنیوی ہمیشہ در عبادت و ریاضت
می کوشید۔ وفات ایشاں چہارم رجب ۱۲۳۲ھ بہ وقوع آمدہ در خطیرۂ اجداد آسود۔
تاریخ وفاتش ازیں شعر مفہوم می شود:۔

ہاتفی سجع مہر تربت او۔ خواجہ سید بزرگ شاہ نہاد

(ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۷)

۳۸۹ھ بر صفحہ دیگر

نوشحال سر سبز کردہ داخل آنجا رسر گردد۔ حصّہ دوم آبِ ڈل براہ پونٹی کُل از جسر درگجن برآمدہ محاذی شیر گڑھی داخل بہت[۳۹۰] گردد۔

امراوتی۔ از برف آب کوہستان وچھن یارہ د کوہ امرناتھ رودے مجتمع گشتہ میان درۂ کوہستان می گذرد کہ خاک آں کوہ بسیار سفید می باشد و بروقت ہیجان آب خاک سفید با آب مخلوط گشتہ آب را مثل شیر سفید مگرداند۔ بپائین سونہ مرگ باسند لار ملحق گردد۔

کرانکہ ندی۔ باجتماع آب ہای سرچشمۂ ہر موکھ گنگا و کولوسر وغیرہ برف آب کوہستان ہر موکھ رودے بہم سیدہ از موضع کنگن باسند لار ملحق گردد آب آں بغایت لطیف و خوشگوار و ہاضم گفتہ اند۔

سند لار[۳۹۱]۔ سرچشمۂ دگہ سگن بر فرق کوہ زوجہ بال واقع است آب آں دو حصّہ می شود یک حصّہ بجانب مشرق می رود و دیگرے سمّت مغرب اما حِصّہ شرقی با آب انہار متعددہ کہ از کوہستان حدود دراس می آیند لاحق گشتہ

---

[۳۸۹] خواجہ شاہ نیاز نقشبندی خلف الصدق خواجہ عبد الرحیم شیخ کمان است۔ صاحب کمالات علوم صوری و معنوی بود۔ در علوم قرآن و احادیث دستگاہ کافی داشت۔ از استادان او ملا عبد النبی مرجان پوری خاص شہرت دارد۔ ہمچناں در بذل و سخی وجود عطا ید طولے داشت۔ از معاصران سیاح مشہور ولیم مور کرافٹ است۔ گویند وقتیکہ کونل ولیم مزبور بسیاحت ترکستان می رفت و دوراہ از دست ترکماناں اسیر شد۔ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی از توجہات باطنیہ او را از دست آنہا رہائی رہا مید۔ از تصنیفاتش رسالہ چلے نامہ در تصوف و دیوان نیاز یادگار است۔ ہر دو کتب در مطبع مجددی امرتسر چاپ سنگی گردیدہ است (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۴)

[۳۹۰] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ

[۳۹۱] سندھ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

رودے بہم رسد۔ بعد آں بارود خانۂ وکھ شامل گشتہ از علاقۂ کرگل بہ جانب شمال عبور کند۔ ازاں جا با دریای کھاشری کہ از کوہستان رودک وچان تھان و گردوک وغیرہ با کمال زور شور می آید پیوستہ بنام اباسند نام زد گشتہ میان درہ ہای کوہستان ملکِ اسکردو و ہونزئی ونگری و گلگت و داردو وغیرہ عبور ساختہ زیر قلعۂ اٹک بدریائی اٹک مسمی گردد و دریای لنڈا کہ از کوہستان کابل می آید شامل آں گشتہ پائین ملتان دریاہائی پنجاب را متلاطم گردانیدہ در بحر محیط متوازی گردد۔

حصہ دوم آں جانب مغرب جاری گشتہ از آب انہار و جوی بار کوہسار بمین و بسار وفار خود حاصل کردہ و از آب رود امرناتی کہ از کوہستان چچن پارہ می آید شکوہ آں متضاعف گشتہ نام آں رودبار سندلار گفتہ می شود۔ پس ازاں جوی بار نبلہ گرار از سورہ فراو شامل گشتہ و رود کرانکہ ندی از موضع ننگن آمیختہ و از موضع وُسَن نہر بر ہمہ سر منفق کردہ پرگنۂ لار را سیراب گرداند۔ و از موضع ہرن منتشر گشتہ آبش بہ چند راہ داخل آنچار سر گردد۔ در زمان پیشین سندلار براہ سہہ پور عبور کردہ از موضع شہاب الدین پورہ با دریای بہت ملحق می گشت۔ امّا در عہد عبداللہ خان[۳۹۲] دُرّانی دریای سند طغیانی شدہ بطرف آنچار سر۔ خود بخود راہے غابر کرد۔ و بہ موجب غفلت حکام دو سہ سال معطل العنان ماندہ از مزروعات دہات لار قریب لک خروار ضایع گشت۔ و در عہد سردار عظیم خان[۳۹۳] بہ اہتمام علی قلی خان در ترمیم و تشدید آں سرداں را زحمتے فراواں رسید لیکن بعد دو سہ ماہ باز طغیانی شدہ سدِ متین را از میان برداشتہ

۳۹۲؎ صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۰۵ — ۱۸۰۲ء)

۳۹۳؎ صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۱۹ — ۱۸۱۲ء) ؂

تالاب آنچار سر متلاطم گردانید۔ الی الآن ہمچناں میگذرد و بہ امتزاج آب امراوتی آب سندلار در موسم تابستان برنگ شیر سفید و کدرمی باشد۔ قدسی

چو کشمیر افتخار ہر دیار است	بہشت و سلسبیلش آب لار است
قضا از سیم نابش آفریدہ	بغیر از موج گل طوفاں نہ دیدہ
ندیدہ دیدۂ افلاک بارے	زجوی شیر زیدماں آبشارے

و از آب سندلار انہار بسیار منفجر گشتہ مزروعات و باغات را سیراب و شاداب گردانند۔ اوّل نہر لار کول کہ از موضع وسن جدا گشتہ در ذیل کوہ شمالی مزروعات بعض دہات لار را طراوت بخشیدہ فیض بخش سایر المواضع پائین [394] میگردد۔ ازاں جا کہ نہر مذکور راجہ لارک چند حفر کردہ است موجب آن نامش لار کول گفتہ اند و در زمان سابق نہر مذکور تا دند ہامہ می رفت۔ ازاں جا راجہ جیاپیڈ نہرے [395] حفر کردہ آب آں در اندر کوٹ رسانیدہ بود۔ الحال ہمگی تا موضع بادام پورہ جاریست کہ در عرض راہ زیر زمین میان نقب میگذرد۔ وقتیکہ سلطان زین العابدین پادشاہ کشمیر بود وے نہر لاری زیر دامنہ کوہ دوبارہ کری جاری کردہ دہات صفاپورہ وغیرہ آباد ساخت۔ دوم ڈب کول از موضع میگام مزروعات را سیراب کردہ تا موضع ڈب میگذرد۔ سوم آرہ کل کہ از موضع پرنگ جدا گشتہ زیر دامن کوہ جنوبی میان سنگلاخ بہ مسافت دوازدہ کروہ در پرگنہ پھاگ مزروعات را سیراب گرداند۔ گویند نہر مذکور راجہ آری راے [396]

---

۳۹۴ پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج (ابن شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱)؛

۳۹۵ (۲۷۷۲ - ۸۰۳)؛

۳۹۶ بطور معجزہ حاکم کشمیر شد۔ ۲۳ سال قبل مسیح وفات کرد۔ راجع بتاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲۸ مملوکہ خانقاہ معلےٰ؛

حفر کردہ است لشکر خان کہ در عہد چغتہ[۳۹۷] ناظم کشمیر بُود نہر مذکور رام منت ساختہ از موضع بٹہ پورہ نضارت بخش آب سال خود گردانید۔ چہارم ڈگر کول کہ قریب موضع وایلو از سند جدا می شود ہمدوش آر کُل مزروعات دہات پہاک را شاداب می سازد۔ بانی آں راجہ زشک[۳۹۸] مشہور است کہ برای آبادی موضع ڈگرہ جاری کردہ است و در عہد سلاطین دہلی در باغ عیش آباد و نسیم باغ و دولت آباد و افضل آباد[۳۹۹] مسلوک ہمی بُود۔ پنجم شاہ جوی کہ از موضع وایلو جدا می شود۔ سلطان زین العابدین برائی آبادی پرگنہ اردی و باغات و دولت خانۂ شاہی حافرآں تا نوشہرہ شدہ بُود۔

لچھمہ خاتون زوجۂ جلال ٹھاکور نہرے از شاہ جوی جدا کشیدہ تا مسجد جامع رسانید لہذا جوی مذکور باسم لچھمہ کول شہرت یافتہ است۔ شاہان چغتائیہ در عہد خود ترمیم و توسیع جوی شاہی بہ خوبی نمودہ آب آں در باغ الٰہی و باغ بحر آرا و باغ گلشن و درشنی باغ و باغ عنایت و ظفر آباد رسانیدہ رشک بہشت فرمودند۔ و سیف خان برائی طراوت باغ سیف آباد پہلوی شاہ جوی نہرے جداگانہ آوردہ بود و الآن معدوم۔ اخوند ملا شاہ برای رونق باغ خود نہرے دیگر تا موضع درند جاری کردہ بُود۔ الحال علامتش غیر معلوم۔ دریں زمان مہاراجہ

۳۹۷ھ ۱۰۶۹/۱۶۵۹ —— ۱۰۶۷/۱۶۵۷ھ بعہد شاہ جہان چغتائی بقول صاحب جامع اللغات اردو احفاد بابر را کہ بہند حکمرانی کردند بخاندان چغتائی موسوم بُودند برا کہ جد اعلیٰ شاں امیر تیمور لنگ از نسل چغتائی خان پسر چنگیز خان بُود۔

۳۹۸ھ یکے از شاہان کشمیر است کہ بذہباً بوذا بُود۔ گویند کہ شخص مزبور ہمراہ سلیمان در کشمیر آمدہ بُود۔ راج ترنگنی جلد اول ترجمہ اچھر چند صفحہ ۱۰۸ ؛

۳۹۹ تفصیل ایں ہا در ضمن باغ ہائے کشمیر ملاحظہ کنید ؛

زنبیر سنگھ نہر شاہ جوئی و نہر ذکر کل متحد کردہ در باغ سیف آباد برای کارخانہ جندرہ[۱۴۰] ہای شالی کوب و طلسم خانہ ابریشم جاری ساخت۔

رود اِرِنی[۱۴۱]۔ منبع آن سرچشمہ شیراسر و سرہای دیگر است کہ با آب کوہستان ہرموکھ وغیرہ مجتمع گشتہ میان درّہ نادی ہل پرگنہ کوہامہ بہ سہ راہ شامل نالاب اولر گردد و سہ جوی ازان منفک می شود۔ دو جوی در ضلع آرگام رفتہ مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیر دامن کوہ شمالی مزروعات دہات را طراوت نمودہ در موضع بانڈی پور کارخانہ جندرہ شالی کوب را سرانجام نماید۔

مدمتی۔ منبع آن برفاب کوہستان شمالی ہرموکھ و آب نیلہ سر و آب نالہ بونار است۔ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع نانتہ پورہ داخل تال اولر گردد و سہ شاخ آن کہ از بالا جدا می شود یکے براہ بانڈی پورہ دوم براہ وٹ پورہ سوم از راہ قاضی پورہ مزروعات را تازہ کردہ در اولر میروند۔ و زیر دامن کوہ شمالی دو نہر از قدیم حفر کردہ اند کہ مزروعات اکثر دہات را تا موضع آتوسہ سیراب کردہ با اولر پیوندد۔ و آب رودبار مدمتی بہ غایت ہاضم و خوشگوار است

نالہ پُھرُد۔ کہ میان درّہ کامراج می گذرد۔ و منبع آن آب کوہستان و چشمہ سار لولاب است۔ بعد آن برفاب کوہستان دعیون پرگنہ دنتر بہ سبیل نہر کھل کہ منبع آن سنتہ کل ناگست من مقام آوت کولہ شامل آن گشتہ عمقی بہم رساند کہ سفاین گران میان آن سایر می باشند۔ انگاہ بشمول آب چشمہ سار و انہار گرد و نواح ممنلے گشتہ از موضع کوپوارہ رود ماور کہ مخرج

---

۱۴۰ ۔ ماکین ہا۔

۱۴۱ ۔ ارن۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آں کاجی ناگست و از محل ڈوگلہ بل رود حمل کہ منبع آں گورچن ناگ می باشد با جمیع
انہار و جویبار کہ از کوہ کاجی ناگ می آیند ترقی خود حاصل کردہ بہ مقام دواب گاہ[۴۰۲]
ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالۂ پھرو را من مقام پہرو از مجرای خود
مسدود کردہ آب آں فیض بخش پرگنۂ زینہ گیر ساختہ عمارات عجیب و باغات
دلفریب آباد کردہ بود۔ تاریخ آں "جوی خرم"[۴۰۳] گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد
مسدود ادمنہدم گشتہ نالۂ پہرو براہ خود عود نمود۔ انگا شاہان مغلیہ در
تسدید و تردید آں سعی موفور بکار بردہ ردی بہی ندیدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جا کہ منبع آں رودبار آب کولاب کرشتہ سر کہ
ذکر آں گذشت یافتہ اند لہذا نام آں رودِ کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں با آب
دیشنہ سر و پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای نامور براہ باب نار جانب شمال
می گذرد۔ انگاہ آب بم سر و گاڈھ سر و برفاب کوہستان شمالی از تلیل و
دیوہ سوی و برزہ بال و گوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہامہ و
لولاب و وتر و شاردا و کرناہ وغیرہ اطراف واکناف آں سواد بہ حیثیت اجتماع
رودہا مجتمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ من مقام مظفر آباد[۴۰۴] با نبازی دریای
کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

---

[۴۰۲] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ ؎

[۴۰۳] ۸۶۵ ہجری ؎

[۴۰۴] پنڈت آنند کول بجائے "مظفر آباد" "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است
دومیل قریہ است در شرق مظفر آباد بہ فاصلۂ قریب دو میل۔ دومیل بہ ہندی
مقام اتصال رودہا را گویند۔ و از ہمین رعائت این قریہ کہ مقام اتصال رود کشن گنگا و
جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ؎

رود ساندرن - از درّهٔ شاه آباد و رود برنگی از کوهستان پرگنهٔ برنگ و رود آره پتی از کوهستان کوتهار آمده قریب قصبهٔ اننت ناگ باهمدیگر متحد می شوند پس آب ینابیع اننت ناگ متبوع خود ساخته من مقام کهنه بل عمقی بهم رسانیده بنا بر استوای محل آهسته آهسته بر گل خالص منحدر گردد چنانکه آب آن در عرصهٔ یک ساعت از یک نیم تا سه میل موجب قلت و کثرت آب متحرک گردد و از کهنه بل نام آن دریا بزبان شاستر[۴۰۵] وتستا و به لغت فارسی بهت و بزبان کشمیری ویتهه گفته می شود. بعد آن به امتلای آب های انهار و رودبار و چشمه سار استعداد فراوان حاصل کرده میان شهر سری نگر جاری گشته مخلوقات و مزروعات را سیراب گرداند. و آب آن از درجهٔ معمولی زمستان در تابستان قریب چهار درعه رفعت پذیرد. زیاده بر آن از کناره ها متموج گشته سیلاب گرداند. و از کهنه بل اوّل رود لمبودری از چهار محل واصل بهت گردد. اوّل پائین کهنه بل دوم منز گنڈ سوم در گوره ویر چهارم در کتره بینگ. انگاه رودبار ویشو من مقام سنگم و رود رنبی آره بدجا یکے از موضع کاده ونی دوم از للّه هار و آب کوهستان ادلر مع آب چشمه سارها از مکان چرسو و آب ینابیع پرگنهٔ دهو و آب نمبل بالهامه از پانپور[۴۰۶] و رودبار راشی از کاکاپور و رود ناگام از وتهنار و رود تیل بل و آب تالاب ڈل

[۴۰۵] مراد از زبان سنسکرت است که در هند شمالی بزبان "شاستری" هم موسوم است۔

[۴۰۶] پنڈت آنند کول پامپور نوشته است۔ بنا بر تحقیقش مقام مزبور مابین ۸۱۲ و ۸۴۹ سنه میلادی تعمیر شده است۔ بانی اش پدم وزیر راجه اجیت پیڈ بود۔ نام قدیم این قریه پدم پور بود۔ زعفران زار ہائے پامپور مشهور است مردم شماری آن ۳،۳۴۸ نفر۔

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

محاذی شیر گڑھ دررودِ دودگنگا به مقام چھتہ بل و آبِ جوئبار آ پیچ مع آب نمبل
بمنه از پارم پوره و سندلار مع آب آنچار سر و خوشحال سر و نمبل توله موله
از شهاب الدین پوره و آب تالاب مان سر از ننی ناره جابجا شامل بہت
گردد و به امتزاج آں رودها متموج و متلاطم گشته براه بانه باری داخل تالاب
اولر می شود

در زمانِ سابق پایین موضع حاجن بانال اولر لاحق می گشت در سال
سنه ۱۲۰۰ هجری براه نالهٔ بانه ایری کرپنڈت سورج بھان کنده بود رجوع
نمود ازاں باز همچناں می گذرد پس ازاں آب دریای بہت به امتزاج آب
تالاب اولر و انهار کوهسار کوبهامه وغیره به حیثیت اجتماع سمت مغرب
رجوع می کند و از آب ننگل و رودِ پماسر متصاعد گشته میان قصبهٔ سوپور[۲۰۷]
برآمده از دوآب گاه نالهٔ پهرو شامل کرده تا حدود باره موله باهستگی و نرمی
می گذرد و ازاں جانام بہت یا وتستا از ذات آں رفع گردد - من مقام
کهنه بل تا قصبهٔ باره[۲۰۸] موله سفاین خورد و کلاں میان آں در بهار و زمستان هر
وقت می گذرند - مسافت آں از کهنه بل تا باره موله مع کج و پیچ قریب یکصد
میل می باشد و از قصبهٔ باره موله سمت مغرب میان درهٔ مضیق به کمال زور
و شور منحدر گشته و از آب های کوهسار علاقهٔ دچهنه دکهاوره تزاید و ترقی
حاصل نموده تا حدود مظفرآباد[۲۰۹] آں را دریای کشمیر می نامند - ازاں جا آب

ش۲۰۷ از بزرگ قصبه جات کشمیر است - بانی اش مردے سویا نام بود که در عهد اونتی ورما (۸۸۳-۸۵۵ء) بوزارت فائز بود ؛ ش۲۰۸ قصبهٔ باره موله در اهمیت بدرجهٔ سوم است قبل از تقسیم هند درمیان بهارت و پاکستان یکے از مراکز تجارت کشمیر بشمار می رفت ؛ ش۲۰۹ از تعمیرات مظفرخان بمبه است (سنه ۱۵۵۴ میلادی) بقول آنند کول آبادی آں ۲۶۲۳ نفر ؛

کرشنہ گنگا کہ از جانب شمال می آید مضاعف گشتہ باسم مبارک جہلم مسمی گردد۔ و از مظفر آباد سمت جنوب مایل گشتہ دریای کنہار کہ از پکھلی* می آید میان درہ کوہسار تا حدود چامک میرپور می گذرد۔ پس ازان میان ملک پنجاب جہانیاں را سیراب کردہ با دریای چناب و راوی و بیاس و ستلج و اٹک انبازی کردہ در بحر اعظم[210] می افتد۔

کٹہ کُل - از دریای بہت قرین شیر گڑھ نہرے منفجر گشتہ در موسم تابستان میان حصہ جنوبی شہر افراد نوع را سیراب کردہ نزدیک صفاکدل با بہت واصل گردد۔

سونر کُل - مقارن زیارت سید منصور صاحب از جوئی کٹہ کُل نہرے جدا گشتہ بار دد دودہ گنگا شامل گردد۔

نالۂ شادی پور - از دریای بہت بہ مقام شادی پورہ نہرے منشق گشتہ بہ آب ہاکورسر و پماسر اتفاق کردہ شامل تالاب اولر گردد۔

تالاب ہای کشمیر

تالاب اولر - کولابے است عمیق[211] و وسیع بہ شکل مثلث مختلف الاضلاع از سرینگر جانب شمال بہ مسافت ۲۵ میل۔ طول آں از ساحل شرقی تا قصبہ سوپور تخمیناً ۱۲ میل۔ عرض از جنوب تا شمال ہشت میل[212]۔ دور محیط آں بروقت اعتدال تخمیناً

---

[210] بحر ہند ؛ [211] مسٹر ڈریو مصنف ناردرن بیریر آف انڈیا عمق او در حصہ کثیر چہاردہ فٹ انگریزی و در بعضے جا کم ازیں ہا قرار دادہ است۔ نزد سٹائن اوسط عمقش پانزدہ فٹ انگلیسی است ص ۱۱۶ ؛ [212] اما فریڈرک ڈریو (FREDERIC DREW) در کتاب مزبور طولش دہ میل و عرضش شش میل اندازہ کردہ است۔ و قول سٹائن این است کہ طولش ۱۰ میل و عرضش شش میل و میگوید کہ بوقت سیلاب طولش ۱۳ میل و عرضش ہشت میل می شود ؛

* صحیح کوہستان کاغان و چشمہ بالوسر است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر روایات متداولۂ آن زمان است ؛

چهل میں و بر ساحل شرق و شمالی آں دہات پرگنہ کوہامہ و زینہ گیر و جنوباً قریبہا سایر المواضع پائین واقع است و در حاق وسط آں چشمۂ اولر ناگ مشہور (اولر بزبان کشمیری سوراخ را گویند کہ آب ازاں سوراخ ہمی جوشد) ازاں جا کہ آب آں چشمہ از سوراخ زمین جوشیدہ برآمدہ بُود لہذا آں چشمہ را اولر ناگ گفتہ اند۔

نقلست کہ در زمان باستان از کوہستان پرگنہ لار نیمۂ از آب چشمہ سار ستھ سر با آب کوہستان رامسہ بل لاحق گشتہ در کرشنا گنگا می رفت۔ وقتے از اوقات کوہ وگنی از برف انبوہ ستوہ آمدہ حامل و محمول ہر دو غلطیدہ منفذ رود بار راسد راہ گردیدہ تالابے بہم رسید کہ آں تالاب را ستھ سر می گفتند و دراں زمان جوگنی ہا یعنی پریاں بہ سواری سفینہ درمیان آں سر سیر می کردند۔ چنانچہ بر کوہ وگنی نوکا بندن[۲۱۳] ہا تا حال موجود است۔ بعد مرور دہور موفور ساکنان شہر سندمت نگر بارتکاب افعال شنیعہ و اطوار ذمیمہ از جادۂ ہُدیٰ باز ماندہ بہ قہر قہار درمیان شب تار بہ حادثۂ زلزلۂ عظیم از نفس شہر زمین ترقیدہ سوراخے بہم رسید و ازاں سوراخ آب تالاب ستی سر فوارہ وار یکبار جوشیدہ طوفان ساخت و آں شہر و شہریاں را در ورطۂ فنا انداخت[۲۱۴]۔ ازاں باز رود سر چشمہ ستی سر در زیر دامنۂ کوہ وگنی در دہان غارے در آمدہ از چشمۂ اولر ناگ جوش می زند۔

چنانچہ یکے از راجہائے پیشین سبوس شالی در رود رامسہ بل انداختہ از

---

[۲۱۳] نوکا بندان بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن آں۔ لہذا معنی اش سوراخیست کہ بداں کشتی ہا مضبوط می دارند ؎

[۲۱۴] تاریخ کشمیر نرائن کول عاجز صفحہ ۴۷ ؎

چشمه اولر ظهور نمود۔ قصه غرق شدن شهر مذکور در ذکر راجه سندرسین[۴۱۵] مشروحاً گفته آید۔ بعضی امارات عمارات شهر مذکور اکنوں هم به نظر همگناں عیاں می شود۔ چنانچه یکے از محققاں قریب ساحل شرقی در عمق دریا پایهای جسر سنگین معائنه نمود و بعضے ها نجیاں[۴۱۶] تالاب می گویند که محاذی جبل شیره کوٹ از عمق آب غرفه های کوشکی به نظر می آیند و متصل آں درختے عظیم ملّاحاں می بینند۔ مورخاں می نگارند که از تعمیرات آں زمان بت خانه بود که غرق در زمستان عیاں می شد۔

سلطان زین العابدین برسر آں بت خانه بزرگ سفینه نصب کرده بالائی آں سنگ و خاک انباشته جزیره وسیع که طول آں از شمال تا جنوب یکصد درعه و عرض ۷۵ درعه می باشد بلند افراشته باغی دل کشا به اشجار و ازهار غمزدا احداث نمود۔ و بر کنج شمالی آں عمارتے سنگیں که سه آشیانه[۴۱۷] مرتفع بود و مسجدے رنگین که تا حال موجود است تعمیر ساخت و دو بت زریں که پیش ازیں غواصاں از بت خانه مذکور صرف ضروریات جشن شاهی کرده داد و دهش بسیار فرمود۔ تاریخ لنک[۴۱۸]۔

ایں بقعه چو بنیاد فلک محکم باد
مشهور به زینه ڈینب در عالم باد
شه زین عباد تا که در و جشن کند
پیوسته چو تاریخ خودش "خرم باد"[۴۱۹]

---

۴۱۵ رجوع بجلد دوم تاریخ حسن در ذکر راجه سندرسین پسر راجه بندرسین۔ ۴۱۶ لفظ کشمیری است بمعنی کشتی باناں

۴۱۷ آشیانه بمعنی طبقه۔ ۴۱۸ لنک لفظ کشمیری بمعنی جزیره

۴۱۹ ۸۲۷ھ مطابق ۱۴۲۳ء۔ بقول خواجه محمد اعظم مولف "واقعات کشمیر" تاریخ مزبور تا زمانه اش بر سنگے منقش بود۔ ص ۵۰

پیران دیرینہ سال میگویند کہ پیشتر آب چشمۂ اولر از سطح آب فوارہ یک درعہ بالا جوش می زد۔ فی زماننا ہمگی حباب ہا بہ نظر می آیند متصل اولرناگ چشمۂ دیگر است کہ آں را پدم ناگ می گویند۔ حباب ہای آں کم تر۔ غیر ازیں درمیان تالاب اُولر چشمہ ہای بسیار موجود است و در وسط تالاب آب صاف و متموج می باشد و در کرانہای آں فصل سنگارہ ہرسہ با فراط متکون می شود آں کہ در سواحل شرقی و شمالی آں می روید از ابتدای عہد بڈشاہ تاحال وقف عام است۔ آں را دہرم نمبل می گویند و آں کہ در نواحی غربی و جنوب مے روید از قدیم ضبط سرکار و درمیان آں تالاب شکار ماہیاں و تقازان و مرغابیاں فراواں کردہ می شود۔ صیاداں بر ہزاراں سفینہ ہای کوچک برآمدہ مرغاں و ماہیاں را بشکرند[۴۲۰]۔ گویند در زمان پیشین تال[۴۲۱] اولر بسیار عمیق بُود کہ بمرور دہور روز بروز رفعت پذیرفت۔ اکنوں سمت جبل شیرہ کوٹ عمیق است و در اطراف دیگر کم تر و در وقت ہیجان باد آب آں سخت متلاطم گردد۔ در آں وقت عبور سفائن متصور نیست۔

و در موسم تابستان بعد دوپہر روز درمیان آں کسے گذر نتواند کرد تا زمان بڈشاہ تالاب اولر تا موضع اشم متموج ہمی بود چنانچہ بڈشاہ تعمیر لنک در وسط تالاب مرتفع کردہ بُود۔ ازاں باز نشیب تالاب روز بروز رفعت پذیرفت و منفذ دریا ساعت بہ ساعت غایر گشت تا آنکہ سرزمین مواضعات ہانجن و نایدکھی وغیرہ حدوث یافت۔ اکنون بہ باعث طغیان بہت ہرگاہ تالاب اولر از آب ممتلی گردد۔ تا موضع اشم سیلاب گرداند۔

تالاب ڈل متصل شہر سمت مشرق طول آں از گگری بل تا تیل بل

۴۲۰؎ شکار میکنند

۴۲۱؎ تالاب

تخمیناً سہ میل عرض آں از خواجہ یار بل تا باغ نشاط قریب دو میل و در محیط آں تخمیناً دہ میل[۴۲۲] باشد بہ قول مؤرخان در سالف زمان صحرای بود و تالنی مرگ نام۔ راجہ پرورسین[۴۲۳] دریای بہت را از نادہ پورہ مسدود کردہ زیر دامان کوہ ماراں در نفس شہر جاری ساخت۔ بعد از انقضائے دوراں در زمان راجہ درلب[۴۲۴] دروں دریائی بہت طغیان کردہ میدان مذکور را طوفان نمودہ تالابے بہم رسید۔ حاکمان وقت تسدید آں نہ کردہ بطول زمان عمقے بہم رسانید۔ سلطان سکندر بت شکن[۴۲۵] از نابد یار تا نشاط باغ کتب خانۂ اہل ہنود کہ انبارہا جمع کردہ بود در قعر آب انداختہ سدے متین استوار ساخت و شمش حسبر سنگین بر سر آں افراخت۔ بعد آں سیف خان از خواجہ یار بل تا عیش آباد برای آمد و رفت باغات سدّے استوار نمود۔ موجب آں تالاب مذکور را سہ حصّہ می شود۔ اوّل ڈل کلاں پیشروی حضرت بل۔ دوم ڈل خورد کہ از کوہ سلیمان تا نشاط باغ واقع است سوم سدرہ کھون کہ پیشروی کوہ ماراں بسیار عمیق یافتہ می شود۔ و درمیان ایں سہ حصّہ جزایر موضع نندہ پورہ بہ کثرت آبادی موجود است۔ ازاں جملہ بعضے جزایر بازمین استوار کردہ اند۔ بعضے ہا بر روی آب مفروش می باشند ہر جا کہ خواہند کشیدہ می برند و بر جزایر مذکور فالیزہ ہا و اقسام بقولات کہ برای مردم شہر کفایت می شود مزروع گردد۔ بیخ نیلوفر و تخم آں و جبور دراں متکون می شود

---

[۴۲۲] اما مسٹر ڈریو طول و عرضش بالترتیب پنج و دو میل قرار دادہ است۔ صفحہ ۱۶۱

[۴۲۳] راجع بہ جلد دوم در ذکر راجہ پرورسین مزبور ؛

[۴۲۴] ایضاً ؛

[۴۲۵] (۸۲۰-۷۹۸ھ) ؛

و در کرانهای تالاب لوخ[۴۲۶] زارها و علف ها همی روید که برای تعلیف دواب و فرش بوریا بکار می آید و آب آن کولاب لطیف و خوشگوار است. بروزگار گنده نمی شود و به صفای میاه از عمق آن ماهیان به نظر همی آیند و در وسط آن از چهار جا چهار چشمه می جوشند و ملّاحان می بلیسند و درمیان ڈل کلان پیشروی حضرت بل جزیرۂ سونه لنک سلطان زین العابدین احداث کرده قصرے سه آشیانه دار بران عمارت کرده بود. بحادثۂ زلزله بشکست پس شاهان مغلیه منظرے بران افراشتند. امیر خان[۴۲۷] ترمیم آن کرده بسبیل دولاب بالای چنار آب کشیده در صحن عمارت فوّاره روح افزا برداشته به تماشای آن صرف اوقات می کرد. درین زمان عمارتش ویران و درمیان ڈل خورد جزیرۂ روپه لنک دارد که سلطان حسن[۴۲۸] شاه تعمیر کرده بود. عمارتش در عهد سنگان ویران گشت در زمانِ سالف آب تالاب قرین حبه کدل با دریای بهت پیوسته می رفت. بڈشاه ازان جامسدود ساخته نالۂ مار در نفس شهر حفر کرده آب ڈل بر زراعت پرگنه اچهن جاری ساخت که تاحال در موسم تابستان آب تالاب براه نالۂ مار جاری می باشد و در زمستان براه چونٹی کل شامل بهت گردد.

آنچار سر- کولابے است قریب شهر سمت شمال طول آن تخمیناً از زیر دار تا بیهامه چهار میل عرض از سوره تا بڈوڑ دو میل می باشد- اطراف آن از هر سو بکثرت لوخ زارها و نے زارها و علف ها محفوف است. در وسط آن میل در میل

---

[۴۲۶] قسمے است از گیاه که بادو بوریا می بافند ؛

[۴۲۷] مراد از امیر خان جوانشیر است که در عهد احمد شاه و پسرش تیمور شاه افغان از ۱۷۷۰ الغایت ۱۷۷۶ء حاکم کشمیر بود (نگارستان کشمیر) ؛

[۴۲۸] (۸۹۳ / ۱۴۸۷ — ۸۸۰ / ۱۴۷۵ء) ؛

آب صاف و ممتزج می باشد۔ تالاب مذکور پیشتر خورد تر بود۔ در سنہ ۱۳۰۱[429] ہجری دریای سندلار طغیانی گشتہ از مجرای خود معاودت نمودہ داخل آنجا سر گردیدہ و زمین ہای زرعی از ہر سو خراب ساختہ وسعت تالاب سہ چند گردانید و درمیان آں راجہ جیاپیڈ[430] سدّے افراشتہ بود کہ آں را موستھو می گویند۔ اکنوں بہ باعث طغیان آب خراب و آب آں بمقام شہاب الدین پورہ با دریای بہت پیوندد و درمیان آں شکار مرغاں و ماہیاں فراوان۔

خوشحال سر۔ تالابیست در اضلاع شمالی شہر کہ بر ساحل شرقی آں محلہ جڈی بل بسمت غربی آں عیدگاہ واقع است و دور محیط آں قریب چہار میل۔ در اطراف آں کاہ لوخ بسیار متکون می شود کہ نصفہٴ آں برای فرش بوریای مسجد جامع و نصفہٴ دیگر برای ماتم سرای و خانقاہ جڈی بل می دارند۔ درمیان آں شکار مرغاں بسیار و آب آں داخل آنچار سر گردد۔

مان سر[431]۔ چشمہ ایست بیضوی شکل بسیار عمیق۔ و از سرینگر بہ فاصلہٴ ۱۵ میل

---

[429] در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی ؛

[430] راجہ جیاپیڈ پسر راجہ سنگرام پیڈ بود۔ صاحب راج ترنگنی او را مرد ے منصف بہ صفات متضادہ قرار دادہ است۔ بنا بر روایت او راجہ مزبور علم دوست بہادر و ظالم بود۔ در ضمن شجاعت جیاپیڈ بر بھیم سین راجہ گجرات و راجہ نیپال لشکرکشی نمود۔ گویند کہ میلان بہ مذہب بودا داشت و در شہر جیہ پور ؟ برائے عبادت بوذاں سہ بت خانہ قایم کرد۔ سی سال حکومت نمودہ درگذشت (ملخص از راجہ ترنگنی جلد اول: ترنگ چہارم۔ مترجمہ اچھر چند) بنا بر تحقیق جیرٹ زمانۂ حکومتش مابین ۸۰۳ - ۷۷۲ سنہ میلادی است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۷۵) ؛

[431] حالا بہ تالاب مانس بل شہرت دارد ؛

سمت شمال - و دور محیط آں تخمیناً چہار پنج میل می باشد - و بر ساحل شمالی آں قریۂ صفاپور و بر کنارۂ جنوبی آں گلشن چونہ پزاں - غرب رویہ لوخ زار است - آب آں بہ سبیل نن نارہ در بہت می رود - ایضاً بر کنارۂ شمالی آں علامات عمارات باغ صفا کہ دولت خانۂ نورجہاں بود حیرت افزا - و اطراف و سواحل مانسر سر بسر دل کشا و خوشنما محل سیر و سرور است - محاذی گلشن چونہ پزاں سر چشمۂ مانسر می جوشد کہ در حالت یخ بندی بستہ نمی شود متصل آں چشمۂ دیگر است کہ آب آں نہایت گرم می باشد - حوالی مانسر عیون بسیار واقعست کہ در حالت یخ بندی یافتہ می شوند -

ہاکورسر - آب گیری است از شہر بہ مسافت دو میل سمت مغرب زیر دامن کریوۂ ہانجک سطح آں از جزایر و لوخ زارہا محفوفست - قریب موضع ہانجک میل در میل سطح آبی متموج و صاف بہ نظر می آید - بعضے جزایر آں کہ بر روی آب مفروش است و از ہبوب ریاح سو بسو گردندہ می باشند و آب بعض باِنہر ملکھامہ در پماسر می گذرد و بعضی از راہ دروازہ با بہت می پیوندد -

پماسر - کولابیست فراخ از شہر بہ مسافت پانزدہ میل متصل قصبۂ پٹن درمیان آں لوخ زار و سنگارہ یافتہ می شود - اکثر جا آب گیری ہای صاف و متموج بہ نظر می آیند و آب آں از موضع نایدکھی با نالۂ شادا پورہ لاحق گشتہ در تالاب اولر می گذرد -

نان سر - آبگیریست صغیر کہ دور آں یک میل می باشد قریب موضع ہانس بل - بر ساحل آں امارات بت خانۂ دیرینہ یافتہ می شود آب آں از حسبر سنبل با بہت ملحق شود -

بطایح کشمیر

بطیحہ را بزبان کشمیر نمبل می گویند و نمبل زمینے است کہ یک حصہ آب و یک حصہ خاک بہم آغشتہ ہمیشہ نمناک می باشد و بعضی جاہا چنان می باشد کہ دواب ہا دراں فرو ماندہ ضائع شوند۔ و بعضے جاہا سخت ہم می باشد۔ ازاں جملہ بعضے مزروع بعضے غیر مزروع۔ آں چہ مزروع است کشاورزاں دو بیلچہ در دو دست گرفتہ زمین ہا کاویدہ تخم ریزی شالی ہمی کنند۔ بعضے جاہا کہ اندک زمین درشت می باشد در آب قلبہ رانی کردہ دانہ پاشند۔ و آں چہ کہ غیر مزروع است میان آں کاہ لوخ و نے و علف بہ کثرت می باشد۔

آب خیز بمنہ۔ در حدود جنوبی سرینگر قریب بتہ مالنہ میدانے است وسیع بعضے مزروع بعضی غیر مزروع۔ و درمیان آں چشمہ ہا و آبگیرہا واقع۔ کاہ لوخ و علف ہا متنوعہ دراں متکون گردد۔ و در موسم خریف مردماں زمین آں کاویدہ۔ بیخ ہای علف کہ بہم منسج شدہ باشد کشیدہ و خشک کردہ در پخت و پز طعام بدل سرگین خشک بکار می برند و چکش آب آں بالای شالہ ٹینگ از راہ پل شامل بہت گردد۔

برار نمبل۔ میان شہر در حصۂ شمالی واقع است۔ گویند در زمان گذشتہ آب آں صاف و متموج ہمی بود۔ الحال لوخ زارے بہم رسیدہ است و در بعضے جا آبگیرہای صغیرہ دراں یافتہ می شود در تابستان آب آں با آب ڈل آمیختہ براہ نالۂ ارجاری می شود و در زمستان خشک می ماند۔

آب خیز تولہ مولہ۔ آب خیزے است وسیع کرانہای آں مزروع۔ میان آں لوخ زار و نیستان و در وسط آں موضع تولہ مولہ معمور است و سرچشمۂ کھیر بھوانی مشہور و در زمان سابق میان آں نہرہای متعددہ کشیدہ

زمین آں لایق زراعت کردہ بودند۔ اکنوں بہ سبب انقلاب زمانہ نہر ہا معدوم گشتہ لوخ زار ہا بہم رسید۔ در عجائبات کشمیر مؤرخان می نگارند کہ در زمین تولہ مولہ ماہیان متکون می شوند۔ حقیقت آں ایں است کہ درمیان بطیحہ مذکورہ بعضے جاہا زمین بر روی آب مفروش می باشد۔ در عمق آں آب کہ متعلق بآب انہار دیگر می باشد ماہیان می آیند۔ چنانچہ صیّاداں فرش زمین را سوراخ کردہ چوب افرازیکہ خاصۂ ماہی گیران ایں دیار است آں را در سوراخ فرد برندو از ہماں سوراخ ماہیاں را بہ پنجۂ آہنیں چپیدہ از آب بیروں ہمی آرند۔ در جوف آں آب خیز سرچشم ہای بسیارند۔ آب آنہا بارود بارسندلار لاحق گشتہ۔ از شارہ اپور شامل بہت گردد۔

نمبل مال گام۔ از صفاپور سمت شمال آب خیزے است وسیع و فراخ۔ از آں جملہ بعضے مزروع و در جوف آں لوخ زار و نیستان شکار مرغان بسیار۔ آب آں از راہ نالۂ اجس بانالاب ادلر پیوندد۔

درنمبل۔ آب خیزے است وسیع از سوپور سمت جنوب کہ در تابستان پرآب می باشد و در زمستان خشک گردد سنگار ہا دراں متکون می باشند آبش بادریای بہت مخلوط گردد۔

نمبل کالسپور۔ قریب موضع دلنہ پرگنۂ کروہن۔ آب خیزے است کہ ہمیشہ الکاہ لوخ محفوف می باشد و کرانہ ہای آں اکثر آباد۔ آب آں بہ مقام گورس بونی شامل بہت شود۔

نمبل پت گام پور۔ واقع در پرگنۂ سایرالمواضع بالا۔ فراتر از کاکاپور آب خیزے است فراخ محفوف از علف ہا بعضے مزروع۔ آب آں در بہت پیوندد۔

نمبل بالاہامہ۔ یا کونہ بل از پانپور جانب مشرق واقع است۔ از علف ہا محجوب۔ آب آں در دریای بہت می رود۔

نمبل ایٹھ کھرو۔ در پرگنۂ لار متصل موضع چھندنہ۔ آب آں براہ سندشامل بہت گردد۔

نمبل مرہامہ۔ در پرگنۂ دچھن پارہ۔ قریب موضع مرہامہ۔ آب آں شامل بہت گردد۔

پیداوار کشمیر

متقدمین[۴۳۲] دیار کشمیر کہ در زمان اوّل ہنود بودہ اند کتابیکہ در خواص اشیاء و تشریح اسماء می بالیست مرتب نہ کردہ اند۔ احیاناً اگر کردہ باشند بہ دقوع حوادث موجود نیست۔ لہذا مردمان کشمیر از خواص نباتات ایں سر زمین کہ از حد افزون است مجہول ماندہ بہ موجب کتب پزشکان[۴۳۳] امصار دیگر بر کشف خواص بعضی رستنی ہای مشہورہ ایں جا واقف گشتہ در معالجہ و تجارت مستعمل می دارند و اشیای مجہول الکیفیت را پامال ہمی گذارند راقم الحروف اسمای بعضے اشیاء موجودہ ایں جا کہ خواص آں در لغات طبے درج شدہ بود دریں جا مجملاً ایراد نماید۔

---

۴۳۲ وارد شوندگاں ؛

۴۳۳ اطباء و حکماء ؛

ادویات کشمیر

نمبر	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱	ابوخلسا	رتن جوت[۴۳۴] (ھ)	کوڑ	گرم وخشک[۴۳۵] بدرجۂ ۲	بعضے محققاں آں را بل می دانند
۲	اطریلال	کاک چکنی (ھ)	کاوہ کھور	گرم وخشک بدرجۂ ۳	بہ خیال بعضے محققان اسم بامسمی است
۳	احریص	کوسم (ھ)	کوسم پوش	گرم وخشک[۴۳۶] درجہ ۲	
۴	اساروں[۴۳۷]	نکر (ھ)[۴۳۸]	موست	گرم وخشک[۴۳۹] ۳	

[۴۳۴] مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۲ درلغت عربی حناء الغول وخس الحمار وشنجار است و در فارسی ہوچوبہ۔ داروئے مزبور بر چہار قسم منقسم است (ایضاً ص مزبور)؛ [۴۳۵] گرم وخشک در اوّل درجۂ دوم (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۷۲)؛ [۴۳۶] مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۹ اما مصنفش نام ہندیش بجائے "کوسم" "کسم" نوشتہ است۔ بنا بر تحقیقش خاصیت مزبور دریں جا تعلق با حریص صحرائی دارد لیکن احریص بستانی طبعیت اش در درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک است؛ [۴۳۷] آسارُون بفتح ہمزہ و سین مہملہ و الف وضمۂ رائے مہملہ وسکون واؤ آخر لفظیست سریانی۔ در یونانی ادراسرابیون می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۸۹)؛ [۴۳۸] صحیح "نگر" است (ایضاً صفحۂ مزبور)؛ [۴۳۹] بنا بر تحقیق صاحب مخزن الادویہ طبعیت اش در اواخر درجہ دوم گرم وخشک است (صفحہ ۸۹)؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۵	اسطوخدوس[۴۴۰]	دہار (ھ)[۴۴۱]	کل وٹو	گرم وخشک ۲	ماہیت آں بالغات طب برابر نیست شاید اسم بے مسمی است ۔
۶	اسقوردیون[۴۴۲]	موسیبر (ف)	ون رہن	گرم وخشک[۴۴۳]	
۷	اُسلنج[۴۴۴]		وپھٹانگل	ایضاً[۴۴۵]	
۸	اسل[۴۴۶]		پژھ		بوریا ہا ازاں می بافند[۴۴۷]
۹	کندش[۴۴۸]	بیخ گاذران (ف)	ساور	گرم وخشک	ماہیت آں بہ کتاب[۴۴۹] نیست شاید چیز دیگر باشد

[۴۴۰] صاحب مخزن الادویہ ایں لفظ را "اسطوخودوس" بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ ہائے مہملہ وسکون واؤ وضمہ خائے معجمہ وسکون واؤ وسین مہملہ ضبط نمودہ است ۔ نزدش لفظ مزبور یونانی است و در عربی اورا آنس الارواح می گویند (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۹۱) [۴۴۱] دہار ہا (مخزن الادویہ صفحۂ مزبور ÷ [۴۴۲] بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ قاف و سکون واؤ وکسرۂ دال وضمۂ یائے تحتانیہ وسکون واو و آخرش نون ÷ [۴۴۳] در اواخر درجۂ سوم (ایضاً ص ۹۷) ÷ [۴۴۴] اما صاحب مخزن ادویہ ایں لفظ را اِسلنج بکسر ہمزہ وسکون سین وفتح لام وسکون نون وجیم ضبط نمودہ است (صفحہ ۹۹) ÷ [۴۴۵] تم بستانیش گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم است (ایضاً صفحۂ مزبور) ÷ [۴۴۶] اَسل بفتح ہمزہ وسکون سین مہملہ ولام لفظ عربی است کہ در ہندی اورا "کسرانی" می گویند (ایضاً صفحۂ مزبور) ۔ [۴۴۷] ایضاً صفحۂ مزبور ومزید گفتہ کہ محل رویدنش آب است یا محل آب ÷ [۴۴۸] صاحب مخزن الادویہ اورا "کندس" نیز گفتہ است (ص ۱۵۷) ÷ [۴۴۹] بقول صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بیخش ہم شکل حضی می باشد ۔ برگش مائل بہ سبزی، وبیخش مائل بہ زردی باشد ۔ بقولش در ملک شام مردماں بادجامہ می شویند ۔ (ص ۱۵۷) ÷

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۰	افتیمون	امل بیل (ھ)	کوکلہ پاٹ	ایضاً	بیخ آں کس نمی بیند۔ ۴۵۰
۱۱	افسنتین	شنارود(ھ) ۴۵۱	ٹھ ون	ایضاً ۴۵۲	
۱۲	افیون	افیم (ھ)	تریاک	سرد و خشک ۳ ۴۵۳	
۱۳	اقحوان	بابونہ گاو چشم (ف)	پکہ ٹھ ون	گرم و خشک ۳ ۴۵۴	
۱۴	انجبار	-	مانٹرن	سرد و خشک ۲ ۴۵۵	
۱۵	انجرہ ۴۵۶	ٹنگن (ھ)	سوی	اول سوم؟ گرم و خشک	
۱۶	ایرسا	بیخ بنفشہ (ف)	سوسن منڈ	در آخر دوم گرم و خشک	قسمے است از سوسن کہ برگ ہای آں نازک می باشد۔ ۴۵۷
۱۷	بابونج	بابونہ (ف)	بابونہ	در دوم گرم و خشک ۴۵۸	

۴۵۰ اما صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش چنیں نوشتہ است :—

"از قسم نبات است۔ رنگش سرخ و پیچی کہ تا موسم گرما می باشد شاخہائے او مانند ریشۂ پنبہ یا رسن باریک۔ تخمہایش در خردی ہم شکل دانۂ خردل می باشند (ص ۱۰۷)

۴۵۱ ABSINTHIUM ؛ ۴۵۲ و صاحب مخزن الادویہ نام ہندیش "سنارود" بسین مہملہ نوشتہ است (ص ۱۱۱) ؛

۴۵۳ (OPIUM) اما اطبائے یونانی سردیش را در درجہ چہارم خیال می کنند (مخزن صفحہ ۱۱۷)

۴۵۴ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۲۰ ؛ ۴۵۵ و صاحب مخزن طبیعت اش در درجہ سوم سرد و خشک می نویسد ؛ ۴۵۶ انجرہ بفتح ہمزہ و سکون نون و ضمۂ جیم و فتح رائے مہملہ و سکون ہا مخزن صفحہ ۱۳۲ ؛ ۴۵۷ و صاحب مخزن الادویہ او را بیخ سوسن جبلی قرار دادہ است (ص ۱۴۷)

۴۵۸ بنا بر تحقیق صاحب مخزن در آخر درجۂ اول خشک است (ص ۱۴۷) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۸	بصل	پیاز (ف)	پران	درسوم گرم وخشک [۴۵۹]	
۱۹	بادرنجبویہ	-	گندسوی	گرم وخشک بدرجۂ اوسط [۴۶۰]	
۲۰	بادنجان بری	[۴۶۱]	ون وانگن	درسوم گرم وخشک	ماہیت آں [۴۶۲] موافق لغات طب یافتہ نمی شود۔
۲۱	پرسیاوشاں	کالی چھانپ (ہ) [۴۶۳]	گیوتھبر	معتدل بگرمی وخشکی	
۲۲	بزرالبنج	بھنگ	بنگ ببال		
۲۳	برنجاسف	بوی مادراں (ف)	بگ بعضے بونگالو گویند	[۴۶۴]	قسم مادۂ قیصوم است
۲۴	بستان افروز	تاج خروس [۴۶۵]	موَل	سرد وخشک وقابض ودرادرع [۴۶۶]	
۲۵	بصل الفی	-	ون پران	بسیار گرم [۴۶۷]	

[۴۵۹] در اواخر درجۂ سوم گرم و اول درجہ سوم بمع رطوبت فضلیہ خشک است (ص ۱۷۲)

[۴۶۰] گرم وخشک بدرجۂ اوسط دوم وبعض در درجۂ اول معتدل و در درجۂ دوم گرم و خشک می گویند (۱۴۸) ؛ [۴۶۱] درہندی اورا "بھٹ کٹیا" می گویند (۱۵۳) ؛

[۴۶۲] ونزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش این است کہ بناتیست بقدر یک گز طویل و شاخہائی خاردار ؛ [۴۶۳] صحیح "کالی چھانپ" است۔ (ص ۱۶۳) ؛

[۴۶۴] در اوّل درجۂ سوم گرم وخشک است (۱۶۴) ؛

[۴۶۵] در فارسی۔ واما درہندی اورا نوع صغیرش را "کوکھتی" وکبیررا "جٹادھاری" می گویند ؛ [۴۶۶] مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۶۸ ؛ [۴۶۷] ایضاً صفحہ ۱۷۲ ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۲۶	بندال	ـ	اپلح	ـ	۴۶۸
۲۷	بنفسج	بنفشہ	نونہ پوش	دراول سرد در دوم تر	۴۶۹
۲۸	بیش	ـ	مہند	درچہارم گرم وخشک ۴۷۰	مہند کشمیری قسم پنجم بیش یافتہ می شود
۲۹	بنج	بجر بنگ (ھ)	بازربنگ	سرد وخشک	
۳۰	بھنگرہ	بھنگرہ (ھ)	بھنگرہ	ـ	دریں جا قسم سوم یافتہ می شود ضعیف العمل است ۴۷۱
۳۱	تشمیزج	چاکسو (ف) ۴۷۲	اندرناح	گرم وخشک ۲	

۴۶۸ طبعیت اش گرم وخشک در درجۂ سوم۔ گیاہے است کہ بر درخت حنا پیچیدہ می باشد برگش مشابہ برگ تنبول می باشد ؛

۴۶۹ بقول صاحب مخزن الادویہ گیاہے است کہ یک بالشت یا قدرے زیادہ بلند باشد شاخہائش بسیار باریک۔ درصورت ہم شکل برگہائے حنا۔ الا اینکہ در سفل برگہائش کشادہ وبہر دو جانب گوشہ دار باشند (ص ۱۹۲) ؛

۴۷۰ ایں رائے حکماء یونان است لیکن اطباء ہند خلاف ایں رائے دارند۔ نزد ایشاں طبعیت اش در درجۂ چہارم بغایت سرد است۔ وقول مؤخر الذکر راجح است زیرا کہ ہمیں مختار صاحب مخزن الادویہ است (ص ۲۰۵) ؛

۴۷۱ یعنی مائل بہ سیاہی وبقیہ از دو قسمش یک زرد باشد دیگر سفید وماہیت اش ایں است کہ گیاہے باشد مقدار یک گز طویل وبرگہائش ہم شکل برگ انار باشد۔ در ذائقہ قدرے تلخ وتیز۔ (ص ۲۰۱) ؛

۴۷۲ صحیح ایں است کہ "چاکسو" لفظ ہندی است و در لغت فارسی چشمک و چشوم است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۳۲	تنباکو	تماکو (ھ)	تماکو	گرم وخشک ۳	در بربہ داری پر قوت می باشد[۴۷۳]
۳۳	-	-	پہتر	گرم وخشک	ہنود آں را در پوزش بکار می آرند ہمیشہ سبز می باشد
۳۴	-	اشٹابری (ھ)	رنگ راچ	-	بیخ آں را مردماں جوشانیدہ بدل چای می نوشند دافع ریاح است گویند قسمے از ابوخلساء است۔
۳۵	خنجاث	-	ہاپت داں لدر	[۴۷۴]	
۳۶	سعد	موتھ (ھ)	بہٹہ موست	در آخر دوم گرم وخشک[۴۷۵]	
۳۷	جنطیانا	پکھان بید (ھ)	ردبل	گرم وخشک در اول سوم	
۳۸	جوزماثل	دھتورہ	دتر	در اول چہارم سرد وخشک[۴۷۶]	
۳۹	حب النیل	زرکے (ھ)	تخم عشق پیچاں	در سوم گرم وخشک[۴۷۷]	
۴۰	-	-	نیلہ کھرن	-	
۴۱	حرمل	سپند	اسپند	گرم وخشک[۴۷۸]	

(مسلسل) ماہیت اش بقول صاحب "مخزن" دانہ است مقدار یہی دانہ مثلث بہ شکل و مائل بہ سیاہی (ص ۲۱۲)؛ [۴۷۳] نام دہے است در کشمیر متصل؛

[۴۷۴] گرم وخشک در درجۂ دوم؛

[۴۷۵] سُعد بضم سین مصنف مخزن الادویہ در آخر دوم فقط خشک قرار دادہ است (ص ۴۰۳)؛ [۴۷۶] مخزن الادویہ صفحہ ۳۵۵ - اما صاحبش "در وسط خشکی قریب باعتدال است" اضافہ نمود؛ [۴۷۷] ماہیت اش دانہ گیاہے است مشابہ بہ لبلاب۔ شاخہائش بغایت باریک و برگ سبز؛ [۴۷۸] اما در درجۂ دوم خشک می باشد۔ تلفظ اش "حُرمُل" بضم حا و سکون ر فتح میم و سکون لام است (ص ۲۸۱)؛

نمبر	دوا	فارسی و ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۲	حجر الصخر	گل سنگ (ف)	پل مانز	سرد و خشک	۴۷۹
۴۳	خسک	گوکھرو (ھ)	مٹر کنڈ	گرم و خشک بدرجہ اول	
۴۴	حصرم	غورہ (ف)	غورہ	سرد و خشک ۲ ۴۸۰	
۴۵	حلتیت	ہنگ (ھ) ۴۸۱	ینگہ	گرم و خشک ۳	
۴۶	حلفا	پیبزر (ھ) ۴۸۲	بُدرُ	گرم و خشک در اول	بوریا می بافند
۴۷	خبہ	خاکشے (ف)	ژرہ ٹرچہ بال	اول دوم گرم ۴۸۳	
۴۸	خربق اسود ۴۸۴	کنگی (ھ)	مار زہر	آخر سوم گرم و خشک	

۴۷۹ چیزے است بر سنگہائے نمناک می روید۔ رنگش سبز مائل بہ سفیدی است۔ اگر مالیدہ شود مشابہ بہ رنگ حنا گردد (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۸۳ و ۲۸۴)؛

۴۸۰ در اوّل درجۂ دوم سرد و بآخر ہمیں درجہ خشک۔ (ایضاً صفحہ ۲۸۶)؛

۴۸۱ درست "ہینگ" است۔ نام انگلیسی (ASAFOETIDA) است۔ صاحب مخزن الادویہ ڈاکٹری پیداوار افغانستان و پنجاب و ایران و ترکستان قرار دادہ است

۴۸۲ صحیح این است کہ "پیبزر" لفظ فارسی است۔ بقول صاحب مخزن الادویہ وجہ تسمیہ اش این است کہ دارائے مزبور در موضع حلیفہ کہ نزد مکہ معظمہ است بکثرت می روید (صفحہ ۲۹۲)؛ ۴۸۳ طبیعت نوع صغیرش در اوّل درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل تر و نوع کبیرش در آخر درجۂ دوم گرم است (۳۰۶)؛

۴۸۴ قسم دوم سفید می باشد۔ نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش بیخ گیاہے است۔ برگہائش ہم شکل بار تنگ است۔ گلش سرخ و ساقش در حجم بقدر چہار انگشت تاب دادہ باشد۔ (ص ۳۰۷)؛

کیفیت	طبیعت	کشمیری	فارسی و ہندی	دوا	نمبر شمار
	در وسط سوم گرم و خشک	زوہ نبر	-	خربق ابیض	۴۹
بر تنہ نجنم نکون میشود	سرد و خشک[۴۸۵]	قسمے از اپلچ	-	خرقطان	۵۰
	آخر دوم گرم و خشک	اربنٹھ	بیدانجیر (ف)	خروع	۵۱
بستانی دو قسم بری یک قسم	سرد و خشک بدرجہ دوم	خشخاش	خشخاش	خشخاش	۵۲
	سرد و تر در ۲	سنزہ پوش	خطمی (ف)	خطمی	۵۳
در پرگنہ گوبیز بسیار می روید	گرم و خشک در ۳	مرن	دُرمنہ	شیح	۵۴
	گرم و تر[۴۸۷]	پترہ کانگل	[۴۸۶]	شقاقل	۵۵
	آخر دوم گرم و خشک	آدلن	[۴۸۸]	دبق	۵۶
	مایل بہ سردی	درمن	-	دُوب[۴۸۹]	۵۷
	گرم و خشک ۳	ہپت زیور	-	دوقس	۵۸

[۴۸۵] مع قبض۔ و بعض اطباء گرم و خشک قرار دادہ اند۔ (ص ۳۱۰) ؛

[۴۸۶] در ہندی ستنانی[۱] و سوالی[۲] و دودھالی[۳] و ستنادر[۴] گویند (ص ۴۴۵) ؛

[۴۸۷] گرم در درجۂ اوّل و تر در درجۂ دوم (ایضاً) ؛

[۴۸۸] فارسی "موبزک عسلی" ؛

[۴۸۹] دوپ بضم دال و سکون واؤ و پ لغت ہندی است و در فارسی او را "مرغ". بفتح میم و سکون راء و غین می گویند (۳۴۳) ؛

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۵۹	راتیانج [۴۹۰]	گندہ بہروزہ (ھ)	رُب کلم	آخر سوم گرم و خشک	
۶۰	راوند [۴۹۱]	-	پنبہ ژالن	اول دوم گرم و خشک	برگ آن را بباس آنکہ کشمیری یمہ ہاک گویند
۶۱	سورنجان [۴۹۲]	بر بری (ھ)	یورکم منڈ	گرم و خشک	
۶۲	شاہترج	پت پاپڑہ (ھ) [۴۹۳]	شہتر	گرم و خشک بدرجہ دوم [۴۹۴]	مرکب القوی
۶۳	شبت	سوبہ (ھ)	سوی	ایضاً [۴۹۵]	دالان خورد تخم آن
۶۴	شجرۂ ابی مالک	-	ببہ کریس	آخر دوم گرم و خشک	پوشاک از آن می شویند ماہیت آن موافق کتاب نیست
۶۵	شوکران [۴۹۶]	-	سور کچھ	در چہارم در سوم خشک	
۶۶	شونیز	کلونجی	سیاہ دانہ	گرم و خشک ۳	
۶۷	شبرم	گاؤکشک (ف)	دُرہمہ	در آخر دوم گرم و خشک [۴۹۷]	

۴۹۰ (RESINA) ؛

۴۹۱ (RHUBARB ROOT) - بقول ڈاکٹر غلام جیلانی مصنف مخزن الادویہ ڈاکٹری راوند لفظ سنسکرتی است و نام فارسی آنش "ریوند" است (صفحہ ۱۴۴۵) ۔

۴۹۲ (COLECHICUM)

۴۹۳ "دکت پاپڑہ" نیز می گویند ۔ (مخزن الادویہ اردو جلد اول صفحہ ۴۳۶)

۴۹۴ لیکن صاحب "مخزن" بر ذکر "خشک" اکتفا نمودہ است ؛

۴۹۵ در آخر درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک و بعض گفتہ کہ "شبت تر" گرم در درجۂ اول و "شبت خشک" گرم در اول درجۂ اول است ۔ (ص ۴۳۹)

۴۹۶ (HEMLOCK)

۴۹۷ (بر صفحۂ آیندہ باید دید)

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۶۸	طحلب	سِوال[۴۹۸]	منگال وھل	سرد و تر بدرجہ ۲	
۶۹	عاقرقرحا[۴۹۹]	آکرکرا (ہ)	عاقر قرہ	آخر ۳ گرم و خشک	شجرۂ آں طبر خوں است، از گل مرگ یافتہ می شود.
۷۰	عسل النحل	شہد (ف)	ماچھ	در ۲ گرم و خشک[۵۰۰]	
۷۱	قطران[۵۰۱]	زفت (ف)	رِکلم	آخر ۳ گرم و خشک	
۷۲	فُوَہ	مُجیٹھ (ہ)	مزریٹ	درسوم گرم و خشک	ہمگی برکریوۂ پانپور و کریوۂ ناگام زرع می شود
۷۳	قرطم	تخم معصفر	کوسم بیال	گرم و خشک[۵۰۲] در ۲	

۴۹۷؎ و بقول صاحب مخزن در درجۂ سوم گرم و در درجۂ اوّل خشک است بشیرش تا آخر درجۂ چہارم گرم و خشک نوشتہ اند ؛ (۴۳۹)

۴۹۸؎ "سِوال" در ہندی می گویند و در فارسی نامش "چام تواب" است (مخزن الادویہ جلد دوم صفحہ ۸) ؛

۴۹۹؎ (PYRETHRUM ROOT) ؛

۵۰۰؎ صاحب مخزن الادویہ اُردو "متعلق طبیعت اش تفصیل دارد و آں ایں است کہ شہد تازہ در درجۂ دوم گرم و درجۂ اوّل خشک است و خاصیت کہنہ اش در اوّل درجۂ سوم گرم و در درجۂ دوم خشک است (۲۳)

۵۰۱؎ (TAR)

۵۰۲؎ صاحب مخزن الادویہ جلد دوم بر ذکر خشک اکتفا نمودہ است (ص ۸۷)

نمبر شمار	نام دوا	یونانی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۷۴	قسط	کوشنہ (ف)	کوٹھہ	گرم وخشک درسوم	
۷۵	قصب	نے (ف)	نَڑ	سرد وخشک	
۷۶	قصب الذریرہ [۵۰۳]	چراہتہ (ھ)	چرایت	آخر دوم گرم وخشک	
۷۷	قراسیون	—	تزپر	ایضاً	
۷۸	قطن [۵۰۴]	بنولہ (ھ)	ٹٹو	سرد وخشک در دوم	
۷۹	قنب [۵۰۵]	بھنگ (ھ)	بنگہ	سرد وخشک	
۸۰	قبصلوم	[۵۰۶]	پھل گاسہ	درسوم گرم وخشک	
۸۱	کالاکوٹ [۵۰۷]	شب افروز (ف)	تیلہ واذن	درجبال شاخہ می باشد	
۸۲	کچنار	کچنار (ھ)	کچنال	دردوم سرد وخشک	درجبال دچھنہ وکھاورہ می باشد
۸۳	کرفس	[۵۰۸]	یکھہ زبر	دراوّل دوم گرم وخشک	
۸۴	کشوث	—	قسم دوم کوکلہ پاٹ	دراوّل گرم وخشک	

[۵۰۳] (CHIRETTA)

[۵۰۴] (COTTON)

[۵۰۵] HEMP

[۵۰۶] (فارسی) برنجاسف (ہندی) گندنا

[۵۰۷] لغت ہندی است۔ درفارسی اورا "سیاہ گی" می گویند

[۵۰۸] آجمود (ہندی)

نمبر شمار	نام دوا	یونانی/ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸۵	لاغیہ	-	کاچرن	آخر سوم گرم وخشک	
۸۶	لبلاب	-	عشق پیچان	در دوم سرد وخشک	
۸۷	لسان الثور	سنگا ہولی (ھ)	گاؤزبان	در دوم گرم وتر	باگاؤزبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض محققاں آں را اسم بے مسمی دانند
۸۸	لسان الحمل	بارتنگ (ف)	گلہ	سرد وخشک در ۲	
۸۹	ماذریون				
۹۰	مامیران	ممیری (ھ)	مامیران	گرم وخشک	در یلاق لارحی روید۔ ضعیف العمل است
۹۱	موصلے	موسلی	لڈر مول	در دوم گرم وخشک	در پہاڑ دچھنہ یافتہ میشود
۹۲	نان خواہ [۵۰۹]	جوین	جاوند	در اول درجہ گرم و خشک	
۹۳	نیلوفر	نیلوفر	بنبہ پوش	در درجہ دوم سرد وتر	
۹۴	وج	بجہ (ھ) [۵۱۰]	وی	گرم وخشک بدرجہ دوم	
۹۵	ہربی [۵۱۱]	ہرلی	ہریب	گرم وخشک بدرجہ سوم	

۵۰۹ھ (AJWAN)

۵۱۰ھ بچھ

۵۱۱ھ "ہربی" بفتحۂ ہا وسکون رائے مہملہ وکسرۂ بائے موحدہ وسکون یا لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع ممودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید۔ طبیعت آں گرم وخشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است۔

بقولات کشمیر (کشمیر کی سبزیاں)

نمبر شمار	نام سبزی ہا[512] بزبان یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱	اسفاناخ	پالک (ھ)	پالک	سرد و تر	بدرجۂ دوم[513]	
۲	اطریفلین	-	ژکل	سرد و تر	بدرجۂ ۲	
۳	بقلۂ یمانی	چولائی (ھ)	لُہ	سرد و تر	بدرجۂ ۲	
۴	بقلۂ حامضہ	ساگ چوک (ھ)[514]	چکہ لڈر	سرد و خشک	بدرجۂ اول[515]	
۵	بقلۃ الحمقاء	[516]	نونر	سرد و تر	بدرجۂ سوم	
۶	حلبہ	میتھی (ھ)	میتھ	گرم و خشک	بدرجۂ دوم	
۷	حرشف[517]	کنکر (ف)	کرژہ	گرم و خشک	در اول	
۸	حماض	چوکا (ھ)[518]	ابج	سرد و خشک	در اول	
۹	خبازی	سونچل (ھ)	سوچل	سرد و تر	[519]	
۱۰	خس	کاہو (ف)	کاہو	سرد و تر	-	

[512] مراد از سبزی ہا ادویہ است کہ بہ طب یونانی مستعمل می شود :

[513] و صاحب "مخزن الادویہ اردو" او را سرد و تر در آخر درجۂ اول نوشتہ است (ص ۹۳)

[514] درست "ساگ چوکا" است :

[515] مطابق تحقیق "مخزن الادویہ" در درجۂ دوم سرد و خشک است و نزد بعض در درجۂ اول (ص ۱۸۰) :

[516] ہندی "خلفہ" :

[517] بقول صاحب "مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۷۸ تلفظ اش حرشف بفتحہ حا و سکون را و فتح شین معجمہ و سکون فا است :

[518] در فارسی "ترشہ" می گویند : [519] (برصفحہ آئندہ) :

نمبر شمار	نام سبزی ہا بزبان یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱۱	حندبلی	-	پوشہ ہند	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۱۲	سلق	چقندر (ف)	چقندر	معتدل	مرکب القوی[520]	
۱۳	فطر[521]	کچو (ھ)	کنہ گبھج	سرد و تر	در دوم	
۱۴	قطف	بتھوا (ھ)	دستہ ہاک	سرد و تر[522]	در دوم	
۱۵	قنابری[523]	موش دندان (ف)	وپل ہاک	گرم در اوّل	خشک در دوم	خودرو در کوہستان
۱۶	قنبیط[524]	گوبھی (ھ)	گوپی ہاک	گرم و خشک	در اوّل	
۱۷	کراث[525]	گندنا (ف)	رو ہن ہاک	در سوم خشک	در دوم گرم	برّی و بستانی می باشد۔

۵۱۹ ؎ طبیعت اش در درجۂ اوّل سرد و تر است۔ و بعض گفتہ در وسط درجۂ دوم۔ و بعض اورا در سردی و گرمی معتدل می دانند۔

۵۲۰ ؎ مع حرارت در درجۂ اوّل (مخزن صفحہ ۱۲۴)

۵۲۱ ؎ بکسر فا (و بضم نیز آمدہ است) و طائے ساکنہ و رائے مہملہ لغت عربی است در فارسی سمارو غ و در ہندی "پھیپن چتر" می گویند (۶۴)

۵۲۲ ؎ طبیعت اش گرم در درجۂ دوم و تر در درجۂ اوّل است (مخزن ص ۱۰۱)

۵۲۳ ؎ بضم قاف و فتح نون مشدّدہ و الف و فتح بائے موحدہ و رائے مہملہ و الف مقصورہ لغت عربی و نزد بعض لغت نبطی است بفارسی اورا "ترند" می گویند۔ (صفحہ ۱۰۹)

۵۲۴ ؎ بضم قاف و فتحہ نون مشددہ و کسرہ بائے موحدہ و سکون یاء تحتانی و طائے مہملہ۔ در فارسی کلم و در رومی "کلم گرد" می گویند۔ (صفحہ ۱۱۱) ؎

۵۲۵ ؎ بضم کاف و فتح را و الف و ثاء مثلثہ لغت عربی است۔ در فارسی و ہندی "گندنا" می گویند (صفحہ ۱۳۲) ؎

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا هندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجه	کیفیت
۱۸	کرنب ۵۲۶	کلم (ه)	کرم هاک	در اول گرم	در دوم خشک	مردمان این جا تمام سال می خورند
۱۹	کمأت ۵۲۷	کهبنی (ه)	هنڈه	سرد و تر	در دوم	بعضے غیر ماکول
۲۰	هندبا ۵۲۸	کاسنی (ف)	دار هند	سرد و تر	در دوم	
۲۱	هندبائی بری	کاسنی دشتی (ف)	سازه هند	سرد و خشک ۵۲۹	بدرجهٔ دوم	
۲۲		ڈرکرک (ه)	دوده هاک	سرد و خشک	بدرجهٔ دوم	
۲۳			پمه هاک			
۲۴			ڈبڈ			
۲۵			وٹهه کرم			
۲۶			دانده هاک			
۲۷			ٹهبر هاک			
۲۸			بزن هاک			
۲۹			چهتر هاک			
۳۰			چونچیر			

۵۲۶ بضم کاف و را و ضمهٔ نون و سکون با معرب کرم فارسی است و کلم نیز آمده است ۞

۵۲۷ بفتح کاف و سکون میم و فتح همزه و تا ۞

۵۲۸ بکسر ها و سکون نون و کسرهٔ دال مهمله و فتح بائے موحده و الف (ص ۲۶۴)

۵۲۹ بقول مخزن الادویه طبیعت اش در آخر درجهٔ اول سرد و خشک است (ص ۲۶۵)

توابل کشمیری[۵۳۰]

کیفیت	مقدار درجہ	طبیعت	کشمیری	فارسی یا ہندی	یونانی و عربی	نمبر
بغایت خوشبو برائی تحفہ باطراف می روند	در اول خشک	در دوم گرم	کونگ	کیسر (ھ)	زعفران	۱
	در سوم	گرم و خشک[۵۳۱]	زیور	زیرہ (ھ)	کمون	۲
	در دوم	سرد و خشک	دانی وال	دھنیا (ھ)	کزبرہ[۵۳۲]	۳
قسم دوم آں را گنڈہ پران می گویند	در سوم	گرم و خشک	پران	پیاز	بصل	۴
	در سوم	گرم و خشک	آرہ بزن	[۵۳۳]	اسقیل	۵
ماہیت موافق کتاب ندارد	ایضاً	ایضاً	مرزہ ذگن	لال مرچ (ھ)	فلفل السودان[۵۳۴]	۶

[۵۳۰] توابل بالفتح داروہا خلاط کہ در طعام کنند (شمس اللغات فارسی)

[۵۳۱] بقول صاحب مخزن گرم در درجۂ دوم و خشک در درجۂ سوم است۔

[۵۳۲] کزبرہ بضم کاف و سکون زاء و ضمۂ بائے موحدہ و فتح رائے مہملہ و با و الف در آخرش و بفتح کاف نیز آمدہ است۔

[۵۳۳] در فارسی "پیاز دشتی" و "پیاز موش" نیز گویند زیرا کہ قاتل موش است۔ بہندی نامش کانڈھ و کنڈی است و لفظ انگلیسی (SQUILL) است۔ (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۹۷ و مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۳۵۵)

[۵۳۴] "فلفل السوڈان"۔ بنا بر قول صاحب مخزن الادویہ اردو جلد دوم صفحہ ۶۸ منبتش بلاد حبشہ و سوڈان است۔

نمبر	یونانی وعربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۷	فلفل الماء	-	کربر	ایضاً	در دوم	در سالن ہا استعمال کنند[۵۳۵]
۸	صعتر	ساتر (ھ)	آدند	ایضاً	ایضاً	ماہیت آن موافق[۵۳۹] کتاب نیست شاید اسم بے مسمی باشد

ریاحین کشمیر

نمبر	یونانی وعربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادروج	تلسی جنگلی (ھ)	دن ببر	گرم وخشک	در دوم	
۲	ریحان	نیازبو (ف)	ببر	ایضاً	در اوّل	
۳	شاہسفرم[۵۳۷]	تلسی (ھ)	تلسی	ایضاً	ایضاً	
۴	فرنج مشک	رام تلسی (ھ)	دنہ	ایضاً	درسوم	
۵	حاشا	-	دن پدنہ	ایضاً	در دوم	
۶	فودنج[۵۳۸]	پودینہ نہری (ف)	پدنہ	گرم وخشک	در دوم	
۷	نعناع	پودینہ باغی (ف)	پدنہ	ایضاً[۵۳۹]	ایضاً	
۸	سیسبنر		قسم دوم دنہ	ایضاً	درسوم	

۵۳۵ ادام ہا۔ ۵۳۶ برگ گیاہ است کہ بدو قسم باشد یکے بستانی یا بری و دیگر کوہی۔ برگ اوّل الذکر مدور و ثانی الذکر عریض و طویل باشد جسمش نازک و سیاہ رنگ۔ صفحہ ۲۶۲)

۵۳۷ قسمے از ریحان یا نیازبو است و شاید ہمیں حسن او را قسمے جدا فہمیدہ است (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۳۶۷)۔ ۵۳۸ فودنج بضم فا و سکون واو معرب "پودینہ" یا "پودینک" فارسی است۔ ہمچنیں در زبان مزبور بجائے دال بتائے منقوطہ "فوتنج" نیز آمدہ است (مخزن جلد دوم ص۔

۵۳۹ در آخر درجہ دوم گرم وخشک مع رطوبت فضلیہ (۲۴۷)۔

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت

اقراع و افجال کشمیر [۵۴۰]

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادنجان	:	وانگن رک	گرم و خشک		
۲	بادنجان رومی		رُوِد وانگن رک			در باغ و بستان ہا خود بخود می روید
۳	قرع خراسانی		آل	سرد و تر		
۴	قرع کشمیری		کاشر آل	ایضاً		
۵	قرع فرنگی		فرہنگ آل	ایضاً		
۶	قرع مشہدی		مشاد آل	ایضاً		
۷	قرع کدمیہ		کابل آل	ایضاً		
۸	قثاء الحمار		کربلہ [۵۴۱]	گرم و خشک		
۹	طربلا		طربلہ	ایضاً		
۱۰	خیار و قثاء [۵۴۲]		لار	سرد و تر		
۱۱	بطیخ یعنی خربوزہ		خربوزہ	گرم و تر		

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱۲	بطیخ ہندی	ہندہ وند	سرد و تر
۱۳	شلغم	گوگج	گرم و تر
۱۴	فجل	موج	گرم و تر
۱۵	جزر	گازر	ایضاً
۱۶	شوندر	فرنگ ہاک	ایضاً
۱۷	آلوی فرنگی	آلو	ایضاً

گلزار کشمیر [۵۴۳]

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	ورد احمر	گلاب	سرد و خشک

۵۴۰؎ اقراع جمع قرع بالفتح کدو و افجال جمع فجل بالضم "ترب" کہ بہندی مُولی گویند۔ (شمس اللغات فارسی) ؛ ۵۴۱؎ درست "حنظل" است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر خطا است ۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۴۸۷ (COLOCYNTH) ؛ ۵۴۲؎ قثاء بہندی "ککڑی" را گویند حقیقت ایں است کہ ککڑی در ملک کشمیر یافت نمی شود ۔ شاید کہ حسن قثاء و خیار را مرادف یک دیگر شمردہ است ؛ ۵۴۳؎ یعنی گل ہائے سرزمین کشمیر ؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت	نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۲	وردِ احمر بری	زنگہ ول	سرد وخشک	۲۰	ارغوان	ارغوان	گرم باعتدال
۳	وردِ ابیض	مسول	سرد وخشک	۲۱	سوسن	سوسن	گرم وخشک
۴	وردِ اصفر	زرد ول	ایضاً	۲۲	سوسن آزاد	زنبق	ایضاً
۵	نسرین	آرہ ول	گرم وخشک	۲۳	بلاطینی	پرانک	ایضاً
۶	یاسمین	یہی آسمان	ایضاً	۲۴	آذریون	گل آفتاب	ایضاً
۷	ظیان	یہی	گرم وخشک	۲۵		گل آفتاب	ایضاً
۸	نازبو	خبری	ایضاً	۲۶		خطای (چند اقسام)	
۹	شقایق	گلالہ	ایضاً	۲۷		شب بو	
۱۰	جعفری	جافر	ایضاً	۲۸		زن دُور	
۱۱	عباسی	اباس	ایضاً	۲۹		گل اشرفی	
۱۲	احمر بیض	کوسم پوش	٭٭٭ ایضاً	۳۰		شب تاب	
۱۳	خطمی چند قسم	سنزہ پوش	سرد وتر	۳۱		گل عنبرین	
۱۴	گل داؤد	گل داؤد	گرم وخشک	۳۲		گل فرنگ	
۱۵	گل مہندی	مانز پوش	گرم وتر	۳۳		نسترن	
۱۶	کلہار	پمپوش	سرد وتر	۳۴		مرجان	
۱۷	سنبل فارسی	سنبل	-	۳۵		نافرمان	
۱۸	ابرون	ہمیشہ بہار چند قسم	گرم وخشک	۳۶		گل یازفند	
۱۹	نرجس	یمبرزل	ایضاً	۳۷		سونہری	

٭٭٭ قسم بری گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم۔ وقسم بستانیش گرم در درجۂ دوم وخشک در درجۂ اول۔ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۷۹۔

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۳۸		الیگزنڈر	
۳۹		مخملے	
۴۰		نبلہ کنٹ	
۴۱		لجالُو	
۴۲		اچھہ پوش	
۴۳		گل چین	
۴۴		لالہ ہزارہ	
۴۵		گلاب انگریزی	
۴۶		سدا گلاب	
۴۷		گل رعنا	
۴۸		وربینا	
۴۹		پٹونیا	
۵۰		لڈر	

اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۱	ابہل	رِبي	لایق تعمیر
۲	عرعر	پوسنتل	قابل تعمیر
۳	سرو	سرو	
۴	دیودار	دیوہ دار	لایق تعمیر
۵	بقس یعنی شمشاد	ڈیل	ایضاً

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۶	صنوبر	-	ہشت قسم
۷	کچھل	بار	سنگل
۸	پتون	بُدن	راہل
۹	لشہ بار		اشجار بالاہمیشہ بہار اند
۱۰	عَور	برزج	پوست آں توز
۱۱	-	مویل	میوۂ آں تفہ
۱۲	-	ہان	ثمرآں چارپا خورند
۱۳	-	براری	چران
۱۴	شبطان	ارکھور	-
۱۵		املوک	
۱۶		کنزل	

اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۱	خلاف	بید	وِیر
۲	خلاف بلخی	بید مشک	بید مشک
۳	بید مُولہ	ربیں	گیرد
۴	صفصاف	بید سیاہ	برن
۵	بید مجنون	بید مجنون	مشکہ ویر
۶	دردار	سفیدار	پھرس

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری	نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۷	دلب	چنار	بون	۸	-	پشه خانه	برمج

اثمار کشمیر

نمبر شمار	یونانی	هندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	تفاح	سیب	انبرژ دنٹ	گرم و تر	باطراف برای تجارت و ارمغان می برند اقسام سیب زیاده از ۴۷ قسم در باغات و جنگل ها ترش و عفص و تفه و میخوش می باشند ؛
۲	زعرور	۵۴۵	-	سرد و خشک	
۳	کمثری	ناشپاتی	ناک ٹنگه	در دوم تر	برای تحفه و تجارت باطراف می برند
۴	کمثری حامض	-	سرکه ٹنگ	سرد و خشک	
۵	کمثری بری	-	ٹانچه	ایضاً	باقسام بسیار در میدان ها و کریوه ها می باشند
۶	کمثری جبلی	-	ده ٹانچه	ایضاً	در کوه و کریوه ها بسیار قسم می باشد
۷	خوخ	آڑو (ه)	ژنن	سرد و تر در ۲	
۸	مشمش	زرد آلو	ژیر	ایضاً	خوبانی شیرین مغز می باشند غیر آن تلخ دانه۔
۹	فرصاد	توت (ف)	تُل	گرم و تر	سه قسم پیوندی است غیر آن جنگلی۔
۱۰	توت شامی	.	شاه تُل	سرد و تر	
۱۱	عنب	انگور (ف)	دچه	گرم و تر	۱۹ قسم شمرده اند۔ ازاں جمله اعلیٰ قسم کشمش حسینی صاحبی مسکه گرم گاهی است که بطور ارمغان باطراف می برند۔ راجه رنبیر سنگھ انگور ولایتی الحال غرس نمود ۱۲

۵۴۵ بالفتح نوعے از میوه است (شمس اللغات فارسی)۔

نمبر شمار	یونانی	ھندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱۲	اُجاص	آلوچہ (ف)	آر	سرد و تر	باقسام بسیار دریں جا موجود است ۱۲
۱۳	شاہ لوچ	آلوچہ	آشہ آلوچ	ایضاً	قسمے از اُجاص۔
۱۴			بنزہ	ایضاً	
۱۵			گرد آلو	ایضاً	
۱۶	قراصیا	آلو بالو (ف)	گلاس	گرم و تر ۲	سہ قسم می باشد۔ شیریں و میخوش و ترش
۱۷	آلوچہ سلطانی	آلوچہ (ف)	اَدپلح	گرم و تر	بسیار ترش می باشد
۱۸	لوز۔	بادام (ف)	بادم	سرد و خشک مرکب القوی	
۱۹	عناب	عناب (ف)	برِی	معتدل	دریں جا اعلیٰ قسم پیدا نہ می شود
۲۰	تین	انجیر (ف)	انجیر	گرم و تر	درخت آں بالیدہ می شود و ثمر نمی دہد
۲۱	فستق	پستہ (ف)	پستہ	گرم و خشک	ہمگی یک درخت در نادہ پودہ موجود است
۲۲	بندق	فندق (ف)	ورن	ایضاً	
۲۳	میبن	ـ	رنگہ	سرد و خشک	میوۂ جنگلی عفص قسمی است از زعرور
۲۴	جوز	اخروٹ (ھ)	ڈُون	گرم و خشک	
۲۵	رمّان	انار ف	دان	سرد و تر از اول درجہ	سہ قسم می باشد شیریں۔ میخوش۔ عفص
۲۶	سفرجل	بہی (ف)	بم ژُونٹ	ایضاً	دو قسم می باشد شیریں و ترش
۲۷	ـ	ـ	کل مانچ	ایضاً	میوۂ جنگلی میخوش در لغات طلب یافتہ نہ شد
۲۸	عُلیق	ـ	چھانچ	سرد و خشک باقبض	دو قسم می باشد جنگلی
۲۹	انبر بار لیس	زرشک (ف)	کادہ دچھ	سرد و خشک	قسمی است از زرشک چنداں پر قوت نمی باشد

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۰	کنار دشتی		بارہ	سرد وخشک	
۳۱			بابر	ایضاً	قسمے از کنار دشتی
۳۲	عبیرا		گانہ	ایضاً	میوۂ جنگلی مینخوش

غلات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	شلتوک	شالی	داݨ	معتدل و مرکب القوی گرم در اول یابس در دوم	دریں ملک شالی بافراط پیدا می شود اقسام آں ۹۶ قسم شمردہ اند از اں جملہ پنج قسم افضل شمردہ اند۔ کنو از موضع انزن پانزن۔ کاٹھہ چھان از موضع رین۔ از موضع قصبۂ لار۔ گودہ کرہن از موضع سالور۔ مشکل از موضع تیل بل کہ برنج آنہا بغایت ملایم وشیریں می شد
۲	حنطہ	گیہوں	کنک	گرم وتر ۲	چنداں بالیدہ وشیریں نمی باشد
۳	شعیر	جو (ف)	وشکہ	سرد وخشک ۲	دو قسم پیدا می شود
۴	خندروس	ذرۂ مکہ (ف)	مکائی	خشک در دوم معتدل الحرارت	
۵	دخن	کنگنی (ھ)	پنگہ	سرد وخشک	
۶	جاورس	چینا (ھ)	شالو	ایضاً	
۷	حماحم	سیبول (ھ)	گنہار	ایضاً	قسمے است از بستان افروز۔ ماہیت موافق کتاب نیست

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸	حب القلت	سرجومک (ف)	کورتھ	گرم و خشک	
۹	باقلا	..	باگلہ	سرد و خشک ۲	
۱۰	حمص	نخود (ف)	چنہ	گرم و تر	
۱۱	سنگارہ ۵۴۶	سنگاڑہ (ھ)	گار	ایضاً	مغز سنگارہ مردم غربا در علاقہ بانڈی پور و حاجن و سوپور بلکہ در تمام علاقہ پائین آش کردہ می خورند۔
۱۲	شیلج	۔	گدُر	ایضاً	
۱۳	۔	۔	شوت	سرد و خشک	
۱۴	عدس	مسور (ھ)	موُثرُ		
۱۵	کرسنہ	مٹر (ھ)	کرہ	گرم و خشک ۲	
۱۶	لوبیا	لوبیا (ھ)	رازہ مہہ	گرم و تر ۲	چہار قسم می باشد اول سرخ۔ سفید آں را راز مہہ می گویند۔ دوم خال دار آں را پیغمبری می گویند۔ سوم خاکی رنگ آں را موٗٹھ می گویند۔ چہارم سیاہ آں را وار موٗٹھ می گویند۔
۱۷	ماش	موٗنگ (ھ)	موٗنگ	معتدل مائل بہ خشکی	دو قسم می باشد یکے مونگ دوم ماش سیاہ۔
۱۸	۔	ترنبہ (ھ)	ترنبہ	۔	از لغات طبّی یافتہ نہ شد

۵۴۶ فرق این است کہ سنگارہٗ کشمیر بمقابلہٗ سنگارہٗ ہند و پنجاب بسیار خورد می شود؛

حبوبات متذکرہ کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	حرف بابلی	سرشف	تیلہ گوگلو	گرم وتر ۲	در کتک کاشت می شود
۲	حرف ابیض	سرشوں (ھ)	سنزر	گرم وخشک ۳	در ماہ پوہ تا چہتر کاشت می کنند۔
۳	جرجیر	ترسرا (ھ)	تارہ تیر	ایضاً	
۴	حرف	ہلم (ھ)	ہالن	ایضاً	
۵	خردل	رائی (ھ)	آسُر	ایضاً	
۶	حرف مشرقی	تارا میرا	تارا زو	ایضاً	
۷	سمسم	کنجد	تیل	گرم وتر	
۸	کتان	السی	الش	سرد وخشک	
۹	تخم شلغم		گوگجہ بیال	گرم وتر	
۱۰	تخم کرنب		کرم بیال	گرم وخشک	
۱۱	مغز جوز		ڈون گوجہ	ایضاً	
۱۲	مغز زرد آلو		ژیرہ کھال	ایضاً	

طیور کشمیر

طیور بری

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	بازے	بازہ	
۲	باشق	باشہ	
۳	ببغا	طوطہ	
۴	بلبل	کستور	
۵	چغد۔ بوم (ف)	رانہ منگل	
۶	حبارا	حداۃ	
۷	جرح	نیلہ کراش	
۸	حداۃ	گانٹھ	
۹	حمام۔ کبوتر	کوتر	
۱۰	حواصل	دودھ براگ	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱۱	خطاف	کنج	
۱۲	خفاش	راتہ کربل	
۱۳	قبج	ککو	
۱۴	دجاج	کوکر	
۱۵	دراج	تیتر	
۱۶	ذمج	واریُل	
۱۷	شجرزر	ہاگور	
۱۸	مالک الحزین	بوتیمار	
۱۹	صفراغون	کُلہ ٹونٹ	
۲۰	سودانی	کل ٹھوک	
۲۱	عصفور	چَرَ	
۲۲	عقاب	پٹہ ہار	
۲۳	عقار	برگ	ریشہ آں را کلغی سازند
۲۴	غذاف	کاوِن	
۲۵	غراب	دبوہ کاوُ	
۲۶	فاختہ	کُوکُل	
۲۷	قمری	کُمُر	
۲۸	قنبرہ	بجہ بُل	سہ رنگ میباشند
۲۹	نغُر	جل	
۳۰	نسر	گِرَد	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۳۱	زرزور	دِوَر	
۳۲	سایرہ	سہرہ	
۳۳	شارک	ہار	
۳۴	نذرو	سُونل	
۳۵	ہدہد	ستہ وُت	
۳۶	ہزار داستان	گورہ مکہتر	

طیور آبی

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اوز	آنز	
۲	واق	کورکہو	
۳	شقراق	ہارہ واتج	
۴	زریق	گھاڈہ کاوُ	
۵	مرغ آبی	غالباً پنجاہ قسم خورد و کلان درمیان تالاب ہا می باشند	
۶	بط	بطک	
۷	ماہی	گاڈھ	۱۳ قسم خورد و کلان یافتہ می شود ماہی کلان زیادہ از ۸ آثار نمی باشند

سباع کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اسد	سیہہ	دریں ملک قسم پلنگ موجود است

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۲	دُب	ہپُت	
۳	ذئب	رامہ ہون	
۴	کلب	ہُون	
۵	خنزیر	سُور	
۶	ثعلب	لُہُو	
۷	کلب برّی	شال	
۸	ابن عرس	نُول	
۹	سنور	برارُو	
۱۰	قرد	واندرُ	
۱۱	بُوزینہ	پُنز	
۱۲	گوربہ شغال	یچھہ	
۱۳		لاش	قسمے از گربہ شغال
۱۴		سیہہ برار	ایضاً
۱۵	ثیرزہ	گران	
۱۶	تیرغان	درن	
۱۷	یربوع	وژہ گگرُ	

حشرات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	تنین	اژدہا	در بعضے جبال شاخہ
۲	افعی	گُنس	نیش او کُشندہ
۳	حیّہ	سُرُف	لدغ او کشندہ است
۴	عقرب	بچھو	چندان موذی نیست
۵	اُرضہ	اَتہر	
۶	برغوث	پشو	
۷	فسافس	پَچَر	
۸	قراد	مانکن	
۹	خنفسا	گُوہ کُم	
۱۰	جراد	ہالو	
۱۱	حربا	وٹہ کریکل	
۱۲	نمل	ری	
۱۳	موش	گگرُ	
۱۴	خلد	انہ گگرُ	
۱۵	خراطین	بمہ سیبن	
۱۶	حباحب	زنتش	
۱۷	اربع اربعین	ہت زنگو	
۱۸		پہرد	قسمی از افعی
۱۹		وہ ڈگر	
۲۰		تراہر	
۲۱		بیرہ نُورج	
۲۲		مُہرُو	

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت بفٹ	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت بفٹ	کیفیت
۱۰	گھڑہی ۵۶۰	۱۹	۵۶۱	بہ سبیل سڑک	ایضاً من مقام مان سیہر راہ دیگر در راولپنڈی می رود				
۱۱	مان سیہر ۵۶۲	۱۹	۵۶۳	ازیں جا راہ دیگر جدا می شود	۱۱	مان سیہر	۱۳		
۱۲	ایبٹ آباد	۱۳	۵۶۴ ۲۲۰۰	قصبہ ایبٹ آباد	۱۲	سلہڈ	۱۴		
۱۳	مارگلے	۱۴		عروج بر کوہ	۱۳	ہری پور			
۱۴	ڈونگا گلی	۸	۵۶۵	۵۶۶	۱۴	خانپور			
۱۵	گوڈا گلی	۱۱			۱۵	خیرہ گلی			
۱۶	کوہ مری	۹	۵۶۷	۵۶۸	۱۶	راولپنڈی			
۱۷	راولپنڈی	۴۰			راہ کوہ مری ۔ از سرینگر تا کوہ مری براہ کہاوہ سال تمام جاری می باشد ۔ بار برداری بغیر دشواری می رود ازیں راہ تیاری سڑک شاہی کردہ می شود ۔				
	میزان کل میل	۲۴۹							

مسلسل ۔ ۵۵۸ ۲۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۱)　۵۵۹ ۲۴۵۵ فٹ (ایضاً)

۵۶۰ گڑھی حبیب اللہ خان (ایضاً) ؛　۵۶۱ ۲۶۵۵ فٹ (ایضاً ص مذکور)

۵۶۲ صحیح "مانسہرہ" است ؛　۵۶۳ ۳۵۵۰ فٹ (ایضاً)

۵۶۴ ۴۰۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۰) ؛　۵۶۵ ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً ص ۲۱)

۵۶۶ باز اربست نو، دو محل ییلاق ۔ بر حدود صوبۂ سرحد (پاکستان واقع است) ایضاً

۵۶۷ ۷۰۰۰ (ایضاً)

۵۶۸ یکے از بہترین اقامت گاہ گرمائی پنجاب شمالی است ؛

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت
۱	سرینگر				۸	گڑھی	۱۵		ایضاً
۲	پٹن	۱۷			۹	(ٹنڈالی) ننالی	۱۳		ایضاً
۳	بارہ مولہ	۱۴		برساحل بسیار دریا رفتن است	۱۰	راڑا	۱۳		دریا بطرف جنوب می رود
۴	رام پور	۹	۵۶۹	مندر قدیم دراں جا است	۱۱	چھتر کبلاس	۱۲		
					۱۲	گھالن	۹		دراں جا از جسر متین عبور کردن است
۵	اوڑی	۱۴	۵۷۰	قلعہ خام وچند دوکانات دراں جا است	۱۳	دیول	۹		عروج کوہ نرم نرم
۶	چکوٹھی	۱۶	۵۷۱	دامن کوہ ساحل دریا	۱۴	مری	۱۲		مشہور است
۷	ہٹیاں	۱۵		ایضاً	۱۵	راولپنڈی	۴۰		میزان کل ۱۶۳ میل

سوم راہ پونچھ تا جموں سبیل ہذا بطریق بارہ مولہ تا اوڑی شامل راہ کوہ مری می رود ازیں جا بطرف جنوب برآمدہ در علاقہ پونچھ می رود۔

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت
۱	از سرینگر				۳	علی آباد	۷	۵۷۳	کوہ برفین
۲	تا اوڑی	۵۴		بطرف جنوب عروج بر کوہ	۴	کہوٹہ	۸	۵۷۴	
۲	حیدر آباد	۱۰	۵۷۲	کوہ برفین	۵	پونچھ	۹	۵۷۵	قصبہ مشہور است

۵۶۹ ۔ ۴۰۴۰ فٹ ایضاً ص ۳۸ ؛ ۵۷۰ ۔ ۴۴۲۵ فٹ ۔ ایضاً ؛ ۵۷۱ ۔ ۳۷۸۰ فٹ (ایضاً)

۵۷۲ ۔ ۶۳۰۰ فٹ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۰ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرادون ؛ ۵۷۳ ۔ ۶۶۷۰ فٹ ۔ ایضاً ؛ ۵۷۴ ۔ ۴۵۰۶ فٹ (ایضاً ص ۳۹)

۵۷۵ ۔ ۳۳۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۶	سورن	۱۴		علاقہ پونچھ	۱۱	ٹھنڈاپانی	۹	۵۸۲ھ	
۷	تھنہ ۵۷۶ھ	۱۶	۵۷۷ھ	متصل علاقہ پونچھ	۱۲	چوکی چور ۵۸۳ھ	۱۳	۵۸۴ھ ۲۱۵۰	
۸	راجوری	۱۴	۵۷۸ھ ۳۹۴	۵۷۹ھ	۱۳	اکھنور ۵۸۵ھ	۱۳	۱۱۴۲	۵۸۶ھ
۹	سیال سوئی	۱۴	۵۸۰ھ		۱۴	جموں	۱۸	۵۸۷ھ ۱۲۰۰	
۱۰	دہرم سالا	۹	۵۸۱ھ				میل ۲۰۰	میزان کل	

چہارم راہ شوپیان سبیل ہذا از راہ پیر پنچال می گذرد شاہان مُغلیہ بہر منزل سرا ہای متین باہتمام علی مردان خان ۵۸۸ھ تعمیر کردہ بُودند در زمستان ہمیشہ مسدود می باشد۔

۵۷۶ھ تھنہ منڈی (ویسٹرن ہمالیہ کشمیر اینڈ کمپنی صفحہ ۱۴) ؛

۵۷۷ھ ۴۹۳۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۷۸ھ صحیح ۳۰۳۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۲) ؛

۵۷۹ھ قصبہ ایست خورد مشتمل بر بازار و تحصیل (ایضاً) ؛

۵۸۰ھ ۲۶۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۱ھ ۲۱۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۲ھ ۱۹۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱) ؛

۵۸۳ھ چوکی چوہرا (ایضاً) ؛

۵۸۴ھ درست ۲۲۵۰ فٹ است (ایضاً) ؛

۵۸۵ھ صحیح ۱۰۹۰ فٹ است (ایضاً) ؛ ۵۸۶ھ قصبۂ ایست خورد بر جانب راست دریای چناب مشتمل بر قلعہ و بازار (ایضاً) ؛ ۵۸۷ھ درست ۱۰۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۰)

۵۸۸ھ صوبیدار کشمیر بعہد شاہ جہاں۔ بار اول ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم از ۱۰۶۰ھ ۱۶۵۰ء تا ۱۰۶۷ھ ۱۶۵۷ء۔ (نگارستان کشمیر) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۰۰	ہموار سبیل	۸	تھنہ	۱۰½		پرسبیل ہموار
۲	خام پور	۱۲	۵۸۹	جسر رود را کشتی و زنبی آرہ	۹	راجوری	۱۴	۳۹۴	قصبہ البیت دیرینہ
۳	شوپیان	۱۵	۵۹۰ ۱۷۱۵ فٹ	قصبہ البیت معروف	۱۰	چنگس	۱۴	۵۹۶	در نشیب و فراز
۴	ہیرپورہ	۸	۵۹۱	سوکھ سرای۔ لال غلام۔ پیرپنچال بہرام گلہ	۱۱	نوشہرہ	۱۳	۵۹۷	قصبہ البیت کمان گوشہ
					۱۲	سید آباد	۱۲½	۵۹۸	کوہ کاجی دارہ
۵	علی آباد ۵۹۲	۱۲	۵۹۳	سرای از فرق پیر پنچال عبور کردہ	۱۳	بھمبر	۱۵	۵۹۹	قصبہ البیت دیرینہ
					۱۴	کوٹلہ	۷	۶۰۰	۶۰۱
۶	پوشانہ	۱۱	۵۹۴	برساحل جوئی بارہ	۱۵	گجرات	۱۴		
۷	بہرام گلہ	۸	۵۹۵	رتنہ پنچال		میزان کل ۱۶۶ میل			

۵۸۹ ۵۵۲۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول مصنفہ میجر کیننتھ میسن صاحب چاپ بدفتر سرگیناٹمیٹریکل سروے آف انڈیا دہرہ دون ۱۹۲۲ -

۵۹۰ صحیح رفعت ۶۷۲۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور

۵۹۱ ۷۶۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۵۲) ؛

۵۹۲ علی آباد سرائے (ایضاً) ؛

۵۹۳ ۱۰۰۰۰ فٹ (ایضاً) ؛　　۵۹۴ ۸۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۵ ۶۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۹) ؛　　۵۹۶ ۲۴۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۹۷ ۱۸۲۰ فٹ (ایضاً) ؛　　۵۹۸ ۲۰۱۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۸) ؛

۵۹۹ ۱۰۶۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۰۰ ۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۸) ؛

۶۰۱ قصبہ البیت خورد و صدر مقام ضلع است (ایضاً صفحہ ۸) ؛

پنجم راہ بانہال تا جموں بسبیل ہذا دشوار گذار است بیشتر در موسم زمستان مسدود ہمے بود۔ رنبیر سنگھ آں را ترمیم و ترتیب آراستہ بر کتل بانہال سیزدہ برج برہب رباط تعمیر ساخت وہر جا سنگلاخہا قطع کردہ بر دریای چندر باگا جسر متین استوار نمودہ منزل بمنزل مکانات و دوکانات معمور ساختہ اشیای مطلوبہ بہر جا مہیا ساخت اکنوں مسافران و تاجراں درسال تمام بداں راہ سیر وسلوک می دارند در شدت برف و باراں ہنگی یکدو روز مسدود می ماند ایں راہ۔ بر پل رام بن رسیدہ سہ شق می شود شق اول بہ جانب ڈوڈی وکشتوار می رود شق دوم از پل عبور کردہ بطریق چنانی دراودہم پور ازاں جا در جموں می گذرد شق سوم فراز کوہ لار ولاڑ تا جموں مسلوک گردد۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵ [602]	بر سطح ہموار	۶	رام سو	۱۴	۴۰۷۰ [606]	کمر کوہ
۲	پان پور	۱۰	۵۳۵۰ [603]	عبور از دریای بہت	۷	رام بن	۱۹	۳۵۳۵ [607]	عبور از پل
۳	ہیج بہارہ	۲۰	۵۶۰۰ [604]	عبور از بہت و اسلام آباد	۸	چندرکوٹ	۱۴	۴۰۰۰	عروج نرم نرم
۴	ویری ناگ	۲۰	۶۰۰۰ [605]	عروج بر کتل و نزول ازان	۹	بٹھروتی	۱۵	۵۳۰۰ [608]	عروج و نزول
۵	دیوہ گول	۱۵	۵۵۸۰	میان درہ کمر کوہ	۱۰	چھنانی	۱۲	۴۰۵۰	بہ سبیل نہر

[602] تحقیق ارتفاعش در سابق گذشت ؛

[603] صحیح ۳۳۴۸ فٹ انگلیسی است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱) ؛

[604] درست ۴۴۲۴ فٹ است (ایضاً) ؛

[605] درست ۶۱۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۸۱ - مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرادون ۱۹۲۲ء) ؛ [606] ایضاً ؛

[607] بلندی درست ۵۱۱۶ فٹ است (ایضاً ص ۷۵) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۱	اودہم پور	۲۰	[۶۰۸]	عروج از کُنڈ بال	۱۳	جموں	۱۷	[۶۱۰] ۱۲۰۰	
۱۲	انشال	۱۴	[۶۰۹] ۴۰۱۸	عبور از دگجه بال		میزان کل ۱۹۰ میل			

ششم راه لداخ ـ راہے است دشوار گذار بہ سبب عبور زوجه بال در زمستان مسدود می باشد من مقام کرگل دو شق می شود شق اول بطرف اسکردُو و شق دوم بر جانب لداخ ـ از لداخ یازده راه باطراف واکناف می روند ازاں جُمله پنج راه بطرف یارکند و یک راه بجانب گُرد و یک راه سمت اسکردو و یک راه بجانب کوه شمله و یک راه به سبیل کلو در ہندوستان و دو راه در کشتواڑ ـ

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سری نگر		۵۲۳۵		۵	گگنه گیر	۹		سنگلاخ عبور از پل میرین
۲	گاندربل	۱۲	[۶۱۱] ۵۲۳۰	عبور از کدل دُسن	۶	سونه مرگ	۱۰	[۶۱۴] ۸۶۵۰	عبور از پل سند
۳	کنگن	۱۲	[۶۱۲]	عبُور از کدل سنبل وگنه ون	۷	بال تل	۱۰	[۶۱۵]	عروج بر کتل زوجه بال
۴	گند سر سنگھ	۱۴	[۶۱۳]	عبور از پل کلن و پل زل	۸	متاین	۱۶	[۶۱۶]	بر ساحل رودبار

[۶۰۸] ۲,۵۰۰ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۲)

[۶۰۹] صحیح ارتفاعش ۸۳۰۰۰ فٹ انگلیسی (روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۸۰ مُصنّفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرہ دون ۱۹۲۲) ؛

[۶۱۰] ذکر ارتفاعش درسابق گذشت ؛

[۶۱۱] ارتفاع صحیح ۵۲۲۰ فیٹ ؛ (ایضاً صفحہ ۱۱۸)

[۶۱۲] ۵۰۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۶۱۳] ۶۸۲۰ فٹ ـ ایضاً

[۶۱۴] ارتفاع صحیح ۸۷۵۰ فیٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۱۹)

[۶۱۵] ۹۴۵۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۶۱۶] ۱۱,۰۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۲۰) ؛

نمبر منزل	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر منزل	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۹	ٹس گام	۱۵	۹۳۹۶	عبور از پل	۱۵	نور اللہ	۱۸	۰	ساحل دریای کھلچی
۱۰	چھانہ گنڈ	۱۸	۸۶۷۵	ساحل رودبار	۱۶	سسن پل	۱۷	۰	از دریا جدا می شود
۱۱	کرگل	۶	۶۱۷ ۸۷۸۶	عبور از پل	۱۷	نیمہ	۱۳		عروج نرم نرم
۱۲	شرگول	۲۰	۱۰۲۹۰	عبور از دریای دکہ ۶ دفعہ	۱۸	لداخ	۱۸	۱۱۵۰۰	
۱۳	کھرب	۱۸	۱۱۸۹۰	عبور از کوہ فتح اللہ					
۱۴	لاموبر	۱۶	۶۱۸ ۱۱۵۲۰	عبور از دریای ون پو ۴ دفعہ و عبور از دریای کھلچی۔		میزان کل ۲۴۲ میل			

راہ یارکند۔ از قلعہ لداخ پنج راہ بطرف یارکند می گذرد یکے از لداخ براہ قراقرم تا یارکند ۳۵ منزل ۵۱۵ میل ہمگی سہ چہار ماہ مفتوح می باشد۔ تا یازدہ منزل کاہ و ہیزم امکان نگردد۔ اسپان بار برداری بخوشی می روند۔ دوم از لداخ تا یارکند بہ سبیل چنگ چمنو ۴۵ منزل ۴۲۰ میل۔ فورسائٹھ صاحب بوقت مراجعت ازیں راہ آمدہ بود۔ کاہ و ہیزم سہ چہار منزل معدوم است در زمستان مسدود۔ سوم از لداخ براہ قراقرم ۳۶ منزل در زمستان بند می باشد۔ چہارم براہ چنگ چمنو تا یارکند مسٹر بورڈ صاحب مفتوح کردہ است ۳۶ منزل ۴۶۵ میل۔ پنجم از راہ چنگ چمنو تا یارکند بسمت شرقی ۴۳ منزل ۴۲۸ میل۔ ازاں جملہ راہ اسہل کہ عبور و مرور مردم زیادہ ازاں راہ می شود نمبر اول است تشریح آں کردہ آید۔

نمبر منزل	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر منزل	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ				۱	مقام	۱۲	۱۵۵۰۰	

۶۱۷ ارتفاع صحیح ۸۷۹۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۱)؛

۶۱۸ درست ۱۱۴۰۰ فیٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۲)؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲	کھرونگ[۶۱۹]	۱۵	۱۳۵۰۰		۱۰	ملکہ مرگٹی	۲۲	۱۵۱۰۰	
۳	کھرپوشٹ[۶۲۰]	۱۲	۱۰۴۳۰[۶۲۱]		۱۱	برجی	۱۲	۱۶۰۰۰	
۴	مگرو	۱۳	۱۰۰۳۰		۱۲	قزل انگور[۶۲۳]	۱۱	۱۶۷۰۰[۶۲۴]	
۵	پانی شکر	۱۴	۰		۱۳	دولت پُگلائی	۱۸	۱۷۳۰۰	
۶	بونگ ٹونگ	۱۳	۱۱۵۰۰		۱۴	برنگ سا[۶۲۵]	۲۳	۱۶۵۰۰[۶۲۶]	
۷	ٹوپلک[۶۲۲]	۱۳	۱۳۰۰۰		۱۵	دہاب جُلکا	۱۹	۱۶۰۰۰	
۸	سروض خوجہ	۱۳	۱۵۵۰۰		۱۶	ملک شاہ[۶۲۷]	۱۵	۱۵۳۰۰[۶۲۸]	
۹	برنگ سنمبر	۹	۱۵۴۰۰		۱۷	پچبرا	۱۲	۱۶۴۸۰[۶۲۹]	

۶۱۹ صحیح "کھردونگ" است (روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۲۲۰)

۶۲۰ میجر کینتھ صاحب نام ایں مقام "کھرچار" نوشتہ است (ایضاً)؛

۶۲۱ صحیح ارتفاعش ۱۰۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۲ میجر کینتھ صاحب ایں مقام را "ٹوٹے لک" ضبط کردہ است (ایضاً صفحہ ۲۲۱)

۶۲۳ درست "قزل لنگر" است۔ (ایضاً صفحہ ۲۲۲)

۶۲۴ بنابر تحقیق میجر کینتھ صاحب رفعت ایں مقام ۱۶۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۵ میجر کینتھ صاحب نامش قبل از "قزل لنگر" بیان کردہ است؛

۶۲۶ درست ۱۴۹۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۷ بنابر تحریر میجر کینتھ صاحب تلفظ صحیح "ملک سائی" است (ایضاً)

۶۲۸ اما نزد صاحب روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ جلد اول رفعت اش ۱۵۴۵۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحۂ مزبور)

۶۲۹ درست ۱۶۴۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۲۲۴)؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۸	سوگیت	۱۸	۶۳۰ ۱۳۰۰۰	
۱۹	شہیداللہ	۱۳	۶۳۱ ۱۱۵۰۰	
۲۰	بارکند	۲۴	۴۰۰۰	از شہیداللہ تا بارکند شانزدہ میل
	۵۱۷ میل میزان کل			
	براہ لداخ تا اسکردو			
۱	لداخ	[illegible]	۱۱۵۰۰	
۲	نمو	۱۸		
۳	ناروج	۱۰		
۴	نمس گام	۱۷		
۵	کھلسی ۶۳۲	۱۰		۶۳۳
۶	سکربچن	۱۶		
۷	کوٹاھنو ۶۳۴	۱۷		

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۸	مقام	۱۰		
۹	پیون	۲۱	۶۳۵	
۱۰	داؤ	۹		
۱۱	سرمود	۱۰		
۱۲	کہپلو ۶۳۶	۷	۶۳۷	
۱۳	کھرکونہ	۸		
۱۴	کرو	۱۶		
۱۵	کرس	۹		
۱۶	نرہ	۱۴		
۱۷	اسکردو	۱۷	۶۳۸ ۷۴۴۰	
	میزان کل ۲۰۹ میل ۲۰۸ میل منزل ۱۶			

۶۳۰ بقول میجر کیننگھم رفعت اش ۱۲۳۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)۔

۶۳۱ و بہ تحقیق میجر کیننگھم ۱۱۹۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

۶۳۲ بقول میجر کیننگھم صاحب "کھلتسی" (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔

۶۳۳ بلندی ۱۰۱۳۲ فٹ (ایضاً)۔

۶۳۴ اما صاحب "روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ" این مقام را "گوماھنو" ضبط نمودہ است (صفحہ ۱۸۰)؛ ۶۳۵ رفعت اش ۸۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۶ یا بہتر ازاں "خپلو" (ایضاً)؛ ۶۳۷ رفعت ۸۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۸ و بقول میجر کیننگھم صاحب ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً ص ۱۸۲)؛

راہ لاسہ - راہیکہ از لداخ بہ جانب گرمی گذرد تشریح آں ایں است:-

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ		۱۱۵۰۰		۸	نئی با	۱۳		
۱	جوشوٹ	۱۰			۹	نمو	۱۲		
۲	خوابدلونگ	۱۲			۱۰	مقام	۲۱		
۳	گبا	۱۳	۱۳۵۰۰		۱۱	مقام	۱۷		
۴	دیب رنگ	۱۶			۱۲	ڈورا	۱۰	۱۴۸۰۰	
۵	تھوکچی	۱۴	۱۴۹۰۰		۱۳	تشی گومک	۵۵		
۶	مقام	۱۲			۱۴	گر	۳۰		
۷	یوگا	۱۳				۲۹۸ میل میزان کل			

ہفتم راہ گلگت - ایں راہ بسیار دشوار است و محل خوفناک یکے کوہ رازدان آنگن است دوم کوہ برزیال و از جبل برزہ بال راہ دو سلسلہ میشود یک سلسلہ بطرف اسکردو می گذرد سلسلۂ دوم سمت شمال در حصورہ و گلگت و یاسین و چترال و دیلی و بدخشان تا خوقند شگنان و ترکستان مسلوک می باشد و در زمستان ہمیشہ مسدود۔ گوبند راجۂ للتادت[۶۳۹] با فوج و حشم دریں راہ تباہ شدہ است۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵		۳	بنڈپورہ	۱۸	[۶۴۱] ۵۳۰۰	عروج کوہ
۲	سنبل	۱۷	[۶۴۰] ۵۲۰۰	نشیب فراز	۴	تراگ بل	۹	[۶۴۲] ۹۱۶۰	کوہ رازدان آنگن ۱۱۸۰۰

[۶۳۹] (۷۵۰ — ۷۱۴ ع) حاشیۂ آئین اکبر جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۷۵

[۶۴۰] بنابر تحقیق صاحب "روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ" بلندی آں ۵۲۰۶ فیٹ است (ص ۹۶)

[۶۴۱] و نزد کننگھم صاحب ۵۲۱۲ فٹ است (ایضاً) [۶۴۲] صحیح ۹۳۴۰ فٹ است۔ (ایضاً)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسو	۹		برکمر کوه	۱۳	گودی	۱۲	[۶۴۶]	
۶	قزل دن	۶		[۶۴۳]	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	۷۸۰۰ [۶۴۴]	علاقہ ایست مشہور	۱۵	حصوره [۶۴۷]	۱۲	۷۸۵۳	قصبه ایست معروف
۸	بنگله	۱۰	۸۷۲۵	ازیں جا راه دیگر بجانب حصوره می رود۔	۱۶	هرچو	۱۱	۶۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مینُن	۹			۱۸	دونی [۶۴۸]	۸½	۸۷۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی [۶۴۵]	۹		بجانب اکردو راه دیگر	۱۹	رام گہاٹ [۶۴۹]	۱۲		
۱۱	کوٹھی صمد خان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۴۶۴۰	[۶۵۰]
۱۲	داس گھرم	۷			۲۱	جگرکوٹ	۱۲	۴۲۶۰	

[۶۴۳] کیننتھ صاحب نام ایں مقام "کنزل دان" ذکر نموده است (ایضاً) دہے است واقع بر لب دریائے کشن گنگا رفعت اش بنا بر کتاب مزبور ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

[۶۴۴] و نزد میجر کیننتھ ۷۹۴۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷) ؛

[۶۴۵] صحیح "برزل چوکی" است۔ رفعت ۱۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

[۶۴۶] ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸) ؛

[۶۴۷] حصوره را "استور" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸) ؛ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

[۶۴۸] صحیح دوین بضم دال و فتح یاء است۔ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

[۶۴۹] "شیطان نارا" نیز گویند۔ رفعت بنا بر تحقیق کیننتھ صاحب ۳۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۹) ؛

[۶۵۰] دہے است خورد مشتمل بر قلعه و بازار (ص ۹۹)

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	منادر	۱۵	۶۵۱		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	۶۵۲ ۴۸۰۰		۲۸	باسین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴	شاکیاٹ	۸	۵۵۶۰			میزان		۲۰۶ میل	
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷۰						
۲۶	گاہ گوچ	۸	۶۹۲۰			صحیح البیاض			

ایضاً از قلعۂ گوریز تا حصورہ راہ دیگر است

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۸	گوریز				۱۱	پوکرکوٹ	۱۱	۹۰۰۰	
٠	بنگلہ	۱۱	۹۳۷۰	کوہ کمری	۱۲	چدگام	۱۲	۵۸۶۰	
۹	مہرداس	۱۲	۱۳۱۶۰		۱۳	گورکوٹ	۱۳	۸۰۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصورہ	۷	۷۸۷۳	۶۵۳

ہشتم راہ اسکردو۔ سلسلۂ دوم راہ گلگت کہ از کوہ بُرزبال بطرف اسکردو می رود این است۔

۶۵۱ رفعت ۴۰۰۰ فٹ (ص ۹۹)؛

۶۵۲ و بقول میجر کیننگھم صاحب ۴۸۹۰ فٹ انگلیسی۔ (ایضاً)؛

۶۵۳ امّا میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول بامزئی مابین گوریز و حصورہ (استور) منازل ذیل بیان نمودہ اند:-

۱- کامری ۱۰۵۰۰ فٹ بلند۔ ۲- کالاپانی ۱۰۸۵۰ فٹ بلند۔ ۳- چچری کدل باشنکر گڑھ ۹۸۰۰ فٹ۔ ۴- رٹو ۹۰۰۰ فٹ۔ ۵- گوری کوٹ ۸۰۰۰ فٹ۔ ۶- حصورہ (استور) ۷۸۰۰ فٹ (روڈس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اوّل ص ۱۰۰ و ۱۰۱ و جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳ و ۹۴)؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۰	برزل کوٹھی	۹۹	۱۰۷۴۰		۱۴	ارکان پور	۱۶	۷۶۳۶	
۱۱	سکھ بٹھ	۱۵	۱۳۱۶۰		۱۵	اسکردو	۳	۷۴۴۰	۶۵۴
۱۲	لال پانی	۱۳	۱۲۵۰۰						
۱۳	اوسرمر	۱۲	۱۳۹۷۰		میزان کل ۱۵۸ میل				

پوشیدہ نماند کہ شوارع متذکرہ بالا از جای خود برآمدہ با مصار و بلاد مشہورہ برابر می روند و برای آمد و رفت سلاطین و حکام و سیاحان و تاجران و مسافران مشخص و مشہور گشتہ اند۔ غیر ازیں شوارع دیگر کہ بہ غایت دشوار و سخت گذارند از جای خود برآمدہ باطرق دیگر ملحق شوند تشریح کردہ آید :۔

نہم راہ توسہ میدان۔ از سرینگر میان پرگنۂ بانگل فراز کوہ توسہ میدان در پنوچھ می رود ازاں جا سہ شق می شود۔ شق اوّل براہ کھاشیال در کوہ مری شق دوم براہ کوٹلی در چومک میرپور و جہلم۔ شق سوم بہ سبیل راجور ملحق گردد سہ چہار راہ جاری می باشد۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	سنسار	۱۵		
۲	لال پورہ	۱۵			۸	بیاری	۱۴		
۳	توسہ میدان	۲۰	۶۵۵		۹	میرپور	۱۰	۱۲۸۶	
۴	پنوچھ	۲۲	۳۳۰۰		۱۰	چھچا	۰		
۵	سپیرا	۱۶			۱۱	جہلم	۱۱	۸۲۷	
۶	کوٹلی	۱۴							

۶۵۴ میجر کبینشہ صاحب و پنڈت آنند کول از ذکر گلگت بطرف اسکردو از راہ برزبال خاموشی اختیار کردہ اند ؛ ۶۵۵ رفعت ۱۰۲۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۴)

دہم راہ دبجن - کہ از قصبۂ شوپیان براہ دبجن بر کوہ شوپ[۶۵۶] عروج کردہ در پنوچھ می رود از سرینگر تا شوپیان ۱۹ میل[۶۵۷] از شوپیان تا پنوچھ تقریباً شصت[۶۵۸] میل بسیار دشوار و سخت گذار است - چہار ماہ جاری می باشد -

یازدہم راہ دارہال - سبیل مذکور از ہیرہ پورہ بطرف جنوب فراز کوہ دارہال میان مرغزار نندن سر دہستی و نیز گذشتہ در قصبیہ راجور شامل راہ شوپیان گردد در ۱۲۳۴ھ فوج رنجیت[۶۵۹] سنگھ باین راہ آمدہ بود منہزم شدہ باز گردید مسافت آں از شوپیان تا راجوری تقریباً ۵۸ میل -

دوازدہم راہ بدلی[۶۶۰] - درغایت صعوبت دشوار و جانکاہ است کسی از سلاطین و راجہا بداں راہ نمیرود بسبب برف ہشت ماہ مفقود می باشد - از سرینگر تا شوپیان ۲۷ میل[۶۶۱] ناظم کدھی ۱۱ میل ڈہلی ۲۴ میل[۶۶۲] بدلی ۱۱ میل[۶۶۳] بہگولی ۵ میل نارو ۸ میل چیل ۱۲ میل یا ولی ۸ میل اکھنور ۸ میل تا جموں ۱۸ میل - من مقام بدلی راہ دیگر جانب راجوری می رود مسافت آں ۴۰ میل -

سیزدہم راہ ہمسان - سبیل ہذا از قصبۂ شوپیان سمت جنوب از موضع وٹو منز گام پرگنۂ دیوہ سر بالا بر کوہ فتون پنجال عروج کردہ از راہ گنگ وٹن در موضع ہمسان برسد ازاں جا در بدلی می رود مسافت این راہ از سرینگر تا بدلی ...... [۶۶۴]

۶۵۶ھ شوپ کور ؛ ۶۵۷ھ و بقول پنڈت آنند کول بامزئی ۲۶ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴)

۶۵۸ھ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴ ؛ ۶۵۹ھ یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ بانی سلطنت سکھاں (متوفی ۲۷ جون ۱۸۳۹ء) ؛ ۶۶۰ھ و بقول پنڈت آنند کول بامزئی "بدل" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴)

۶۶۱ھ بہ تحقیق پنڈت آنند کول ۲۶ میل - (ایضاً) ؛ ۶۶۲ھ نزد پنڈت آنند کول ۱۴ میل (ایضاً) ؛

۶۶۳ھ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۱۶ میل ؛ ۶۶۴ھ البیاض فی الاصل - پنڈت آنند کول بامزئی مسافت مزبور مابین سرینگر و بدل ۶۱ میل بیان کردہ است (ص ۹۵) ؛

چهاردهم راه کُهری سبیل مذکور از شوپیان جانب جنوب میان پرگنهٔ دیوه سر براه زوجه مرگ عبور کرده در ریاسی می گذرد ازاں جا در جموں۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	نارہچه	۲۰		عروج و نزول
۲	شوپیان	۲۷			۸	جام نار [۶۶۷]			بدستور
۳	کُهری	[۶۶۵] ۱۰		کوه تاره بل و عبور از دریای ویشو	۹	ارناس			عبور از چندرباگا
۴	زجه مرگ [۶۶۶]	۱۰		عروج و نزول پنچال	۱۰	ریاسی			قصبه ایست دیر بینه
۵	گلاب گڑھ	۱۰		نشیب و فراز	۱۱	گورتلاو [۶۶۸]	۲۴		براه مکرونه [۶۶۹]
۶	دیول	۱۰		کوه تونچه	۱۲	جموں			

بعضی اوقات مال تجارت هم بایں راه می رود۔

پانزدهم راه کهل ناره واو سبیل مذکور از شوپیان سمت بانهال برآمده از دریای ویشو عبور کرده بعد مسافت بیست کروه در کهل ناره واو برسد ازاں جا دو شق می شود شق اول از موضع دِنو [۶۷۰] بعد مسافت ده میل از پنچال دید می گذر کرده در مربل برسد ازاں جا تا بارن هل ۱۲ میل ازاں جا تا دیول میان سنگلاخها و دره های دشوار بمسافت ده میل گذر کرده با راه کهوری ملحق گردد. شق دوم از دِنو بر جبال مهو عروج کرده بعد مسافت ۳۲ میل در مهو شب گذرانیده روز دوم از موضع کاون بعد مسافت

[۶۶۵] نزد صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ "۱۲ میل" (ص ۹۵) ؛ [۶۶۶] پنڈت آنند کول بجائے "زجه مرگ" "گولامرگ" بیان کرده است (ایضاً) ؛ [۶۶۷] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مابین گلاب گڑھ و ارناس بجائے دیول و نارہچه و جام ناهای انگرل و تارو مذکور است ؛ [۶۶۸] پنڈت آنند کول بعد از ریاسی ڈهیره و نگروٹه ذکر نموده است (ایضاً) ؛ [۶۶۹] صحیح "نگروٹه" است (ایضاً) ؛

[۶۷۰] بکر دال و فتح نون (ایضاً) ؛

بست میل بمقام رامسو باراہ بانہال ملحق گردد و در جموں برسد این راہ بسیار دشوار گذار است

شانزدہم راہ ڈوڈی[٦٧١] صعب ترین شوارع کشمیر است من مقام ویری ناگ بالای کوہ برار بال میان سنگلاخہای دشوار گذار در ڈوڈی می گذرد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آں سرینگر تا ویرناگ چہار منزل[٦٧٢] ۴۵ میل از ویرناگ تا ڈوڈی میان غیر آبادی پنج منزل ۶۰ میل از ڈوڈے تا رام بن چہل میل از رام بن تا جموں فقط ایضاً از ڈوڈے تا بدرواہ[٦٧٣] ۲۴ میل۔

ہفدہم راہ مربل۔ سبیل مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ مابین درۂ لہرنی فراز کوہ مربل کہ رفعت آں ۱۱۵۷۰ فٹ انگریزی است گذر کردہ در موضع سنگ پور پرگنہ مرو می رسد۔ ازاں جا بطرف کشتوار و بدرواہ میگذرد ہمگی چہار ماہ مفتوح می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل۔ ازاں جا تا لہرنی دو منزل ۲۴ میل۔ از لہرنی تا سنگ پور دو منزل ۲۴ میل۔ ازاں جا تا کشتواڑ ۳۰ میل۔ ازاں جا تا بدرواہ سہ منزل پنجاہ میل۔ ایضاً از سنگ پور تا ڈوڈے فراز کوہ ہابہ داران ۶۰ میل ازاں جا تا رام بن چہل میل ازاں جا جموں۔

ہجدہم راہ فامر۔ طریق مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ موضع دوس[٦٧٤] فراز کوہ ہوکھسر کہ رفعت آں ۱۵۶۰۰ فٹ انگریزی دارد از مرغزار فامر در گذشتہ در علاقہ مرو می گذرد۔ ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل ازاں جا تا مرو سہ منزل ۶۰ میل۔ ازاں جا تا کشتوار ۳۵ میل۔

نوزدہم راہ تہمرن۔ ایں راہ میان پرگنہ کوٹھار موضع تھمرن بالای کتل ہیرہ بل در

---

[٦٧١] بقول پنڈت آنند کول "ڈڈا" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹٦)۔

[٦٧٢] و نزد پنڈت آنند کول ۵۰ میل (ایضاً)۔

[٦٧٣] بھدرواہ۔

[٦٧٤] بقول پنڈت آنند کول "دی سو" (ایضاً)۔

علاقہ واڑون میگذرد۔ در زمستان مسدود می باشد مسافت آں از اسلام آباد تا واڑون ۵۰ میل۔

بیستم راہ مرگن سبیل ہذا دشوار وصعب گذار است از اننت ناگ میان پرگنہ کوٹھار مابین درّہ نوبوک نے فراز کوہ مرگن کہ رفعت آں از بحر محیط ۱۱۶۰۰ فٹ انگریزی است مسافت عروج آں سیزدہ کروہ می باشد۔ گذر کردہ در موضع انشن در واردون برسد مسافت آں از اسلام آباد تا شانگس ۱ میل ازاں جا تا نوبگ نے ۱۲ میل۔ ازاں جا تا مرگن رفعت ۲ میل۔ بالای مرگن مسطح وہموار ۴ میل۔ نزول ۱۲ میل۔ تا موضع انشن ۴ میل کل ۹۰ میل۔ ایں راہ در واڑون رسیدہ کہ دو شق می شود شق اوّل سمت مشرق در لداخ و اسکردو می رود شق دوم در کشتواڑ و بدرواہ۔

بیست و یکم راہ امرناتھ سبیل ہذا از اننت ناگ سمت مشرق میان پرگنہ دچھن پارہ می گذرد بسیار دشوار وسخت گذار است مسافت آں از سری نگر تا اسلام آباد ۳۴ میل عیش مقام ۱۴ میل۔ پہلگام ۱۲ میل چندن وار ۸ میل شیشرم ناگ ۷ میل۔ پنجترنی ۱۲ میل۔ امرناتھ جی دو نیم میل۔ سوکھ ناگ ۱۴ میل۔ داردن ۴ میل۔ ازاں جا دو شق می شود یکے بطرف جموں۔ دوم بطرف لداخ۔

بیست و دوم راہ تلیل۔ طریق ہذا بسیار مشکل است از سرینگر سمت شمال میان پرگنہ لار فراز کوہ مہالشہ از چشمہ ہرموکھ گنگا سیراب گشتہ فراز جبالہا در تلیل میرسد ہمگی پہاڑ راہ جاری می باشد۔ از تلیل دو شق میشود شق اوّل بطرف اسکردو می گذرد۔ شق دوم جانب گوریز و گلگت وحصورہ مسافت آں از سری نگر تا گاندربل ۱۲[۶۷۵] میل چہنرگل ۸[۶۷۶] میل۔ مہالشہ[۶۷۷] ۱۲ میل۔ گنگابل ۱۲ میل۔ ــ سربل ۱۶ میل۔ بڈگام

۶۷۵؎ وبقول پنڈت آنند کول ۱۲½ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷)؎ ۶۷۶؎ و در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷ ۸¾ میل۔ ۶۷۷؎ در کتاب مزبور ۷ میل ؎

علاقۂ تلیل ۳۰ میل۔ گرن ۱۲ میل۔ کاده بال ۱۰ میل۔ کرڈوگی ۱۲ میل۔ بوٹہ کولن ۱۰ میل مشک علاقۂ اسکردو ۱۱ میل۔

بست وسوم راہ چیلاس۔ سبیل ہذا از سرینگر سمت شمالی از راہ قصبۂ سوپور تا کلاروح از کوه کچھه دونه عروج نموده درحد شاردا برسد ازاں جامیان دره ها وسنگلاخها وکوهسارها بدشواری تا چیلاس رفتن است۔ ومسافت این راه از سرینگر تا پٹن ۱۷ میل سوپور ۱۳ میل۔ چاگل ۱۲ میل[۶۷۸]۔ کلاروح ۱۶ میل۔ ازاں جا تا شاردا سه منزل ۴۰ میل ازاں جا تا چیلاس ۶۰ میل۔

بست وچهارم راه کرناه[۶۷۹]۔ طریق مسطور از سرینگر سمت گوشۂ شمال و مغرب برآمده از سوپور تا نبوه پوره میان آبادی دهات گذشته ازاں جا بر کتل نستہ چھنہ گذر کرده در کرناه برسد۔ مسافت از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا چاگل ۱۲ میل منزگام ۴ میل۔ ہڑی ۱۰ میل۔ ازاں جا مسافت کتل کرنا ۱۶ میل ازاں جا تا مظفرآباد بر ساحل کرشنه گنگا رفتن است۔

بست وپنجم راه دراوه۔ از قصبۂ سوپور میان آبادی کامراج در گذشته از موضع مرگن بالای کوه اشائی و تریل ڈبر وگذر نموده در دراوه می رسد ہمگی شش ماه جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا مرگن دو منزل ۳۳ میل۔ ازاں جا تا دراوه فراز کوه دو منزل ۳۰ میل۔ ازاں جا برکناره کرشنه گنگا تا مظفرآباد۔

بست وششم راه گلمرگ۔ سبیل ہذا از سرینگر برآمده میان آبادی پرگنه بانگل در گلمرگ می گذرد ازاں جا سمت مغرب فرو رفته شامل راه دمری گردد مسافت آں از سرینگر تا لعل پوره ۱۵ میل ازاں جا تا گلمرگ ۵ میل۔ ازاں جا تا اوڑی ۲۴ میل

---

۶۷۸ وبہ تحقیق پنڈت آنند کول ۱۳ میل (ص ۹۷)۔ ۶۷۹ کرناه۔

ازاں جا تا کوہ مری۔

بست و ہفتم راہ فیروزہ پور۔ از سرینگر تا لعل پور ۱۵ میل ازاں جا تا فیروزہ پور ۸ میل۔ ازاں جا تا بلن ۱۲ میل ازاں جا تا کہوٹہ ۱۴ میل۔ ازاں جا تا پونچھ ۲۰ میل۔ جمع ۶۹ میل۔

مضافات کشمیر

حوالی کشمیر کوہسار ہای بے شمار تا مسافت بسیار از ہر کنارہ واقع است چنانچہ سلسلۂ کوہستان شرقی آں تا بار کند و لاسہ منقطع نہ گردد و اتصال جبال حدود شمال آں تا تاشکند و خوقند برابر می گذرد و تسلسل کوہسار غربی آں تا ہزارہ و جہلم سیر میکشد و کتل ہای حد جنوبی آں تا ناحیۂ جموںؔ و اقصای ہند منقضی نہ گردد و درمیان آں کوہستان درہ ہای فراوان و میدان ہای نمایاں بعضے وسیع و بعضے مضیق واقع است و درضمن آں دہات و قصبہ جات بسیار آباد است کہ گاہ اوقات، در تسلط و فرمان ناظمان کشمیر مطیع شدہ بودند و بعضے اوقات راجہ ہای باشندۂ آں جا خود سر انتظام حکومت می کردند۔ ازاں جملہ تشریح بعضے مقامات نامی ایراد کردہ شود:۔

تبت کلاں۔ کہ آں را مردم کشمیر. بوٹن گویند۔ دارالحکومت آں لداخ یا لیہ کہ از کشمیر سمت مشرق و شمال بہ مسافت ۲۶۰ میل بارتفاع یازدہ ہزار و پانصد فٹ[۶۸۰] از بحر محیط واقع است و آں بندرگاہ تجارت ہندوستان و ترکستان است چنانچہ درآمد و برآمد تجارت آں جا در ہر سال غالباً تا سی لک می تواند بود و پرگنات مشمولہ و محروسہ آں یا سمین۔ ٹانجی۔ لوبراہ۔ روگشو چیچوٹ۔ دراس کرگل سور۔ کوہستان آں طرف سنگلاخ کہ علامت سبزی نباتات جای بہ نظر

۶۸۰۔ ناردرن بیریر آف انڈیا مصنفہ ڈریو چاپ لندن ۱۸۷۵ء ص ۲۳۶؛

نمی آبد و دریای کھلجی یا سنگے گھاٹ میان آں می گذرد۔ ہوای آں طرف سواد لون وضیق نفس پیدا می کند۔ مزروعات آں طرف جَو از قسم دوم کہ در بہار کاشت می شود و گندم و ترنبہ و گال و ارزن۔ مردمان آں حدود کریہ منظر۔ بدزیب۔ چرکین مزاج غیر مہذب۔ کوتاہ قد چنانچہ قامت مردان آں جا غالباً ۵ فٹ ۲ انچ قامت نسوان ناچار فیٹ وہشت انچ[۶۸۱] می باشد۔ بعضی بہ مذہب محمدیؐ و اکثرہا بہ مذہب بودھ کہ پیشوای آں ہا مردم لامہ است۔

میگویند کہ لامہ گورو ہا بیشتر مرتاض و محتاط و عالم و صاحب خوارق بودہ اند و در حالت تفرید و تجرید بعضی ہا تا مدت بسیار ماکولات نمی خوردند گاہ اوقات خوردنی ہا بہ کثرت می خوردند و محتاج بہ بول براز تا مدت بسیار نمی شدند و بہ وقت مرگ شاگردان خود را خبر می دادند کہ در خانۂ فلان در بطن فلانہ عورت جنم خواہد گرفت۔ بعد دوازدہ سال شاگردان او دراں جا رفتہ او را بعلامات ونشانی ہا بشناختہ بجای خود می آوردند وی تفحص مال و اسباب خود از ہر کس می ساخت و متصرف می شد فقط۔

و مردم بودھ از دست اہل مذاہب غیر خوردنی ہا می خورند[۶۸۲] و تزویج یک برادر بہ نسبت برادران دیگر کافی پندارند[۶۸۳] و بجای سلام "جو" می گویند۔ و در فرقۂ آں ہا چہار قوم مشہور است (۱) جرک یعنی راجپوت (۲) جیر کہہ

---

[۶۸۱] ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۳۹ - اما در وے دربیان قامت نسوان بجائے ہشت انچ ۴½ ۹ انچ درج است ٭ [۶۸۲] ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۴۷ ٭ [۶۸۳] ایضاً ص ۲۵ بقول موسیو ڈریو چوں برادر کلاں زنے گیرد برادر دیگر ہم شریک می شوند۔ و درجۂ آناں از برادر کلاں بسیار کم می باشد و بچہ ہاے کہ ازیں عقد متولد می شوند ہمہ را باسم "پدر" خطاب می کنند بایں ہمہ رسم مزبور در طبقۂ شرفاء مروج نیست ٭

یعنی ل جاٹ (۳) مھرھ یعنی شودر (۴) تولبہ رکھ یعنی رذیل قوم و در خلعۂ لداخ غالباً پنج شش صد خانہ زیر دامنۂ کوہ آباد است و خانقاہ کبرویہ در آں جا موجود و از عہد قدیم بت خانۂ معمور است کہ آں را گونپہ گویند۔

دار الحکومت تبت در آں جاست ازاں جا پنج راہ بطرف یارکند می روند یک راہ جانب لاسہ و چہار راہ سمت ہندوستان و یک راہ بحدود کشمیر و یک راہ در اسکردو۔

ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است بعضے اوقات در تصرف ترکستان احیاناً بر وقت ہرج مرج حکومت کشمیر راجہ ہای آں جا بسر خود حکومت می کردند چندگاہ راجہ ہای اسکردو قابض آں شدہ بودند و در سال سمت ۱۸۹۶[۶۸۴] بہ ۱۲۵۵ھ راجہ گلاب سنگھ وزیر زور آور سنگھ کلوریہ[۶۸۵] را با دوازدہ ہزار فوج پیادہ و پنجاہ سپاہ قواعد دان از پلاٹن فتح از راہ کشتوار و زانسکار[۶۸۶] برای تسخیر تبت مامور ساخت وزیر مذکور پرگنۂ شور و دراس و کرگل قبضہ کردہ در لداخ رسید۔ پونچھک چرنگ راجۂ لداخ تاب تقابل در خود نہ دیدہ بست و پنج ہزار[۶۸۷] روپیہ نذرانہ بر خود گرفتہ طوق متابعت بہ گردن انداخت۔

دراں اثنا محمد شاہ پسر احمد شاہ مرزبان اسکردو کہ از پدر خود سرکشی کردہ

---

۶۸۴ اما کرپارام در گلاب نامہ بجائے سال "۱۸۹۶" سنہ ۱۸۹۰ ذکر نمودہ است (ص ۲۵۴)

۶۸۵ سر خیل عساکر مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ بوقت مہم مذکور حاکم پرگنۂ ریاسی و ارناس و علاقہ کشتواڑ بود۔ (تاریخ جموں از حشمت اللہ خان ص ۳۴۴ و گلاب نامہ کرپارام ص ۲۴۷)؛ ۶۸۶ کرپارام نام ایں مقام "جسکار" نوشتہ است (ص ۲۴۷)؛

۶۸۷ بقول کرپارام رقم مزبور اصلاً سی ہزار روپیہ بود کہ پنج ہزار ازاں معاف شد (ص ۲۴۸)؛

بہ حمایت کرنیل میان سنگھ[688] در تلیل می آسود بہ خواہش استعانت در لداخ رسید
و زیر بازوی او عوالہ راجہ لداخ نمودہ خود بطرف جموں رجعت نمود۔ بعد رفتن
وزیر راجۂ لداخ کسوت متابعت از بر کشیدہ باتفاق احمد شاہ والی اسکردو
رایت بغاوت افراشت و محمد شاہ در دست پدر افتادہ برہنہ پا در اسکردو
رسید کہ پای ہای او از برف سوختہ شد۔ و بہ استماع این خبر وزیر یورش
کردہ در لداخ رسید و راجۂ مذکور محبوس کردہ مورتنجیس را بر منصب راجگی استقلال
بخشیدہ[689] و انتظام آں مقام بہ کام دل کردہ در جموں معاودت نمود۔ بعد چند گاہ
مرتبۂ ثالث وزیر عزیمت لداخ بخاطر آوردہ در اثنای راہ خبر شنید کہ نیدا سنگھ[690]
کاردار درس از دست راجہ علی شیر والی کرتاشک کشتہ شد۔ و رحیم خان پشکومہ
از درس مفرور شدہ نزد احمد شاہ پناہ یافت۔ ازاں جا وزیر با تدبیر بہ تسخیر
قلعۂ اسکردو کہ از تعمیرات افراسیاب خان پشکی بہ قلعہ اہرمن موسوم بود
یلغار نمود۔ و قلعۂ اہرمن در محاصرہ گرفت۔ علی شیر عفو تقصیرات خواستہ در
پناہ در آمد۔ احمد شاہ فرزند خود محمد شاہ مسبوق الذکر برای استشفاع نزد
وزیر فرستادہ اماں خواست وزیر از راجۂ احمد شاہ و از اکابران ملک نذرانۂ
شایاں گرفتہ معذور داشت و رحیم خان پشکومہ خفہ کردہ بکشت[691]؎

ازاں جا۔ مدین شاہ با جمعیت سپاہ بہ تسخیر قلعۂ حصورہ تعین ساختہ۔
وی جبار خان مرزبان آں جا را قلعۂ متحصن ساختہ تا بست روز او را محاصرہ نمود۔
چنانکہ راجہ حصورہ در عہد میاں سنگھ مطیع راجۂ لاہور شدہ بود بہ خاطر آں مرزبان

---

[688] صحیح "مہان سنگھ" است (گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹)؎ [689] (گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹)

[690] و بموجب تحریر گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹ "ندھان سنگھ"؎

[691] گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰؎

لاہور گلاب سنگھ را تشدّدِ شدید رسید۔ موجب آں راجۂ حصورہ بدستور بر حکومت خود مستقل مانده مدین شاه بجانب اسکردو رجعت نمود۔ پس وزیر با تدبیر بطرف لداخ نهضت کرده و مور تنجین به تهمتِ عدم ترسیل ضروریات محبوس داشته ملک لداخ در انتظام خود در آورد[۶۹۲] در ۱۸۹۸ راجه گلاب سنگھ یک پلاٹن سپاهان قواعددان و سه ضرب توپ ها در لداخ رسانیده وزیر را فرمان پیش قدمی فرستاد۔ بنا برآں وزیر زور آور سنگھ با جمعیت پانزده هزار سپاه سوار و پیاده بجانب لاسه یورش نمود و دوازده منزل راه قطع کرده بمقام "گھر" که سرحد لاسه بود رسیده با مخالفان به جنگ پیوست و پسر مان سنگھ با چند افسر دیگر کشته شد بعد حرب و ضرب شدید مخالفان مهزوم گشته مال و متاع بسیار در قبضۂ وزیر افتاد۔

ازاں جا راه هشت روز در چهار روز قطع کرده در مان تالاب[۶۹۳] رسید و به یک تاخت قلعۂ گردنگ مفتوح ساخته۔ قلعۂ پورنگ نیز تسخیر نموده و دراں جا قلعۂ جدید در یک ماه تیار کرده در مان تالاب مراجعت فرمود۔ دراں اثنا چهکجوٹ بالشکر فراوان از لاسه آمده قلعۂ گوردنگ را قبضه نمود۔ وزیر عیال خود در لداخ فرستاده خود به مقابلت غنیم پای استقامت افشرد بمقارن آں حال برودت هوا و بارش برف اشتلم نمود و در کربت محاربت وزیر داد شجاعت داده با جمیع لشکر خود ۱۸ ماه مگهر ۱۸۹۸ ب در جنگ کشته شد و از لشکریان او همگی بیست و پنج کس در لداخ واپس رسیدند۔

---

۶۹۲ گلاب نامه صفحه ۲۵۰ ؛

۶۹۳ بقول دیوان کرپارام مان تلاؤ که موسوم به "مان سر" است (صفحه ۲۵۰) ؛

مہتہ بستی رام کہ تھانیدار قلعۂ پورنگ بُود از راہ الموڑہ در جمّوں رفت[۶۹۴] پس افواج لاسہ بر لداخ یورش آوردہ مورتنجین و احمد شاہ والی اسکردو و زمینداران آں طرف بالشکر لاسہ اتفاق کردہ پلاٹن پہلوان سنگھ کمیدان و گوراں دتا - در محاصرہ گرفتند و نشر این خبر ۱۲ ماہ پھاگن بہ گوش مہاراجہ رسیدہ فی الفور - دیوان ہر چند و وزیر رتنون با جمعیت شش ہزار سپاہ در موسم سرما بہ مدافعت غنیم مامور ساخت[۶۹۵] و شیخ غلام محی الدین[۶۹۶] ناظم صوبۂ کشمیر رسید - در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر زمیندار بابت بار برداری ہمراہ عسکر فرستاد -

چوں لشکر مہاراج در کرگل رسید - با مخالفاں بہ جنگ پیوستند و در حملۂ اوّل از جنود مخالفاں سہ صد کس بہ قتل آوردند و زیادہ از سہ ہزار کس در دریا غرق کردند -

دیوان از آں جا کوچیدہ در لداخ رسید مخالفان از محاصرہ برخاستہ مفرور گشتند و در اثنای راہ بخشی اپچھنجوٹ و کرن شاہ با جمعیت ہزار کس استقامت کردہ در گونپۂ چمراہ متحصن شدند و ازیں طرف دیوان یلغار بردہ بہ محاصرۂ مخالفاں پرداخت و فراز پشتۂ توپ رسانیدہ گولہ باری کردن گرفت - و نیز آب جوئے کہ درمیان قلعہ جاری بود از بالا بند نمود - محصوران بعدم آب بے تاب گشتہ جویای زلال اماں شدند پس اپچھنجوٹ و کرن شاہ با جمعے کثیر از گونپہ برآوردہ در

---

[۶۹۴] دیوان کرپارام از ذکر تاریخ و تعداد صحیح و سلامت واپس شدگان در لداخ خاموشی اختیار کردہ است ؛ (صفحۂ ۲۵۵)

[۶۹۵] گلاب نامہ کرپارام ص ۲۵۸ ؛

[۶۹۶] شیخ غلام محی الدین ہوشیار پوری کہ از طرف سرکار لاہور دریں ایام بہ نظامت متعین شدہ بُود (گلاب نامہ صفحہ ۲۵۸) ؛

لداخ محفوظ داشتند آنہا بعد عرصۂ نہ روز حارسان خود را قتل کردہ گریختہ رفتند لشکر دیوان دنبال آں ہا دویدہ در عرض راہ بہ جنگ پیوستند و از گروہ مخالفان یک صد سپاہ کشتہ شد چہار صد اسیر گشتند۔

بعد چند گاہ بخشی چھچوٹ مع شش ہزار سپاہ و یک ضرب توپ باز یورش آوردہ بفاصلۂ سی میل از لداخ چھاونی ترصیص ساخت۔ دیوان با لشکر دلاوراں یلغار کردہ معسکر مخالفاں را یلغار نمود ہنگام شب معاندان شب خونی آوردہ تا عرصۂ چہار گھری آتش محاربہ افروختند۔ عاقبت لشکر غنیم در چھاونی محصون گشتہ لشکر دیوان بہ محاصرہ آں پرداخت۔ تا ہشت روز جنگ قایم بُود۔ محصوراں سناچہ ہای باروت را آتش داد۔ در فوج دیوان انداختند۔ مجّا سنگھ کمیدان با سی صد جوان بہ شعلۂ آں سوختہ شد۔ عاقبت دیوان با تدبیر از بالا آب جوی سر کردہ چھاونی مخالفان را طوفان ساخت و بہ کثرت آب لشکر غنیم بے تاب شدہ در زیر دامان امن در آمدند و سلاح و سلب انداختہ منفور شدند۔

بخشی اچھنچوٹ و کرن شاہ اسیر کردہ در نسیم باغ پیش مہاراج فرستادند مہاراج از کردۂ مخالفت مصالحت افضل دانستہ افسران مذکور را خلاع فاخرہ سرفراز کردہ رخصت انصراف بخشید۔ دیوان ہری چند ازاں جا در اسکردو رفتہ راجہ احمد شاہ را گرفتار کردہ در جمّوں فرستاد۔ پس رتق و فتق و انتظام آں طرف بکام دل نمودہ باغیان اطراف را گوشمالی کردہ اعتبار و اقتدار بہم رسانید و با افسران لاسہ بنا بر حکم مہاراج باب مصالحہ مفتوح داشتہ فیما بین عہد نامہ موثق نمودہ مرخص فرمود۔

نقل عہد نامہ این است

تا یاں افسران لاسہ یکے کلون دوم بخشی

ہیچون[۶۹۷] افسران خاقان چین و از طرف مہاراجہ
صاحب بہادر گلاب سنگھ جی دو افسر یکے دیوان
ہری چند دوم وزیر رتنوں در مجلس صلح و عہد
پیمان باتفاق ہمدیگر نشستہ و طریقۂ سررشتہ
دوستی بصاف باطنی جانبین و اقسام قسم ہای
نوچق صاحب یاد کردہ چنیں قرارداد مقرر شدہ
کہ رابطۂ صلح و صلاح دو احد خانگی مہاراجہ صاحب
بہادر و خاقان چین و لامہ گورو صاحب لاسہ والا
از روی صفائی باطنی ابتدای حال تا ابدالدہر مستحکم
و مربوط خواہد بود بحضور نوچق صاحب بوجہی فرق
و قصور نہ خواہد شد و آں چہ کہ حدود ملک لداخ
از قدیم مقرر است ہمراہ آں گاہے واسطہ و غرض
نیست - اجرای پشم شال و چای بموجب آئین قدیم
از راہ لداخ خواہیم ساخت - آں کہ سوداگران
لداخ در اطراف ہای ما می آیند آں ہا را مزاحمت
نخواہد شد - دریں باب سر مو خلاف نمی سازیم -
بریں و قول نوچق و قاطری دلیپسی و میاں
خوشحال چو گواہ اند - بتاریخ ۲ ماہ اسوج ۱۸۹۹ بکرمی[۶۹۸]
فقط

---

۶۹۷ در گلاب نامہ ایں لفظ "سیجو" مذکور است (صفحہ ۲۶۸)

۶۹۸ کرپارام تاریخ مزبور ۲۸ ماہ اسوج ۱۸۹۹ ب بیان کردہ است (گلاب نامہ صفحہ ۲۶۸)

ازاں وقت باز راجۂ جموں قابض قلمرو لداخ بکمال استقلال ماندہ تجارت را ترقی فرمود و درسال سنہ ۱۹۳۹ درلداخ از جانب برٹش گورنمنٹ جائنٹ کمشنر مقرر گشتہ آمد و رفت تجارت و سفارت یارکند ترقی پذیرفت۔

تبّت خورد۔ یعنی اسکردو کہ بزبان کشمیری آں را زیرہ بٹن می گویند از خطۂ کشمیر مابین مشرق و شمال بمسافت یک صد و پنجاہ و یک میل میان درۂ وسیع ریگستانی باآب و ہوا دلکشاست۔ رفعت آں از بحر محیط ہفت ہزار و بست و چہار فٹ۔ فصل پیداوار آں جا شالی ہمگی قریب یک صد خروار و جنس گندم و جو و گال و ارزن و ترنبہ بسیار۔ زرشک و سنجد و توت و زیرۂ سیاہ وافر و زرد آلوی شیرین مغز از حد متکاثر خشک کردہ باطراف می برند۔ و دریای اباسند درمیان آں می گذرد۔ برف قلیلے می بارد۔ ساکنان آں جا سابقہ تمام سُنّی بودند و درسال سنہ ۹۰۹ھ بہ تہذیب و ترغیب میر شمس عراقی[699] بہ مذہب

[699] مولوی حشمت علی خان لکھنوی "در تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۳" دربارہ اشاعت اسلام در اسکردو می نویسد کہ در کشمیر اشاعت مذہب اسلام در آغاز قرن ہشتم ہجری بحسن سعی فقرا اسلام کہ سر برآوردۂ آناں حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی اند واقع شدہ بود۔ بعد ازاں خواہر زادۂ ایشاں جناب سید محمد نوربخش بحیثیت خلیفہ اش وارد بلتستان شد و تکمیل تبلیغ مذہب محمدی دریں خطہ کرد۔ وفات سید محمد نوربخش بنا بر کتابیکہ بقول مولوی حشمت علیخان در بلتستان یافتہ شد در سنہ ۸۶۹ ہجری واقع شد۔ سید مزبور خود سنی المذہب بود۔ امّا وقتیکہ حضرت میر شمس الدین عراقی از ملک خراسان بوجہ عقائد خود بہ ہجرت مجبور شدند در سنہ ۹۰۱ بعہد محمد شاہ وارد کشمیر گشت۔ سید محمد بیہقی کہ مدار المہام محمد شاہ بود بہ جبر او را از کشمیر بدر نمودہ بطرف اسکردو اخراج کرد۔ حضرت میر شمس الدین عراقی چوں در اسکردو رسیدند خود را خلیفۂ

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شیعۂ نوربخش شدہ اند۔ و زنہای آں جا اکثر فاحشہ اند و از طرف شوہران ممانعت ندارند و با مردم لداخ ہم زبان ہستند اندک متفاوت۔ پرگنات مشمولۂ آں شگر۔ کرس کھپلو۔ تولٹی۔ خرمنگ۔ رُوند۔ پرکوٹ۔

از قدیم راجہای مسلمان کہ خود را از اولاد سلطان سکندر کاشغری میدانند در آں جا حکومت می کردند و بعضی اوقات متابعت راجہای کشمیر ہم می نمودند و در عہد سلاطین کشمیر طوق مطاوعت بگردن انداختہ باجگذار آں ہا شدہ بُودند و در عہد چکاں خودسر شدہ در زمان شاہان مغلیہ باز تابع کشمیر شدند و در عہد

[مُسلسل] سید محمد نوربخش ظاہر گردانیدند۔ ظاہر است کہ اشاعت مذہب امامیہ مرہونِ منت آنجناب است مسئلہ عقائد سید نوربخش بذاتہ درمعرض اختلاف است۔

بنابر قول مرزا حیدر دوغلات مؤلف تاریخ رشیدی فرق مابین فرقۂ امامیہ و شیعہ ہائے نوربخشیہ این است کہ معتقدان مؤخر الذکر علاوہ از روا داشتن سب اصحاب ثلاثہ و ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رضہ میر سید محمد نوربخش را مہدی و صاحب امر وقت می شمارند۔

(حاشیہ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۲)

سنٹہ غالباً دعوئی مزبور بنابر حملہ ایست کہ سلطان سعید خاں والیٔ کاشغر درسنہ ۹۳۹ بر اسکردو کرد چنانچہ بقول مولوی حشمت علی خاں لکھنوی مصنف تاریخ رشیدی می نویسد کہ سلطان سعید مزبور درحملۂ اول "شغر" کہ یکے از پرگنہ جات اسکردو است فتح نمود۔ (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۸) لیکن از شجرۂ نسب راجگان اسکردو و استور ادعائے شاں بہ پایۂ ثبوت نرسیدہ است۔

سنٹہ واین در عہد جلال الدین اکبر دفتیکہ راجۂ اسکردو علی رائے درسنہ ۹۹۴ھ مطابق سنہ ۱۵۸۶ء بخدمت اکبر التماس نمود کہ دخترش بحبالۂ عقد شہزادہ سلیم قبول شود واقع شد از آں وقت تعلق اسکردو بہ سلطنت دہلی قائم شد (تاریخ جموں ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۵۰۴)

افاغنہ باز بطور خود حکومت میکردند و در ۱۲۵۳ھ راجہ احمد شاہ مرزبان آں جا بود پسر دوش محمد شاہ نام از پدر خود برگشتہ در پیش میاں سنگھ کرنیل پناہ گرفت و میاں سنگھ پرگنہ تلیل او را جاگیر بخشید۔ وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ بر لداخ قبضہ کرد۔ محمد شاہ از تلیل گریختہ در لداخ نزد وزیر رسید۔ احمد شاہ باستماع ایں خبر لشکر کشیدہ فرزند منحوس خود اسیر کردہ پا برہنہ در اسکردو رسانید۔ زور آور سنگھ از روی غیرت بالشکر کثیر یورش کردہ اسکردو را قبضہ نمود و خانۂ احمد شاہ را غارت ساخت و بعد مواخذۂ نذرانہ کثیر حکومت اسکردو احمد شاہ را بدستور مسلم داشت و خود سمت لداخ رجعت نمود احمد جیو و محمد علی خان پسران احمد شاہ کہ بہ امید امداد در کشمیر پیش میاں سنگھ گریختہ آمدہ بودند۔ میاں سنگھ ہر دو برادر اسیر کردہ نزد راجہ گلاب سنگھ در جموں فرستاد۔

وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ در عزیمت مان تلا مقتول مردمان اسکردو تھاندار او از قلعہ کشیدہ قید نمودند و اسباب و اسلحۂ او غارت ساختہ در ملک خود تا دو سہ ماہ باز حکومت کردند باستماع ایں خبر راجہ گلاب سنگھ افواج قاہرہ بہ سبیل کوہامہ فرستادہ در ملک ولولہ انداخت و شیخ غلام محی الدین ہم افواج خود مع جنود راجہ ہای کھکھہ و بمبہ بہ معانت آن ہا تعیین ساخت و پنج شش ہزار نفر زمینداران کشمیر برای باربرداری ہمراہ داد۔ چوں بطور یلغار در اسکردو رسیدند دیوان ہری چند ہم از لداخ یورش آوردہ اسکردو را یکدم قبضہ نمودند و مخالفاں را قتل کردہ احمد شاہ بمعہ عیال

۱۲۰۳ھ بعہد اعظم خان والیٔ شگر راجہ مزبور از ضعف حکومت افغاناں استفادہ نمود۔ اولاً بر اسکردو قابض شد و بعدہ اعلانِ استقلال و آزادی خود نمود۔

(تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ صفحہ ۵۷۳)

۱۲۰۴ھ بقول موسیو ڈربلو در ۱۸۴۰ء (نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۳۶۳)

درجموں فرستادند و قلعهٔ اہر من را مسمار نمودند احمد شاه خود در جموں وفات یافته پسرش محمد شاه را وجه معیشت از اسکردو مقرر داشتند و انتظام ملک بطور خود نمودند۔

گوریز و تلیل۔ دو پرگنه است درمیان دو درهٔ صغیر به مسافت ۲۵ میل از کشمیر سمت شمال به مسافت ۷۰ میل رفعت آں از بحر محیط ۸۰۰۰ فٹ تا شش ماه از برف پر می باشد نهایت سرد سیر۔ موجب آں جَو و گندم دراں جا پیدا از نمی شود همگی گال وارزن و ترنبه کاشت می کنند۔ دریای کرشنه گنگا میان آں می گذرد۔ همیشه شامل کشمیر می باشد مردمان آں جا سنی بزبان کشمیری هم سخنان می کنند۔

حصوره۔ یک پرگنه است از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۴ میل۔ رفعت آں از بحر محیط ۸۵۳۰ فٹ۔ از کردهٔ گوریز برف کمتر بارد۔ جَو و گندم زرع می شود مردماں آں جا مفلس و محنت کش چرکیں بمذهب سُنی۔ از تعمیرات سابقه قلعه خام درآں جا موجود۔ و در نواحی حصوره کوه الوند یعنی ننگا پربت که رفعت آں ۲۶۲۳۰ فٹ می نویسند همیشه پُر برف میباشد و درمیان ایں پرگنه ایل نام یک دریای ایل جاری است که شامل اباسند می گردد۔ ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بوده است گاهے در تصرف راجهٔ اسکردو می بُود و از عهد سنگاں بدستور شامل کشمیر است۔

گلگت و پونیال۔ از کشمیر مابین شمال و مغرب یافته می شود بعد مسافت آں از کشمیر ۲۳۱ میل بر کنارهٔ شمالی اباسند درمیان درهٔ که وسعت آں پنج شش میل باشد واقعست۔ رفعت آں از بحر محیط ۴۸۰۰ فٹ فصل جَو و گندم و اجناس رسمی و

ﻪ ۶۵۷ موسیو ڈریو بنا بر تحقیقش نام اصلی گلگت "گلیت" چنانکه نزد اهالیان ایں مقام مشهور است ضبط نموده است و گلگت لفظے است که نزد اقوام غیر مثل هندیاں و کشمیریاں و فرنگیاں متداول است (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۴۰۶)

ﻪ ۵۰۶ دریائے سنده ۞ ﻪ ۶۰۷ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحه ۴۰۹

ابریشم دراں جا منتکون می شود. میوهٔ انگور و شفتالو و توت بخوبی بالیده می باشد
از ریگ دریای اباسند ذره هائے طلا خاک شوی کرده [407] دریابند و در زمستان
برف نمی بارد۔ مردمانِ آں جا اندک صاف طبع و خوش وضع بمذهب شیعه [408] و سُنی
مجموعند۔ سابقه راجهائے [409] آں طرف همیشه در انجا حکومت می کردند و درمیانِ
قلعه ها سکونت داشته در بغاوت و غارت گری خود را بهادر می دانستند۔ بعضے
اوقات مغلوب گشته بحاکمِ کشمیر رجوع می داشتند۔ چنانچه در عهد شاهان چغت
شامل صوبهٔ کشمیر شده بُودند و در عهدِ افاغنه خودسر شدند و در عهد سنگهانِ [410] لاهور
محمد خاں در انجا حکومت میکرد۔ و سلیمان شاه مرزبانِ یاسین یورش کرده محمد خاں
را ازمیاں برداشته گلگت مفتوح ساخت۔ بعد ازاں آزاد خاں ملکدار پونیال سلیمان شاه
را قتل کرده متصرف گلگت شد۔ پس ازاں طیر شاه والی نگری آزاد خاں را ازجان
گذرانیده عروسِ حکومتِ گلگت بکنار آورده در شبستانِ عدم آسود۔ فرزندش

---

[407] ایضاً صفحه ۴۰۹ ؛

[408] صاحب ناردرن بیریر آف کشمیر باشندگان گلگت و استور را در مذهب خود بسیار ضعیف قرار داده است چنانچه تا زمان ۱۸۴۲ء مردمان استور مُردگان خود را مانند اهل هنود می سوزانیدند ؛

[409] ایں راجه ها بنا بر تحقیق موسیو ڈریو و مولوی حشمت علی خاں از قوم ترا خاں یا تراکاں بوده اند۔ موسیو ڈریو بنا بر روایت قومیٔ گلگتیاں تراکان مورث اعلیٰ ایں خانواده را مرد محیر العقول نوشته است اما مولوی حشمت علی خیال دارد که ایں لفظ ترکی است و اغلب ایں است که در زمانهٔ قدیم خاندان مزبور از یارقند آمده متوطن گلگت شده باشد (ناردرن بیریر آف کشمیر صفحه ۴۳۵ و تاریخ جموں و ریاستهائے مفتوحه مهاراجه گلاب سنگه صفحه ۷۶۸) ؛

[410] یعنی در ۱۸۴۲ء۔ موسیو ڈریو می گوید که دریں وقت در گلگت پنج کس حکمران بودند بایں تفصیل:۔ (۱) سلیمان شاه در یاسین (۲) آزاد خاں در پونیال (۳) طیر شاه در نگر (۴) گور رحمان یا گوهر امان در یاسین۔ (۵) کریم خاں برادر شاه سکندر ؛

سکندر خاں متصرف ملک پدر شاہ گوہر اماں[۱۱] پسر سلیمان شاہ او را قتل کردہ بر حکومت گلگت تسلط یافت و در ۱۲۵۸ھ کریم خاں برادر سکندر خاں مقتول بجانب غلام محی الدین ناظم خطہ رجوع نمودہ نطو شاہ[۱۲] و متھرا داس با فوج بسیار بہ معاونت او در گلگت رفت و بعد معرکۂ و جدال گوہر اماں در پونیال مفرور شدہ کریم خاں بحکومت گلگت مسلط گشت و نطو شاہ قلعہ دار و مددگار او در انجا ماندہ و متھرا داس واپس آمد پس نطو شاہ بحکمت عملی بار اجہائے آں سواد موانست و موافقت کردہ دختر گوہر اماں بعقد نکاح خود در آوردہ و دختران راجہ ہائے ہونزی و نگری با فرزندان خود نامزد کردہ رسوخ و امنیت بہم رسانید[۱۳]۔

و در ۱۲۶۱ھ در انقلاب حکومت سنگاں نطو شاہ تھاندار خود بہ معاونت کریم خاں در گلگت گذاشتہ خود در پنجاب آمد و با مہاراجہ گلاب سنگھ رابطۂ ملازمت خود محکم کردہ

---

[۱۱] دکتور لیتز سلیمان شاہ را بخلاف رائے حسن عم گوہر رحمان نوشتہ است۔ بدیں وجہ نتواں گفت کہ کدام یکے ازیناں درست است :-

"گوہر رحمان پسر ملک ایمان مردے ظالم بود۔ موسیو ڈریو او را ستمگر تر از تھبوڈر حبشی قرار دادہ است۔ گویند کہ او وقتے بچۂ شیر خوارے را در ہوا انداختہ بہ شمشیرش دو پارہ ساخت ہمچنیں گویند کہ او مردے را قتل نمودہ جسمش را برائے سگاں داد و از دفن کردنش منع نمود۔"

(ملخص از ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۳۷)

[۱۲] درست نتھو شاہ است۔ ایں مرد در عہد مہاراجہ دلیپ سنگھ حکمران پنجاب در افواج سکھاں عہدہ "کونلی" داشت بنا بر قول موسیو ڈریو مردے بود سپاہی پیشہ و بہمیں وجہ از مرکز لاہور بمقابلۂ گوہر رحمان فرستادہ شد کہ دراں ایام مرکز فساد در گلگت و نواحی آں بود نتھو شاہ از سادات بود و از شہر گوجرانوالہ پنجاب (حالا پاکستان) تعلق داشت ؛ [۱۳] ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۳۶ ؛

برحکومت گلگت بہمراہی دو کس از صاحبان[۲۱۴] انگریز در گلگت رسید۔ راجۂ ہونزی بسبب ہمراہ آوردن صاحبان انگریز از نطو شاہ رنجیدہ خاطر شدہ مع کریم خان ہر دو از تیغ گذرانید[۲۱۵] و چند مواضع گلگت را غارت کردہ منہدم گردانید۔

گوہر امان کہ مرزبان پونیال و یاسین بود بامداد ساکنان دیل[۲۱۶] محال گلگت را قبضہ کرد۔ مہاراجہ جموں[۲۱۷] دو کالم فوج از کشمیر تعین ساختہ و از حصورہ و اسکردو افواج جمع کردہ گوہر امان را از گلگت منہزم[۲۱۸] گردانید۔ چندے بغیر فساد و عناد بسر آمد و در گلگت بھوپ سنگھ[۲۱۹] کماندار فوج و سنت سنگھ تھانہ دار بود۔ دراں حال فرزندان[۲۲۰] گوہر امان کہ

۲۱۴؎ بنا بر تحریر موسیو ڈریو صاحب ایں دو کس فرنگی لفٹنٹ وانز اگ نیو و ینگ جہندسین بنگال بودند۔ غرض ایں ہر دو از ورود در گلگت مقصد سیاسی بود۔ سیاحان مزبور از راجۂ ہونزہ استدعا نمودند کہ آنانرا در سیاحت علاقہ اش اجازت باشد لیکن راجہ ازیں امر قطعاً انکار نمود۔

۲۱۵؎ بقول ڈریو صاحب نتھو شاہ و کریم خاں از دست راجہ ہونزہ مقتول نہ شدند بلکہ ایں ہر دو کس و راجۂ گلگت در معرکہ کہ خلاف راجہ ہونزہ بود مقتول گشتند (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۰)

۲۱۶؎ دیل۔

۲۱۷؎ مراد از مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی۔

۲۱۸؎ موسیو ڈریو از لفظ "منہزم" سکوت اختیار کردہ است۔ بیانش دریں امر ایں است۔

"بعد چندے محاربہ و قتال بر شرائط حالات سابقۂ سیاسی مابین فریقین صلح واقع شد"۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۲۱۹؎ ڈریو صاحب بھوپ سنگھ را کماندار افواج محفوظ "بونجی" دستور قرار دادہ است۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۲۲۰؎ دریں جا بیان ڈریو صاحب متضاد گشتہ است از یک معلوم می شود کہ رہنمائے ایں مہم خود گوہر امان بود و از دیگر کہ سرغنہ اش برادرش و فرزندانش بودند۔ ازیں جہت نتواں گفت کہ کدام یک از ایناں صحیح است۔

ملک امان و میر ولی و ببر غازی و پہلوان بہادر بودند با مردمان دارد و ہونزی و غیرہ اتفاق کردہ بر کوہ نیلہ دار[۴۲۱] بہوپ سنگھ را سہ پہار روز درمیان گرفتہ بمعہ یک ہزار و یکصد نفر سپاہان از تیغ گذرانیدند و دو صد سپاہ اسیر کردہ مسلمان[۴۲۲] نمودہ فروختند ہمگی یک عورت بہ تمسک دم گاؤ از اباسند عبور کردہ در بہونجی[۴۲۳] رسید۔ گوہر امان در گلگت رایت حکومت افراشتہ فوج مہاراج در بہونجی انتظار وقت میداشت[۴۲۴]۔

بعد وفات گوہر امان در سنہ ۱۲۷۳ھ[۴۲۵] مرزبان جموں جنرل دیوی سنگھ با فوج بسیار برای تسخیر مملکت تعیین ساخت و متمردان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ دیوی سنگھ تا حدود یاسین تسخیر کردہ عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نشانیدہ عیسی بہادر را حکومت پونیال بخشیدہ رجعت نمود و در سنہ ۱۲۷۶ھ فرزند گوہر امان[۴۲۶] باز علم بغاوت افراشتہ مسٹر ہیپٹ صاحب را قتل نمود۔ مہاراج

۴۲۱ـ نیلہ دھر

۴۲۲ـ لفظ "مسلمان نمودہ" از حسن است۔ کتاب "ناردرن بیریر آف انڈیا" کہ یکے از ماخذہای حسن است درین محل سکوت نمودہ است۔ بیانش درین امر این است:-

"کما بیش یک ہزار نفر مقتول و یک صد یا دو صد اسیر گشتہ بحیثیت غلام فروخت شدند۔" (ایضاً صفحہ ۴۴۲)

۴۲۳ـ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۲۔ ڈریو صاحب مزید نوشتہ کہ زن مزبور را از طرف حکومت کشمیر وظیفہ مقرر کردہ شد۔

۴۲۴ـ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳؛

۴۲۵ـ درست این است کہ واقعہ مزبور در سنہ ۱۲۷۷ھ رو نمود زیرا کہ سن انگلیسی کہ موسیو ڈریو متعلق این واقعہ نوشتہ است ۱۸۶۰ء است؛

۴۲۶ـ ملک ایمان؛

رنبیر سنگھ عسکر ظفر اثر بہ افسری جنرل ہوشیارا تعین کردہ ساکنان یاسین را قتل عام نمود و ملک امان در چترال مفرور گشت و ہوشیارا بہ کمال ولولہ و اقتدار رجعت نمود۔[۴۲۷]

ایضاً از کوہستان سمت شرقی از گلگت درمیان درۂ سنگلاخ دو علاقہ است یکے ہونزی بر کنارۂ شمالی اباسندھ دوم نگری بر ساحل جنوبی آں کہ بسبب صعوبت راہ ہمیشہ خودسری باشند و در رہزنی و قزاقی چالاک۔ راہ یارقند را بیشتر غارت می کردند۔ ہمہ اہل شیعہ۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ ہمراہ آن ہا برفق و مدارا صلح و صفا داشتہ منقاد خود گردانید۔

ایضاً از گلگت بطرف مغرب ملک دیلیل واقع است ہمہ ہا سنی المذہب مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۸۳ھ[۴۲۸] افواج قاہرہ بافسری وزیر زور آور سنگھ و کرنیل بی جی سنگھ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت و مخالفان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ ہنر براں کینہ وردہات را درداده رجعت نمودند و درحین مراجعت بہ باعث نزول برف فوج جرار را زحمت بسیار عاید گشت۔

ایضاً۔ از گلگت بطرف شمال دو محال[۴۲۹] است یکے یاسین دوم چترال کہ ہمیشہ خودسر بودند و در غارت گری و بردہ فروشی ہنزو گلگت و حصورہ وغیرہ اطراف را ہمیشہ غارت نمودہ مردماں را می فروختند۔ مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۹۱۶ ملک یاسین را

۴۲۷؎ نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۸ ؛

۴۲۸؎ مطابق سنہ ۱۸۶۶ع۔ بقول موسیو ڈریو مہم مزبور در ماہ ستمبر سنہ مذکورہ وقوع پذیر شد کونل بجے سنگھ و وزیر زور آور براہ نور پور در دریل رفتند۔ از طرف ملک ایمان پسر گوہر رحمان قدرے مزاحمت کردہ شد۔ لیکن بالآخر شکست خوردہ روئے بر فرار نہاد۔
(نادرن بیریر آف انڈیا)

۴۲۹؎ محال بفتح میم و حاء در کشمیری بمعنے ضلع مستعمل می شود ؛

قبضہ نمود عاقبت با ملک امان والی چترال صلح و صفا و عہد و پیمان بہ وقوع آمدہ بنا براں ملک یاسین بہ مراعات او در تصرّف فرزندان گوہر امان واگذاشتند و غارت گری و بردہ فروشی و یغی و عناد ازاں باز رفع شد۔

دراوہ و کرناہ۔ از کشمیر سمت شمال و مغرب در میان آں دو درہ در پرگنہ واقع است دریای کرشنہ گنگا میان آں می گذرد۔ در آں جا اجناس زیرہ و مکائی قلیلے شالی پیداوار می باشد۔ مردمان آں طرف سُنّی بعضے ہنود۔

در سابقہ ایں دو محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است۔ چنانچہ در زمان چغتہ خراج ایں ہر دو محال در تنخواہ صوبہ داران کشمیر مقرّر ہمی بود۔ شاہان دُرّانیہ ہر دو علاقہ در جاگیر محمود خان مرزبان مظفر آباد بخشیدند۔ ناصر علی خان فرزند محمود خان مدۃ العمر خود دراں جا حکومت می کرد۔ بعد ازاں پسران او منصور خان و معز الدین خان بہ استقلال تمام ایّام فرمان دہی خود بسر بُردند۔ و در عہد سنگان شیر احمد خان پسر منصور خان در معرکہ گھوڑی بہ معاونت حسین خان جوشن بغاوت پوشیدہ بود عاقبت الامر بہ عجز و انکسار مطیع و فرماں بردار گشتہ ارمغان کثیر مع یرغمال پیشکش نمود و بعد تنزّل سنگاں طوق اطاعت مہاراجہ گلاب سنگھ بہ گردن انداخت۔ امّا بہ اقدام ایّام نحوست در سنہ ۱۲۸۱ھ سنہ ۱۹۲۱ ب بہ نسبت یکے از ملازمان مہاراج مدارانہ نمود بنا براں برای تادیب او افواج قاہرہ مامور گشت و آں تنگ حوصلہ فرار نمودہ۔ ملک محروسۂ او شامل کشمیر گشت۔ بعد چندے شیر احمد خان بوساطت[۴۳۰]

---

[۴۳۰] بہ تحقیق مولوی حشمت علی خان عفو تقصیرات شیر احمد خاں بوساطت پسرش عظیم خاں رو نمود حقیقت این است کہ چوں شیر احمد خاں بار دوم از افواج مہاراجہ رنبیر سنگھ ہزیمت خورد پسر خود عظیم خاں را ملامت کرد کہ در پیری سبب تکالیف من گردی۔ امّا من باین شورش تیار نبودم عظیم خاں متاثر گشت و خفیتہً نزد مہاراجہ رنبیر سنگھ آمد و گفت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

گورنمنٹ پنجاب در ذیل امان در آمده مہاراج رنبیر سنگھ خطای بہ عطا بخشید و از دیوہ سرچند قریہ جاگیر او مشخص گردید۔

شاردا۔ مختصر مقامیست برلب کرشنہ گنگا از پرگنہ دراوه سمت مشرق از کشمیر بہ مسافت یک صد میل سمت گوشہ شمال و مغرب۔ اہل ہنود آں را متبرّک می دانند۔ از قدیم مندر شاردا دراں جا موجود۔

داردو۔ ملکے است وسیع درمیان کوہستان منبع از شاردا تا لب دریای اباسند غالباً بہ مسافت دو صد میل ساکنان آں طرف مثل وحشیاں بر قلال جبال بود و باش می دارند۔ و در رہزنی و غارت گری معروف ہمہ ہا سُنی متعصّب ہستند۔ عالمان خود را متابعت می سازند و با اہل یوسف زئی مشابہت می گذارند۔ لباس نیلی را پسند می دارند۔ دریں ملک چیلاس۔ تنگیر۔ پٹن۔ فولی۔ گور۔ تلچا۔ سپاس کاغان وغیرہ مقامات مشہورہ است۔ شاہان مغلیہ در عہد خود بر فق و مدارا تابع خود کردہ بودند و در عہد افاغنہ خود سر شدہ در غارت گری چالش می کردند۔ مہاراج گلاب سنگھ در ۱۲۶۷ھ ۱۹۰۷ب [۲۳۱] دیوان ہری چند وغیرہ

(مسلسل) کہ تقصیر از من است و پدر من بے گناہ است۔ مہاراجہ عفو تقصیر ہر دو پسر و پدر نمود۔ (تاریخ جموں صفحہ ۹۲۸) ؂ [۲۳۱] مطابق ۱۸۵۱ء۔ بنابر روایت مولوی حشمت علی خان سبب تعیین ہری چند بر تسخیر چیلاس ایں بود کہ قوم دردبر استور حملہ کردہ ہر چہ در دست افتاد بہ غارت بردند۔ اگرچہ ابتداء ایں مہم در ۱۸۵۱ء بود لیکن اختتامش بسبب شدّت سرما در ۱۸۵۲ء واقع شد۔ زن و مرد چیلاس مقاومت شدید کردند۔ لیکن بالآخر از دست افواج ڈوگرہ کہ محاصرین قلعۂ چیلاس بودند عاجز آمدہ خواہان امان شدند۔ علاوہ دیوان ہری چند دریں مہم وزیر زور آور سنگھ کشتواری۔ کرنل بجے سنگھ کرنل جواہر لوچن سنگھ و دیوان ٹھاکر داس نیز شامل بودند۔ (تاریخ جموں صفحہ ۷۸۴)

افسران با فوج کثیر برای تسخیر قلعہ چیلاس کہ فراز کوہ حصن متین واقع است تعیین ساخت۔ مہاراج رنبیر سنگھ خود در سوپور ماندہ تمامی زمینداران برای بار برداری ہمراہ بردہ قلعہ چیلاس را محاصرہ نمودند۔ بعد آویزش بسیار قلعہ گیان بہ مسدودی آب مجبور شدہ در ذیل امان در آمدند۔ ہری چند مظفر و منصور رجعت نمود۔ از آں باز در قلعہ چلاس تھانیدار مہاراج مقرر است و بوقت موعود ارمغان معمول ہر سال می رسانند و در ملک دارد و اکثر جاہا از کنارہ دریای اباسند وغیرہ ریزہ ہای طلا از ریگ ہمی کشند فی الحقیقت در کوہستان دارد ہیچ کسے از راجہای کشمیر و اطراف باستقلال تمام حکومت نہ کردہ باشد۔

دچھنہ و کھاورہ[۷۳۲]۔ یک پرگنہ است از پرگنات کشمیر سمت مغرب چہ دریای کشمیر میان درہ مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد سمت مغرب می گذرد۔ و بر ساحل شمالی آں از مظفر آباد تا بارہ مولہ علاقہ دچھنہ واقع است و بر کنارہ جنوبی آں کھاورہ مشہور مسافت این درہ از بارہ مولہ تا مظفر آباد ۳۹ میل۔ مردمان آں طرف اکثر سنی بعضے ہنود ہمہ سلحدار و جنگی و طاغی درین ملک زبان پہاڑی معمولست۔ لفظ کشمیری ہم کم و بیش می دانند۔ در حدود دچھنہ راجہای بمبہ ہمیشہ رئیس بودہ اند۔ و در نواحی کھاورہ راجہای کھکھہ و ہتمال مشہور۔

راجہای دچھنہ[۷۳۳]۔ یعنی بمبہ می گویند۔ کہ راجہ ہای بمبہ از قوم بنی امیہ اولاد

---

[۷۳۲] پائین بارہ مولہ بر ہر دو جانب دریائے جہلم دو علاقہ اند بہ نام ہائے مختلف مشہور۔ یکے را کہ بر کنارہ راست واقع است۔ علاقہ دچھنہ و دیگرے را کہ جانب چپ است کھاورہ می گویند (تاریخ جموں مولوی حشمت علی صفحہ ۹۰۶)

[۷۳۳] مولوی حشمت علی خان صاحب "تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ" می گوید "ادعائے قوم بمبہ از خاندان بنو امیہ از لحاظ تاریخی بہ پایہ ثبوت نہ رسیدہ است"۔ او درین ضمن وجوہات ذیل پیش کردہ است :- (بقیہ بر صفحہ دیگر)

مردان هستند که عرصهٔ یک هزار و دو صد ماه در دمشق و شام سلطانی کرده اند- ازاں جمله یکے در حالت آواره گردی به بدخشاں رسیده چند پشت دراں جا گذرانید- ازاں میاں یکے به ملازمت هلاکو خان داخل گشته همراه ذوالقدر خان وارد خطهٔ کشمیر گردید- و در حین مراجعت چوں به مقام دهمتور رسید یکے از رؤسای آں حدود او را به خانه دامادی پذیرفت بعد چندگاه در دماغ داماد خیال خیره سری دیدهٔ بدغدغهٔ افراسیابی بسان سیاوش از تیغ گذرانید- چونکه منکوحهٔ او حامله بود خسرو مثال فرزندے ازو متولد شد- چوں به سن بلوغ رسید باستماع خبر مقتولی پدر اخگر غیرتش افروخته شبانه پدر مادر خود به قتل آورد و مال و دولت و ثروت او را متصرف گشت- پس ازاں صفدر خان که یکے از

(مسلسل) ۱- موسیو لارنس در "ویلی آف کشمیر" در ذکر ابتدا قوم بمبه می گوید "در جغرافیهٔ قدیم کشمیر مسطور است که در شمال وادئ وُلشنه تا دریائے کشن گنگا به همسایگی قوم کهکهه خاندان بومب یعنی بمبه بود و باش می کند- ایں قوم به قبیلهٔ اول الذکر در قومیت شریک اند- قیاس است که در زمانهٔ قدیم مردمان خاندانِ بمبه بر علاقهٔ کرناه قابض بوده اند-

۲- دیگر ایں که زوال خاندان بنو امیه در سنه ۱۳۲ رو نمود- و ایں محال است که بعد یک هزار سال یک کس از آناں در غربت زنده کنندهٔ خاندانِ خود باشد- خصوصاً وقتیکه او خود از اصلیت خود ناواقف باشد-

۳- ایضاً در یک کتاب ترکی نام ایں قوم بام مذکور است- ممکن است که بام از امتداد زمانه "بمبه" شده باشد-

باایں همه مولوی حشمت علی بریں امر اتفاق نموده است که اصلیت قوم "بمبه" از هندوستان نیست و باشد که در زمان امیر تیمور از ترکستان آمده ساکن علاقهٔ مظفر آباد شدند چنانکه از توزک جهانگیری معلوم می شود- در زمان جهانگیر باشندگانِ علاقهٔ مظفر آباد خود را از قوم "قارلوغ" که لفظ ترکی است خود را شمار می کردند- (صفحه ۹۰۹)

فرزندان او در شجاعت و جوان مردی ممتاز بود در پیش سلطان محمد خان مرزبان
پکھلی بعہدۂ سرلشکری ممتاز شدہ بجلدوی حسن خدمت از علاقۂ دمتور چند قریہ جاگیر یافت
درحالیکہ خود را بہ بنی اُمیہّ منسوب می داشتند مردم عوام بنو امیہ را بمو گفتند۔ ہمچنانکہ
ذو القدر خان را ذوکچو نام نہادہ اند۔

مختصر کہ تا زمان سلطان حسن شاہ بہ متابعت سلاطین کشمیر اوقات گذاری می
کردند۔ و در عہد چکاں لباس خیرہ سری پوشیدہ بہ دستبرد اطراف مشغول شدند۔
دراں ایام مظفر خان صاحب ثروت و شجاعت نامی گرامی شدہ بود در سنہ ۹۶۲[۳۴] قصبہ
مظفر آباد بنام خود آباد کردہ دار الحکومت خود قرار داد و تا حدود پکھلی و دمتور و
کاغان و دچھنہ و کھاورہ وغیرہ دست اندازی کردہ لوای سلطانی و راجگی افراشت
اکبر شاہ بنا بر اعانت راجہ بھگوانداس کہ در معرکۂ یوسف شاہ یاد کردہ بود اڑپہاڑ
دچھنہ جاگیر او افزودہ بعاطفت جہانبانی سرفراز فرمود۔ در سنہ ۱۱۲۶ ہیبت خان پسر
مظفر خان از جیب بغاوت سر کشیدہ اطراف کشمیر را غارت نمود۔ علی محمد خان نائب
صوبہ با جمعیت رؤسا و منصبداران کشمیر برای گوشمالی او یلغار فرمود۔ پس بعد

---

۳۴ مولوی حشمت علی خان در تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ می نگارد کہ بنیاد
قصبۂ مظفر آباد یا در اواخر قرن یازدہم و یا در آغاز قرن دوازدہم افتاد۔ او در ثبوت بیانش
وجوہات ذیل بیان کردہ است:- (۱) خواجہ محمد اعظم در تاریخ خود "واقعات کشمیر" رقم طراز است کہ در
سنہ ۱۱۲۴ھ بزمانۂ صوبیداری عنایت اللہ خان (بعہد حکمرانی شاہ عالم بادشاہ دہلی) محمد مظفر کہ از
ملازمین سلاطین پکھلی بود۔ از زوال حکومت آنان استفادہ نمودہ در علاقۂ کوہستانی شمالی تسلط
خود قائم کرد۔ بعد ازیں بر علاقۂ دراوہ و کرناہ کہ از متعلقات پرگنہ کامراج ملک کشمیر است متصرف
و قابض گشت۔ (ص ۹۰۸)۔ (۲) از روزنامچہ جہانگیر کہ بنام "تزک جہانگیری" شہرت دارد جہانگیر
در سفرنامہ خود ہیچ نشانے از مظفر آباد نہ دادہ است:

آویزش بسیار هیبت خان فوج شاهی را شکست داده افسران عسکر محبوس داشت۔ ازین جهد عبدالعظیم خان دیوان صوبه بالشکر فراوان میثاق مظفرآباد را سرانجام داده جمع کثیر از تیغ گذرانید۔ عاقبت بوقوع مصالحه معزالدین خان پسر هیبت خان یرغمال آورده شورش ساخت۔ بعد فوت هیبت خان پسرش محمود خان باغوای ببر الله خان خروج کرده ملک کشمیر را چند مرتبه متواتر غارت نمودند حقیقت آن در خروج ببر الله گفته آید۔

شاهان افاغنه محمود خان را بنابر آمد و رفت کشمیر بعلاوه جاگیر شاهان دهلی علاقهٔ دراوه و کرناه و یک لک و پنجاه هزار روپیه از علاقهٔ کامراج عطا نمودند۔ چندی[۴۳۵] بغیر عناد و فساد جاگیرات خود می خوردند۔ امّا وقتیکه کریم داد خان بر صوبداری کشمیر آمده بود در اثنای راه امیر خان بمو اوراً مزاحمت[۴۳۶] بسیار نمود۔ امّا کریم داد به مشقت تمام از کوهستان دچهنه عبور کرده در کشمیر رسید۔ و بعد انتظام کشمیر برای تدارک خیره سران پهاڑ دوبار فوج بسیار تعیّنات کرده مردم بسیار از کهکه و بمبه بقتل رسانید۔ امّا اصلاحِ کلی نتوانست کرد۔ بعد فوت محمود خان پسران او حسن علی خان و ناصر علیخان و اکبر علی خان باقی مانده ملک محروسهٔ خود را با شرکاء قسمت کردند۔ حصّه حسن علیخان مظفرآباد تا هٹیاں و دهات مقبوضهٔ پهکلی و محصول گذر کشتی حصّه ناصر علی خان علاقه دراوه و کرناه حصّه اکبر علی خان گهوڑی حصّهٔ فتح علی خان که از احفاد مظفر خان بود از هٹیاں تا کهٹائی و حصّهٔ برادرش ابراهیم خان از کهٹائی تا باره موله حصّه کام بخش خان که از جاگیر کامراج پنجاه هزار خروار جاگیر کشمیر را باهمدیگر همچنین قسمت نمودند۔

بعد انقضای حکومت شان فرزندان آنها یادگار ماندند۔ زبردست خان از حسن علی خان در مظفرآباد نجف خان پسر اکبر علی خان در گهوڑی منصور خان و معزالدین خان در کرناه و صفدر علیخان پسر کام بخش خان در کامراج مظفر خان پسر فتح علیخان

۴۳۵ بمعنی می آمد۔ ۴۳۶ درین مزاحمت درپرده دست محمود خان بود (ایضاً ص ۹۱۷)

درکهتائی وهرکس بطور خود طبل حکومت نواخته چندے بسر بردند۔ وقتیکه[۴۳۷] هری سنگھ صوبه دار کشمیر شده بُود علاقهٔ کهادره را تا چکار متصرف گشته بهرجا قلعه‌ها انداخت و مظفر خان راجه کهتائی از دست شرکاء خود مفرور شده درپناه هری سنگھ درآمد۔ و هری سنگھ اورا از کهتائی تا باره موله حکومت بخشید و چند هزار روپیه نذرانهٔ سالانه دادن مقرر کرده از جاگیر کامراج بری گردانید۔ بعد چندی وی فوت شده پسرش زبردست خان بجای او نشست۔ زبردست خان مرزبان مظفرآباد بدستور مستقل بُود هنگام برآمدن موتی رام نوبتی دوم درعهد نقض قصور نموده موجب آن کرپارام بروقتِ حکومتِ خود با فوج کثیر در مظفرآباد یورش ساخت۔ زبردست خان با جمعیت مردم کهکه و بمبه نخست لشکر خالصه را طاقت شکستند۔ عاقبت بمنصوبهٔ گنیش پنڈت[۴۳۸] درفیمابین صلح واقع شده دیوان نذرانه و یورغمال گرفته رجعت نمود۔ وقتیکه میاں سنگھ حاکم کشمیر شد۔ زبردست خان نبیرهٔ خود رحمت الله خان که در حُسن صورت آیتے از رحمت بُود با تحفه وهدایا بیرغمال فرستاد۔ میاں سنگھ حسن صورت و سیرتش خوش کرده به انواع تلطف نگهداشت و دختر معزالدین خان راجهٔ کرناه بکابین او آورده معزز داشت۔
وقتیکه شیخ غلام محی الدین[۴۳۹] ناظم کشمیر شد از راجهای پهاڑ هرکسی یورغمال گرفته ضبط و ربط نمود و در سنه ۱۲۶۰ هجری مطابق سنه ۱۸۹۹ بکرمی باستماع خبر آشوب سلطنت لاهور یورغمالان راجهای پهاڑ شبانه یگان یگان بخلوت طلب ساخته بخوف شورش و فساد همه را محبوس داشت و رحمت الله که بسیار نازک مزاج بُود برمصادمت حبس مقاومت نه کرده از جان درگذشت۔ ناظم نعش او بجانب

---

۴۳۷ سنه ۱۸۲۰ء مطابق سنه ۱۲۳۵ھ۔ درین جا مراد از هری سنگھ۔ هری سنگھ نلوه صوبیدار مهاراجه رنجیت سنگھ آنجهانی است ؛ ۴۳۸ برادر بیربل پنڈت ؛

۴۳۹ سنه ۱۲۶۰ھ مطابق سنه ۱۸۴۴ء ؛

منظفر آباد فرستادہ در مزار آبای خود مدفون شد و زبردست خان گاہ و بیگاہ بر تربت او برای فاتحہ آمد و رفت می داشت. حسین خان کہ برادر زادۂ او بود عموی خود را با تنِ چند از خاصان گرفتار کردہ با عانت تھاندار در پیش ناظم صوبہ فرستاد درین جا بہ حکم ناظم محبوس شد. حسین خان بمراد دل در منظفر آباد استقلال یافت و ناظم خِطّہ تھاندار را فرمان فرستاد کہ حسین خان را اعتبار حکومت نگذارد و پسر خود انتظام حکومت کردہ باشد. حسین خان باستماع این خبر رنجیدہ با نجف خان گھوڑی صلاح سنجیدہ بہ خیالِ خیرہ سری تھانیدار قلعہ را بے دخل نمود. پس ناظم خطۂ دلپذیر برای گوشمالی آں شریر فوجی کثیر بہ افسری مرزا ایّوب و پنڈت راجہ کاک تعیّن ساخت و در نواحِ گھوڑی فریقین حرب و ضرب پرداختہ حسین خان مصلحتاً از حرب گاہ مفرور شد و فوج ناظم منظفر و منصور و مسرور نشستہ در گھوڑی بنیاد قلعہ افراختند و حسین خان و شبیر احمد خان پسر منصور خان باتفاق تمامی راجہای کوہستان صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ فوج ناظم را قتل عام نمودند۔ ہم دار و گیر جمعے کثیر اسیر کردہ بعضے ہا جبراً مسلمان نمودہ بعضے ہا را موی سر و لحیہ و ابرو تراشیدہ و مختون ساختہ گوش و بینی را مثلہ کردہ پیش ناظم پیشکش نمودند۔ و مرزا ایوب افسر فوج در کاغان محبوس داشتہ علاقہ کوہستان را متصرف شدند۔ شبیر احمد خان در کامراج علم بغاوت و تاراج برپا داشتہ مال و مواشی مردمان را غارت نمود و از بنڈپورہ ٹیکا رام بھان بروز عید رمضان گرفتار کردہ در کرناہ محبوس داشت و *نظو شاہ و سجان سنگھ بہ مقابلۂ شبیر احمد خان در کامراج علم تقابل افراشتہ خائب و خاسر باز آمدند۔

چوں خبر وحشت اثر سامعہ آرای شہریار لاہور گردید و بہ سبب اتلاف فوج کثیر و بہ وقوع وقاحت و شناعت کبیر دل گیر گشتہ ناظم خطہ را

* نتھو شاہ

به تقصیر قصور تدبیر مقصر کرده چهار لک روپیه مصادره نمود - و گلاب سنگھ پوه وندی
را طاقت چهار هزار سپاه داده از راهِ هزاره بر مظفر آباد روانه نمود و شیخ امام الدین
فرزند غلام محی الدین و بشن سنگھ و جھنڈا سنگھ را با چهار هزار سوار و پیاده
از راه پونچھ برای سرکوبی متمردان کوهستان تعیین فرمود -

وقتی[ش۲۴۰] که امام الدین در پونچھ رسید خبر برگشتگی تخت لاهور و کشته
شدن شیر[ش۲۴۱] سنگھ شنیده خود را به تعجیل تمام در شهر رسانید - جھنڈا سنگھ و بشن سنگھ
در حدودِ کامراج بمقابلهٔ شیر احمد خان جان فشانی های نمایان بکار برده مخالفان را
از ملک کشیدن نتوانستند - عاقبة الامر امام دین زبردست خان را از بند رهایش
داده خلعت بخشید و مبلغ پنجاه هزار روپیه جرمانه ساخت به مرافقت راجه فقیر الله
پسر رحیم الله روانهٔ مظفر آباد نمود و فقیر الله خان زبردست خان را بدستور بر
حکومت استقلال داده خود برای وصول زر جرمانه در قلعهٔ مظفر آباد سکونت فرمود
و برادرِ خودش ایوب خان که در معرکهٔ گھنڈی در کاغان محبوس بود حارسان او را
به حیلهٔ تخم دهاتوره* با شیرینی خورانیده بےهوش نمود تا که ایوب خان از میان برکشیده
آورد و بعد چندے زبردست خان اجل شده حسین خان بغیر زبردستی
باز استقلال یافت پس امام الدین با راجهای پهاڑ حسن سلوک داشته و دختر
راجه معز الدین که زوجهٔ رحمت الله خان مرحوم بود در عقد نکاح خود آورده با قبیلهٔ

ش۲۴۰ سنه ۱۲۵۸ھ مطابق سنه ۱۸۴۲ع ٭ ش۲۴۱ شیر سنگھ پسر دوم مهاراجه رنجیت سنگھ حاکم پنجاب
بود - بعد وفات پدرش بامداد جوالا سنگھ بر تخت پنجاب نشست - وقتیکه مهاراجه مزبور
در تماشائے ریاضت جسمانی پہلوانان در قصر شاه بلور (سه میل بطرف شرقی لاهور) مصروف
بود از دست اجیت سنگھ سندهاوالا نشانهٔ تفنگ شد - (سیکرٹ هسٹری آف دی لاهور دربار
مرتبه میجر جے. کارمیکائیل سمتھ مطبوعه ۱۸۴۷ کلکته) ٭ * بوزماشل ٭

بمو ہا رابطۂ کلی بہم رسانید و بہ داد و دہش و مراعات ہر کس را نواختہ بند بال و پورغمالاں را رہائش ساختہ شورش و فساد از میان برداشت۔ ہمدریں ایام مہاراج گلاب سنگھ مالک صوبہ کشمیر شدہ راجگان پہاڑ مطیع و منقاد خود گردانید و ہر کسے را قدر حیثیت و وقار اقطاع بخشید۔ ازاں باز نزاع و فساد اہل بغی و عناد رفع شد۔

راجہای کھاورہ حقیقت راجہای کھکھہ و ہا تمال[۲۴۳] در تواریخ کشمیر جائے بہ نظر نیامدہ مشہور است کہ در بلاد نمکسار کھکھو و ہاتھو دو برادر از قوم راجپوت بودہ اند و بہ کدام سببی مسلمان شدہ کھکھو را کھکھی خان و ہاتھو را حاتم خان نام کردند و در پیش سلطان زین العابدین ملازم شدہ در سفر خراسان وقتے کہ در عسکر تیمور شاہ یورغمال بود بہ خدمات شائستہ او را دلخوش کردند در حالت خورسندی سند جاگیر از و نوشتہ گرفتند۔

۲۴۲؎ نہم مارچ ۱۸۴۶ء بروئے عہد نامہ چہارم امرت سر کہ مابین مہاراجہ گلاب سنگھ و فریڈرک کری بارنٹ صاحب و میجر لارنس صاحب سفیر حکومت انگلشیہ طے یافت کشمیر و جمیع ملک کوہستان بعوض مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سکۂ نانک شاہی کہ مبلغ پنجاہ لک از آنان معجل و بست و پنج لک موجل بود۔ بمہاراجہ گلاب سنگھ فروختہ کردہ شد۔ برائے تفصیل عہد نامہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۳۰۰

۲۴۳؎ موسیو لارنس درباره اقوام کھکھ و بمبال می نویسد۔ در قدیم سنسکرت نام ایں قوم "کھش" بود کہ در کوہستان ہمالیہ بود و باش می داشتند۔ لفظ کوہستان ایں جا مجمل است و بدیں وجہ قاری در شک می افتد۔ لیکن از راج ترنگنی ایں شک کلیۃً زائل گردد زیرا کہ درو مذکور است کہ حکمران راج پوری (راجوری) از قوم "کھش" تعلق می داشتند۔ از طرف بانہال نادریائے "چندر بھاگا" نشان آبادی قوم مزبور بدست آمدہ است۔ ہمچنیں ثابت شدہ کہ وادی دریائے (وتستہ) کہ پائین بارہ مولہ است مسکن ایں قوم بودہ است بعدہ از امتداد زمانہ "کھش" کھکھہ شد (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۹۳۹)

چوں زین العابدین برتخت شاہی جلوس نمود - بہ ایفای وعدہ چند قریہ بہ آں ہا جاگیر بخشید کہ دراں جا بود و باش اختیار کردہ قوت و ثروت حاصل نمودند - و در عہد چکان کیچم خان بہ باعث بے انتظامی خود سر ماندہ بود لیکن پسر انش در عہد چغت طوق متابعت بہ گردن انداختہ بہوا داری مظفر خان بمبہ جاگیر خود را توفیر دیدند - ازاں باز با راجہای دچھنہ موافقت داشتہ در خیرہ سری و بغاوت متفق می بودند

الحال وارثان کھکھی خان را کھکھہ و وارثان حاتم خان را ہا تمال حی گویند و در بغاوت و جلادت از گردہ راجہای دچھنہ جودت کمتر دارند و در عہد افاغنہ از پرگنہ کردہن بہ علاوۂ جاگیر کھادرہ بست ہزار روپیہ جاگیر یافتہ بودند - وقتیکہ[۲۴۴] ہری سنگھ صوبدار کشمیر شدہ بود وے سر افراز خان کھکھہ کہ سر آمد راجہای کھادرہ بود قابو کردہ در لاہور فرستاد و برادرش غلام خان[۲۴۵] در حبس خانۂ شیر گڈھ از جان درگذرانید علاقۂ کھادرہ را تا چکار تصرف کردہ بہر جا قلعہ ہا انداخت و مہاراج گلاب سنگھ ہم ہر کسے را بقدر کفاف وجہ معیشت گذاشتہ از خیرہ سری و تاراج و ستمگری باز داشت۔

فی الحقیقت حضرات کھکھہ و بمبہ کہ ہر دو طایفہ عالی نژاد اند در سفاکی و بے باکی و غارت گری و رہزنی بسیار جوان مردی و چالاکی کردہ اند و در عہد شاہان چغت و افاغنہ و سنگان لاہور با وجود سطوت جہانداری ملک کشمیر را اکثر

---

[۲۴۴] ۱۸۴۸ء لشکر کشی ہری سنگھ نلوہ بر سر افراز خان کھکھہ خلاف منشاء مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی بود - لیکن بعدہٗ بہ نظر ایں کہ سرداران قوم کھکھہ ہمیشہ خلاف حکومت سکھاں برسر پیکار می ماند ہری سنگھ نلوہ را ایمائے تغلب کرد - (تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان ص ۴۴۳ ۹)

[۲۴۵] غلام علی خان (ایضاً) ؎

اوقات از تاخت و تاراج و ستمگاری و خونباری دقیقۂ باقی نگذاشته اند خصوصاً در حق اہل ہنود مضرت و آزار ایشان افزون بود۔ ہمگی در زمان حکومت مہاراج گلاب سنگھ خلق خدا در حصن متین امن و امان محفوظ ماندند و مردم قطاع الطریق در مغارۂ عدم خزیدند۔ چہ ہرگاہ یک شخص ضعیف را لک روپیہ ہمراہ می بود از ہیچ کسے اندیشہ و مضایقہ نمیکرد۔

علاقۂ پونچھ۔ از شہر کشمیر سمت مغرب واقع است۔ رفعت آں از بحر محیط ۳۳۰۰ فٹ و بعد مسافت از سرینگر براہ بارہ مولہ ۸۰ میل و براہ توسہ میدان ہمگی ۴۹ میل۔ گویند راجہ للتادت آباد کردہ است۔ ساکنان آں جا ہنود و مسلمان۔ و در میان شہر قلیلے برف نزادش می کند۔ فوراً ذوبان پذیرد و ہوای آں در برسات موذی گردد کہ بسبب تعفن ہوا و ہیجان خلط صفرا جمیع حیوانات از نوع انسان و بہایم و حشرات و ماہیاں تپ لرزہ پیدا می شود۔ موجب آں مردمان آں جا در تابستان فراز کوہستان ہا می روند و در عہد سابقہ تا زمان بڈھ شاہ شامل کشمیر بودہ اند و در حکومت چکان خودسر شدند و در سنہ ۱۰۱۹ھ[۱] جہانگیر شاہ در قبضۂ اقتدار خود در آوردہ مسجد جامع باہتمام حیدر ملک در آں جا تعمیر ساخت و در عہد محمد شاہ[۲] محمد ولی و محمد زمان مرزبان پونچھ بہ تحریک برکات خان در کشمیر آمدہ دست تطاول برکشادہ ملک ہا را غارت کردند۔ عاقبت از دست برکات خان کشتہ شدند و در عہد افاغنہ رستم خان

---

[۱] مطابق ۱۶۱۰ء

[۲] جہار خود ختار آخرین خاندان چغتائیہ است۔ بعہد او نادر شاہ درّانی بر دہلی حملہ آور شد ہمہ ہا ۳۱ سال حکومت کرد و بتاریخ ۱۶ اپریل ۱۷۴۸ء مطابق ۲۷ ربیع الثانی سنہ ۱۱۶۱ھ داعی اجل را لبیک کرد۔ محمد شاہ مذکور ہمہ وقت در عیش و عشرت مشغول می بود۔ بدیں وجہ در تاریخ بنام محمد شاہ رنگیلا (عیاش) شہرت دارد (فاموش المشاہیر صفحہ ۱۹۳)

باغی شدہ بود سردار عبداللہ خان پسرش شیر باز خان بدغای وزیر روح اللہ کہ مدار المہام آن ہا بود در کشمیر قید کردہ مسموم ساخت و وزیر روح اللہ را خطاب راجگی عطا نمود۔ انگاہ وزیر روح اللہ خان در جنگ سنگاں از جانب عظیم خان تردّدات نمایان بکار بردہ اعتبار و افتخار حاصل نمودہ از دنیا درگذشت و پسر او میر باز خان بجای پدر مدتے حکمرانی میکرد و در سنہ ۹۹ اب سنہ ۱۲۵۸ھ[748] مہاراجہ گلاب سنگھ آں را فتح کردہ تمام سرکشان و باغیان کوہستان را درہا و یہ عدم انداخت و بلّی سودن و سبز علی سودن را پوست از بدن برداشتہ خلق خدا مامون ساخت پس خراج آں جا چند سال در خزینۂ جموں عاید بود۔ انگاہ[749] در جاگیر راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دھیان سنگھ[750] واگذاشت فقط۔

علاقۂ راجور۔ از کشمیر سمت گوشۂ مغرب و جنوب بر ساحل یمین رود بار فراز بلندی واقع است رفعت آں از بحر محیط ۳۰۹۴ فٹ۔ بعد مسافت از سرینگر ۹۷ میل باآبادی عمارات و اسواق و مساجد و منادر و باغات و اشجار و اثمار خوش نما۔ مہاراجہ گلاب سنگھ آں را رام پور نام نہادہ است و در موسم برسات مثل پنوچھ ہر کس

---

[748] مطابق سنہ ۱۸۴۲ء ؛

[749] بنا بر تحریر کے۔ ایم۔ پانیکر مصنف "گلاب سنگھ" صفحہ ۱۲۳ واگذاشت بو بچہ بحق راجہ موتی سنگھ در سنہ ۱۸۵۲ء رو نمود وقتیکہ جواہر سنگھ و موتی سنگھ پسران دھیان سنگھ دریں امر رجوع بحکومت پنجاب (انگلیہ) کردند ؛

[750] راجہ دھیان سنگھ متوفی سنہ ۱۸۴۳ء برادر بزرگ مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ در سیاست دانی و زیرکی پایۂ عالی داشت۔ مدت العمر وزیر مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی و مہاراجہ کھڑک سنگھ و مہاراجہ شیر سنگھ بود۔ آخر کار بنا بر سازشے از دست اجیت سنگھ سندھیا والا ہدف بندوق گردید۔ (ملخص از سیکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار) ؛

راتپ لرزہ می آید مردمان آن جا خوش وضع ہنود و مسلمان مخلوط۔ از قدیم ریاست گاہ راجہای آں جاست و در عہد بڈھ شاہ دین اسلام قبول کردہ مطیع صوبۂ کشمیر شدہ بودند و از عہد دراّنی خود سری اختیار نمودند و در حکومت سنگاں مطاوعت رنجیت سنگھ می کردند و در ۱۹۰۴ بکرمی ۱۸۴۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ قصبۂ مذکور معہ حدود و اطراف آں ماتحت خود کردہ راجہای آں جا در وسط ہند مفرور شدند و از سرکار انگریزی[۷۵۱] وجہ معیشت خود حاصل نمودند۔

علاقہ بانہال۔ از کشمیر بطرف جنوب بمسافت ۴۳ میل رفعت آں ۵۵۸۰ فٹ مردمان آں طرف ہنود و مسلمان مخلوط بزبان کشمیر تلفظ می سازند و در تابستان تپ لرزہ وافر و ایں محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است بعد تنزل سنگان مہاراجہ گلاب سنگھ شامل جموں کردہ است۔

کھل۔ پرگنہ ایست از بانہال سمت مغرب درمیان کوہستان مردمان آں جا بیشتر در رہزنی و غارت گری مشہور بودہ اند۔ چنانچہ ملک کشمیر بعد از حادثۂ زولچو بارہا غارت کردہ رفتند۔ مردمان آں طرف اکثر بہ مذہب ڈوگرہ بعضے مسلمان قبل ازیں ہنود آں طرف با مسلمانان خویشی می کردند و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ ایں امر موقوف شد۔ شامل آں بدلی و ٹپل وغیرہ اطراف دیگر است۔

مرو و اڑدن۔ یک پرگنہ است درمیان دو درہ از کشمیر بطرف گوشۂ جنوب و مشرق بمسافت ۹۶ میل ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است۔ مردمان آں جا

---

۷۵۱ پروفیسر کے۔ ایم۔ پانیکر راجۂ راجوری را مع راجہائے جسروتہ و رام نگر و بسوہلی و کشتوار وظیفہ خواران مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی نگاشتہ است۔ بنا بر تحقیقش مہاراجۂ مزبور ایں ہر پنج نفر را سالانہ ۶۲۰۰۰ روپیہ بطور کفاف ادا می کرد۔ (گلاب سنگھ صفحہ ۱۲۰) ؛ بزبعنی و زبابال

مسلمان و بزبان کشمیر تلفظ می سازند۔

کشتواڑ۔ درمیان درہ ایست از کشمیر سمت جنوب بمسافت یک صد و بست میل از راہ مرو رفعت آں از معدل بحر محیط ۵۳۴۵[752] فٹ۔ آب و ہوای آں جا خوب و اشجار و اثمار آں طرف مرغوب۔ برف قلیلے ترشح می کند۔ فوراً رفع گردد و اصل باشندۂ آں طرف از قوم ٹھکر گدی ہستند۔ مردم کشمیر ہم بسیارے دراں جا کارشال بافی ہمیکنند پیش ازیں زنہای آں طرف در سحر و جادوگری مشہورہ بودہ اند کہ آں ہا را ڈین می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ تنبیہ و تدارک آں ہا واقعی نمودہ عمل آں ہا معدوم ساخت۔ قدیم راجہای آں جا از قوم راجپوت ہمیشہ حکومت بسر نمود می کردند۔

درسنہ ۹ ہجری[753] سید شاہ فرید[754] کہ فقیر روشن دل بُود راجۂ کشتواڑ را مسلمان کردہ مرید خود فرمود۔ آنگاہ شاہان مغلیہ او را حرمت می داشتند و در عہد عالمگیری

---

[752] بقول مولوی حشمت علی خاں تقریباً ۵۴۰۰ فٹ انگلیسی بلند است (تاریخ جموں و ملحقات صفحہ ۱۳۵)۔

[753] مطابق ۱۴۹۴ء۔ ظاہراً سہو است زیرا کہ سنہ جلوس حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی کہ بعہدش راجۂ کشتوار ملقب بہ سعادت یار خاں گشت از ۱۶۵۸ء تا ۱۷۰۷ء بُود۔

[754] سید محمد فرید الدین قادری از اولاد خواجہ عبدالقادر است۔ روزے بخواب دید کہ شخصے بگوید: "اے فرید بہ کشتوار برو و اشاعت اسلام بکن" بنا بریں سید مزبور بہمراہی چہار شاگردانش درویش محمد و یار محمد و سید بہاؤالدین و سید ابدال شاہ بعہد شاہ جہاں وارد ایں دیار گشت۔ مزار پسر بزرگش کہ در حیات پدر خود فوت شد تا حال مرجع خلائق مسلمانان کشتواڑ است (ملخص از تاریخ جموں و کشمیر مؤلفہ مولوی حشمت علی صفحہ ۱۶۶ و ۱۶۷)۔

بہ سعادت یار خان[۷۵۵] ملقب گشت۔ آخرہا راجہ تیغ سنگھ[۷۵۶] موسوم بہ سیف خان بر مسند حکومت آں جا استقلال یافت۔ وزیر لکھپت رای کہ از مقربان و محرمان خاص الخاص او بود نوع از او[۷۵۷] ناراض گشتہ مہاراجہ گلاب سنگھ را ترغیب و تحریص تسخیر کشتواڑ نمود تا کہ مہاراج در ۱۲۷۷ھ[۷۵۸] ب فوج جرار برای تسخیر کشتواڑ تعین ساخت

---

۷۵۵ صحیح ایں است کہ سعادت یار خان حکمران ثانی خطۂ کشتوار است کہ حلقۂ بگوش اسلام شد۔ بنا بر تحقیق مولوی حشمت علی خان لکھنوی نامش کیرت سنگھ بود۔ اولیں راجۂ مسلم ایں دیار پدرش جے سنگھ الملقب بہ بختیار خان است کہ بہ حسن سعی سید فرید شاہ مزبور اسلام قبول کرد۔ (ملخص از تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان صفحہ ۱۶۷)

۷۵۶ بقول دیوان کرپارام صاحب گلاب نامہ ۔ ۷۵۷ محمد تیغ سنگھ

"از مصلحت بینی و صواب اندیشی پروانہ جات والا (گلاب سنگھ) بنام وزیر لکھپت کہ کارپرداز راجہ کشتوار بود بدیں مضمون شرف نفاذ یافتند:-

"عرضئ شمار سید کیفیت اش حالی رائے عالی گردید۔ باید کہ ہمچناں در خدمات حضور از تہ دل حاضر و مصروف بودہ عنایت والا را شامل حال دانند"۔

گویند وزیر مسطور از حلال نمکئ آقائے خود (تیغ سنگھ) گاہے بہ تحریر عرائض نپرداختہ بود۔ مگر مراد ازیں تحریر بجز در آوردن بدگمانی بہ خاطر راجہ کشتوار نبود۔ چنانچہ ہمچناں بہ عمل آمد کہ روزے پروانۂ والا (گلاب سنگھ) بدست جاسوسے رسیدہ او بہ نظر راجہ تیغ سنگھ گذرانید و ازاں گمان بد بہ دلش جا کردہ بے گماں بکشتن وزیر اشارت کرد۔ اگرچہ آں جفا کار در کشتنش او باقی نگذاشت۔ مگر چوں حیات باقی داشت زخم شمشیر بر دست و بازو خوردہ بصوب جنگلوار علاقۂ بھدرواہ گریختہ جان بہ سلامت برد۔ ازیں معنی بنیان انتظام کار راجہ مسطور خلل پذیر گشت"۔

۷۵۸ گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰ در بیان فتح کشتوار ۔

دراجۂ آں جاتاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب لاہور فرار اختیار نمود و مہاراجہ گلاب سنگھ علاقۂ کشتواڑ و بدرواہ[759] بکمال اقتدار قبضہ فرمود۔

"فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی و ایجاد و ابداع مصنوعی"

صوبۂ کشمیر

وقتیکہ جلال الدین اکبر سواد اعظم ہندوستان را در قبضۂ اقتدار خود در آورد ممالک مقبوضۂ خود را نوزدہ[760] صوبہ قرار داد۔ (۱) صوبۂ شاہ جہان آباد دہلی (۲) صوبۂ مستقر الخلافت اکبر آباد عرف آگرہ (۳) صوبۂ الہ آباد۔ (۴) صوبۂ اودھ (۵) صوبۂ پٹنہ مشہور بعظیم آبادی (۶) صوبۂ بنگالہ (۷) صوبۂ اوڈیسہ (۸) صوبۂ اورنگ آباد (۹) صوبۂ برار۔ (۱۰) صوبۂ خاندیس (۱۱) صوبۂ مالوہ (۱۲) صوبۂ اجمیر (۱۳) صوبۂ گجرات (۱۴) صوبۂ.......[761]؟ (۱۵) صوبۂ ملتان (۱۶) صوبۂ لاہور (۱۷) صوبۂ کابل (۱۸) صوبۂ قندھار (۱۹) صوبۂ کشمیر۔ شامل ایں صوبہ پنجاہ و ہشت محال است ازاں جملہ شش محال جانب گوشۂ مشرق و شمال واقع اند۔ لداخ[1]۔ اسکردو[2] و کنجو[3]۔ نگری[4]۔ حصورہ[5]۔ گلگت[6] وہشت محال در گوشۂ شمال مغرب ظاہر۔ دومیاں[1]۔ داردو[2]۔ دمتور[3]۔ پکھلی[4]۔ کلاک[5]۔ کاغان[6] دراوہ[7]۔ کرناہ[8] شش محال جانب گوشۂ مغرب و جنوب اند پنوچھ[1]۔ راجور[2]۔ نوشہرہ[3]

---

[759] بھدرواہ ؛

[760] ابوالفضل تقسیم ممالک مقبوضہ در عہد جلال الدین اکبر بپانزدہ صوبہ قرار دادہ است بایں تفصیل :- الہ باد۔ آگرہ۔ اودھ۔ اجمیر۔ احمد آباد۔ بہار۔ بنگال۔ دہلی۔ کابل۔ لاہور ملتان۔ مالوہ۔ برار۔ خاندیس۔ احمدنگر (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۱۱۵)

[761] البیاض فی الاصل ؛

کھل[4] - بانہال[5] - مرود اڑون[6] خاص ملک کشمیر سی وہشت[762] محال است - ازاں جملہ شہر سرینگر یک محال و آبادی پرگنات سی وہفت[763] محال کہ ہر محال را پرگنہ نامیدہ اند -

درزمان اکبر شاہ جمیکہ آصف خان[764] بدفتر خانۂ اعلیٰ سپرد ولایت کشمیر راسی وہشت[765] پرگنہ مقرر ساخت وجمیکہ بانتظام قاضی علی مرتب گشت وی آبادی کشمیر را چہل[766] ویک پرگنہ مشخص نمود - در اصل ہماں سی وہشت پرگنہ

---

[762] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب صفحہ ۳۶۸ ؛ دربیان سرکار کشمیر -

[763] واقعات کشمیر ص ۲۷۳ ؛

[764] آصف خان میرزا قوام الدین جعفر بیگ پسر میرزا بدیع الزمان ولد آقا ملائے دوات دار قزوینی است - درسال بیست و دوم اکبری سنہ ۹۸۵ نہصد وہشتاد و پنج ہجری در ریعان شباب تازہ از عراق وارد ہند گشتہ ہمراہ عم خود میرزا غیاث الدین علی آصف خان بخشی ملازمت پادشاہی دریافت - عرش آشیانی (اکبر) بمنصب دوبستی داخلی آصف خان سرافراز فرمود - او ایں راکم دانستہ ترک مجرا و آمد و رفت دربار نمود - ایں استغنا بر خاطر پادشاہ گراں آمدہ بحال تباہ بہ بنگالہ تعیین کرد درسال چہل و دوم (۱۰۰۵ھ) چوں مملکت کشمیر بہ سبب جاگیر داران متفرقہ رو بہ ویرانی آورد آصف خان بہ حکومت آں دیار اختصاص یافت و تا سنہ ۱۰۱۳ھ دریں جا بماند - درسنہ ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء در دکن باجل طبیعی درگذشت - صد حیف ز آصف خان تاریخ است (ماثر الامرا جلد اول مؤلفہ میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۸۸ء صفحہ ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱) ؛

[765] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب ۳۶۷ -

[766] ایضاً - ایضاً ؛

بُود۔ قاضی علی دو پرگنۂ دراوہ و کرناہ شامل ساخت و پرگنہ سایر المواضع را دو بخش ساخته دو پرگنہ شمرد و چہل مواضع جانب مراج را چولی نام نہاد وہشتاد وہشت موضع جانب کامراج را بدستور سایر المواضع مقرر داشت۔ دریں جزو زمان انتظام باستان تغیر یافته همگی سی و چہار پرگنہ ثبت دفتر روزگار است۔ پیشینیاں ولایت کشمیر را دو ضلع کرده اند ضلعۂ شرقی را مراج و ضلعه غربی را کامراج نام نہاده اند و در وسط ایں دو ضلع شہر سرینگر واقع۔

شہر سرینگر[۴۶۷]۔ در خطۂ دلپذیر کشمیر سرینگر نام شہرے است مشہور بتقطیع و تزئین عجیب معمور و در غایت فسحت و سیرابی آراسته و بکمال نزہت و شادابی پیراسته طول آں از نوشہرہ تا امیراکدل ۴ میل و عرض آں از چھچہ بل تا نایدیار ...[۴۶۸] میل ؟ و دور محیط آں ... میل[۴۶۹] ؟ در نفس شہر نزہت نہر سلسال دریای بہت که از سلسبیل بہشت یاد می دہد و از آبیاری آں حور سرشتان ایں آبسال جنت مثال سیراب و شاداب می باشند جاری است۔ حسب جریان ایں دریای فرحت نشان

---

۴۶۷ نزد موسیو ڈریو "سرینگر" نام قدیم و موجود ایں شہر است در عہد سلاطین اسلام "سری نگر" که نام ہندوانہ ایں شہر است۔ تا صدہا سال متروک مانده و بنام کشمیر معروف بود تا آنکه در زمان تغلب سکھاں ایں دیار باز بہ نام "سرینگر" زبان زد شد۔ موسیو مزبور در تائید بیان خود می گوید که موسیو برنیر و فارسٹر که سیاحانِ کشمیر بعہد اورنگ زیب بودند لفظ "کشمیر" استعمال کرده اند نه سرینگر۔ لیکن ایں واہمہ ظاہراً اصلے ندارد چه ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم به عنوان "سرینگر" در ذکر ہمیں شہر گفته است۔ دریں زماں ہم سری نگر بعرف کشمیر بطور غلط العام زباں زد عوام است ؛

۴۶۸ البیاض فی الاصل ؛

۴۶۹ ایضاً ؛

شہر مذکور بدو حصّہ منقسم می شود حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی۔ حصّہ شمالی در وسعت و نزہت
نوشس نما و دل کشاست۔ اکثر معابد فخیم و عمارات قدیم بداں سو یافتہ می شود و نہر مار[*]
کہ از سلطان زین العابدین یادگار است میان حصّہ شمالی در موسم تابستان جاری می
باشد۔ چہار جوی ازاں منشق گردد۔ یکے دولت کُل کہ میان دولت خانۂ خواجگانِ
نقشبندی می گذرد۔ دوم جوی سید بزرگ شاہ کہ درمیان خانیار جاری می شود۔ سوم
جوی کاوہ ڈارہ۔ چہارم جوی تارہ بل و نہر لچھمہ کول کہ از زوجۂ ملک جلال ٹھاکور یادگار
است حصّہ شمالی شہر را طراوت می بخشد و در حصّہ جنوبی نہر کٹہ کول کہ از یوسف شاہ
چک یاد می دہد۔ من مقام شیر گڑھی از دریای بہت جُدا گشتہ۔ ہمگی در موسم تابستان
افراد نوع را سیراب گرداند۔ دو جوئے ازاں منفجر گردد یکے سُونر کُل دوم گنبر کُول۔
رود بار دودھ گنگا در مضافات حصّہ جنوبی شادابی کردہ با دریای بہت شامل گردد۔

پیرامون این شہر تالاب ہا و آب خیز ہائی متعددہ حاویست کہ طراوت
و طلاوت آں ہا رونق افزای محاسنِ این دیار گردد و افرادِ زمان و زمرۂ عیاشاں
را سیر و سیاحت و اکتساب معیشت ازاں تالاب ہا حاصل می شود۔ چنانچہ سمت
شرقیِ آں تالاب ڈل و جانب شمال آنچار سر و نوشہال سر و طرف جنوب آب خیز
بمنہ و در حاق وسط شہر برارنمبل و نیز در حصّہ شمالی شہر کوہ ماراں دل کشاست
و جانب گوشۂ سرحد شرقی آں کوہ سلیمان روح افزا و سمت مغرب آں عیدگاہ
میدانے است وقف کردۂ میر محمد ہمدانی درازی آں یک ہزار و شش صد قدم و
پہنائی آں پانصد قدم۔ و در وسط آں مسجد[**] عالی و در صحن آں حوض و چنار زار

[*] بقول آنند کول مابین سن ۷۰ – ۱۴۲۰ء حفر کردہ شد۔

[**] مسجد عالی از بنائے علی شاہ برادر سلطان زین العابدین بادشاہ کشمیر است در سنہ ۱۳۹۷ء
تعمیر این مسجد شد و تا امروز بر صفحۂ روزگار یادگار است۔ در سنہ ۱۸۰۰ء بآتش سوخت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

واقع۔ فی الحال از مسجد عالی سمت شمالی عیدگاہ مزروع است و حصّہ جنوبی مسطح برای عیدگاہ۔ ایضاً جانب مشرق شہر شمالی میدانے است اہیل دریہیل وقف کردہ میر محمد ہمدانی و بابا اسماعیل زاہد کہ آں را ملہ کھاہ گویند۔ مزار مردم شہر و مدفن اولیای دہر دراں جاست۔

مترجم رازہ ترنگنی می نگارد کہ بنای ایں شہر از راجہ پرورسین[۴۷۲] است کہ در ۱۴۵ بکرمی مطابق ۸۸ عیسوی راجۂ مذکور بعد رتق و فتق سلطنت خواست[۴۷۳] کہ شہرے پائدار بر جادۂ روزگار یادگار گذارد و دریں خیال بجانب جوانب و محال خطۂ کشمیر جستجو می کرد و ہیچ جای برای آبادی شہر خاطر نشین نمی شد۔

قف۔ شبے از شب ہای دیجور تنہا از دولت خانہ خاص باین ارادہ برآمد کہ دربارۂ تاسیس اساس شہر جدید و دریافت سعادت و نحوست آن از بیان مردمان زمان تفاول گرفتہ کار فرما گردد۔ خرامان خرامان برلب دریای بہت رسید و آن روی ساحل دریا آتشے مشتعل بود کہ ہندواں مردگانِ خود را دراں جا سوختہ رفتہ بودند۔ راجہ از فروغ دایرۂ شمشان ساحل دریا و درختان آں روی دریا معائنہ

(مسلسل)، لیکن بہ حسن سعی گل محمد خاں کہ دراں ایام بہ عہدۂ جلیلہ فائز بود باز تعمیر یافت۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۶)

[۴۷۲] راجہ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۶۷۹)۔ بنابر روایتے از راج ترنگنی بنائے سرینگر از دست مہاراجہ اشوک (۲۶۶ - ۲۶۳ ق م) نہادہ شدہ است۔

چنانچہ:-

"آں شہنشاہ ذی شان شہر سرینگر را تعمیر نمود کہ بلحاظ نود و شش لک خانہا و دولت فراواں اہمیت بزرگ داشت"۔ (راج ترنگنی کتاب اول مصرعہ ۱۰۴ مترجمہ سٹائن صفحہ ۱۹)

[۴۷۳] راج ترنگنی کتاب سوم مصرع ۳۳۶ - صفحہ ۹۹ مترجمہ سٹائن

می کرد۔ ناگاہ بطوالت قامت وضخامت جسامت شخصے ہولناک دید۔ کہ از چشمان او
شعلہ ہای آتش مشتعل می گشت و زبانۂ آں اشتعال مثل برق بہ بدن راجہ التوامی نمود
آں شخص مہیب دو دست خود دراز کردہ در غایت صولت وتندی بآواز ہولناک
راجہ را بجانب خود کشید۔ راجہ از تخویف وترہیب او نترسید بلکہ ہیکل وشمایل
او دیدہ خندید۔ آں شخص بعلو ہمت راجہ دیدہ خنداں وشاداں گفت ای راجہ پروسین
پیش ازیں خود را بر دو کس یکے بکرماجیت دوم شدرک کہ قصۂ او در برہست کتھا[۲۷۴] مشروح

[۲۷۴] "برہت کتھا" بود تصنیف گناڈیہ کہ مشتمل بر قصۂ محبت پسر اودیانہ بازنش "مدن من جوکا" است کہ در عین مجلس عقد بندی بدربۂ "مان سویگا" از دستش ربودہ شد۔ وزیرش "کموکھا" دریں امر معاونت بلیغ نمودہ اورا باز بہ مقصودش رسانید۔

مطابق بیان پروفیسر کینتھ "برہت کتھا" مزبور تصنیف سنہ ۵۰۰ء است: تاسف برایں است کہ "برہت کتھا" گناڈیہ از امتداد زمانہ از دست رفت و بہ یقین معلوم نہ شدہ کہ مضمونش چہ بود۔

بلحاظ تاریخی حوالہ جات ایں کتاب در تصنیفات قرن ہفتم یافتہ شدہ اند مثل تصنیفات سبندھو وبان وڈ انڈین۔

بقول پروفیسر کینتھ "برہت کتھا" بزبان پشاچی نوشتہ شدہ بود۔ پروفیسر گریرسن تحقیق نمودہ است کہ پشاچی بنواحی۔ سوات۔ چترال وگلگت بہ گفتگو می رفت۔ زیراکہ پشاچی بزبان سنسکرت شخصے را گویند کہ خورندۂ گوشت خام باشد و بہ تحقیق شدہ است کہ باشندگان علاقہ ہائے مزبورہ در قرون وسطیٰ آدم خور بودہ اند۔

تا اکنوں از چہار تا عدد "برہت کتھا" نشان دادہ اند کہ سہ ازاں بہ نقل گناڈیہ تصنیف شدند۔ یکے ازاں مصنفہ بدھ سوامن و دوم کھیم اندر کشمیری وسوم دیو کشمیری است بقیہ ہر سہ در سنہ ۱۰۰۶ء نوشتہ شدہ اند۔ (ملخص از "اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر" مصنفہ پروفیسر کینتھ صاحب صفحات ۲۶۶ تا ۲۸۱) ؛

است آشکارا کردہ بودم۔ اکنوں خود را بتو نمودم۔ والا ہمتِ شما بکس را بہ حدے دیدم کہ از دیدن من خوف و رعب بر دلِ شما غالب نگشت۔ حالا من از تو مسرور و محظوظ شدم بالفعل اگر می خواہی کہ پیش من بیائی آں چہ مطلوب و مقصودِ تو باشد حقیقت و اسرار آں بہ تو باز گویم۔ اگر از آب دریا اندیشہ می کنی من ترا بسہولت پیش خود برسانم۔ انگاہ پای خود را دراز کردہ بر ساحل دیگر رسانید و گفت "بیا بہ سبیل ایں جسر متین تاکہ از صحبتِ من کامیاب خواہی گشت راجہ بہ سبیل جسر شگرف از دریای ژرف عبور کردہ نام او پرسید گفت منم ونالنی بیر و خادم سداشو۔ ہمت والای تو دیدہ خوش شدم مطلب تو ہمیں است کہ شہرے آباد خواہی کرد کہ تا دورِ روزگار پایدار ماند۔ باید کہ می روی فردا بجانبِ سرحد شمال خواہی یافت زمینے را کہ خاک سرخ بر سطح زمین طرح ریختہ باشد۔ پس بنا کنی شہری را دراں سرزمین بر فلانہ وقت۔ البتہ بنیاد آں شہر ابدالدہر پایدار ماند۔"

راجہ مستبشر ایں بشارت گشتہ فردا بجانب حدودِ شمال استعجال کردہ و از ہر محال تفحص احوال نمودہ پیرامونِ کوہِ ہاری پربت طرح غیبی یعنی رنگ مرید بفاصلۂ چہار کردہ افشاندہ دید و شادمان گردید۔ گویند دراں سرزمین آب چگہ[۴۷۵] نام دیوے بزرگ بقامت سنگ استقامت کردہ از قدیم مقیم شدہ بود۔ راجۂ مذکور آن دیو دیجور را ازاں جا مفر در کردہ۔ دراں سرزمین اساس شہر انداختہ بہ سرینگر موسوم ساخت و درجوار آں چہبہ[۴۷۶] سوامی نام عابدے مرتاض مقام کردہ بود کہ با راجۂ نیک

---

[۴۷۵] و در راج ترنگنی تقریرِ دیو بایں نوع است :۔

"دباید کہ شہر خود جائے تعمیر باید کرد کہ در انجا فرداً نشان زدۂ من خواہی دید"۔

(راج ترنگنی۔ کتاب سوم مصرعہ ۳۴۸)

[۴۷۶] در راج ترنگنی ایں نام "بکش است" مذکور است:

نام اتحاد تمام می داشت۔ وے دریں امر سبقت کردہ پیش از ہمہ برای نوطن خود دراں جا صومعۂ افراشت۔ چونکہ راجۂ نیک نہاد در آبادی ایں بلاد بمراد کوشید۔ معماران چیرہ دست بدست کردہ در تعمیر قصور و بیوت مشغول داشت۔ چیبہ نام[۷۷۷] درودگرے کہ در فن تعمیر استاد بے نظیر بُود[۷۷۸] براہتمام و انصرام عمارات آں مقام سرگروہ معماراں مقرر نمود۔ اول برای یمن و برکت ایں بنیاد صنمی گران سنگ گردوں سوار دراں جا آوردند۔ ناگاہ در وسط راہ پایۂ گردون نگوں گشتہ بہ شکست۔ ہماں وقت ساعت سعید کہ ملہم غیب فرمودہ بُود اقبال نمود۔ آں ہم باشارۂ غیبی پنداشتہ ہماں جا اساس بت خانۂ شیوہ ناتھ جی انداختند و پنج بت خانہ[۷۷۹] متین در غایت رفعت و عظمت یکے سدہ بادہ شری۔ دوم کالی شری۔ سوم لوکی شری۔ چہارم بہاشری پنجم پروری شری بلند افراختند و در تعمیر و ترفیع مکانات پرداختند۔

رقف۔ گویند در عرصۂ چند سال قریب سی و شش[۷۸۰] لک خانہ ہای رفیع تعمیر کردند۔ ازاں جملہ عمارات شاہی و کوشکھای عالی و محلات امرا و وزراء بر ساحل شرقی دریای بہت در غایت رفعت افراشتند کہ بر کوہ ہامشرف بُودند و دریای بہت را بہ مقام نادہ پورہ از راہ اصلی سدود ساختہ زیر دامان کوہ ماران جاری

---

[۷۷۷] کلہن پنڈت نام ایں عابد "جے سوامی" بیان کردہ است۔ قیاس است کہ چیبہ سوامی مخرب "جے سوامی" است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۰۔ صفحہ ۱۰۲)؀

[۷۷۸] کلہن نام ایں معمار "جے" نوشتہ است؀

[۷۷۹] کلہن پنڈت در سبب تعمیر ایں پنج بت خانہا می گوید کہ راجہ بر دریں چونکہ بر پنج اقوام حکمران بود بدیں وجہ پنج بت خانہا برنام ہائے پنج دیوی (معبودہ) تعمیر نمود۔ کلہن ازیں پنج برنام یک بت خانہ یعنی "سدبہادو شری" اکتفا نمودہ است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۳)

[۷۸۰] راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۷۔ مترجمہ سٹائن؀

کردند و منفذ دریای بہت کہ بسیار عمیق بود سفینہ ہا فراہم کردہ از سنگ و خاک انباشتہ در قعر آب انداختہ سدی مستحکم افراختند۔ لہذا آں مقام را نادہ پورہ نام نہادہ اند و برای عبور و مرور انام متصل آں مقام جسری متین استوار کردند۔ تال ڈل کہ درآں زمان خالی از آب صحرائے بود وسیع و تالنی مرگ نام کہ بعد از آبادی شہر سرینگر بحادثہ طغیان آب صحرای مذکور غرق آب گردیدہ تالابے بہم رسید درآں زمان کوہ ماران میان شہر بسان مرکز دایرہ نمایان بود یعنی بہر سو عمارت دلپذیر و ایوان ہای بے نظیر محتوی گشتہ از فرق آں کوہ احوال ایں گلستان و تماشای کوہستان و بیابان بکیفیت نمایان نشاط افزای نظارگیان می گشت الحق کہ درآں اوان در قلمرو ہندوستان ہمچنیں شہرے در غایت ساختگی و آراستگی ممکن نہ بود۔

چوں آوازۂ رعیت پروری و دادگستری راجۂ نیک نام در ربع مسکون شہرت یافت۔ کافۂ انام از ہر مقام ازدحام کردہ دریں دیار بہشت آثار بود و باش و مقام خود اختیار نمودند۔ راجۂ نیک نہاد دو عابد عالی نژاد برای محافظت ابنای ایں بلاد بر دو جانب شہر مقرر گذاشت یکے وردمان سوامی[۲۸۱] برکوہ سلیمان دوم سوگرم سوامی متصل ہاروَن پرگنۂ پھاک و سمت شمال ایں شہر وزیر راجہ شورک نام مکانات رفیع و بت خانۂ منیع در غایت متانت آباد ساخت چنانچہ علامات آں بت خانہ در موضع شور پرگنۂ آردی کہ درآں

۲۸۱؎ و بیان کلہن در راج ترنگنی ایں است:-

"شہرے کہ بر حدود او معبد ہائے وردھن سوامن و شوکرمن بود وقتے از سی و شش لک خانہ ہاش اہمیت بزرگ می داشت"

(مصرع ۳۵۷۔ کتاب سوم)

وقت شامل شہر بوُد موجود و چند نام خالوی اُو دو صنم خانۂ رفیع درین شہر آباد ساخت بعد انقضای عرصۂ چند گاہ نایرۂ قہر الٰہ افروختہ دو حصہ عمارات آن دیار سوختہ شد۔ چنانچہ درین جزو زمان در حدودِ شمالی کوہ ماران مردمان چہار پنج درعۂ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ بحادثہ ہمان آتش در قعرِ زمین موجود است ہمی کشند یکے از محققان گفت کہ بر وقتِ کندن چاہ در عمق دوازدہ درعہ دیگدان و یک کوزۂ پر آب کہ غوکے دراں پیدا شدہ بوُد بچشم خود معاینہ کردم علامۂ بوُد فاضل۔ گفت دیدم در خورد سالی کہ از صحن خانۂ من قریب مسجد جامع چاہے بعمق بیست و دو درعہ کندیدہ سنگہای تراشیدہ کہ از آہک مانند پایہای مشرب درجہ بدرجہ چسپانیدہ بودند بر آمدند۔ مردمان قیاس کردند کہ دراں جا مشرب دریای بہت بوُدہ است۔ دیگری از غور بیست درعۂ زمین تصویر خروس کہ از خاک چینی کردہ بوُد بر آورد فقط۔

قصبہ جات کشمیر

قصبۂ ویرناگ۔ از سرینگر سمت مراج در پرگنۂ شاہ آباد بفاصلہ پنجاہ میل زیر دامن کوہ بانہال در بدایت سرحد کشمیر واقع است۔ سابقہ بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق و باغات شاہی و نمکن سلاطین زیبا قصبۂ بوُد بہ مرور دہور حوادث زمانہ آن را منہدم ساخت و مہاراجہ رنبیر سنگھ اکنون تجدید آن نمود۔

قصبۂ ڈورہ۔ پائین ویرناگ وسط شاہ آباد خوشنما قصبہ ایست کہ ملکان آنجا در حکومت و ثروت خود بہ ترتیب اسواق و تزئین عمارات و ترقی تجارات آباد کردہ اند۔ اشیای تجارت دیوہ سرد شاہ آباد و برنگ دراں جا فروختہ شود۔

قصبۂ اننت ناگ یا اسلام آباد[۲۸۲]۔ از سرینگر بفاصلہ سی و چہار میل در حصۂ

---

۲۸۲ پنڈت آنند کول بامزئی در وجہ تسمیۂ اننت ناگ گوید چہ این مقام منبع چشمہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مراج زبر دمن کریوہ مٹن بوفور چشمہ سار و آب ہائی خوش گوار و کثرت عمارات و فسحتِ باغات و وسعت اسواق و نزہت رستاق محل تجارت و معدان فرحت مشہور آفاق است ساکنان آنجا اکثر شالبافان و بقالان وکشاورزان ہستند۔ اسباب تجارت پرگنہ برنگ و مارتنڈ و اینچ دراں جا بیع و شرا گردد۔ درودگران آں جا اسباب عجیبہ مخترع ساختہ باطراف و بلاد دیگر بطریق ارمغان می برند۔ مردمانِ آں جا خوش طبع و زیرک و ہزل و بے وفا و اجل یافتہ می شوند و در سالف زمان دراں جا اینچ نام قریہ بود۔ عالمگیر را آں موضع پسند خاطر آمدہ بنا براں اسلام خان[۷۸۳] کہ صاحب صوبہ بود در ترقی و آبادی آں کوشیدہ باغے دل کشا در آں جا طرح نمود[۷۸۴] و سرچشمہ اننت ناگ را ترمیم و ترتیب دادہ۔ پادشاہ آں باغ را اسلام آباد نام نہاد۔ دریں زمان مہاراجہ گلاب سنگھ نام آں بہ قصبۂ اننت ناگ مبدل ساخت۔ دار الحکومت مراج دراں جاست۔

قصبۂ بیج بارہ۔ دیرینہ شہر لیست پائین تر از قصبۂ اننت ناگ بفاصلۂ

(مسلسل)"اننت ناگ" است۔ بدیں سبب "اننت ناگ" گفتہ می شود ٭

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱)

۷۸۳ اسلام خان میر ضیاء الدین بدخشی خادم قدیم حضرت محی الدین اورنگ زیب پادشاہ غازی بود بعد محاربۂ جسونت بہ خطاب اسلام خاں رایت اشتہار افراشت و در جنگ داراشکوہی ہمت مردانہ بکار بردہ سبب ہزیمت داراشکوہ گردید۔ در سال چہارم جلوس در ۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء) از تغیر ابراہیم خاں بہ صوبہ داری کشمیر رخصت یافت در سنہ ہزار و ہفتاد و چہار ہجری (۱۶۶۳ء) مسافر ملک بقا گردید۔ غنی کشمیری تاریخ وفاتش یافتہ "مرد اسلام خان والا جاہ" (ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۱۹)
۱۰۷۴ھ

۷۸۴ در ۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء ٭

بچہار میل برساحل غربی دریای بہت بوفور عمارات و رونق تجارات و ترتیب بازار معمور ساکنان آں جا اکثر شالباف و کمتر بقال و زمیندار ہستند۔ اشیای تجارت پرگنۂ دچھن پارہ وکھادرپارہ و دیوہ سر دراں جا بیع وشرای شود۔ زبین بیجبارہ بزرگ پرستش گاہ ہنود است بزعم شان از مقام رفعت ژکہ درتا چندر بار مکان سدا شو از کردہ کاشی در یمن و برکت باک "جو" افزون است و در سالف ایام راجہ وزبانند[۴۸۵]۔ دراں جا شہرے بغایت ساختگی "وزبہ برار" نام آراستہ بود (وزبہ نام سدا شو۔ برار بہ لغت سنسکرت فرشتہ) در بعد زمانہ بسبب حوادث روز بروز خراب گشتہ الحال آں را در قصبہ جات می شمرند وزبہ برارہ را بیجبارہ می گویند۔

قصبۂ پانپور۔ درعہد راجا اجتاپیڈ سمت ۸۶۹ ب وزیر او پدم نام از سرینگر جانب مشرق بہ مسافت دہ میل بر ساحل شرقی دریای بہت پدمان پور[۴۸۶] نام دیہے آباد ساخت و بباعث پیدایش زعفران دراں جا ترقی تجارت وکثرت خلقت و رونق بازار پدیدار گشت و شاہان مغلیہ بہ تعمیر عمارات و باغات آبادی آں مضاعف نمودند و بہ مرور دہور ابنای زمانہ پدمان پورہ را پانپور نام کردند۔

قصبۂ شوپیان۔ از سرینگر سمت جنوب بفاصلہ سی میل در پرگنۂ باٹھو دیرینہ قصبہ ایست بہ تعمیر عمارات و توسیع اسواق فی الحقیقت بندرگاہ تجارت ہندوستان است از کردہ قصبہ جات دیگر رونق تجارت دراں جا بیشتر۔ ساکنان آں جا بقال و تاجر و پیشہ ور و زمیندار ہستند۔ مردم آں جا تیز طبع و فریبی و پست ہمت یافتہ می شوند۔

---

[۴۸۵] در راج ترنگنی کتاب دوم مصرعہ ۶۲ نام ایں راجہ "وجے" (۱۰۶ - ۱۱۴ ق م) مذکور است ؛

[۴۸۶] "پدما پور" راج ترنگنی کتاب چہارم مصرعہ ۶۹۵ مترجمہ سٹائن ؛

قصبۂ چرار۔ بفاصلۂ یازدہ میل سمت جنوب در ذیل کوہ میان پرگنۂ ناگام واقع است بہ برکت زیارت شیخ نورالدین نورانی قدس سرہٗ رونق اسواق و تراکم عمارات و عبور و مرور مردم شہر و دہات و بیع و شرای تجارات بسیار است۔ ساکنان آں جا اکثر مجاور و زمیندار ارمغان آں جا کانگری ہا و اوزار نجاری باطراف می برند۔

قصبۂ پٹن۔ از سرینگر سمت مغرب بمسافت ۱۷ میل واقع است و در سنہ ۹۴۹ ب راجہ شنکرورما[۴۸۷] شہرے شنکرپٹن[۴۸۸] نام آباد کردہ بود۔ اکنوں چند دوکان یادگار ماندہ است۔

قصبۂ سوپور۔ از سرینگر بفاصلۂ سی میل سمت کامراج واقع است میان آں دریای بہت می گذرد۔ فراز آں جسر متین و حصار سنگین و اطراف آں عمارات و اسواق دلنشین اشیای تجارت کامراج دزینہ گیر د کرد ہن وغیرہ دراں مجتمع گردد و پٹوی آں جا نامی و اثمار آں طرف گرامی۔ از قدیم دارالحکومت کامراج دراں جاست۔ خانقاہ میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ العزیز مہبط فیوض رحمانست و مسجد جامع عالمگیری درین زمان مزرعۂ قنطوریوں و شوکران۔ افسوس کہ باشندگان آں جا باوجود ثروت از روی خساست و سستی ہمتی و خباثت و پستی فطرتی در تجدید و ترمیم آں نمی کوشند۔

مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومت راجہ ونتی ورما[۴۸۹] بحادثۂ زلزلۂ عظیم از کوہ کھادنیار کہ قریب بارہ مولہ است کوہ پارہ غلطیدہ معبر آب را سدِ راہ گردیدہ سطح اوسط کشمیر را نا بیجارہ سیلاب نمود و بباعث کمی و قصور

---

[۴۸۷] ۹۰۲ – ۳۸۸۳ – راج ترنگنی – کتاب پنجم۔

[۴۸۸] راج ترنگنی – کتاب پنجم مصرعہ جات ۱۵۶ و ۲۱۳ ؛

[۴۸۹] مطابق راج ترنگنی اونتی ورمن (۸۸۳ – ۶/ ۸۵۵ء) ؛

مزروعات تنگی غلات بوقوع آمده خروار غلہ[۷۹۰] بہ قیمت شش روپیہ دستیاب نمی شد مردمان از روی تنگئی غلات ستوہ آمدہ راجہ مستغرق ورطۂ غم و اندوہ ہمی بود نقل است کہ پیش ازاں عورتے از قوم چنڈال علے الصباح درعرض راہ سربستہ دیگے افتادہ دید و درون طفلے درغایت حسن و جمال بود کہ انگشتان خود ہمی مکید۔ آں طفل را بخانۂ خود بردہ براہمن زنے برای رضاعت[۷۹۱] او پسندیدہ نامش سو[۷۹۲] یعنی خود پیدا شدہ مقرر گذاشت تاکہ بہ سن تمیز رسید و درعلوم غریبہ و فنون عجیبہ فرد زمانہ و عاقل یگانہ گردید۔ روزے درمکتب خانۂ او چند فرزانہ ازکمی غلات و استیلای سیلاب و تردد راجہ گفتگو میکردند۔ سو دانا آں ماجرا اصغا کردہ گفت۔ تدبیر ایں امر خطیر اگرچہ دشوار است لیکن بزور زر و دینار آسان گردد۔ مستمعان بہ بیان آں کودک چندان اعتبار نہ کردہ۔ یکے ازان میان درمجلس راجہ تقریر آن طفل

۷۹۰ە دریں ضمن روایت کلہن ایں است:۔

"در وقت قحط سالی یک "کھار" (خروار) برنج بہ قیمت یک صد و پنجاہ اشرفی بہ فروخت می رفت"۔ (کتاب پنجم۔ مصرعہ ۷۱)

۷۹۱ە لیکن روایت راج ترنگنی چنیں است:۔

زنے "چنڈال" موسوم بہ سوبہ چوں مصروف روبیدن بود ظرفے سفالین سربستہ یافت و دردنش چنانکہ حسن گفتہ است طفلے حسین و جمیل دید...... و ایں طفل را آلودہ نہ کردہ بہ تربیت زنے "شودر" سپرد۔

"چنڈال" مراد است از قوم رذیل ہنود کہ مردار خورند۔ "شودر" درتقسیم معاشی ہنود فرقۂ اسفل ترین است ؛

۷۹۲ە "سوبہ"۔ راج ترنگنی کتاب پنجم۔ صفحہ ۱۹۷۔ صحیح ایں است کہ "سوبہ" نام زنے بود کہ پرورش ایں طفل نمود۔ لیکن مردمان بعد ازاں باسم زن مزبور او را بنام "سوبہ" خطاب کردند ؛

شیرین زبان بیان نمود - راجہ فی الحال او را طلبیدہ ماجرا پرسید آنچہ شنیدہ از زبان او باز شنید - فرمود "خزاین زر و گہر سپرد آں پسر دانشور نمایند" - فرزانہ سُوء ظروف سفالین از دینار و درہم پر ساختہ بسواری سفینہ سمت بارہ مُولہ بسرعت تاختہ برابر مخرج آب مان سر یک کوزۂ دینار بدریا انداختہ - ہمراہیاں بر جنون او حمل ساختہ خبر اتلاف آں بہ سمع راجہ رسانیدند - راجہ در جواب نوشت ع - او ست دانا ہر چہ خواہد آں کند - بعد ازاں بمقام بارہ مُولہ جایی تسدید آب کہ بہ دیارہ گلہ مشہور است رسیدہ تمامی ظروف دینار بر موقع تسدید آب در قعر دریا انداختہ مشتہر ساخت ہر کہ این زر و دینار از دریا بر آرد ازان او باشد" مردم شہر از روی تنگی غلہ تنگ دست و پریشان اوقات شدہ بُودند - باستماع این خبر فوج فوج ہجوم کردہ بہ طمع زر از قعر آب سنگ ہا برداشتہ از دینار و درہم ہر چہ بر آوردند بُردند - و در عرصۂ اندک منفذ آب حضیض گشتہ و آب تالاب فرو رفت و سطح زمین نمودار شد - دران زمان دریای بہت میان تالۂ شاردا پورہ مجرای خود حفر کردہ بُود فرزانۂ سُوء من مقام شاردا پور مجرای آب بہت راسد بندی سواحل طرفین نمودہ جانب تالاب اولر جاری ساخت و در اطراف آں بہر جا سد بندی نمودہ زمین ہای وسیع احداث کردہ تسلیم برہمناں کرد و برای یادگاری خود بر ساحل بہت شہرے آباد کردہ سوپور[۷۹۳] نام نہاد - فقط -

قصبۂ بارہ مُولہ - از سرینگر بفاصلۂ سی میل سمت مغرب برلب دریای بہت بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق دیرینہ قصبہ ایست معمورۂ راجہ بھیم سین - بندرگاہ تجارت ہند و پنجاب و افغانستان - فراز پایۂ جسر بہت حصاریست از تعمیر

---

[۷۹۳] سوپور در اصل "سویہ پور" بود کہ باستعمال عوام مبدل بہ "سوپور" گشت - راج ترنگنی کتاب پنجم صفحہ ۱۹۷ مترجمہ سٹائن ۔

عطا محمد خان۔ مردم آں جا اکثر بقال و بعضے بافندہ و چھینٹ ساز و زمیندار عموماً صاحب مروت و خوش نہاد۔ رؤسای آں جا بیک نفر از قوم گکھڑ کہ فی الحال باسم ککرو ملقب گشتہ اند۔ تجارت کا مراج وکروہن وغیرہ اطراف دچھنہ و کھاورہ دراں جا می گذرد۔

قصبۂ بنڈہ پورہ۔ در عہد سابقہ جمع دہات بود و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بہ باعث عبور و مرور سرحد گلگت و کارخانۂ جندرہ[۷۹۴] ہای شالی[۷۹۵] دراں جا چہل پنجاہ دوکان آباد است۔ بغیر ازیں قصبہ جات مذکرہ بالا قصبۂ لار و قصبۂ بیرہ و قصبہ کرہی و قصبۂ ترال سابقہ بکثرت عمارات و اسواق معروف و مشہور بود۔ الحال بہ سبب خرابی در جمع دہات فقط۔

پرگنات[۷۹۶] کشمیر در زمان شاہان چغت

پرگنۂ شاہ آباد[۷۹۷]۔ سرحد شرقی و جنوبی کشمیر زیبا درہ ایست سہ طرف کوہستان

۷۹۴ھ جندرہ بفتح جیم و سکون یا و دال و فتح را و سکون ہا مستعمل بزبان کشمیری و پنجابی مخرب لفظ "بنترہ" سنسکرت است کہ بہ معنے آلہ و اوزار باشد و ایں جا بہ معنے آسیائے آبی است کہ بادقشر از برنجہا جدا می کنند۔

۷۹۵ھ "شالی" بہ فتح شین و سکون الف و کسر لام و سکون لام لفظ سنسکرت است کہ اصلاً چیزے را گویند کہ بالیدگی و نشو و نمایش بآب باشد و ایں جا بہ معنے "برنج غیر مقشر یعنی شلتوک است۔

۷۹۶ھ پرگنہ تقسیم سیاسی کشمیر است کہ پیشینیاں در زمان سابق برائے سہولیت انتظام ملکی کردہ بودند در عہد اکبر بادشاہ چنانکہ ابو الفضل می نگارد تعداد پرگنہ جات سی و ہشت عدد بود۔ بقول سٹائن ابو الفضل اول کسے است کہ ناہائے پرگنہ جات بہ ترتیب داد۔ تعداد پرگنہ جات در ہر عہد مختلف بودہ است۔ بزمانۂ تغلب افغاناں و سکھاں بر کشمیر ایں تعداد سی و شش پرگنہ بود و در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی بہ چہل و سہ پرگنہ رسید۔ بعدہ ایں تقسیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دارد۔ آب سرچشمۂ ویرناگ وعیون بے شمار بہ سبیل رودبار ساندرن و ونتھ وترو میان آں می گذرد۔ قصبۂ ویرناگ وقصبۂ ڈورہ درمیان آں مشہور۔ سابقہ آں را پرگنۂ ویرناگ می گفتند۔ شاہ جہاں بہ شاہ آباد موسوم ساخت و درعہد چغت بالیۂ آں در جاگیر ملکان آں جابود۔ دہات آں بیست[۷۹۸] ویک قریہ۔

پرگنۂ برنگ[۷۹۹] متصل شاہ آباد میان دو درہ طویل یکے لوہرنی ودوم نوبگ لے نہر برنگی و آب سرچشمۂ کوکرناگ میان آں می گذرد۔ دہات ہفتاد ونہ قریہ۔

پرگنۂ کوٹھار[۸۰۰] ہمدوش پرگنۂ برنگ درمیان درۂ وسیع آباد است نہر آرہ پتی و آب سرچشمۂ اچھہ بل میان آں می گذرد تعداد دہات چہل[۸۰۱] ویک قریہ۔

پرگنۂ مارتنڈ[۸۰۲]۔ زیر دامنۂ کریوہ مٹن از شمال وجنوب آباد است

مسلسل بمتابعت انگلیسیاں در ہندیہ تحصیل مبدل گشت وکلہا یازدہ تحصیل قرار یافت (نقشۂ "ویلی آف کشمیر" تصنیف لارنس صاحب)۔

بقول موسیو سٹائن قدیم نام پرگنہ "وشیے" بود۔

[۷۹۷] در فہرست ہائے مورکرافٹ ۱۸۲۳ء ہیوجل ۱۸۳۵ء و وائن ۱۸۴۰ء نام ایں پرگنہ "ویر" دادہ شدہ است (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)۔

[۷۹۸] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔

[۷۹۹] خواجہ محمد اعظم در فہرست پرگنہ جات نام ایں پرگنہ ذکر نہ کردہ است۔ معلوم می شود کہ در ایامش پرگنۂ برنگ منسوخ شدہ بود۔ در راج ترنگنی نامش "بھرنگا" آمدہ است۔ (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

[۸۰۰] بمطابق راج ترنگنی نامش "کپلس وار" است۔ (ایضاً)

[۸۰۱] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔

[۸۰۲] "مارتنڈا"۔ جونراج۔ حالا "مٹن"۔ بحوالہ این شئنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۱۹۔

یازدہ قریہ[۸۰۳]

پرگنۂ کھاورپارہ[۸۰۴] - در ذیل کوہستان شرقی وسیع درہ ایست باجرای آب لمبودری آں را دو حصہ می شود حصہ جنوبی را کھاورپارہ و حصہ شمالی را دچھن پارہ می گویند - یک صد و دو قریہ[۸۰۵] -

پرگنۂ دچھن پارہ[۸۰۶] متصل کھاورپارہ شمالاً قصبہ بیج بارہ شامل آں تعداد دہات ۸۰ قریہ[۸۰۷] -

پرگنۂ اولر[۸۰۸] ہمدوش پرگنۂ دچھن پارہ زیر دامن کوہ تا لب دریای بہت ۱۲۶ قریہ[۸۰۹] -

پرگنۂ وہیو[۸۱۰] - قرین پرگنۂ اولر در ذیل کوہ تا کنار دریا قصبۂ پانپور و زعفران زار و مقامات متبرکہ و معابد اہل ہنود دراں سی و نہ قریہ[۸۱۱] -

پرگنۂ پھاک[۸۱۲] - مقارن شہر سرینگر سمت شرقی بر سواحل تالاب ڈل و دامنۂ کوہسار و پسند شاہان روزگار بہترین مقامات ایں دیار است بہ اماکن عجیبہ و باغات دل فریب مشہور و بہ آب و ہوا دل کشا شصت و چہار قریہ[۸۱۳] -

---

۸۰۳ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۰۴ھ "دام پرسوا" جونراج - بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۸۰۵ھ وبقول واقعات کشمیر "ہر دو پنجاہ و شش قریہ" ؛

۸۰۶ھ "دکش پارا" (شریور) ۸۰۷ھ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۸ھ "ہولرا" (راج ترنگنی)

۸۰۹ھ بقول "واقعات کشمیر" یک صد و بیست و یک قریہ" -

۸۱۰ھ "کھرودی" (راج ترنگنی) ۸۱۱ھ بقول خواجہ محمد اعظم "سی قریہ"

۸۱۲ھ پھاکوا (شری ور) ۸۱۳ھ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

پرگنہ لار[۸۱۴]۔ ہمدوش پرگنۂ پھاک بہترین اطراف کشمیر میان درۂ طویل بمسافت پنجاہ میل واقع است و دریای سندھ میان آں می گذرد۔ بہر سو جوی ہا برنگ شیر جاری می باشند۔ بآب و ہوا پسند شاہان پیشین و سیاحان یورپین۔ تعداد دہات آں ہشتاد و ہفت قریہ۔

پرگنۂ کوہہامہ[۸۱۵]۔ برساحل شرقی و شمالی تالاب اولر درمیان سہ درّہ واقع است۔ نہر مدمتی و رودِ ارن میان آں می گذرد۔ پنجاہ[۸۱۶] و پنج قریہ۔

پرگنۂ زینہ گیر[۸۱۷]۔ مقارن کوہہامہ سمت شمال و مغرب برسطح ہموار واقع است کہ غرب رویہ آں رودِ پہرو می گذرد۔ جنوباً تالاب اولر دارد۔ بعدم آب خراب آبادی نود[۸۱۸] وہشت قریہ۔ ایں سیزدہ پرگنہ زیر دامنۂ کوہسار شرقی از جنوب تا شمال واقع است۔

۸۱۴؎ لاہرا (راج ترنگنی) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱۔ خواجہ محمد اعظم از ذکر ایں پرگنہ سکوت نمودہ است۔ لیکن مورکرافٹ درکتاب خود "ٹریولز" صفحہ ۱۱۳ جلد دوم و فان ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ و بیٹس در گزیٹیر صفحہ ۲ اشارت نمودہ اند۔

۸۱۵؎ "کھوئی آشرم" (راج ترنگنی بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱۔ ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم صفحات از ۳۶۸ تا ۳۷۱۔ مورکرافٹ در "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳۔ ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶۔ وائن در "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ و بیٹس در "گزیٹیر" ذکرش نمودہ اند۔

۸۱۶؎ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳۔

۸۱۷؎ جینہ گیر (جونراج) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱۔ نام ایں پرگنہ در فہرست ہائے آئین اکبری جلد دوم صفحات مزبورہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل و بیٹس مذکور است۔

۸۱۸؎ بقول خواجہ محمد اعظم "پنجاہ و پنج قریہ"

پرگنۂ دیوہ سر[۸۱۹] - زیر دامنۂ کوہسار جنوبی از حد شاہ آباد تا شوپیان میان درّہ ہا و پوزہای کوہستان واقع است. نہر ویشو میان آن می گذرد. یک صد و شصت[۸۲۰] و دو قریہ -

پرگنۂ باٹھو[۸۲۱] - زیر دامنۂ کوہ ہیرہ پورہ واقعست قصبۂ شوپیان میان آن معروف - نہر رنبی آرہ میان آن می گذرد. دہات آن شصت و سہ[۸۲۲] قریہ -

پرگنۂ سپرسمن[۸۲۳] متصل شوپیان واقع است تعداد دہات بیست و یک قریہ

پرگنۂ شکردہ[۸۲۴] - قرین سپرہ سمن زیر دامنۂ کوہ غربی واقع - نود و ہفت قریہ

پرگنۂ ناگام[۸۲۵] - محالے است وسیع درمیان درہ ہای و پشتہ ہای فسیح و دامن کوہسار منیع - آبادی آن سہ تپہ است یکے تپہ چھراٹ کہ درمیان درۂ نونگری و پشتۂ خام پور واقع است - رود رامشی میان آن می گذرد - دوم تپۂ ناگام درّہ ایست فراخ قصبۂ چرار و آبادی کریوہ ہا شامل اوست. سوم تپۂ آریگام درّہ ایست طویل رود دودھ گنگا میان ہر دو تپہ جاری می باشد - دہات آن دو صد[۸۲۶] قریہ -

---

۸۱۹ھ "دیوہ سرسا" راج ترنگنی بحوالۂ کتاب مزبور - ذکرش در فہرستہائے ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - وائن ہیوجل و بیٹس در صفحات مذکورہ موجود است ؛ ۸۲۰ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۱ھ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تا صفحہ ۳۷۱ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ مصنفہ مورکرافٹ - "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ ؛ "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ "گزیٹیر" صفحہ ۲ ؛ ۸۲۲ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۳ھ ابوالفضل - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن - بیٹس - ۸۲۴ھ ابوالفضل - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن بیٹس - ۸۲۵ھ ناگرام (جوزاج) ذکر ایں پرگنہ در فہرستہائے ابوالفضل - واقعات کشمیر - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن و بیٹس موجود است (بحوالہ این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۲۶ھ بقول خواجہ اعظم دیدہ مری "دویست و دو قریہ"

پرگنہ بہیرو ہ[۸۲۷]۔ علاقہ ناگام زیر دامن کوہ میان درۂ وسیع آباد نہر لکھامہ و آب سوکھ ناگ میان آں می گذرد یک صد[۸۲۸] ہشتاد و دو قریہ۔

پرگنہ بانگل[۸۲۹]۔ وسیع محالیست فراز پشتہ ہا و ضمن درہ ہا و نشیب ہا در ذیل کوہ توسہ میدان و مرغزار گل مرگ دو صد[۸۳۰] و بیست و سہ قریہ۔

پرگنہ کروہن[۸۳۱]۔ نزدیک بانگل زیبا درہ ایست طویل از کوہ گل مرگ تا ساحل تالاب اولر۔ نہر ننگل میان آں می گذرد شصت[۸۳۲] و ہشت قریہ۔

پرگنہ کامراج[۸۳۳]۔ محالے است وسیع میان درہ ہا و پشتہ ہا سمت شرقی آں رود پہرو می گذرد و شمالی و غربی کوہستان کرناہ و جنوبی دریای بہت۔ آبادی آں در شش تپہ واقع است۔ اول تپہ حمل درمیان درہ ہای کوہسار و برساحت ہموار و ناہموار قصبۂ سوپور و قصبۂ بارہ مولہ در حدود آں واقع نہر حمل و وجی درمیان آں می گذرد۔ دوم تپہ اچھی پورہ بالاتر از حمل درہ ہای کوہسار۔ نہر ماور درضمن آں می گذرد سوم

---

۸۲۷ "بہرو پا" (بونراج) مصنفین ذیل نام این پرگنہ در فہرست ہائے خود مذکور کردہ اند:-
ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل و بیٹس (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۲۸ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳؛

۸۲۹ "بھانگیلا" (راج ترنگنی) علاوہ ازیں ذکرش در فہرست ہائے ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل وائن و بیٹس نیز آمدہ است (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۳۰ بقول خواجہ محمد اعظم "بیست و سہ قریہ"

۸۳۱ "کرودھنا" (لوکا پرکاش مصنفہ کھیم اندر کشمیری) نیز بہ ہیئند فہرست ہائے ابوالفضل خواجہ محمد اعظم دیدہ مری۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ بیٹس۔

۸۳۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳؛

۸۳۳ نام این پرگنہ فقط در واقعات کشمیر مذکور است؛

تپۂ رام محال بالاتر از مچھی پورہ در نشیب و فراز و دامنۂ کوہسار واقع۔ چہارم تپۂ نے ہری بر ساحت ناہموار فراتر از رام محال۔ پنجم تپۂ اوتر در ذیل کوہسار سرحد شمالی نہر کھمل میان ہر دو درہ می گذرد۔ ششم تپۂ لولاب۔ درہ ایست سرحد شمالی کشمیر کہ از چہار سو کوہستان دارد راجہ لو آباد کردہ است۔ کل چہار صد و شصت و نہہ قریہ[۸۳۴]۔

پرگنہ دچھنہ و کھاورہ[۸۳۵]۔ درہ ایست مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد بہ مسافت ۵۱ میل دریای بہت میان آں می گذرد و بر ساحل شمالی آں پرگنۂ دچھنہ و بر کنار جنوبی آں کھاورہ آباد است۔ بعضے مورخان آں را از مضافات کشمیر پندارند چراکہ خارج از سطح مستوی کشمیر است لیکن اکثر اوقات مالیۂ آں بہ خزینۂ کشمیر داخل می باشد۔ ایں دہ محال زیر دامنۂ کوہستان غربی و جنوبی واقع اند۔

پرگنہ اسلام آباد[۸۳۶]۔ شرقاً پیوستہ است بہ مبادی شاہ آباد و برنگ و دچھن پارہ و جنوباً دیوہ سر و قصبۂ اسلام آباد شامل اوست۔ در باستان پرگنۂ اچھ مشہور بود و در عہد چغتہ پرگنہ اسلام آباد گفتند و در دفتر حال اننت ناگ می نویسند یکصد و شش قریہ[۸۳۷]۔

---

۸۳۴ ایضاً صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۳۵ در ازمنۂ قدیم بالترتیب بنام "دکشن پارا" و "دام پارشود" موسوم بود شرپور و جونراج (ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹ ؛ مذکور در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ پنڈت بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائین ہیٹس۔ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو از متعلقاتش یک صد و دو قریہ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر صفحہ ۹) ؛ ۸۳۶ ابوالفضل نام ایں پرگنہ "اے اچھ" مخرب اننت ناگ نوشتہ است (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹ مترجمہ جیرٹ) در واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر پنڈت بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ نام ایں پرگنہ مطابق تحریر حسن اسلام آباد درج است لیکن مورکرافٹ و ہیوجل او را "اننت ناگ" نوشتہ اند ؛ و ایں پرگنہ دریں ایام ہم موسوم بہ ہر دو نام است ؛ ۸۳۷ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۹ ؛

پرگنہ اڈون[۸۳۸] - در ذیل پرگنہ دیوہ سر میان درّہ ہا و پشتہ ہا واقع است آبادی کر بوہ ہا وگن آڈون و دہات سفلی راسن آڈون می گویند - دہات آں دو صد و ہشت قریہ[۸۳۹]

پرگنہ زینہ پور[۸۴۰] متصل درمیان درّہ واقع است قرای آں سی[۸۴۱] قریہ -

پرگنہ شادورہ[۸۴۲] - در ذیل پرگنہ آڈون کہ سمت غربی آں شکروہ واقع است نہر زینہ آرہ درمیان آں می گذرد - دہات آں شصت[۸۴۳] و نہہ قریہ -

پرگنہ سایر المواضع بالا[۸۴۴] - بر ساحل غربی دریای بہت از شیرگڈھ تا بیج بارہ بر ساحت مسطح و ہموار واقع است و در عہد چغتت پرگنہ جویلی می گفتند - بعدم آب فصل شالی وافر ندارد دہات آں ہشتاد و ہشت قریہ -

---

۸۳۸ "کرالا" (راج ترنگنی بحوالۂ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹) نیز نام این پرگنہ مذکور است در فہارس ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - ہیوجل - وائن ہیٹس -

۸۳۹ و بقول بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) "دو صد و نہ قریہ"

۸۴۰ "جینہ پور" جو نراج (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس ابوالفضل - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - ہیوجل - وائن ہیٹس ؛

۸۴۱ تاریخ کشمیر - بیربل کاچرو صفحہ ۹

۸۴۲ ابوالفضل نام این پرگنہ شاہدرہ ضبط نمودہ است لیکن ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۷) و خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "شادورہ" نگاشتہ اند معلوم نتوان شد کہ کدام یک ازاں دو صحیح است ؛ ۸۴۳ در متعلقات این پرگنہ بسیار اختلاف است - خواجہ محمد اعظم از توابع این پرگنہ پنجاہ و دو قریہ و بیربل کاچرو پنجاہ و نہ قریہ نوشتہ است ؛

۸۴۴ تقسیم پرگنہ سایر المواضع بدو حصہ بالا و پائین بنا بر قول ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۷۱) در عہد قاضی علی صوبیدار کشمیر در عہد اکبر بوقوع آمد ؛

پرگنہ اچھ[۸۴۵] - متصل شہر سمت جنوب حوالی کریوۂ دامودر بر سطح مسطح اندرون واقع است رود دودھ گنگا میان آں می گذرد - یک صد و چہار قریہ[۸۴۶] -

پرگنہ دبن سو[۸۴۷] - قریب شہر سمت غربی درمیان نشیب ہا و بر سر پشتہ ہا واقع است چندان نمایش ندارد - دہات ہشتاد و نہہ قریہ[۸۴۸] -

پرگنہ ماچھاموں[۸۴۹] - پیوستہ است با دہات پرگنہ دبن سو درمیان سطح ناہموار و تالاب ہا کہ ہوکرسر* مذکورہ در ذیل اوست چندان نضارت و زیبائی ندارد یک صد و بیست و نہہ قریہ[۸۵۰] -

سایر المواضع پائین - از شہر سرینگر سمت مغرب بر کنار ہای دریای بہت تالب تالاب اولر واقع است اطراف آں اکثر اوقات بہ سبب سیلاب طغیانی می شود - بیست یک قریہ -

پرگنہ نبلہ گام[۸۵۱] - مابین کریوۂ کریری و پشتہ بانگل میان درۂ صغیر واقع

---

۸۴۵ "اک شیکا" شری ور (ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸) تاریخ کشمیر ملک حیدر صفحہ ۱۰۷ - واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم مطبوعہ صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ ۸۴۶ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی مصنفہ پنڈت بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ ۸۴۷ نیز مذکور در فہارس ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور) تاریخ کشمیر قلمی ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۴۸ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "یک صد و ہشت قریہ" ؛

۸۴۹ "ماکشاشریا" شری ور (ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰ و نیز مذکور در تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۵ ؛ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹) ۸۵۰ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "ہشتاد و نہ قریہ" ؛ ۸۵۱ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - تاریخ کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۳ - تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛ (* ہوکرسر)

است ۴۶ قریہ۔[۸۵۲]

پرگنۂ پٹن[۸۵۳] - در بغل سایر المواضع پائین و دامن پرگنہ بانگل بر سطح هموار یک قریہ[۸۵۴]

پرگنۂ کھوی - در ذیل پرگنہ کردهن قرین سایر المواضع پائین آباد است

چهارده قریہ۔[۸۵۵]

پرگنۂ ممیز بحری - از سری نگر جانب مشرق درمیان تالاب ڈل و کنارۂ

آں آباد است۔

پرگنۂ اچھن[۸۵۶] متصل شهر سمت مغرب حوالی عیدگاه واقع است

پرگنۂ آردی[۸۵۷] - از سرینگر بطرف شمال متصل پهاک آباد است ؎

بلده[۸۵۸] - مقدار شهر سرینگر جانب مغرب بر کنارۂ دریای بهت ۱۵ قریہ و

ایں پانزده پرگنہ (قریہ) بر سطح اندرونی کشمیر بر زمین قسم اعلیٰ واقع اند۔ پیدائش محصولات

آں از کردۂ پرگنات دیگر افزون دارد۔

---

۸۵۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؎

۸۵۳ "پٹانا" راج ترنگنی - اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نیز مذکور در فهرست هائے آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ و واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؎

۸۵۴ تاریخ بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ ؎

۸۵۵ واقعات کشمیر و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحات مزبوره ؎

۸۵۶ "اِنتشن" (مورکرافٹ - هیوجل - بیٹس بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ مزبور)

۸۵۷ گزیٹیر صفحہ ۲ مصنفہ بیٹس ؎

۸۵۸ ایں هر سہ پرگنہ جات اخیره در عهد حکومت سکھاں تشکیل یافتند و قبل وقوع ایں ها در غایت اتصال سرینگر بجانب جنوب و مغرب و شمال بود (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹)

آبادی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتائیہ

کشمیر ولایتے است بغایت سیراب و شاداب سطح اندرون آں تمام قابل زراعت و زمین خشکی کمتر است و آبی اکثر از جملہ صد گُماؤ[۸۵۹] غیر مزروع یک گماؤ ہم نہ تواند بود۔ اگرچہ در وسعت درہ ایست مضیق کہ کل رقبۂ آں از روی مساحت پنج ہزار[۸۶۰] و یک صد و دو میل مربع و مکسر می نویسند لیکن ہم چنیں ولایت زرخیز در اقالیم دیگر اصلاً نتواند بود۔ مردمان آنجا تمام باجگذار و فرمان بردار و بے جرأت و کمزور اند سرکشی و فساد نمیدانند۔ اتفاق و غیرت ندارند و در عہد راجہای پیشین بسیار آباد بودند۔ دراں زمان آبادی آں زیادہ از یک کرور روپیہ می نگارند و در زمان سلطان زین العابدین یک کرور و سیزدہ لک داخل خزانہ می شد و در عہد شاہان چغت چہل لک خروار مع جاگیرات و طلب سپاہان نو می معمول بود۔ ازاں جملہ سی لک و ہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک ہمگی از خراج زمین جمع خالصہ داخل خزینۂ عامرہ می شد[۸۶۱] من جملہ آں بعد وضع مصارف و

---

[۸۵۹] "گھماؤں" ہندی پیمانہ ایست مساوی دو بیگھہ یا مساوی ہشت کنال از زمین ۔ [۸۶۰] موسیو "ڈریو" رقبۂ کشمیر را بین ۱۸۰۰ و ۱۹۰۰ مربع میل قرار دادہ است و ہمیں رائے معتبر است نزد رام چند کاک مصنف "اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر"۔ [۸۶۱] دریں ضمن تفصیل ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۷ و ۳۶۸ چنیں رفتہ است :-

"محاصل کشمیر ۳۰،۱۱،۰۶۱۸ خروار - دوازدہ ترک مساوی ۱۲۲ ½ ، ۹۶ ، ۵۷ ، ۳ دام مساوی (۸،۹۴،۹۰۳ روپیہ) است - ازاں جملہ ۲۰،۵۵۱،۶ خروار دوازدہ ترک مساوی ۱۳ ، ۲۵ ، ۰۱ ، ۸۸۰ دام (۳،۱۲،۵۴۷ روپیہ) بصورت نقدی داخل خزانۂ عامرہ می شد"۔

خروار پیمانہ ایست مساوی شانزدہ ترک کشمیری و ترک در عہد جلال الدین اکبر (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۶) عبارت از ہشت سیر اکبری بود - دریں زمانہ پنج سیر و سہ چھٹانک (حصہ شانزدہم یک سیر و یک چھٹانک مساوی پنج تولہ) انگلیسی را یک ترک می نامند - در عہد شاہان چغتائی (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

اخراجات وطلب تنخواہ صوبداران وعمال واہل کار وعسکر شاہی وخرج تعمیرات وشخصی اعیان وارکان وامرا دیتول شاہزادہا وغیرہ ہمگی شصت ہزار روپیہ سرمایۂ خزینہ می بود آنرا جنس پشمینہ وزعفران وصندوقچہ ہای چوب۔ عناب وچوب ہائی عصا وخمیر بنفشہ دکاہزبان وآبخورہای بلورین واسپان گونٹ[۸۶۲] وغیرہ اشیا از نفایس کشمیر خرید کردہ می فرستادند۔

نقشۂ آمدنی ملک کشمیر در عہد شاہان چغت موجب بندوبست آصف جاہ خان

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱	بلدۂ سرینگر	۲۰۰۰...۳۴ خروار	۱۶۹۸ خروار [۸۶۳]	۳	برنگ	۸۳۳۴ خروار	۸۰۶۹ خروار [۸۶۵]
۲	اپچ یعنی اننت ناگ	۴۰۲۰۲ خروار	۲۶۳۴ خروار [۸۶۴]	۴	اولر	۲۰۶۳۲ ″	۱۶۱۹۶۸ ″ [۸۶۶]

(مسلسل) خالصۂ زمینے بود محفوظ بحق حکومت ازاں جاگیر وانعام دادن قطعاً ممنوع بود۔ انتظامش از قسم کندن انہار ووصولیائی محاصل بذمۂ حکومت می بود۔

۸۶۲؎ گونٹ۔ عبارت از یابوے است چہار شانہ۔ بزمین نزدیک تر۔

توزک جہانگیری جلد دوم صفحہ ۳۰۶
مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔

۸۶۳؎ صحیح این است:۔ "بصورت نقد ۴۲،۹۹۶،۳ خروار، ۸ ترک وبصورت جنس ۱،۶۹۸ خروار ۴ ترک" (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۸)

۸۶۴؎ بقول ابوالفضل:۔ "بصورت نقد ۱۴،۳۷۷ خروار ۴ ترک وبصورت جنس ۳۶۹، ۹۸ خروار (ایضاً صفحہ ۳۶۹) ۸۶۵؎ در آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ چنین است:۔ "۸ ترک ۷۶۹، ۸ خروار۔ بصورت نقدی ۴ ترک ۳۴،۸۰۷ خروار بصورت جنس" ۸۶۶؎ "بصورت نقد ۱۲،۶۰۵ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۱۲۸،۶۵۶ خروار ۴ ترک" ایضاً صفحہ ۳۶۹ ؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۵	لار [۸۶۷]	۱۲۸۶۵۰ خ	۲۲۶۵۰ خ	۱۱	ماتنڈ	۹۰۰۴۳ خ	۱۸۰۲ خ [۸۷۳]
۶	پھاک	۷۱۱۵۵ خ	۶۵۰ [۸۶۸]	۱۲	آڈون	۱۱۴۳۲ خ	۱۴۸۱۵ خ [۸۷۴]
۷	دچھن پارہ	۷۵۱۵۳ خ	۶۹۰۳ خ [۸۶۹]	۱۳	اچھ	۹۳۶۶۹	۱۴۳۷۷ خ [۸۷۵]
۸	کھاہور پارہ	۴۵۲۶ خ	۳۵۷۰ خ [۸۷۰]	۱۴	بانہال	۶۰۴۰۳۵	۶۴۳۵ خ [۸۷۶]
۹	کوٹھار	....	..... [۸۷۱]	۱۵	باٹھو	۳۵۰۵۲۱ خ	۴۲۰۹ خ [۸۷۷]
۱۰	ہردواڈون	۵۰۴۱ خ	۵۰۴۱ خ [۸۷۲]	۱۶	دیوسر	۸۵۶۴۴	۸۲۲۹ [۸۷۸]

۸۶۷ھ ابوالفضل نام پرگنہ لار ذکر نہ کردہ است

۸۶۸ھ "بصورت نقد ۴۰۲، ۱۷ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۱۱۱، ۷۱ خروار ۱۲ ترک" آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور ؎

۸۶۹ھ بقول ابوالفضل" درنقد ۶،۹۰۲ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۷۵،۱۵۳ خروار" (ایضاً)

۸۷۰ھ بقول ابوالفضل". درنقد ۳،۵۷۵ خروار ۸ ترک و درجنس ۴۵،۲۲۶ خروار ۸ ترک" (ایضاً)

۸۷۱ھ کھنٹار (ابوالفضل) نزدش" درنقد ۳،۲۲۱ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۳۷،۴۷۹ خروار ۴ ترک" ایضاً

۸۷۲ھ ہردوآڈون- نقد ۵۰۴۱ خروار فقط (ایضاً)

۸۷۳ھ مٹن- نقد ½ ۱۸۶۲ خروار جنس ½ ۱۹۰۴۳ خروار (ایضاً)

۸۷۴ھ نقد ۱۴۸۱۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۱۰۱۴۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۷۵ھ نقد ۶۲۰۳۴ خروار ۴ ترک جنس ۱۳۴۱۰۲ خروار (ایضاً)

۸۷۶ھ ۶،۴۳۵ خروار جنس (ایضاً)

۸۷۷ھ بصورت نقد ۴،۲۳۵ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۳۵۱۵ خروار (ایضاً)

۸۷۸ھ بصورت نقد ۸۲۲ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۸۵۶۴۴ خروار ۸ ترک (ایضاً)

نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱۷	زینہ پورہ	۱۵۸۰۵	[۸۷۹] ۱۰۷۹۰ خ	۲۳	زینہ گیر	۱۳۲۵۰ خ	[۸۸۵] ۳۲۵۵
۱۸	دیہو	۲۲۷۰ خ	[۸۸۰] ۳۳۰ خ	۲۴	کوہہامہ	۸۰۶۶۷ خ	[۸۸۶] ۱۵۵۲۲ خ
۱۹	سپرہ سمن	۶۱۳۳ خ	[۸۸۱] ۲۰۰۳ خ	۲۵	سایر المواضع پایین	۹۵۵۳ خ	[۸۸۷] ۷۲۳۰ خ
۲۰	شاورہ	۳۹۶۷	[۸۸۲] ۸۰۵۵۰	۲۶	پرسپور	۱۸۸۵۰ خ	[۸۸۸] ۳۳۵۰ خ
۲۱	شکرودہ	۵۰۲۰۴ خ	[۸۸۳] ۱۲۰۵۸ خ	۲۷	پٹن	۳۷۹۹ خ	[۸۸۹] ۵۲۴ خ
۲۲	ناگام	۱۸۹۷۷ خ	[۸۸۴] ۲۲۵۷۸ خ	۲۸	بانگل	۱۱۵۲۳۳ خ	[۸۹۰] ۱۳۸۳ خ

۸۷۹ھ نقد ۱۰۷۹۰ خروار ایک ترک جنس ۱۵,۸۷۵ خروار و ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۰ھ وہی (ابوالفضل) بصورت نقد ۱۶۱۹۶۸ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۲۰۹۶۳۲ خروار ۸ ترک (ایضاً) — ۸۸۱ھ نقد ۲۰۰۳ خروار ۴ ترک و جنس ۶۱۳۳ خروار علاوہ ادیگی ہیزم (ایضاً)

۸۸۲ھ نقد ۸۰۵۵۰ خروار ۱۲ ترک جنس ۳۹۶۷ خروار (ایضاً)

۸۸۳ھ بہ صورت نقد ۱۲۷۵۷ خروار ۸ ترک بصورت جنس ۴۵۲۲۴ خروار (ایضاً)

۸۸۴ھ نقد ۲۲۵ خروار ۴ ترک جنس ۱۸۹۷۷۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۵ھ بہ نقد ½ ۳۲۵۵ خروار و بہ جنس ۱۳۲۵۳ خروار (ایضاً)

۸۸۶ھ [illegible] خروار بہ نقد ۸۳۶۷۰ خروار ۱۲ ترک بہ جنس (ایضاً)

۸۸۷ھ ابوالفضل محاصل ایں پرگنہ بلا قید بالا و پائیں چنیں نگاشتہ است در صورت نقد ۵۵۳، ۱۸ خروار ۱۲ ترک و در صورت جنس ۱۴۱۹۲۶ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۸ھ در صورت نقد ۲۳۳۵ خروار ۸ ترک و در صورت جنس ۱۸۸۳۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۹ھ در نقد ۵۲۰ خروار و در جنس ۳۷۹۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۰ھ در نقد ۲۰۲۸۰ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۱۵۲۳۳ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۲۹	بیروہ	۱۵۳۱۵ خ	[۸۹۱] ۱۸۳۳۵ خ	۳۴	دچھنہ وکھاورہ	۳۶۲۰۸ خ	[۸۹۶] ۲۰۶۸۳ خ
۳۰	تیلہ گام	۵۳۲۱۹ خ	[۸۹۲] ۱۷۳۸ خ	۳۵	کھوی	۱۳۶۳۲۵ خ	[۸۹۷] ۱۶۶۷۰ خ
۳۱	دین سُو	۳۶۲۲۰ خ	[۸۹۳] ۸۳۰۱ خ	۳۶	کروہن	۳۳۷۲۸ خ	[۸۹۸] ۱۳۷۲۵ خ
۳۲	مانچھا مون	۱۹۲۶۳۱ خ	[۸۹۴] ۱۸۵۵۳ خ	۳۷	کامراج	۱۱۸۷۴ خ	[۸۹۹] ۹۷۷۹ خ
۳۳	سایر المواضع بالا	۱۲۹۳۵ خ	[۸۹۵] ۳۷۰ خ		کل جمع سی لک و ہفتاد و نہہ ہزار و چہل و سہ خروار [۹۰۰] ؛		

[۸۹۱] بروی (ابوالفضل) مالیہ بصورت نقد ۳۸۳، ۱۳ خروار و بصورت جنس ۰۹۸، ۵۷ خروار ۱۲ ترک (ایضاً) ؛

[۸۹۲] تیل گام (ابوالفضل) مالیہ در نقد ۴۳۵، ۴ خروار ۴ ترک و در جنس ۴۱۵، ۱۵ خروار ۱۲ ترک (ایضاً) ؛

[۸۹۳] مالیہ بصورت نقد ½ ۰۳۸، ۱۷ خروار و بصورت جنس ½ ۲۱۹، ۵۳ خروار (ایضاً)

[۸۹۴] در فہرست ابوالفضل نام ایں پرگنہ مذکور نیست ؛

[۸۹۵] مالیہ اش در ضمن "پرگنہ سایر المواضع" در حاشیہ (سنہ ۲۶) گذشت ؛

[۸۹۶] مالیہ بصورت نقد ۶۵۳، ۲۰ خروار و بصورت جنس ۲۲۲، ۳۶ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۸۹۷] مالیہ بصورت نقد ۳۷۰ خروار و بصورت جنس ۹۴۵، ۱۲ خروار (ایضاً)

[۸۹۸] مالیہ بصورت نقد ۷۷۹، ۲۹ خروار ۱۲ ترک و بصورت جنس ۴۷۴، ۱۱۵ خروار (ایضاً)

[۸۹۹] مالیہ بصورت نقد ۷۲۵، ۱۰۳ خروار ۴ ترک و بصورت جنس ۸۴۴، ۳۴۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۹۰۰] و بقول ابوالفضل "کل جمع سی لک یازدہ ہزار و ششصد و ہجدہ خروار - دوازدہ ترک - (۳۰،۱۱،۶۱۸ خ ـــــ ۱۲ ت) ایضاً"

جمعے کہ در عہد اکبر شاہ قاضی علی بدفتر خانہ اعلی سپرد سی لک و شصت و سہ ہزار و پنجاہ خروار و یازدہ ترک بود مثل آں بہ حساب دام ہا ۷ کروڑ ۶۴ لک ۷۰ ہزار ۴ صد و یازدہ دام[۹۰۱]۔ ازاں جملہ در عمل نقدی نہ لک و یک ہزار و یک صد و ۸۳ دام[۹۰۲]۔ فی خروار بیست و نہہ دام محسوب[۹۰۳]۔

جمعیکہ در عہد جہانگیر شاہ آصف خان احداث نمود سی لک و ہفتاد و نہہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک بود۔ نفر شماری کشمیر باہتمام آصف خان نوزدہ لک و چہل و سہ ہزار و سی و سہ نفر۔ ازاں جملہ سپاہان بومی نود ہزار و چہار صد پیادہ و چہار ہزار و ہشت صد و نود و دو سوار۔

آمدنی خطہ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ

بعد حکومت شاہان چغتہ ملک کشمیر بسبب انقلاب و حوادث زمانہ ویران شدہ آبادی آں روز بروز نقصان پذیر رفت۔ دریں[۹۰۴] جز و زمان مہاراجہ رنبیر سنگھ

---

۹۰۱ پائی ۵ - آنے ۴ - روپیہ ۱۸٬۶۶٬۷۶۰ (حاشیہ جیرٹ بر آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۲ بقول ابوالفضل ۳۰٬۲۲٬۱۸۳٬۰۱ دام (مساوی ۲ - ۹ - ۷٬۵۵۴٬۰۰ روپے)

۹۰۳ ابوالفضل قیمت یک خروار $\frac{۸}{۲۵}$ ۱۳ دام نگاشتہ است (آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۴ بقول لارنس تقسیم وادی کشمیر در پنج اضلاع یعنی سرینگر۔ پٹن۔ اننت ناگ کامراج و شوپیان در سال ۱۸۷۱ء (۱۲۸۸ھ) موجود بود۔ در سال ۱۸۸۸ء تمام وادی کشمیر در چہار اضلاع منقسم بود۔ لیکن بعدہ ایں نیز منسوخ گشتہ قسمت مزبور منحصر بہ سہ اضلاع بماند (وزارت خاص، وزارت اننت ناگ یا جنوبی، وزارت بارہ مولہ یا شمالی۔ ضلع را وزارت ہم گفتند و حالا ایں نظام کہنہ از ابتدائے بیساکھ ۲۰۰۸ بکرمی (۱۳ اپریل ۱۹۵۱ء) علاقہ وادی کشمیر زیر یک حاکم، اعلے (کمشنر) و سہ نائبش (ڈپٹی کمشنرز) بہ ترتیب ذیل:۔ یک برائے مرکز (سرینگر) دوم برائے کشمیر جنوبی و سوم برائے کشمیر شمالی مقرر شدہ است ؎

سلسلۂ پرگنہ بندی شکستہ وزارت ہا و تحصیل ہا مقرر ساخت ۔ چنانچہ وزارت شہر خاص بغیر محالات مشمولہ پنج تحصیل است ۔ وزارت اننت ناگ چہار تحصیل ۔ وزارت شوپیان پنج تحصیل ۔ وزارت پٹن چہار تحصیل ۔ وزارت کامراج پنج تحصیل ۔ وزارت مظفر آباد چہار تحصیل ۔ آمدنی آں از خراج زمین و باج و تمغا و بدعات متفرقہ در سال ۱۲۹۰ھ[۹۰۵] مطابق سنہ ۱۹۳۰ ب بر جمع دفتر خانہ کشمیر نقد و جنس مبلغ چہل و ہفت لک و شصت و سہ ہزار و یک صد و سی و یک روپیہ سکۂ چلکی کہ مثل آں بیست و نہ لک و ہفتاد و شش ہزار و نہ صد و پنجاہ و ہفت روپیہ[۹۰۶] ضرب چہرہ شاہی است

نمبر شمار	وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیہ	ازاں جملہ آنچہ نقدی می گرفتند	آنچہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۱	وزارت شہر خاص سری نگر	اچھ	۱۰۰۷۲۷	۱۰۰۷۲۷	جنسے غیر معمول	قیمت جنسی فی خروار دو روپیہ [illegible]	جمع وزارت شہر خاص [illegible]
۲		اولر	۱۷۹۹۲۲	۸۶۸۶۷	۴۵۰۳۳ خ		
۳		ناگام	۱۷۳۹۷۳	۹۲۶۳۷	۴۶۷۵		
۴		پہاک	۷۶۲۶۹	۴۲۶۶۹	۰		
۵		دہو	۶۱۹۵۹	۵۶۶۴۱	۲۶۵۹		
۶	۰	خودکشت	۹۳۶۳	۹۳۶۳	۰	خارج تحصیل	
۷	۰	اچھن	۳۸۱۸	۳۸۱۸	۰	خارج تحصیل	

۹۰۵ سنہ مطابق ۱۸۷۳ء ؁

۹۰۶ مسٹر لارنس مصنف " ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۸ " مالیہ زمین داری کشمیر در سال ۱۸۷۱ء ۲۴,۳۸,۵۸۴ روپیہ چلکی (مساوی ۱۷,۷۵,۹۹۰ روپیہ انگلیسی) تخمینہ کردہ است ۔ قبل رواج پذیر شدن سکۂ انگلیسی در کشمیر سہ روپیہ رائج بودند یکے چلکی کہ عبارت بود از دہ آنہ ہائے انگلیسی ۔ دوم خام مساوی ہشت آنہ ۔ سوم نانک شاہی قیمتی از دوازدہ آنہ تا شانزدہ آنہ ہائے انگلیسی (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۸)

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیہ	ازاں جملہ آں چہ نقدی می گرفتند	آں چہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
٨	٠	بلدہ	٧٣٩٧	٧٣٩٧	٠		
٩	٠	دہات خارج تحصیل	١١٨٩٥	٧۴۴٧	٢٢٢۴ خروار		جمع وزارت اننت ناگ
١٠	وزارت اننت ناگ	رنبیر سنگھ پورہ	١٨١٣١١	٦٣٣٣٩	۴٣٢۵۴ خروار		٦ لک ٢٣ ہزار ٦ صد ٦٧
١١		دچھن پارہ	١۴٩٨٣٨	٦٣٣٣٩	۴٣٢۵۴ خ		
١٢		کھاہور پارہ	١٧١٦٣٨	۵٢۵٣١	۵٩۵۵٣ خ		
١٣		اننت ناگ	١٢٠٧٨٠	٣٨٨٩٠	۴٠٩٩۵ خ		
١۴	٠	شوپیان	١٢٠٣۵٦	۵٦٨٢٨	٣٢١١٩ خ		
١۵	٠	پچھراٹ	١٣٣٢٩۵	٦٢١٠۵	٣۵۵٩۵ خ		
١٦	٠	دیوہ سر	٨١٣٠٦	٢۴۵۴١	٢٨٣٨٢ خ		
١٧	٠	رام پتری	٩٣٠٠٦	٢٦٨٣١	٣٣٠٨۵		
١٨	٠	آڈون	١٣٨٩٩	٢١٠۵١	۴١۴٢۴		
١٩	وزارت پٹن	دین سُو	١٢٢١١٧	١٢٢١١٧			جمع وزارت پٹن ٦ لک ۴۴ ہزار
٢٠		بانگل	١٦١٧٣	۵٢٣۴١	۵۴٠٦٦ خ		یک صد و دوازدہ
٢١	٠	لعل و سایر المواضع	١٧٧٦١٦	٨۵١٨٠	۴١٢٦٨ خ		
٢٢	٠	بیروہ	١٨٨٠٦	٧٩٠١٦	۴۴۵٩۵		
٢٣	وزارت کامراج	کروہن	٢٣۴٨٧	٨١١١۵	٦١١٨٦		جمع وزارت کامراج ٦ لک عہ ۵ دوازدہ ہزار چہار
٢۴		حمل	٧١٨٢٩	٣٢۴١٣	١٩٧٠٨		
٢۵		اوتر مچھی پورہ	١١١٨۴٦	۴٢٠٣٨	٣٩٩٠٩		
٢٦	٠	کوہہامہ و ولاب زینہ گیر	١٨١٣۵٨	٩٠۴٧٦	۴۵٧۴٢		

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیہ	ازاں جملہ آں چہ نقدی می گرفتند	آں چہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۲۷	۰	محال سنگاڑہ	۳۳۴۵۲	۳۷۵۴	۱۴۸۶۴	۹۰۷	
۲۸	وزارت مظفر آباد	تحصیل مظفر آباد	۲۷۳۵	۲۷۳۵	جنسی غیر معمول		وزارت مظفر آباد یک لک [illegible]
۲۹		علاقہ جات	۲۶۱۲۶	۲۶۱۲۶	۰		
۳۰		دچھن دکھاورہ	۶۱۱۶۰	۶۱۱۶۰	۰		
۳۱	۰	دراوہ و کرنا	۳۳۶۴۳	۳۳۶۴۳	۰		
۳۲	سرحدات	گلگت و پونیال	۶۲۵۷	۱۹۴۸	۰		سرحدات [illegible] چلکی
۳۳		حصورہ	۲۲۸۸	۲۷۸	۱۰۰۵		
۳۴		گوریج	۲۱۳۹	۲۱۳۹	۰		
۳۵	[illegible]	درمراج و کامراج	۲۶۵۷۱۵	۵۹۹۲۳	۲۰۲۸۹۶	۹۰۸	

جمع آمدنی وزارت ہا نقدی و جنسی سی و چہار لک[۹۰۹] و دوازدہ ہزار و سی چہار روپیہ ازانجملہ باج نفری و رسومات متفرقہ ہژدہ ہزار و پانصد و ہفت روپیہ است تتمہ خراج زمین زرعی و رسومات آں :-

"آمدنی نقدی از باج نفری و رسومات متفرقہ معمولی سابقہ و حال در سنہ ۱۹۳۰ ب سنہ ۱۲۹۰[۹۱۰] ہجری"

---

۹۰۷ لارنس صاحب (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۷) مالیہ تحصیل مظفر آباد در سال ۲ — ۱۸۷۱ء ۸۴,۰۰۰ روپیہ [illegible] نگاشتہ است ۔ ۹۰۸ بقول لارنس صاحب ہمگی محاصل کشمیر (ماسوائے آمدنی جاگیر راجہ رام سنگھ و راجہ امر سنگھ) مع شمولیت علاقہ مظفر آباد و سرحدات در سال ۲ — ۱۸۷۱ء ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیہ بود ۔ ۹۰۹ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶) ۲۹,۴۴,۸۴۴ روپیہ [illegible] ۔ ۹۱۰ مطابق سنہ ۱۸۶۲ء ۔

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۱	شہر خاص	۱۱۳۷۰۹	۱۴	باج کاغذسازان	۴۴۰
۲	وزارت کامراج	۱۸۲۰۶	۱۵	باج پرہای کلغی	۴۱۹
۳	وزارت پٹن	۶۶۰۷	۱۶	کرایہ دوکانات مہاراج گنج	۱۲۲۱
۴	وزارت شوپیان	۷۶۱۸	۱۷	باج تماکو	۱۳۴۹۴
۵	وزارت اننت ناگ	۲۱	۱۸	گرد بنگ	۶۹۳۰
۶	محال نوارہ	۱۲۴۲۸۳	۱۹	باج بانجیاں میر بحری	۳۱۹۳۰
۷	محال داغشال [۹۱۱]	[۹۱۲] ۷۴۳۰۹۵	۲۰	زر قضایا	[۹۱۵] ۱۶۵۷۹
۸	طایفہ داران متعلقہ داغشال	۷۷۴۰۲	۲۱	زر چوپان	[۹۱۶] ۸۷۲۶۶
۹	محال زعفران	[۹۱۳] ۱۷۷۸۵	۲۲	زر جرمانۂ رعایا	۲۶۴۰۰
۱۰	باج مسلّیاں	[۹۱۴] ۱۲۴۸۴	۲۳	کندہا از محال نوارہ	۱۳۱۱۰۰۰
۱۱	باج نجاران وگلکاران	۶۴۹۸	۲۴	زعفران از پانپور	۶۳ آثار
۱۲	جرمانۂ عدالت ہا	۴۲۶۶۲	۲۵	پشم گوسفند از زر چوپان	۳۶ خروار
۱۳	نذرانۂ خواجہ ہائے نقشبندی	۱۶۱۴	۲۶	گوسفندان معمولی از چوپان	۳۴۸۲ شاخ

[۹۱۱] بزمان سابق تا عہد مہاراجہ پرتاپ سنگھ (م ۱۹۲۶ء) در کشمیر محکمہ بود معروف بہ "داغشال"۔ دراں جا ہر شال کہ زیر نگرانی حکومت تیار می شد برائے مہر حکومت می بود۔

[۹۱۲] بقول لارنس ۶,۰۰,۰۰۰ روپیہ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶)؛

[۹۱۳] لارنس صاحب "۳۴,۶۵۰ روپیہ" (ایضاً، ایضاً)؛

[۹۱۴] لارنس "۱۱,۹۶۵" روپیہ (ایضاً - ایضاً)؛

[۹۱۵] لارنس "۱۷,۲۵۰ روپیہ" (ایضاً - ایضاً)؛

[۹۱۶] لارنس "۴,۸۰۰" روپیہ (ایضاً)؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۲۷	رودنگ از ناگام	سہ خروار	۳۴	زیرۂ سیاہ	پنج خروار
۲۸	بادام از باغات	۸ خروار	۳۵	روغن زرد	۵ خروار
۲۹	آہن از کان ہا	۹۴۲	۳۶	آلوئی فرنگی	۱۰ خروار
۳۰	سرمہ از بونیار	۳۵ خروار	۳۷	تخم زرد آلو	۶۶ آثار
۳۱	پرہائی کلغی	۹۵ پر	۳۸	طرم از سگران	۹ عدد
۳۲	بزغالہ از اطراف ہا	۱۱۲ شاخ	۳۹	محال ابریشم و پرمٹ	بجمع دفتر خانہ جموں
۳۳	ریسمان از حصورہ	۱۲ عدد			

نقشہ مردم شماری ملک کشمیر در سال سنہ ۱۹۳۰ ب سنہ ۱۲۹۰ھ سنہ ۱۸۷۳ء

نام قصبہ	ہنود			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
شہر سرینگر	۲۱۷۲۷	۲۲۵۶۵	۴۴۲۹۲	۴۸۳۵۶	۴۴۴۱۰	۹۲۷۶۶	۹۰	۸۸	۱۷۸	۷۰۰۸۳	۸۶۹۶۵	۹۱۷ھ ۱۵۷۲۲۶	
قصبۂ پانپور	۴۹	۵۲	۱۰۱	۱۰۵۲	۹۳۹	۱۹۹۱	۰	۰	۰	۱۱۰۱	۹۹۱	۹۱۸ھ ۲۰۹۲	
قصبۂ بیجبارہ	۱۷۸	۱۱۸	۲۹۶	۱۰۲۰	۹۰۴	۱۹۲۴	۲۶	۱۶	۴۲	۱۲۲۴	۱۰۳۸	۹۱۹ھ ۲۲۶۲	
قصبۂ اننت ناگ	۳۴۱	۲۹۲	۶۳۳	۲۵۰۴	۲۴۵۰	۴۹۵۴	۱۹	۱۲	۳۱	۲۸۶۴	۲۷۵۴	۹۲۰ھ ۵۶۱۸	
قصبۂ شوپیان	۱۲۳	۹۷	۲۲۰	۲۱۱۸	۱۰۰۵	۳۱۲۳	۰	۰	۰	۲۲۴۱	۱۱۰۲	۹۲۱ھ ۳۳۴۳	
قصبۂ سوپور	۲۸۸	۲۳۴	۵۲۲	۱۶۵۸	۱۶۹۰	۳۳۴۸	۲	یک	۳	۲۰۲۸	۱۹۲۵	۹۲۲ھ ۳۹۵۱	
قصبۂ بارہ مولہ	۲۳۰	۱۹۶	۴۳۶	۱۸۵۹	۱۸۵۷	۳۷۱۶	۱۴۹	۱۴۳	۲۹۲	۲۲۴۸	۲۱۹۶	۹۲۳ھ ۴۴۴۴	

۹۱۷ھ حالا (بموجب فہرست مردم شماری سال سنہ ۱۹۴۱ء) شمارۂ شہر سرینگر ۲۰۷۷۸۷ نفوس است بہ تفصیل ذیل:- مسلم (مرد) ۸۷۴۳۹ ؛ مسلم (زن) ۷۵۵۳۱ ؛ ہندو (مرد) ۲۳۸۷۰ ؛ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نام قصبہ	ہندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شہر خاص ۹۲۴ھ	۸۵۲	۶۷۶	۱۵۲۸	۲۲۹۳۲	۲۱۶۵۷	۴۴۵۸۹	۶۵۳	۲۶۱	۹۱۴	۲۴۴۳۷	۲۲۵۹۴	۴۷۰۳۱	
وزارت اننت ناگ	۸۲۱۷	۱۵۷۲	۹۷۸۹	۲۲۳۸۸	۲۲۲۲۳	۴۴۶۱۱	۵۰	۹۰	۱۶۰	۳۰۷۵۵	۲۳۸۸۵	۵۴۶۴۰	

(مسلسل) ہندو (زن) ۱۹۱۳۰ ؛ سکھ (مرد) ۳۴۳ ؛ سکھ (زن) ۲۶۹ ؛ منبوڈین (مرد) ۱۷ ؛ منبوڈین (زن) ۹ ؛ نصرانیاں ہندی (مرد) ۵۰ ؛ نصرانیاں ہندی (زن) ۵۵ ؛ جین (مرد) ۸ ؛ جین (زن) ۱ ؛ بقیہ (مرد) ۱۳۳ ؛ بقیہ (زن) ۱۳۲ ؛

۹۱۸ھ حالا ۴۴۵۱ نفوس بہ تفصیل ذیل :-

مسلم (مرد) ۲۴۰۰ ؛ مسلم (زن) ۱۹۳۹ ؛ ہندو (مرد) ۷۱ ؛ ہندو (زن) ۴۱ ؛

۹۱۹ھ حالا ۴۵۳۲ نفوس چنانچہ مسلم (مرد) ۲۲۴۷ ؛ مسلم (زن) ۱۸۷۰ ؛ ہندو (مرد) ۲۳۰ ؛ ہندو (زن) ۱۷۸ ؛ سکھ (مرد) ۲ ؛ سکھ (زن) ۳ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۰ھ حالا ۱۱,۹۸۷ نفوس منجملہ ازاں مسلم (مرد) ۵۶۵۸ ؛ مسلم (زن) ۴۴۶۳ ؛ ہندو (مرد) ۱۰۲۵ ؛ ہندو (زن) ۷۹۳ ؛ سکھ (مرد) ۳۸ ؛ سکھ (زن) ۶ ؛ ہندوستانی عیسائی ۲ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۱ھ حالا ۴۳۵۹ نفوس :- مسلم (مرد) ۱۹۹۰ ؛ مسلم (زن) ۱۸۱۱ ؛ ہندو (مرد) ۳۴۱ ؛ ہندو (زن) ۱۹۷ ؛ سکھ (مرد) ۱۵ ؛ سکھ (زن) ۵ ؛

۹۲۲ھ حالا ۱۱,۹۷۶ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۹۰۵ ؛ مسلم (زن) ۴۷۹۱ ؛ ہندو (مرد) ۶۲۸ ؛ ہندو (زن) ۴۳۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۸۲ ؛ سکھ (زن) ۳۰ ؛ منبوڈین ۱ ؛

۹۲۳ھ حالا ۱۲۶۵۱ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۶۲۷ ؛ مسلم (زن) ۴۵۷۶ ؛ ہندو (مرد) ۱۲۹۳ ؛ ہندو (زن) ۸۷۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۷۸ ؛ سکھ (زن) ۹۲ ؛ باقی (مرد) ... ؛ باقی (زن) ۳ ؛

نام قصبہ	ہندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شوپیان	۱۶۹۶	۱۴۹۰	۳۱۸۶	۲۴۹۷۹	۲۳۷۶۲	۴۸۹۴۱	۲۵	۱۷	۴۲	۲۶۷۰۰	۲۵۲۶۹	۵۱۹۶۹	
وزارت پٹن	۶۸۳	۶۳۵	۱۳۱۸	۲۴۵۵۴	۲۳۶۲۵	۴۸۱۷۹	۶۲۴	۲۶۳	۸۸۷	۲۵۸۶۱	۲۴۵۲۳	۵۰۳۸۴	
وزارت کامراج	۸۸۳	۳۷۹	۱۲۶۲	۳۵۴۳۱	۳۲۸۷۱	۶۸۳۰۲	۷۱۶	۵۷۹	۱۲۹۵	۳۷۰۳۰	۳۳۸۲۹	۷۰۸۵۹	
وزارت مظفرآباد	۴۴۳۲	۴۱۰۷	۸۵۳۹	۳۰۳۵۷	۳۰۴۴۱	۶۱۷۹۸	۰	۰	۰	۳۵۷۸۹	۳۴۵۴۸	۷۰۳۳۷	
میزان	۱۰۶۹۴	۸۳۴۹	۲۱۶۲۲	۲۱۹۴۵۸	۱۵۳۵۶۹	۳۱۶۵۳۰	۲۰۶۸	۱۳۶۴	۲۱۹۸	۱۸۰۵۷۳	۹۴۹۴۸	۳۲۵۴۲۰	

۹۲۴ این تقسیم ملکی حسب تقسیم ملکی مروجہ سنہ ۱۹۴۱ء و حالی (۱۹۵۲ء) نیست زیرا کہ بنا بر فہرست مردم شماری کشمیر سال سنہ ۱۹۴۱ء ماسوائے علاقہ مظفرآباد تمام کشمیر بدو وزارت یعنی (اضلاع) (۱) بارہ مولہ مشتمل بر تحصیلات (۱) اوتر مچھی پورہ (ہندوارہ) (۲) بارہ مولہ (۳) سری پرتاپ سنگھ پورہ (بڈگام) و (۲) اننت ناگ مشتمل بر تحصیلات (۱) تحصیل خاص مع شہر سرینگر تحصیل (۲) اونتی پورہ (پلوامہ) (۴) کلگام و (۵) اننت ناگ منقسم بود چنانچہ شمارہ ہر دو وزارت مع وزارت مظفرآباد بنا بر اندراج فہرست مزبور چنین است :-

۱- وزارت بارہ مولہ- تعداد کل نفوس ۳۹۲۲۳۶ افراد با تفصیل ذیل :- تحصیل ہندوارہ ۲۹۳۰۸۷ تحصیل بارہ مولہ ۱۸۱۲۵۵ تحصیل بڈگام ۱۶۴۸۶۴ - تناسب مسلم و غیر مسلم درین ہر ۳ تحصیلات چنین است :-

۱- ہندوارہ تحصیل :- مسلم ۲۷۴۹۴۲ ؛ ہندو ۵۴۹۷ ؛ سکھ ۳۴۷۳ ؛

۲- تحصیل بارہ مولہ :- مسلم ۱۶۲۹۰۳ ؛ ہندو ۵۰۵۱ ؛ سکھ ۲۶۳۰ ؛

۳- تحصیل بڈگام :- مسلم ۱۷۴۵۸۳ ؛ ہندو ۲۳۷۱ ؛ سکھ ۲۳۵۵ ؛

۲- وزارت اننت ناگ :- شمارہ مجموعی ۸۳۴۹۶۳ افراد- ازاں جملہ ۲۰۷۷۸۷ نفر در شہر سرینگر ۲۱۸۲۷ نفر در تحصیل خاص و ۱۵۰۲۰۹ نفر در تحصیل پلوامہ و ۲۲۱۵۹۵ نفر در تحصیل کولہ گام آباد اند.

و از انجملہ ۹۱.۶۹٪ مسلمانان ۴.۸۷٪ ہندواں و ۰.۶۶٪ سکھان است.

۳- وزارت مظفرآباد- تعداد کل نفوس ۲۵۳۰۸۱ نفر- از انجملہ در تحصیل اوڑی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

باغات کشمیر

در زمان باستان راجه های دوران روایض دل کشا و دوایح روح افزا جا بجا آباد کرده بُودند که بطوالت زمان و حوادث بے پایان نام و نشان بنیان آں ها از لوح جهان محو گشته - ایراد حقیقت آں باعث تطویل است و در عهد سلاطین اسلامیه هر کسے به ترتیب باغات و تعمیر عمارات پرداخته بُود - اما تباعد ایام و انقلاب دوران بنیاد آں ها از پا در انداخته علامات آں بالکل معدوم گشت - ازاں جُمله سلطان[۹۲۶] زین العابدین در اطراف ایں سرزمین هر جا که محل دل کشا همی پسندید - همان جا طرح عمارات و گلستان می انداخت خصوصاً درمیان زینه گیر بمسافت چهار میل مربع باغے وسیع بعمارات رفیع یک طرفش دشت دشت گلستان یک سو خیابان خیابان نخلستان میان آن انهار رسا و آبشار دلکشا غمزدا گردانیده - اکثر اوقات به نظاره و تماشای آں بسر می برد - حوالی آں باغات امرا و اقربائے اُو دلربا شده بود - چندان که میدان زینه گیر بکدشت گلستان مسرت جاں همی افزود

(مُسلسل) ۸۰۲۲۳ - در تحصیل کرناه ۵۸۸۶۳ - در تحصیل مظفر آباد ۱۲۵۵۸۵ نفوس بودند - در هر سه تحصیل تناسب مسلماناں ۲۴۵۶۵۸ افراد - هندواں ۵۸۴۶ افراد و سکهاں ۱۲۹۲۲ افراد هست

۹۲۵ه بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۲ ص ۷۷۶) شمارهٔ مجموعی حکومت جموں و کشمیر مطابق سال سنه ۱۹۴۱ء ۴۰,۲۱,۶۱۶ افراد بود - ازاں جمله ۱۷,۲۸,۷۰۵ در صوبهٔ کشمیر و ۱۹,۸۱,۴۳۳ در صوبه جموں و ۳,۳۴۲ در لداخ و ۲,۵۴۷ در اسکردو و ۴,۶۷۱ در گلگت می ماندند - دریں میاں شمارهٔ مرداں ۲۱,۲۹,۸۷۲ و شمارهٔ زناں ۱۸,۵۹,۷۴۴ افراد است ؛

۹۲۶ه ڈاکٹر جی - ایم - ڈی صوفی مُصنّف "کشمیر" جلد دوم صفحه ۵۲۰ مطبوعه پنجاب یونیورسٹی لاهور سنه ۱۹۴۹ء) بحوالهٔ لارنس می نویسد که سلطان زین العابدین هر جا که می رفت بنیاد باغ و بوستان می انداخت - ازاں جمله مشهور ترین چهار اند یکے باغ زینه گیر - دوم باغ زینه ڈب در نوشهره سوم باغ زینه پور چهارم باغ زینه کوٹ لیکن امروز نشان دادن از آنها بس دُشوار است ؛

دراں اثنا پانڈو چک کہ سرغنۂ چکان[927] ترہ گام[928] بود شبانہ باغات و عمارات را آتش در دادہ خاکستر گردانید۔

ایضاً قریب نوشہرہ[929] بمقام نالہ بل باغے وسیع بترتیب عجیب آراستہ میان آن عمارتے کہ دوازدہ طبقہ مرتفع بود و در ہر طبقہ پنجاہ حجرہ و میان ہر حجرہ پانصد کس بہ اجلاس می نشستند دار الامارت خود افراشتہ بہ زینہ ڈب موسوم ساختہ بود مردماں آنرا رازدان می گفتند۔ و از سند لار جوئے شاہی آوردہ میان آں آبسال جاری گردانید کہ تا عہد سنگاں بنیاد آں بوستاں عبرت ہمی افزود۔ ہمچناں در زینہ پور باغے دلکشا بعمارات عالیہ افراشتہ اعجوبۂ روزگار نمود۔ مطابق آں بمقام زینہ کوٹ فراز کریوہ عمارات رفیع تا دور حکومت یادگار او ماندہ بود۔ حسین[930] شاہ چک مقارن زیارت حضرت خواجہ معین الدین[931] نقشبندی در محلۂ نوہٹہ باغے وسیع آباد

---

[927] موسیو لارنس بنا بر جرأت و بہادری قوم چک نوشتہ است کہ اصل اینان از کشمیر نیست شاید کہ از قبیلۂ درد باشد (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

[928] دہ ترہ گام در اُترچھی پورہ (حالا تحصیل ہندوارہ) یکے از حسین ترین نواحی کشمیر است گویند بنایش از دست مدن چک جدشاں نہادہ شدہ است (ایضاً صفحہ مزبور)

[929] نوشہرہ بمعنی شہر نو بفارسی محلہ الیست از سرینگر سہ میل بطرف شمال از مرکز شہر داخل اندر حدود بلدیہ در عہد سلطان زین العابدین بنا بر بودن دار الخلافہ شاہی شہرت تاریخی حاصل کردہ بود۔ [930] متوفی ۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۹ء ؛ [931] خواجہ معین الدین پسر خواجہ خاوند محمود نقشبندی است۔ و او پسر خواجہ کلان مشہور بہ خواجۂ بزرگ خواجہ ناصر الدین عبید اللہ احرار است۔ در سال ہشتم جلوس اکبری (۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۲ء) بنا بر شنیدن فتر دولت پسر خود میرزا شرف الدین احراری از کاشغر وارد ہند گشت و در ۹۷۱ھ سال وقتیکہ بہ سفر حجاز میرفت بہ بندر کنبھایت رسیدہ بعالم بقا خرامید۔ (ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۲۳۳ و صفحہ ۲۳۴)

کردہ بُود و نہر لچھمہ کول میان آں بہ فوارہ و آبشارے جاری نمود۔ و در عہد چغتائیہ حضرت خواجہ خاوند محمود[۹۳۲] نقشبندی متصرف آں گشتہ خانقاہ نقشبندیہ میان آں عمارت فرمود و یوسف شاہ چک از فتح کدل تا مشرب ڈل حسن یار بر ساحل دریای بہت تا کنارۂ کٹہ کُل باغے وسیع بانواع اشجار و اقسام ازہار آباد کردہ بُود۔ بیزدہ درجہ داشت۔ تا عہد افاغنہ علامتش موجود بُود۔ اکنوں زیر عمارات مردم شہر معدوم

ایضاً یوسف شاہ چک در مرغزار گلمرگ عمارات[۹۳۳] عجیب کہ علامتش ہنوز موجود است احداث کردہ بُود۔

پس شاہان مغلیہ در زمان حکومت خود در تمامی کُل زمین کشمیر خصوصاً حوالی تالاب ڈل و بر سواحل دریای بہت و برلب چشمہ سارہا و جوئبارہا و دامنہ کوہسارہا بساتین و کوشکہا احداث کردہ کشمیر را بخطاب جنت نظیر موصوف کردہ بُودند۔ نظم

نہی چوں پائی بر تخت سلیماں — بہ بینی کاشمر یکسر گلستاں
سوادش را چو چشم زاغ بینی — ہزاراں باغ را یک باغ بینی
کنار ڈل بسے باغات شاہی — بفردوس بریں گشتہ مباہی
بہ بام خانہا در صحن و ایواں — شدہ گلزارہا ہر سو نمایاں
درون خانۂ یک پیرہ زن نیست — کہ باغ پر گل و پُر یاسمن نیست

[۹۳۲] پسر دوم خواجہ بزرگ خواجہ عبید اللہ احرار و پدر بزرگوار خواجہ معین الدین نقشبندیؒ مزبور الذکر است در طریقت و درویشی پایۂ عالی داشت بہ سعادت حج فائز شد و بہ عراق و فارس شتافت۔ مدتے نزد مولانا عماد الدین محمود طبیب علم طب یاد گرفت۔ بنا بر استعداد ذاتی باقصی مراتب کمال برسید و بہ سمرقند مراجعت کرد چوں بہ ہند آمد جنت آشیانی و اکبر تعظیم بسیار بجا آورد۔ باز بنا بر وجہے بہ کابل شتافتہ فوت کرد (ایضاً صفحۂ مزبور) [۹۳۳] بقول لارنس یوسف شاہ چک (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شعراء آں زمان مثل قدسی و کلیم و سلیم و ظفر خان و خصالی و میر الٰہی و
بهشتی در تعریف و توصیف باغات و عمارات و اشجار و اثمار و ازہار کشمیر مثنوی ہا
تصنیف کردہ داد سخن وری دادہ اند ازاں جملہ کیفیت بعضے روایض نامی مطلوب است
جهروکۂ شاہی۔ اکبر شاہ در سنہ ۹۹۶ھ زیر دامن کوہ ماران شرق رویہ محل خوش نما
باب و ہوا و فضای دل کشا پسندیدہ دراں جا بہ اہتمام خواجہ حسین[۹۳۴] کابلی طرح
عمارات دولت خانۂ شاہی انداختہ عمارات رفیع و کوشکهای منیع از سنگ بلور
و مرمر و سنگ اسود افراختہ و ستون ہای رواق بجواہر و نگین مرصع ساختہ
سقف ہای مقرنس و منظرہای منقش بکمال خوبی و متانت آراستہ معمور ساخت و
پیش روی آں درشنی باغ تا ساحل ڈل بانواع اشجار و اقسام ازہار و صفہ ہای
سنگ مرمر و حیاض و آبشار آراستہ حوالی آں از سہ طرف قطار اشجار سفیدار
پیراستہ بود۔ تاریخ

شاہ گلگشت باغ بنمودہ　　"باغ" تاریخ باغ فرمودہ[۹۳۵]

مسلسل) اولین حکمران کشمیر است کہ حسن گلمرگ دریافت نمود (دیلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۳۴ نام صحیح اش "خواجگی محمد حسین" است۔ برادر کہین قاسم خاں میر بحر است۔ سال پنجم جلوس (۹۶۷ھ — ۱۵۵۹م) عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت۔ در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود۔ در سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادرزادہ او مقرر شد۔ پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بند و بست صوبہ مزبور روانہ فرمود۔ در اواخر سال ششم جلوس جہانگیری مطابق سنہ ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بر بست۔ پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ "کوسہ" بود (مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۷۱ و صفحہ ۶۷۲)

۹۳۵ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴م ٭ جهروکۂ شاہی و درشنی باغ بحکم امیر خاں شیر جوان صوبہ دار کشمیر در سنہ ۱۷۷۰ء منہدم کردہ شد (کشمیر ج دوم ص ۲۱۴)

۱۰۰۳ھ
۱۵۹۵ء

ونیز حوالی کوہ ماران خانہ ہای شاہزادگان ونشست گاہ امیران و وزیران وافسران عساکر و سوداگران بہ ترتیب اسواق دلنشین وتعمیر دکاکین سنگین و کوٹھی ہای[۹۳۶] نگارین تجویز دادہ بہ تصادم عمارات وتزاکم اسواق شہرے باسم ناگر نگر مشہور ساخت۔ پیرامون آن قلعۂ شہر پناہ کہ تاحال[۹۳۷] موجود است آباد نمود و در ۱۱۸۲ھ امیر خان جوان شیر نشیمن شاہی را منہدم ساختہ متاع گران مایہ برداشتہ سنگ ہائی آن در امیر آباد[۹۳۸] و سونہ لنک کہ درمیان ڈل واقع است رسانیدہ در تعمیرات خود صرف نمود و امارت عمارات شاہی تا عہد سنگان موجود بود در ۱۲۲۷ عطا محمد خان بر فرق کوہ ماران بنای قلعہ نمودہ ساکنان درون قلعہ کہ اکثر خوانین ومنصب دار بودند بہ ستیز ظالمان از آن جا مفرور گشتہ عمارات شہر ویران شد۔ بیت

گشت یکرنگ کشور و وادی بوم در شہر کرد آبادی

دار المحل۔ دارا شکوہ زیر دامن جنوبی کوہ ماران عمارات سنگین ونشیمن ہای دلنشین وطاق و رواق وایوان ہای رنگین افراختہ۔ درتہ خانۂ آن حجرہ ہای فراوان کہ علامات آن ہنوز موجود است اعجوبۂ روزگار ساختہ بود و درصحن آن روضۂ دلکشا بہ اشجار و ازہار روح افزا احداث کردہ از حوض کلان بہ سبیل دولاب انہار و آبشار جاری نمودہ وسمت غربی آن مسجدے سنگین برای استاد خود ملا شاہ وسمت شرقی آن حمام عام مشید کردہ بود۔ تاریخ حمام ومسجد دارا شکوہ۔ قطعہ

حمام تو و مسجدت ای دیدۂ باز گرم است یکے یکے جماعت پرداز
تاریخ بنای ہر دو را گوید شاہ یک جای وضوی آمد و یک جای نماز[۹۳۹]

---

[۹۳۶] لفظ است ہندی بمعنے کوشک ہا ؂ [۹۳۷] ۱۳۰۱ھ مطابق ۱۸۸۴ء ؂

[۹۳۸] غالباً مراد از موجودہ عمارات شیر گڈھی واقع امیرا کدل سرینگر است ؂

[۹۳۹] ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۶۴۹ء ؂

باغ فرح بخش معروف بہ شالمار در عہد راجہ پرورسین سوگرام سوامی نام عابدے مرتاض در مضافات ہاردن منزوی شدہ بود و پرورسین اکثر اوقات بہ ملاقات او آمد و رفت می داشت۔ ضرورتاً برای تمکن خود آمد و رفت مردم در آں جا قصرے متین بہ تصاویر دیوی و دیوتا و منتظمان عالم بالا و تمثال راجہ ہای پیشین مانند نگارخانۂ چین آراستہ نام آں شالمار کردہ بود (شال بزبان شاستر خانہ چنانچہ دہرم شال - مار لقب کام دیو و بہ معنی دیگر زیبا)^۹۴۰ معنی شالمار یا خانۂ کام دیو بہ حسب تصاویر یا خانۂ زیبا از روی تزئین۔ بہ مرور دوراں قصر مذکور ویران و دہے آبادان گشت۔ بعد ازاں آبادی دہ را مردمان "شالمار"^۹۴۱ می گفتند در سال ۲۹ سنہ جہانگیر شاہ آں موضع را خوش کردہ باغے طرح نمود۔ سلیم۔

شنیدم شاہ روشن دل جہانگیر	ز عشرت شد چو رونق بخش کشمیر
چو شد دامان دریا جلوہ گاہش	بسوی شالمار افتاد راہش
فضای دید چو روئے عروسان	سنزاوار عمارات و گلستان

۹۴۰ ؎ خدائے محبت؂

۹۴۱ ؎ جی۔ ایم۔ ڈی صوفی (در "کشمیر" جلد دوم صفحہ ۵۲۹) بحوالہ سٹائن چنیں نوشتہ است:-

"حقیقت الامر چنیں نیست۔ مورخین قدیم مانند جونراج و شری ور از ذکر شالامار کلیتہً سکوت نمودہ اند۔ اگر ایں مقام محل اہمیت بودے۔ ایشاں مانند "ڈل" در ذکرش ہم پرداختے۔ . . . . البتہ ابوالفضل در ضمن آبشار حقیرہ نامش بردہ است"۔

و بعد چندے ڈاکٹر صوفی می گوید:-

"تحقیق صاحب نگارستان کشمیر (تاریخ کشمیر بزبان اردو) صفحہ ۸۰ و صاحب لغت فراسو یا فرانسو این است کہ شالامار لفظ ترکی است بمعنے مقام آسائش و آرام"۔

بطبعش روح رُوح افزا اثر کرد　　گراں خوابی دماغش را خبر کرد
بگفت ایں دشت رنگین روی حُور است　　زماسر منزلے ایں جا ضرور است
دراں ایّام شاہِ ہفت اقلیم　　کہ بر سر دارد از خورشید دیہیم
سر و سرگردۂ شاہزادگان بُود　　دراں شاہزادگی شاہ جہاں بُود
پئے اتمام ایں منزل قدافراخت　　برائے خویش کارے پیش انداخت
ازیں چندیں صفا در کار اُو شد　　کہ شاہ ایں چنیں معمار او شُد
ز نہر و آبشار و حوض و فوّار　　ز دیوار و عمارت نخل و گلزار
بہشتے در جہاں شد آفریدہ　　چنیں باغے فلک ہرگز ندیدہ
کنون آمد ز فیضِ خاک و آبش　　فرح بخش از شہ عالم خطابش

تاریخ

چو شد آراستہ باغِ فرح بخش　　بحکم حضرتِ ظلّ الٰہی
شہنشاہ شہاں شاہِ جہانگیر　　کہ مشہور است از مہ تا بماہی
پئے تاریخ ایں گلزار ربّان　　خرد فرمود فرحت گاہِ شاہی [۹۴۲]

عظیم خان در ایّام حکومتِ خود مرمت سقف و بام و جدار آں ہمسری کردہ بُود لیکن راجہ رنبیر سنگھ [۹۴۳] در صفائی آں مبلغے صرف نمود۔ امّا وزیر پنون ناودانہای نحاس ازمیان آں کشیدہ بُردہ بجای آں ناودانہای سفالین چسپانید و نگین ہای عقیق وغیرہ زیادہ از یک خروار جمع نمود۔

باغ فیض بخش۔ درجہ دوم شالمار در سال سنہ ہ ظفر خان بفرمان

۹۴۲ھ ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء ؛

۹۴۳ھ حاکم اعلیٰ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی ؛

شاہ جہاں باغ فرح بخش را[۹۲۴] بہ ترتیب درجہ بالا تزئین دو بالا بخشیدہ حدیقۂ زیبا و روضۂ دل کشا احداث نمود۔ درمیان آں حوضے سنگین کہ مرتب از یک صد و سی و دو فوّارہ است بہ کمال متانت آراستہ و درضمن آں عالی منظرے مرکب از سنگ موسی باساتین سنگین درواق دلنشین مصقل و مصفا پیراستہ اعجوبۂ روزگار کنانید وسعت ہر دو درجہ ۵۹۰ گز طویل، ۳۰۷ گز عریض[۹۲۵]۔ رفعت دیوار ۳ درعہ تاریخ طبع زاد خصالی ؎

چو باغِ فیض بخش از حکم شاہی ابر باغ ارم گشتہ مباہی
فرح بخش از کمالِ افتخارش چو گل بر فرقِ خود دادہ قرارش
ازیں رو کاشمر فخر جہانست کہ دروے گلشن شاہِ جہانست
پئے تاریخ سالش صبح گاہے خرد گفتا مسرّت گاہ شاہی[۹۲۶]

و در ذیل آں آب جوی رسا بہ وسعت دہ دوازدہ درعہ تا دہان ڈل کہ از سنگ بست مرتب ساختہ و برکنار ڈل عمارتے رفیع انداختہ روضۂ دل کشا آراستہ شدہ بود۔

باغ عیش آباد۔ برکنار سودرہ کھون سمت شرقی در عرض راہ حضرت بل متصل پل جہانگیر شاہ آباد کردہ بود و از جوی ذکرہ کہ از سند لار می آید۔ میان آں فوارہ و آبشار جاری نمود۔ تاریخ

عیش آباد روضۂ شاہی از جہانگیر شہ چو یافت نظام
بہر تاریخ آں سروش بگفت عیش آباد گلشن آرام[۹۲۷]

---

۹۲۴ ظفر خاں احسن در ترتیب و وسعت اش نام شالامار دریں شعر ذکر کردہ است:۔

بر آوردہ پُر از شوق نگارش۔ کہ تا بوسد کنارِ شالامارش ؛

۹۲۵ بقول ڈاکٹر صوفی "۲۶۷ گز عریض" ؛ ۹۲۶ ۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۳ء ؛ ۹۲۷ ۱۰۳۲ھ ۱۶۲۲ء

اکنوں ہمگی چند درخت چنار دراں جا موجود است۔ فقط

باغ بحر آرا۔ برکنار سودرہ کھون سمت مغرب مقابل عیش آباد قمرین باغبان پورہ بہ تجویز نورجہاں بیگم باغے وسیع بہ ترتیب عجیب آراستہ شدہ بُود۔ و از جوی شاہی من مقام الٰہی باغ نہرے فراز پل قالبی، کہ تاحال موجود است جاری کردہ در باغ بحر آرا می رسید۔ گویند جہانگیر شاہ در سفینۂ کوچک برصندلی نشستہ کنیزکان کشتی مذکور را تا باغ الٰہی شبانہ در تابش ماہتاب کشان کشان می بُردند۔ و فراز بلندی آں کوشکے رفیع ہفت طبقہ برائے نظارہ و تماشائی ڈل وکسب پرتو ماہ معمور بُود۔ بنا براں آں کوشک را بحر آرا نام کردہ بُودند۔ تاریخ:۔

چوں بہ کشمیر باغ بحر آرا — گلشنے تازہ گشت شہر آرا

ہفت منزل نشیمن شاہی — بر جبینش شد است دہر آرا

بہر تاریخ ایں نشیمن خاص — ہاتفی گفت کاخ بحر آرا ۹۴۵ه

اکنوں عمارات آں معدوم۔

نور باغ۔ متصل عیدگاہ سمت مغرب نورجہان آباد کردہ بُود و از جوی شاہی براہ زونیمر فراز پل سنگین و سدِ متین در باغ مذکور نہرے جاری نمود۔

باغ صفا۔ در موضع صفاپور برکنار شمالی تالاب مانس بسر سعی نورجہان باغی دلکشا بہ تعمیرات عمارات رفیع آباد شدہ بُود ہنوز علامتش موجود۔

بیگم آباد۔ مشہور بہ صاحب آباد در پرگنہ کوٹھار فراز سرچشمۂ اچھابل روضۂ دلکشا بعمارات متین و حمام سنگین باشارۂ نورجہان مرتب شدہ بُود۔ الحال عمارات آں منہدم شدہ راجہ رنبیر سنگھ اندک مرمت آں فرمود فقط۔

دولت آباد - قرین حضرتبل سمت جنوب برلب تالاب گلستان عجیب به تجویز جهانگیر شاه احداث شده بود. فی الحال مزروع -

الٰہی باغ - قرین موضع بچھ پوره علاقۂ آرده ی از تعمیرات شاه جهان مشهور است چهار طبقه داشت نهر شاهی میان آن جاری بود و از راه نالۂ بوٹه کدل بسواری سفینه تا الٰہی باغ می رفتند - تاریخ

فلک آشفته بود از بهر سالش ملک گفتا بگو "باغ الٰہی"[۹۴۹]

۱۰۵ھ

از عهد پاستان چناری در آن جا موجود بود - شانزده درعه ضخامت داشت

باغ چنار - در موضع شادی پوره برکنار شرقی دریای بهت به تجویز شاه جهان آباد شده - قریب پانصد چنار دران مغروس بود -

باغ پانپور - برکنار دریای بهت شرق رویه از تعمیرات شاه جهان یادگار بود -

باغ ونتی پور - برساحل شرقی دریا گلستان زبان شاه جهان احداث کرده بود -

باغ زیج باره - برلب دریای بهت شرق رویه به عمارات رفیع دارا شکوه به فرمان شاه جهان آراسته بود.[۹۵۰]

آصف آباد - واقع در پرگنۂ مٹن برچشمۂ بچھ بون آصف خان به تجویز شاه جهان آباد کرده بود -

---

۹۴۹ھ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء :

۹۵۰ھ بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی :-

"حالا مشتمل بر چند چنار ہائے ذی شان فقط"

(کشیر جلد دوم صفحہ ۵۳۵)

شاہ آباد[951] - بیرون سر چشمۂ ویری ناگ حیدر ملک[952] بفرمان شاہ جہان حدیقۂ دل کشا بہ تعمیر عمارات و ترتیب فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار کردہ بود۔ گویند چہار طبقہ داشت۔ تاریخ۔

حیدر بہ حکم شاہ جہاں بادشاہ دہر   بشنو خدا کہ ساخت چکیں[953] آبشار و جوی

این جوی دادہ است ز جوی بہشت یاد   زین آبشار یافتہ کشمیر آب روی

تاریخ جوی آب بگفتا سروش غیب   "از چشمۂ بہشت بروں آمدہ است جوی"[954]

و در صلۂ این تاریخ تمیز زا کلیم را دہن از در و جواہر پر کردند۔ بہ مرور دہور روضۂ مذکور بالکل مندرس شدہ بود۔ راجہ رنبیر سنگھ مرمت آں نمودہ۔ لیکن ہیئات نخستین تبدیل یافت۔

باغ نسیم[3] - متصل محلہ حضرت بل سمت شمال بر کنارۂ تالاب ڈل شاہجہان احداث کردہ بود۔ گویند در ساعت تحویل آفتاب بحمل یک دفعہ یک ہزار و دو صد بوتہ چنار غرس کردہ بدل آب شیر می دادند۔ ازاں جملہ یکے ضایع نگشت و سبزۂ مخملی

---

951 شاہ آباد بہ نام ویری ناگ نیز شہرت دارد۔ بقول ڈاکٹر صوفی نام قدیم این مقام بنا بر نسبت چشمۂ ویری ناگ (یکے از بزرگ ترین منبع ہائے دریائے کشمیر جہلم) ویر بود۔ لیکن از عہد شاہ جہان نامش از ویر تبدیل شدہ شاہ آباد گشت۔ شمارہ آبادی ویری ناگ بنا بر مردم شماری سال ۱۹۴۱ء ۲۱۹, ۲ نفوس بود۔ شاہ آباد با ویری ناگ از بزرگ ترین مقامیست بر حد کشمیر جنوبی رفعت اش ۶۰۰, ۵ فیٹ انگلیسی (ایضاً صفحۂ مزبور) ؛

952 حیدر ملک چاڈورہ کہ ذکرش در سابق گذشت ؛

953 پنڈت آر سی کاک و ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی بجائے "چکیں" کہ در اصل بیاض است و ظاہر سہو کاتب است ؛ "چنیں" نوشتہ اند۔ ہمیں بہتر است ؛

954 ۱۰۳۶ھ (۲۷ — ۱۶۲۶ء) ؛

درسطح آں ایجاد کردہ از جوی ذکرہ نہرے دراں جاری نمود و تعمیرات سنگین وحصار متین و ترکیب فوّارہ و آبشار در عہد افاغنہ برہم خوردہ۔ اکثر چنارہا ہنوز موجود است۔ تاریخ:۔

در جہاں چوں بہ حکم شاہ جہاں	دوحۂ تازہ از نسیم آمد
گرد گل گشت آں چو شاہ جہاں	بلبل از شاخ گل کلیم آمد
گفت تاریخ دوحۂ شاہی	"از بہشت عدن نسیم آمد"[۹۵۵]

باغ نشاط۔ از شالمار سمت جنوب زیر دامنۂ کوہ شرقی برلب تالاب ڈل آصف جاہ خان[۹۵۶] بہ ترتیب عمارات و فوّارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار آباد کردہ بود تاریخ:۔

۹۵۵ ۱۰۴۵ھ (۱۶۳۵ء)۔ حالا کیفیت باغ نسیم ایں است کہ نہرے در غایت خوردی از شمال تا جنوب در وسط باغ جاری است۔ چنارہا کہ علامت بنیاد ایں گلستاں اند تا حال در صفوف متناسبہ مغروس اند لاکن ہیچ نشانے از عمارات ذریعہ مطابق بیان حسن ندارد؛

۹۵۶ میرزا ابو الحسن نام پسر اعتماد الدولہ و برادر کلاں نورجہاں بیگم است پس ازاں کہ بیگم بشرف ازدواج جنت مکانی (جہانگیر) اختصاص گرفت میرزا بخطاب اعتقاد خانی و خانسامانی امتیاز یافت در سنہ (۱۰۳۷ھ) ہزار و سی و ہفت ہجری سال بیست و دوم جنت مکانی ہنگام معاودت از کشمیر چوں از منزل راجور کوچ نمود۔ در اثناء راہ پیالۂ معتاد خواست ہمیں کہ بلب نہاد گوارا نیفتاد۔ روز دوم بیست و ہشتم صفر سفر آخرت گزید۔ آصف خاں برائے اندفاع شورش داور بخش پسر خسرو را بر تخت نشانید۔ ایں چیز سبب کدورت خواہرش گردید۔ آصف خاں یا آصف جاہ خان از ہر علم بہرہ داشت بسیار معاملہ فہم بود قضایا و امور متنازعہ را خود فیصل میکرد در سنہ ۱۰۵۱ھ (۱۶۴۱ء) از عارضۂ طویلہ درگذشت۔ زہے افسوس آصف خاں تاریخ است (ملخص از ماثر الامراء جلد اول از صفحہ ۱۵۱ تا ۱۶۰)؛

۱۰۵۱ھ

چون باغ نشاط شد شگفتہ | از یاسمن و ظبیان و گل ہا
خورشید جہان آصفِ دہر | گسترد بساط و غورد ملہا
در گوش نسیم گفت سالش | "گلزارِ نشاط و عیشِ دلہا" [۹۵۸]

در سال ۱۰۴۴ھ بہ نظر شاہ جہان رسیدہ از کردۂ شالمار بہ نظارہ و تماشا دلکشا دید و پسندید بہ خیال این کہ نام خود بران گذارد و سہ بار تکرار کرد کہ باغی خوب و نہایت مرغوب است آصف جاہ خان ہیچ جواب نگفت۔ شاہ جہان رنجیدہ نہر آبی کہ از جوی شالمار دران جاری بود مسدود نمود۔

روزی آصف جاہ در حزن و اضطراب بہ خواب رفت۔ باغبان برای دفع حزن و ملال ولی نعمت خود از جوئی شالمار آب کشیدہ در باغ نشاط جاری ساخت آصف جاہ بہ صدای فوارہ و آبشار از خواب بیدار گشت کیفیت اجرای آب استفسار نمود۔ باغبان گفت برای تفریح خاطر حضور از جوئی شاہی آب کشیدہ جاری کردم تا کہ فرحت خاطر ایشان حاصل نمودم۔ اکنون بر قضا رضا دارم۔ آصف جاہ او را بزرکشید تا کہ اخبار بہ پادشاہ رسید۔ باغبان را طلبانیدہ مورد عتاب گردانید۔ وی عرض کرد کہ خاطرِ ولی نعمت خود محزون دیدم و برای رفع بے تابی او از جان خود دست شستہ از جوی شاہی آب آوردم۔ اکنون بہ سزای کردار خود را مستوجب عقاب می دانم۔ پادشاہ او را بہ پاداش خطا خلعت فاخرہ عطا نمود و آصف جاہ خان را برای اجرای نہر آب فرمان عالی شان مرحمت فرمود۔

نقل فرمان شاہی

"تا رشحات سحاب فیض ایزدی گلشن این دودمان

عدالت اساس را بآب لطف پروردہ از جوئبار نعمت و

۹۵۸ھ ۱۰۴۴ھ (۱۶۳۴ء) ؛

احسان حدایق آمال اُمراء عالی مقدار کہ اساتین متین قصر جلالت اند سرسبز و سیراب و تا قطرات مطرات فضل خداوندی محیط البسیط این خاندان معدلت اقتباس تموج درآورده از جداول انہار آن بساتین امالی خوانین تمکین آیین کہ قوایم سریر خلافت اند خرم و شاداب اصول راسخہ اشجار شان از چشمہ سار کوه با شکوه این دولت تاید ارنم یافتہ و فروع سامحہ انوار شان از شبنم کرم این سلطنت گردون مدار نشو و نما گرفتہ ہمت والا نہمت سپہر سیما د نیت قدسی طوبت بحر آسا بہ نزہت عرصہ جہان و فضای ساحت ممالک محروسہ ہندوستان و غیر آن صانہا الله تعالی عن الطوارق والحدثان بیما بہ تزاید نضرت و صفا و تضاعف رونق و بہای بساتین نشاط افزا و متنزہات دل کشای خطہ کشمیر کہ توجہ و تربیت و انعطاف خاطر بیضا رتبت درخور و سزا است مصروف و معطوف است۔

لہذا چون در سال مبارکہ ہفتم ۹۵۸ از جلوس سعادت مانوس بلدہ دلپذیر کشمیر بفر قدوم ہمایون میمنت پذیرفت و باغ نشاط کہ اعتضاد خلافت و فرمان روای اعتماد سلطنت و کشورکشائی فص خاتم شجاعت و بخت یاری آب گوہر جلالت و کامگاری۔ عقدہ کشای معاقد ملک و

۹۵۸ھ ۱۰۴۴ھ (۱۶۲۴ء) ؛

۱۰۳۴ھ ؟

دولت بسپاه آرای مواکب فتح و نصرت افتخار پردلان
جان سپار۔ خلاصۂ مخلصان وفادار گوہر درج دولت و
اقبال۔ طراز آستین ابہت و اجلال مقدمۃ الجیش
معارک جہان کشائی و جہان بانی۔ تقدمۃ الجیش محافل
کام بخشی و کامرانی۔ مخزن اسرار خلیفۂ الہی۔ مجموعۂ اطوار
ہواداری و خیر خواہی مونس وحدت سرای حضور محرم خاص
الخاص سراسر سرور صاحب فطرت عالی عنوان مثال
بے مثالی۔ انجمن آرای محفل پادشاہی باریک بین دقایق
آگاہی۔ ہمدم دل کشای حریم خاص جلیس خلوت سرای وفا
و اخلاص دقیقہ یاب سرایر سلطانی موشناس عالم مزاج
دانی صحت نسخۂ دانشوری و دانائی۔ فہرست مجموعۂ
بینش و بینائی شناسای رموز سلطنت و ابہت نگاہبان
قواعد نصفت و عدالت۔ قدوۂ خوانین سمو المکان عمدۂ
امرای رفیع الشان مشید ارکان دولت عظمی ممہد
ضوابط خلافت کبرٰی اعم عالی مقدا۔ اتالیق سعادت
شعار مبارز الملت والدین آصف جاه خان کوه نمکین
در دامن کوه شرقی آن بلده طیبہ احداث نموده منظور نظر
والا و مطرح شعاع قبۂ چتر گردون فرسا گشت وحقیقت
آب جوی کہ بہ جہت سیرابی باغ مذکور از نہرے کہ بایات
موضع داچی گام من اعمال پرگنۂ پھاک می گذرد و در
فرح بخش کہ واقع است دراں موضع معروف بہ شالمار

مابدولت و اقبال در ایام فرخندہ فرجام شاہزادگی احداث فرمودہ بودیم۔ درین ولا بہ مبارکی و فیروزی وران سرزمین فرح بخش نزول اجلال فرمودیم۔ مجدداً توجہ جہاں آرا بہ ازدیاد کمیت و کیفیت عمارات آں باغ دل کشا مبذول فرمودیم کہ تازگی تمام و آراستگی مالا کلام یافت۔

الحق باغے مرتب گشتہ کہ اعتدال ہوایش بہ غایت فرح افزا و صفا و لطافتش نہایت دل کشا و حوض کوثر میانش از عین صفا عکس پذیر فتہ آب آئینہ کردارش از صور عیون و اشجار صحیفۂ تصویر گشتہ۔ کسان آں موتمن الدولہ کہ قلیلے ازاں نہر فیض بہر جدا نمودہ بہ باغ نشاط جاری ساختہ اند سعی موفور و کدّ نا محصور دراں باب بہ ظہور رسانیدہ۔ ایں معنی موجب سرسبزی اشجار میوہ دار آن باغ شدہ بعرض مقدس رسید۔

بناءً علیہ بطریق التمغا و عنوان دوام بقا آب جوئی مذکور بہ باغ مزبور بشرطیکہ زمین مواضعیکہ از آب ایں نہر ہمیشہ مزروع می شد و از بردن ایں آب فتورے و قصورے در عمارات و زراعات آں دہ رہ نیابد متعلق و مخصوص داشتہ حکم فرمودیم بطریقے کہ جریان دارد ہمہ وقت مستمر و برقرار بود۔ در ہیچ آنے از آوان و زمانے از ازمان فردے از افراد انسان مانع و متعرض و شریک آن نگردد۔ و دست تصرف و تعرض ازاں کشیدہ کوتاہ دارد۔

و فرزندان کامگار و ندیمانِ عالی مقدار و دیوانیانِ کفایت شعار و اُمرای رفیع الشان و ذو الاقتدار و سایر متصدیان مہام دیوانی و مباشران اشغال سلطانی۔ بالتخصیص حکّام کرام حال و استقبال صوبۂ دلپذیر کشمیر حسب التحریر مقرر دانستہ عطیہ مذکورہ را معلّا د مؤید شناسند تا انقراض زمان و انقطاع جہاں چنانچہ مقتضای التمغای ایں دودمان است از شائبۂ تغیر و تبدیل مصون شناختہ ہر سال حکم فرمان مجدّد نہ طلبند فقط"۔

و در عہد افاغنہ عظیم خان مرمت ایں روضۂ ریّان اندک کردہ بُود۔ لیکن راجہ زہیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۳ (۹۵۹) ہجری تجدید تعمیر و ترمیم آں مناسب حال فرمُود۔

باغ جہان آرا۔ شاہ زادہ دارا شکوہ درمیان تالاب ڈل از حضرت بل سمت جنُوب متصل بٹ مزار جزیرۂ خوشنما ظاہر کردہ حدیقۂ دل کشا مسمّی بہ جہان آرا احداث نمود و بہ تباعد ایّام منہدم گشتہ در عہد دُرّان لعل شاہ نام فقیرے دراں جا متمکن شدہ بُود الحال تکیۂ لعل شاہ می گویند۔

باغ شاہ آباد متصل جہاں آرا بر ساحل ڈل المعروف مَنہ قُل قریب حضرت بل سمت جنُوب روضۂ وسیعے دارا شکوہ احداث کردہ بُود۔ سلیم

عروس گل چو از داماد گوید | جہاں آرا و شاہ آباد گوید
فتادہ ایں دو گلشن مست و شاداب | یکے بر آب دیگر بر لب آب

باغ پری محل (۹۶۰) مشہور کُٹ لنہ مقارن موضع تھید بر کمر کوہ دارا شکوہ بفرمایش

۹۵۹ مطابق ۱۸۷۶ء ۹۶۰ بقول پنڈت آر سی۔ بکاک باغ پری محل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مرشد خود ملّا شاہ حدیقۂ دل کشا به مدارج متعدده احداث کرده بود۔ متصل آن چشمه ایست آب آن به سبیل نهر طراوت بخش اشجار و ازهار آن گل زار می شد۔ الحال نوقف اجنّه و مسکن مار و افعی است مدارج تعمیر آن هنوز حیرت افزا۔

باغ چار چنار۔ بر کنار تالاب ڈل۔ زیر دامن کوه سلیمان شاهزاده مراد بخش ابداع کرده بود ۹۶۱ھ۔ چار چنار هنوز موجود است۔ همیشه نشست گاه حکام و سلاطین۔

باغ ملّا شاه۔ قرین موضع درند پرگنۂ پهاک دارا شکوه به خواهش استاد خود ملّا شاه بر جبهۂ کوه آباد نموده۔ جوی شاهی میان آن می گذرد۔ عمارت سنگین و حمام متین هنوز موجود۔

اورنگ آباد۔ فراز چشمۂ لوکه بون حدیقۂ دل کشا بفرمان عالمگیر آباد شده بود اتمام نرسید۔

ظفر آباد۔ در ۱۰۴۳ھ بمقام بربه وار محله زونی مر بر ساحل آنچار ظفر خان ۹۶۲ھ

مشتمل هشت طبقات است هر یک ازاں در طول و عرض از دیگرے اختلاف دارد۔ طول و عرض مجموعی این باغ چنیں است:۔

۴۰۰ × ۱۷۹ تا ۲۰۵ فیٹ انگلیسی (اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر صفحه ۹۷ و ۹۸)

۹۶۱ھ شهزاده مراد این باغ را در ۱۰۴۱ھ وقتیکه صوبیدار کشمیر بود ابداع نمود۔ حالا سوائے چند چنار... باغ ... هم ... نیست۔

۹۶۲ھ ظفر خان خواجه احسن الله پسر خواجه ابوالحسن تربتی است از سال نوزدهم جلوس جنت مکانی او به ترقی نهاد۔ در سال ششم سنه جلوس فردوس آشیانی (شاه جهان) چوں صوبه داری کشمیر از تغیر اعتقاد خان شاه پور به پدرش مفوض گشت او خلعت و اسپ یافته به نیابت پدر به صوبه مرخص گردید۔ و سال ششم (که پدرش بدار البقا شتافت) پادشاه صوبه داری کشمیر اصالتاً باو مقرر کرده از اصل و اضافه بمنصب سه هزاری دو هزار سوار و عطائے علم و نقاره بر نواخت۔ سال هفتم که پادشاه عزیمت کشمیر نمود او تا بهمبر آمده دولت بار اندوخت و سال دهم بر طبق حکم محکم بر تبت حمله برد و به حسن تدبیر مفتوح ساخت۔ سال دوازدهم از صوبۂ کشمیر معزول شده باتفاق خان (بقیه بر صفحه آینده)

۱۰۴۱ھ

احسن کہ در عہد شاہ جہان والی صوبہ شدہ بود آباد نمود۔ میر الٰہی:۔

ظفر خان کرد از طبع ملوّن
بعرض چار دہ مہ چار گلشن

باغ گلشن۔ در ۱۰۴۴ھ از بوٹا کدل تا احمد اکدل بر لب جنوبی آب ظفر خان آباد کردہ بود۔

باغ احسن آباد۔ معروف بہ حسن آباد معمورۂ ظفر خان مذکور از نابدیار بسمت شمال عمارات پختہ و سنگین و حصار متین و امام باڑہ رنگین داشت۔ بنیاد عمارت سنگیں ہنوز موجود و باغ مفقود۔

باغ عنایت۔ از زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال بود۔ نہر لچھمہ کول میان آن جاری می شد ہمیں چہار باغ از تعمیرات ظفر خاں است۔

(باغ علی مردان) **حیدر آباد**۔ طرف نوشہرہ متصل نالہ جائے کہ پیشتر باغ سلطان زین العابدین بود۔ علی مردان خان حویلی ہای سنگین و فوارہ و آبشار دلنشین برائے بود و باش خود احداث کردہ بود۔

(مسلسل) دوران نصرت جنگ بہ تنبیہ ہزارہ جات بکر عزیمت بربست۔
در سال سیزدہم ہمراہ پادشاہ زادہ محمد مراد بخش کہ بہ توقف در بھیرہ ضلع خوشاب (پنجاب پاکستان) مامور شدہ بود رخصت پذیرفت۔ پس ازاں دو سال بوجہے معتوب شدہ بے منصب و جاگیر ماند۔

در اواخر سال چہاردہم بر منصب و جاگیر بدستور سابق فائز گشت۔
در سال پانزدہم چوں بعرض رسید (کہ تربیت خان صوبہ دار کشمیر با وصف صدور تاکید وارسال زر نقد باحوال مساکین آں جا (کہ دراں سال قحط رو دادہ بود) چنانچہ باید نمی پردازد) مرتبہ ثانی خان مزبور بہ صوبہ داری کشمیر دستوری یافت۔ پس باز ازاں در سال ہیزدہم بہ وقوع امرے از دولت بندگی چندے محروم گردیدہ۔ در سال بیست و پنجم بہ منصب سہ ہزاری و ہزار و پان صد سوار اختصاص یافت سال دیگر بہ صوبہ داری ٹھٹھہ سرفرازی یافت۔ آخر الامر ہمیں طور انقلابات زمانہ دیدہ در سال ششم جلوس عالمگیری مطابق ۱۰۷۳ در لاہور بساط ہستی در نوردہ در مقبرۂ پدر مدفون بشد ظاہرش بسیار محقر بود۔ اگرچہ پدرش خواجہ احسن اللہ سنی بود لیکن او خود در تشیع تعصب تمام داشت صائب او را در یں بیت ستودہ است۔

خانخاناں را بہ بزم و رزم صائب دیدہ ام۔ در سخا و در شجاعت چوں ظفر خان تو نیست

(ماثر الامرا جلد دوم از ص ۷۵۶ تا ص ۷۶۳)

باغ علی آباد - بالاتر از موضع تیل بل علی مردان خان در عہد شاہ جہان سنہ ۶۴ ہجری بعمارات عالیہ و دیوارہای پختہ و آب جوی کلان و حوض ہای وسیع و آبشار و فوارہائے دلپذیر ابداع کردہ بود. علامتش موجود۔

باغ ارادت خان - بمقام سونتی بٹن ہار - از نادہ پورہ سمت مشرق ارادت خان در سنہ ۳۰ در عہد جہانگیر آباد کردہ بود و طرف مشرق آں عمارات و برج ہا و زینہ ہای سنگین برپا داشتہ پنجرہ ہای نازک و گل کارہم چناں ساختہ بود کہ در جای دیگر نہ بود - گویند نجار پنجرہ ساز را صلہ و انعام دادہ دست برید تا بجای دیگر نہ سازد - اکنون ہیچ علامتش باقی نیست۔

باغ دلاور خان [963] - بر کنار غربی برار نمبل متصل محلۂ قلاش پورہ در عہد جہانگیر سنہ ۱۰۲۷ دلاور خان [964] احداث کردہ بود - بہ ترمیم حکام ہنوز کیفیت آن موجود - عمارت شاہی تاریخ [965] است۔

---

۹۶۳ - باغ دلاور خاں در عہد سکھاں بطور اقامت گاہ سیاحان انگلیسی مستعمل بود - سفر نامہ ہٰن جلد دوم صفحہ ۶۰ و سفر نامۂ مورکرافٹ جلد دوم صفحہ ۱۰۲ و ۱۰۳ ، ۱۱۶)

حالا ایں باغ محل عمارات مدرسۂ فوقانیہ حکومت جموں و کشمیر است و بجز چند چنار قدیمہ ہیچ نشان از باغ ندارد۔

۹۶۴ - ابراہیم نام داشت - ابتداء برفاقت میرزا یوسف خاں رضوی روزگار می گذرانید - در مبادئ جلوس جنت مکانی بہ صوبہ داری لاہور سر بر افراختہ رخصت گرفت - در سال سیزدہم سنہ ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ء) از تغیر احمد بیگ خان کابلی بصاحب صوبگی کشمیر مباہی گردید - در سال چہاردہم جلوس بہ ہمت و مردانگی فتح کشتوار کردہ داخل ممالک محروسہ گردانید بعد چندے از اجل طبیعی درگذشت (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲)

۹۶۵ - سنہ ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۷ء ؂

۱۰۶۸ھ

باغ لشکر خان[۹۶۶] - در موضع بٹ پورہ پرگنہ پھاک بر ساحل شمالی ڈل در سنہ ۱۰۶۸[۹۶۷] سیف خان کہ از طرف عالمگیر ناظم کشمیر شدہ بُود آباد نمود. و از سند لار نہرے مخصوص برای سیرابیٔ آں آوردہ بود کہ بہ سبب تغیر حکومتش باتمام نرسید. ظریفے گفتہ است. بیت:-

سایۂ گر نیست سیف آباد را
می توان پیغمبر باغات گفت

راجہ رنبیر سنگھ در سال سنہ ۱۲۹۳[۹۶۸] کارخانۂ ابریشم احداث نمود و بر فرق آں باغ قصبیر احداث کردہ بنام خود[۹۶۹] موسوم ساخت۔

۱۰۸۰ھ

باغ قوام الدین خان - در موضع رت پورہ از عیدگاہ طرف مغرب متصل نور باغ بعہد عالمگیر در سنہ ۱۰۸۰ قوام الدین خان احداث کردہ بُود الآن معدوم۔

باغ صدارت خان - در موضع پاندچ پرگنہ پھاک صدارت خان کہ از وزرای شاہ جہان بُود آباد نمود۔

باغ صادق آباد - المعروف بہ حضرت بل. صادق خان[۹۷۰] کہ از امرای شاہجہان بُود بر ساحل غربی تالاب ڈل حدیقۂ دل کشا و عمارت خوشنما ترصیص نمود و در سنہ ۱۰۴۴[۹۷۱]

۹۶۶ھ پنڈت آنند کول بامزئی "باغ سیف آباد" را بنام "جنق" نام زد کردہ است - وجہ تسمیہ اش بنام باغ لشکر خان محقق نہ شدہ ؛ ۹۶۷ھ مطابق ۱۶۵۷ء ؛ ۹۶۸ھ مطابق ۱۸۷۶ء - پنڈت آنند کول مزبور بجائے سنہ ۱۸۷۶ء سال ۱۸۷۰ء نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۹) ؛ ۹۶۹ھ یعنی رگھوناتھ پورہ (ایضاً صفحہ مزبور) ؛ ۹۷۰ھ پسر آقا طاہر وصلی تخلص بن محمد شریف ہروی و برادر زادہ و خویش اعتماد الدولہ طہرانی است چندے ہمراہ پدر بہ فوجداریٔ نواح پنجاب گذرانیدہ در عہد جہانگیری بمنصب درخور بلندی یافت. سال سیزدہم حکومت صوبۂ پنجاب و کوہستانِ شمالی بنام او مقرر گشت. چوں در آوان مراجعت از کشمیر واقعۂ ناگزیر (وفات) جنت مکانی رو داد (بقیہ برصفحہ آیندہ)

شاہ جہان در قصر آن تجدید وضو کرد دوگانۂ برای آں یگانہ ادا نمود و فرمود صادق خان این عمارت محل عشرت نیست بلکہ معبد یست۔ بعد مرور شصت و ہفت سال در سنہ ۱۱ ہجری [۹۷۲] موئی مبارک نبوی علیہ الصلوٰۃ و السلام کہ خواجہ نور الدین ایشہ بری بہ مؤنت تمام از بیجاپور [۹۷۳] حاصل کردہ بود بمعہ نعش او بہ کشمیر رسید۔ فاضل خان [۹۷۴] کہ درال

(مسلسل) دیمین الدولہ (آصف جاہ خان) بہ مقتضائے وقت داور بخش پسر خسرو را بہ سلطنت برداشت صادق خان کہ نسبت بہ شاہ جہان نفاق می ورزید از مآل خود خائف شدہ التجا بہ یمین الدولہ آورد سال اول جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہان) ہمراہ شاہزادہا آمدہ دولت باریافت و بہ منصب اصلی خویش "میر بخشیگری" بجائے ارادت خاں بحالی یافت و سال ششم نہم ربیع الاول سنہ ۱۰۴۳ ہزار و چہل و سہ ہجری برحمت ایزدی پیوست (ماثر الامراء جلد ۲ صفحہ ۳۰ - ۷۲۹) ؛

۹۷۱ء ۱۶۳۴ء ؛ ۹۷۲ سنہ ۱۶۹۹ء در عہد اورنگ زیب بادشاہ غازی ؛

۹۷۳ بیجاپور شہرے است از شہرہائے ہند جنوبی (دکن) قصۂ آمدن موئے شریف در کشمیر این است کہ شخصے سید عبد اللہ کہ ادعائے تولیت روضۂ پاک آنحضرتؐ در مدینۂ منورہ می کرد۔ بنا بر حاجتے از سرزمین حجاز وارد ہند (بیجاپور) گردید۔ موئے آنحضورؐ در دست داشت۔ بنا بر تنگیٔ معاش مجبور گشت کہ بہ ہدیہ دہد۔ خواجہ نور الدین ایشہ براری کہ مولدش از کشمیر و بزرگ تاجران دہلی بود بہ سلسلۂ تجارت وارد بیجاپور شدہ بود از سید مزبور موئے مقدس آنحضرتؐ بعوض یک لک روپیہ بدست آورد۔ بعدہ در کشمیر آمدہ بمقام باغ صادق آباد کہ اکنوں بہ حضرت بل موسوم است برائے زیارت خاص و عام نہاد (کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۱۹) ؛ ۹۷۴ سنہ میرزا برہان نام برادر زادۂ فاضل خان سامان است. در اوائل شہور سنہ یک ہزار و صد و نہ [۱۰۰۹] خان مذکور از تغیر ابو نصر خان بحکومت کشمیر سرفرازی یافت۔ مردے بود محب احسان و سلوک خیر علماء و مشائخ را بسیار اعزاز می فرمود و باآنہا صحبت می داشت ہمچنیں محب کارہائے رفاہ عام بود چنانچہ سہ ہفت چہار و سرائے آن جا و خانقاہ حسن آباد و جوگی لنگر و مدرسہ و حمام متصل نو مسجد سنگین از بنائے اوست۔ مذہباً سنی بود چنانچہ اکثر بہ جمعہ (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

ایّام صاحب صوبہ شدہ بود بہ صلاح اعیان شہر عمارات مذکورہ برای زیارت موی شریف وقف نمودہ حضرت بل[۹۷۵] نام نہادند۔ اکنون بر حیثیت باغ نماندہ معتقدان درگاہ در ترمیم عمارت کوشیدہ غرب رویہ وسعت دادہ مسجد ساختند و شرقاً در سنہ ۱۲۸۵ھ[۹۷۶] خانقاہ وسیع و ایوان رفیع بدان پیوستند "عشرت گاہِ اولیٰ"[۹۷۷] تاریخ آں در تعمیر اولی گفتہ بودند۔ راقم الحروف را "عشرتگہ اولیا" بخاطر گذشت۔ تاریخ

پئے سال تاریخ این خوش بنا
خرد گفت "عشرت گہِ اولیا"[۹۷۸]

باغ افضل آباد۔ مقارن حضرت بل سمت شمال افضل خان[۹۷۹] کہ از امرائے شاہجہان بود آباد نمود۔

(مسلسل) در مسجد جامع در مقام بزرگاں می رفت۔ از اعمال حسنۂ او وقف درگاہ حضرت بل است برائے موئے نبی کہ خواجہ نورالدین ایشہ باری از بیجاپور آورد (ملخص از واقعات کشمیر، خواجہ محمد اعظم صفحہ ۱۹۱)

۹۷۵؎ حضرت بل۔ "بل" در کشمیری کنار آب را می گویند و چوں این مقام بر کنار آب ڈل است و نسبت بہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دارد، بنام "حضرت بل" موسوم شد ؛

۹۷۶؎ ۱۸۶۸ء ؛

۹۷۷؎ ۱۰۳۳ھ (۱۶۲۳ء) ؛

۹۷۸؎ ایضاً ؛

۹۷۹؎ نام افضل خان علامی پسر ملا شکر اللہ شیرازی دیوان کل پادشاہ شاہجہان بود۔ در سنہ دوازدہم جلوس شاہجہانی بعمر ہفتاد سالگی از دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ تاریخ فوتش (زخوبی بردگوئے نیک نامی) ۱۰۴۸ھ یافتہ اند۔ فاضل مہذب الاخلاق بود۔ اعلیٰ حضرت او را بسیار می ستود۔

(ماثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۴۹، ۱۵۰)

باغات جعفر خان[۹۸۰] - در عہد عالمگیر سہ باغ آباد کردہ است یکے جزیرہ ایست که فی الحال بتہ مزار می گویند متصل باغ جہان آرا و دو باغ دیگر به تحقیق نه رسید۔

قاضی باغ - برلب چشمہ بان سرشرنگ قاضی ابوالقاسم معروف به قاضی زادہ آباد کردہ بود۔ سدّ در گجن ہم از مخترعات اوست۔

چوہدری باغ - قرین موضع ایشہ براری چوہدری جہیش[۹۸۱] که در عہد شاہ جہان یکے از اکابر دوران بود احداث نمود۔ گویند ہشتاد خیابان داشت و سدِّ تالن مرگ که از سلطان سکندر[۹۸۲] یادگار بود وی مرمت نمود سیف خان که حاکم کشمیر بود ملاحظه آں نمودہ گفت - چوہدری باغ نه کرد - بردل سیف خان داغ کرد۔

باغ افراسیاب خان[۹۸۳] متصل حضرت بل جانب شمال افراسیاب خان

---

[۹۸۰] خلف الصدق صادق خان میر بخشی و ہمشیرہ زادہ و خویش یمین الدولہ آصف خان است در آخر سال بیستم شاہ جہانی بعہدۂ میر بخشی گری از تغیر خلیل اللہ فائز گشت۔ در سال سی دیکم خان مذکور بتفویض وزارت کل اعتبار برافروخت۔ چوں فاضل خان دیوان اعلیٰ در سال ششم از جلوس عالمگیری در کشمیر داعی حق را لبیک گفت۔ فرمان بطلب جعفر خاں ارسال یافت جعفر خاں ہنگام مراجعت اعلیٰ حضرت از کشمیر در ۱۰۷۴ھ بمقام پانی پت جبہہ سائے عتبہ خلافت شد و بارشاد اعلیٰ حضرت به رتبہ وزارت عظمیٰ فائز گشت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۸۱ ہزار و ہشتاد و یک ہجری در شاہ جہان آباد وفات یافت۔ (ایضاً صفحہ ۵۳۱ تا ۵۳۵)

[۹۸۱] چودھری جہیش راٹھور پسر دلپت برادر زادہ راجہ سوبج سنگھ بود۔ در سال ہشتم جلوس شاہ جہانی منسلک ملازمان شاہی گشتہ رو به ترقی نہاد۔ سال نوزدہم با ضابطہ پانصدی ذات افتخار پذیرفتہ ہمراہ شاہزادۂ مراد بخش به تسخیر بلخ و بدخشاں رفت۔ در سال بیستم مطابق ۱۰۵۶ھ رخت ہستی بربست (ایضاً ج ۳ صفحہ ۶ — ۴۴۵)

[۹۸۲] متوفی ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء

[۹۸۳] ۶ — ۱۷۴۵ء

درعہد محمد شاہ آباد نمود۔

باغ کفایت خان - درمحلہ خانیار کفایت خان در ۱۲۰۸ھ [۹۸۴] کہ از جانب افاغنہ نایب صوبہ شدہ بود بعمارات واشجار وگلزار معمور ساخت الحال مزروع در تصرف پنڈت جہانند بود در۔

باغ امرود - از پل ٹینکی پورہ تا نٹی پورہ باغ امرود از عہد جہانگیر و شاہجہان احداث شدہ بود۔ اشجار اقسام امرود چندان وافر داشت کہ شعاع آفتاب دراں داخل نمی شد و در موسم شگوفہ مردم شہر برائے سیر و تماشا دراں جا می رفتند تا عہد امیر خان [۹۸۵] موجود بود۔

باغ انگور - از کوہ دیارہ گری کہ قریب صفاپور است تا زیارت شاہ محمد صادق قلندر زیر دامنہ کوہ در عہد سلاطین پیشین تاک ہای انگور مغروس بود شاہان چغتہ مرمت آں افزودہ اقسام انگور آں مشہور آفاق کردہ بہ سلاطین و امصار و بلاد بطور تحفہ وارمغان می فرستادند۔

سلاطین دراں پرداخت آں نہ نمودہ۔ برہم شد ہمگی چند تاک در موضع رپور موجود ماند۔ راجہ گلاب سنگھ ترقی آں نمودہ از خود مہاراج باغ آباد ساخت و راجہ رنبیر سنگھ در ۱۲۹۴ھ [۹۸۶] ہجری قرین موضع وُندہامہ باغ انگور در غایت وسعت و فسحت احداث کردہ رنبیر باغ نام نہاد۔ انگور باغات رپور در ہند مشہور است اہل یورپین ہم خوش می دارند۔

وظفر خان احسن در مثنوی ہفت منزل می نگارد کہ شاہان مغلیہ از قصبۂ

---

[۹۸۴] ؁ ۱۷۹۳ء ؛

[۹۸۵] ؁ امیر خاں جوانشیر صوبیدار کشمیر در عہد شاہاں دُرّاں و بانی پل امیر اکدل ؛

[۹۸۶] ؁ ۱۸۷۷ء ؛

اسلام آباد تا حدود ویرناگ در عرض راہ از یمین و یسار تاک ہای انگور کاشتہ بودند

بیت :-

زسرحدّ اپچ تا حدّ ویرناگ
رود لشکر ہمہ در سایۂ تاک

باغ توت - بابا سوامی نام شخصے مرتاض زیر دامن تخت سلیمان زاویہ نشین گشتہ بر کنارۂ نہر چونٹی کل گلستانے عجیب آراستہ بود کہ آں را تکیہ بابا سوامی گفتند - مردم شہر بہ سیر و تماشا دراں جامی رفتند - حضرت میر محمد ہمدانی تکیۂ مذکور خرید کردہ و زمین ہای دیگر از ساحل دریای بہت و امیراکدل تا کوہِ سلیمان شامل آں نمودہ از یک سر تا سر دیگر درختانِ توت پیوندی غرس کردہ برای چراگاہ دواب اہل شہر وقف عام فرمود و تا عہد شاہان[۹۸۷] دراں بعض درختانش موجود بود حاجی کریم داد بقیۂ آن قطع کردہ برای اسپ دوانی محل مستوی ترتیب دادہ صفوف اشجار سفیدار کہ تا حال موجود است غرس نمود - و حوالی آن چمن بندی کردہ درختان میوہ دار بسیار کاشت نمود - سمت شمال آں بر لب جوی چونٹی کل چنار زارے غرس فرمود گویند دراں جا پشہ ہا کمتر باشند -

و در عہد سنگان ہری سنگھ[۹۸۸] درمیان آں باغے طرح نمود - بعد آں

---

۹۸۷ ؎ یعنی تا ۱۸۵۰ء - بقول والٹر لارنس صوبیداری کشمیر در ۱۷۵۱ء از تعلق دہلی آزاد گشتہ موروثی شد و در سال دوم کشمیر در دست افغاناں افتاد - ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۶ ؛

۹۸۸ ؎ ہری سنگھ نلوہ بانی ہری پور ہزارہ پسر سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ بود بعمر ہفت سالگی از سایۂ پدر محروم شد - رنجیت سنگھ او را در سایۂ عاطفت خود آوردہ پرورش نمود - وان در سفرنامۂ خود او را خدمتگار رنجیت سنگھ ظاہر کردہ است - مہاراجہ مزبور بر شیر افگنی او را بلقب "نلوہ" ملقب کرد - در فتح ملتان و پشاور و کشمیر شجاعت و دلیری از حد ظاہر کردہ کارش بالا گرفت در ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر مقرر شد لیکن بنا بر ظلم عظیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شیخ محی الدین آبشار نمود بر گوشۂ جنوبی آں آباد ساخت۔ در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ برای فرودگاہ صاحبان سیاح برنگہ ہای بسیار بر لب دریا معمور گشت و برای محکمۂ ریزیڈنسی عمارات منیع و باغات وسیع تعمیر یافت۔

دولت آباد۔ از کدل جوگی لنکر تا حد سورہ ٹینگ ابدال ریبنہ پسر راون ریبنہ باغے وسیع آباد کردہ بود کہ الحال بہ ریبنہ واری مشہور است۔ نبیرۂ او جہانگیر ریبنہ باغ مذکور نذر خادمان بابا اسماعیل فرمود۔ ایشاں مدتے متصرف بودند۔

گویند ہزارہا تاک انگور دراں مغروس بود۔ چنانچہ حضرت شیخ حمزہ در صغر سن بہ امر مربی خود چندگاہ محافظت آں می کردند۔ حضرت بابا ہنگام رحلت خود باغ مذکور را برای مزار مردم شہر وقف عام نمودند و بالملہ کھاہ شامل فرمود۔ اکنون اکثر زیر تعمیرات۔

امیر آباد۔ چوں امیر خان جوان شیر در حکومت خود دختر ہانجیان نندہ پورہ در عقد آورد بنا براں درمیان نندپورہ دار الامارت خود قرار دادہ باغے وسیع طرح نمود۔ و از باغ درشنی کہ پیش روی جزو گہ شاہی بود سنگہای صفہ و حیاض و آبشار و فوارہ برداشتہ دراں جا نصب نمود۔

(مسلسل) کہ بر کشمیر یاں نمود بعد دو سال واپس طلبیدہ شد۔ از تعمیر آتش قلعۂ اوڑی و قلعہ نردچھی و مظفر آباد و گوردوارہ ہائے (معابد سکھاں) مٹن و بارہ مولہ و کاٹھی دروازہ سرینگر و باغے بر لب آب جہلم است۔ بقول وائن ہری سنگھ در کشمیر در عہد خود روپیہ ہائے ناسرہ (غیر خالص) رائج نمود۔ در ۱۸۳۷ء در محاربہ مابین امیر دوست خاں بمقام خیبر ہلاک شد ہری سنگھ نلوہ فارسی بخوبی می تواں خواند (کشمیر۔ ج ۲۔ صفحہ ۳۰ - ۷۲۹) ؂

باغ آقا حسین - که از امرای افاغنه بود از باغ نشاط سمت جنوب مشهور است -

باغ سوکه رام - در عهد سنگگان از رؤسای کشمیر بود - زیر دامن کوه سلیمان فی الحال موجود -

باغ بهمان سنگه - از شیرگڈهه بالا متصل نٹی پوره در حکومت خود بهمان سنگه آباد ساخت سنه ۱۲۴۵[989] هـ -

رام باغ - از تعمیرات دیوان کرپا رام[990] برلب دودهه گنگا متصل نٹی پوره است در سال سنه ۱۲۷۴[991] راجه گلاب سنگه در آن جا سنسکار[992] شده - مهاراجه رنبیر سنگه در سنه ۱۲۷۵ بر شمشان او مندر و تعمیرات افراشت -

شیخ باغ متصل امیراکدل سمت مشرق در سنه ۱۲۵۹[993] شیخ محی الدین آباد ساخت - فی زماننا گورستان اهل یوروپین در آن جا تقرر یافت -

باغ هری سنگه[994] متصل شیخ باغ سردار هری سنگه در حکومت خود آباد ساخت -

بسنت باغ - پیش روی شیرگڈهه جانب مشرق برلب دریا کرنیل میان سنگه[995] در حکومت خود ترصیص نمود و سنگهای صحن و مشرب نو مسجد برداشته دران جا نصب کرد[996] -

---

۹۸۹ سنه ۱۸۲۹ع ؛ ۹۹۰ سنه صوبیدار کشمیر از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۱ع ؛ ۹۹۱ سنه ۱۸۵۷ع ؛ ۹۹۲ سنه وفوت شد ؛ ۹۹۳ سنه ۱۸۴۳ع ؛ ۹۹۴ ذکر این باغ در ترجمه اش در سابق گذشت ؛ ۹۹۵ مهان سنگه ؛ ۹۹۶ ڈاکٹر جان انس در کتاب خود "کشمیر هینڈبک" صفحه ۱۲۵ مطبوعه ۱۸۷۲ع در ذکر بسنت باغ میگوید :-

"بسنت باغ زیر ژونٹ کول (نهر سیب) از تعمیرات مهان سنگه"

منشی باغ۔ منشی تلوک چند کہ در عہد سنگان صاحب کار بود بالاتر از باغ
ہری سنگھ دوحۂ آباد ساخت۔

گلاب باغ۔ از شیر گڈھ سمت مغرب قریب پل ٹینکی پورہ مہاراجہ
گلاب سنگھ آباد فرمود۔

حضوری باغ۔ در سال ۱۲۸۸ھ [۹۹۷] مہاراجہ رنبیر سنگھ از شیر گڈھ بالا متصل
باغ بہان سنگھ بہ عمارات و اشجار و ازہار آباد ساخت۔

سمندر باغ۔ درمیان بابہ سومہ مہاراج رنبیر سنگھ آباد نمود۔

رگناتھ باغ۔ در موضع جبگ [۹۹۸] پرگنۂ پھاگ متصل باغ سیف خان
رنبیر سنگھ آباد ساخت فقط۔

کوٹھی باغ۔ بالاتر از امیرا کدل برلب دریا طرف جنوب مہاراجہ رنبیر سنگھ
در ۱۲۹۲ھ [۹۹۹] احداث نمود و برلب دریا عمارت عالی شان مرتب بہ تالار و رواق و
منظر و ایوان و مزین بہ آلات جاڑ و ہنڈی [۱۰۰۰] و اسباب گوناگون منقش بہ نقوش تصاویر
و اشکال و الوان و بوقلمون برای فرودگاہ خود و آمد و رفت صاحبان برطانیہ مسمی
لال بہ کمال ساختگی و آراستگی پیراستہ بود۔ در سال ۱۳۰۳ھ [۱۰۰۱] بحادثۂ زلزلہ اندک
نقصان یافت۔

خواجہ باغ۔ خواجہ ثناء اللہ شال در تھنگہ محلہ ضلع خانیار زمین بسیارے از

(مسلسل)

حاکم کشمیر است سنگھائے ایں باغ از مسجد حسن آباد آوردہ شدہ اند باغ مزبور
اقامت گاہ فقرا ہنود است۔ در موسم گرما رنبیر سنگھ دربار خود دریں جا منعقد می
کرد۔" (کشمیر جلد دوم صفحہ ۷۴۴) ؛

[۹۹۷] ۱۸۷۱ء ؛　[۹۹۸] صحیح "جبگ" است چناں کہ در سابق گذشت ؛

[۹۹۹] ۱۸۷۵ء ؛　[۱۰۰۰] جار و فانوس ؛　[۱۰۰۱] ۱۸۸۵ء ؛

بالکان خرید کردہ متصل دولت خانہ روضۂ دل کشا و دوحۂ روح افزا بہ حیاض و فوارہ و آبشار و عمارات و تالار مانند شالمار در سنہ ۹۵ھ[1] احداث فرمود و زیادہ از یک لک روپیہ در تعمیر آں صرف نمود۔

پلہائی کشمیر

در عہد پاستان راجہ ہای دوران بر سطح دریای بہت سفاین عظیم ملاصق یک دیگر بہ سلاسل و زنجیرہا مربوط ساختہ و تختہ ہای وسیع بران مفروش کردہ ستی جسر استوار کردہ بودند و در فساد زو کچو سر پسر دیران گشتند۔

بعد آں در عہد سلاطین پلہائی چوبین بایں وضع احداث نمودند کہ اولاً از چوب دیودار یک صندوق مربع تیار کردہ در عمق دریا غرق ساختہ و در جوف آں سنگہائی گراں انباشتہ بنیاد جسر مرتفع افراختہ بالای آں فراز یک دیگر بہ اضلاع چہارگانہ بسان صندوق از میخ ہائی چوبین استوار نمودہ بالای آں چپ و راست یوزہا کشیدہ و برسر آں چوب ہای نادر و طویل باتصال پائےہا گستردہ و بر سطح آں فرش تختہ ہا و چوب ہا نصب کردہ حوالی آں جنگلۂ چوبین برای حفاظت مستحکم ساختہ عالی کدل را ابداع اول کردہ اند۔ بریں وضع سلاطین اسلامیہ دریای بہت را ہشردہ پل استوار کردہ بودند ازاں جملہ ہفت پل در شہر داشت۔ و یازدہ پل بہ دہات۔ دریں زمان ہمگی سیزدہ پل موجود است و پنج معدوم۔

و از ابتدای عہدِ سلاطین پل ہای مذکور بعضے اوقات باتش فساد سوختہ و گاہے بہ طغیان سیلاب ویران گشتہ۔ حاکمان ہر وقت در تجدید تعمیر آں

[1] سنہ ۱۰۰۲ ہ ۸۵ ۷ ۸ ۶ ع ۵

کوشیدند۔

نمبر شمار	نام پل	سنہ	
۱	کھنہ بل	سنہ	متصل اسلام آباد از تعمیرات ......[۱۰۰۳] پیل پای ۲ عمق ۴ فٹ طول آں ۶۶ گز عرض ۴ گز
۲	کدل بیج بارہ[۱۰۰۴]	سنہ ۱۰۴۱ھ	از تعمیرات دارا شکوہ طول یک صد درعہ عرض شش درعہ فیل پای ۳ عمق ۶ فیٹ
۳	کدل نابینہ	سنہ	از تعمیرات سلاطین۔ در فساد چکان بحادثہ آتش منہدم گردید
۴	کدل ونتی پورہ	سنہ[۱۰۰۵]	از تعمیرات سلطان حیدر[۱۰۰۶]۔ در عہد چکان بحادثہ آتش انہدام یافت۔
۵	کدل پانپور	سنہ ۱۰۴۵ھ[۱۰۰۷]	معمورۂ شاہ جہان طول یک صد و سی درعہ عرض سہ نیم درعہ فیل پای ۴ عمق ۶ فیٹ۔
۶	کدل پاندہ چھک	سنہ ۹۸۷ھ[۱۰۰۸]	حبہ خاتون زوجہ یوسف چک[۱۰۰۹] احداث کردہ بود جہانگیر شاہ تجدید تعمیر آں کردہ بحادثہ سیلاب برہم شد۔
۷	امیرا کدل	سنہ ۱۱۸۸ھ[۱۰۱۰]	از تعمیرات امیر خان جوان شیر۔ ۱۳۴ درعہ طویل۔ ۶۰ درعہ عریض پیل پای ۵ عمق ۱۶ فٹ۔

[۱۰۰۳] البیاض فی الاصل ÷ [۱۰۰۴] کدل لفظ کشمیری بہ معنی "پل" باشد ÷

[۱۰۰۵] کذا فی الاصل ÷ [۱۰۰۶] سلطان حیدر پسر سلطان زین العابدین (۸۷۷ - ۷۸ھ مطابق ۱۴۷۲ - ۷۳ء) ÷ [۱۰۰۷] ۱۶۳۵ء ÷ [۱۰۰۸] ۱۵۲۰ء ÷ [۱۰۰۹] پسر علی چک (مدت حکومت بار اول ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء ÷ و بار دوم ۹۸۷ - ۹۹۲ھ م ۱۵۷۹ - ۱۵۸۴) ÷

[۱۰۱۰] ۱۷۷۴ء۔ در ۱۸۹۳ء از سیلاب طغیانی غیر محفوظ شدہ مسمار کردہ شد و در ۱۸۹۵ء از سر نو تعمیر یافت سال دیگر یعنی ۱۸۹۶ء بتاریخ ۴ مئی برائے آمد و رفت خلائق باز شد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۲)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۸	حبہ کدل	سنہ[۱۰۱۱] ۹۵۸ھ	معمورۂ حبیب[۱۰۱۲] شاہ طول ۹۷ درعہ عرض ۶ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۹	فتح کدل	سنہ[۱۰۱۳] ۹۰۶ھ	فتح شاہ آباد کردہ بُود طول آں ۸۸ گز عرض ۳ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۰	زینہ کدل	سنہ[۱۰۱۴] ۸۳۱ھ	از سلطان زین العابدین طول آں ۹۶ گز عرض ۸ گز پیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ
۱۱	عالی کدل	سنہ[۱۰۱۵] ۸۲۲ھ	علی شاہ[۱۰۱۶] برادر بڈھ شاہ آباد کردہ بُود طول ۸۲ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۲	نوکدل	سنہ[۱۰۱۷] ۱۰۷۷ھ	نور الدین خان آباد نمود طول ۷۵ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۳	سیفا کدل	سنہ[۱۰۱۸] ۱۰۸۲ھ	معمورۂ سیف الدین خان طول آں یک صد و دہ گز عرض ۶ گز فیل پای ۴ عمق ۱۶ فٹ۔ تاریخ بر سنگ منقوش است تاریخ بہر تاریخ بگذر از سر آب　　گو "پُلِ سیف خانِ دریا دل"[۱۰۱۹] ایضاً زِ من سال بنایش خضر بنہفت　　"صراط المستقیم[۱۰۲۰] اہلِ دیں گفت"

[۱۰۱۱] سنہ ۱۵۵۱ء ؛ [۱۰۱۲] م ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) ایں مصرعہ تاریخ فوت اوست: سال تاریخش "مزار ثانی سلطان حبیب" (۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء)) ؛ [۱۰۱۳] سنہ ۱۵۰۰ء ؛ [۱۰۱۴] سنہ ۱۴۲۷ء ؛ [۱۰۱۵] سنہ ۱۴۱۹ء ؛ [۱۰۱۶] مدت حکومت (۸۲۶ - ۸۱۹ھ ۲۳ - ۱۴۱۶ء) ؛ [۱۰۱۷] سنہ ۱۶۶۶ء ؛ [۱۰۱۸] سنہ ۱۶۷۱ء ؛ [۱۰۱۹] سنہ ۱۰۸۲ھ ؛ [۱۰۲۰] سنہ ۱۰۸۱ھ - مابین ہر دو تاریخ فرق یک عدد است. ابوالفضل در اکبرنامہ جلد اول فرق یک سال و دو سال در تواریخ عمارات جائز می دارد۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبرشمار	نام پُل	سنہ	کیفیت
۱۴	کدل سُنبل	سنہ [۱۰۲۱]	ازسلاطین پیشین طول آں ۱۱۲ گز عرض ۵. درعہ پیل پای ۲ عمق ۱۵ فٹ
۱۵	کدل ہانجن	سنہ [۱۰۲۲]	ازسلاطین پیشین بہ حادثۂ طغیان۔ بے حد برہم خورد آلان آن معدوم۔
۱۶	کدل سوپور [۱۰۲۳]		ازتعمیرات سلطان زین العابدین طول ۲۱۴ گز۔ عرض ۵. درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۸ فٹ۔
۱۷	کدل نوروزپور	.	ازتعمیرات سلطان حسن [۱۰۲۴] درسنہ ۱۲۲۳ [۱۰۲۵] روز معرکۂ عبداللہ [۱۰۲۶] خان با مختارالدولہ [۱۰۲۷] ویران ساخت۔
۱۸	کدل بارہمولہ		بنیاد آن دیرین بُود۔ عطامحمدخان ازجای خود برداشتہ بالاتر برابر قلعہ سرنو ایجاد نمود طول آں ۱۴۶ درعہ۔ عرض ۵. درعہ پیل پا ۶ عمق ۴۳ فٹ۔
۱۹	کدل گوہالن [۱۰۲۸]		۴۸ گز طویل، ۷ درعہ عریض از تعمیرات راجہ رنبیر سنگھ پل آہنین۔ مصرف آں یک لک روپیہ ڈبل۔

(مسلسل) شاید کہ وجہ جواز این باشد کہ بنائے پُل خانہ ہا دریک روز استوار نمی شود گاہے باشد تعمیرے در سال خاص شروع شدہ در سال دیگر اختتام پذیر می شود۔ وازین طور تاریخ تاسیس و تکمیل مختلف باشد ؛ ۱۰۲۱ البیاض فی الاصل ؛ ۱۰۲۲ ایضاً ؛

۱۰۲۳ سال تعمیر ۱۴۶۰ء (۸۶۵ھ) ؛ ۱۰۲۴ د ۹۱ --- ۸۷۸ھ (۱۴۸۶ --- ۱۴۷۳ء) ؛

۱۰۲۵ ۱۸۰۷ء ؛ ۱۰۲۶ یکے از صوبیداران کشمیر در عہد افغاناں ؛ ۱۰۲۷ با ؛

۱۰۲۸ پل کوہالہ۔ برآب جہلم مابین سرحد کشمیر و صوبہ سرحد شمال مغرب مملکت پاکستان واقع است ؛ شاہراہ وادی جہلم را با شاہراہ کوہ مری و راولپنڈی ملحق کنند ؛

نہر مارمن مقام خواجہ باربل از تالاب ڈل منفجر گردد۔ فراز آں ۱۴ پل واقع است (۱) کدل نابدیار۔ بنای اولش از سلطان سکندر[1029] بود۔ چونکہ چوہدری مہیش سدّ وتالن مرگ بہ تقریب آمد و رفت باغ ایشہ براری مرمت ساخت۔ پل نابدیار از بنیاد ایجاد نمود تاریخ بر سنگے منقوش است تاریخ۔

هست تاریخ این خجستہ اساس
"بانی پل مہیش شنکر داس[1030]"۔

دوم پل جوگی لنکر از تعمیرات بڈھ شاہ۔ سوم۔ کدل نادہ پورہ۔ از تعمیرات ارادت خان[1031] چہارم۔ نابد کدل۔ پنجم۔ بوہری کدل۔ ششم۔ صراف کدل۔ ہفتم۔ قادری کدل[1032] ہشتم۔ راجور کدل۔ نہم۔ کادہ ڈار کدل۔ دہم۔ گاؤ کدل۔ این ہفت کدل از تعمیرات زین العابدین است۔ یازدہم۔ ڈونبہ کدل از تعمیرات۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ؟[1033] دوازدہم۔ کدل سکہ ڈافر از بڈھ شاہ۔ سیزدہم جسر رتنہ پورہ از قوام الدین خان[1034] چہاردہم۔ پل گندر پورہ نامعلوم۔

نہر کادہ ڈارہ کہ از نالہ مار جدا می شود بران سہ پل واقع است (۱) کہنہ کدل (۲) بچھہ کدل (۳) پل شکورموٹہ۔ نہر تارہ بل کہ از نہر مار جدا گشتہ بہ موافقت نہر کادہ ڈارہ در خوشحال سر و آنچار سر می گذرد۔ بران شش پل واقع است۔ پل اشرف (۱)۔ کدل تارہ بل (۲)۔ کدل مرجان پور (۳)۔ کدل نروزہ (۴) از تعمیرات علی شاہ۔

[1029] ۸۱۹ — ۷۹۹ھ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۶ء) ؛ [1030] ۱۰۸۵ھ (۱۶۷۴ء) ؛

[1031] یکے از امرائے شاہجہانی م ۱۰۶۸ھ (۱۶۵۷ء) ؛

[1032] بالسنہ عوام "کادی کدل"۔ ؛ [1033] کذا فی الاصل ؛

[1034] قوام الدین اصفہانی یکے از صوبیداران کشمیر در عہد عالمگیر از سنہ ۱۰۸۷ لغایت ۱۰۸۹ھ (۷۸ — ۱۶۷۶ء) ؛

کدل زونی مر[۴] - از تعمیرات نورجهان آب جوی فراز پل می رفت - کدل بربه واری[۵] از تعمیرات ظفرخان -

پلهای نهر چونٹی کل - کدل درگه جن[۱] از تعمیرات قاضی ابوالقاسم[۱۰۳۵] معروف به قاضی زاده - تحت آن دروازهٔ متین احداث کرده اند - که در هنگام ترقی آب بهت خود بخود مسدود ماند و در حالت نقصان آب خود بخود مفتوح گردد - بحدوث آن ساکنان شهر شمالی از خوف سیلاب محفوظ می باشند - دوم[۲] گاؤ کدل از تعمیرات قدیم -

پل های کٹه کل - که از دریای بهت قرین شیر گڑھ جدا گشته باز شامل بهت گردد - ٹنکی کدل[۱] - کنه کدل[۲] کیدل[۳] حاجی راتھر بوزه گر کدل[۴] - وانل کدل[۵] -

پل های رود دوده گنگا - کدل بٹ[۱] مالنه - کدل پریٹ[۲] از تعمیرات ... ؟ کدل[۳] زانپه[۱۰۳۶] - کدل چهچه[۴] بل همه هارا دو فیل پا دارد -

پل های سد ڈ نالن مرگ در ڈل - پل چوہدری[۱] باغ - پل دوده پهکری[۲] پل تله کهن[۳] - گانی کدل[۴] - اوٹه کدل[۵] - پل نشاط از تعمیرات سلطان سکندر بود - چوہدری مهیش مرمت نمود -

پل های سد خواجه باره بل[۱] - سیبده کدل - پل نند پوره - پل عیش آباد هر سه از ابوالحسن خان بانڈے -

---

[۱۰۳۵] قاضی ابوالقاسم ملا جمالی پسر مولانا جمال الدین سیالکوٹی است - به فنون علم آراسته و به متانت تمیز پیراسته بود - اکثر علوم از والد بزرگوار خود حاصل نمود - قاضی ابوالقاسم به علاقه تعلق مصاهره قاضی صالح خلف قاضی موسیٰ شهید مشرف شده به قضائے کشمیر سرفرازی یافت - چون فوت شد در مقبرهٔ والد بزرگوار (مله کهاه) آسود - (واقعات کشمیر صفحه ۱۳۴)

[۱۰۳۶] البیاض فی الاصل ؂

کدل دو در ہامہ۔ نورجہان آباد کردہ بود چہاردہ پایہ داشت۔ بحادثہ زلزلہ در ۱۲۴۳ھ ویران شد۔

پُل ہائی نہر شادی پورہ پُل نایدکھی۔ پُل ہارتارہ۔ ہر سہ از تعمیرات بڈھ شاہ بود۔ اکنون معدوم۔ غیر ازیں پُل ہای بسیار غیر معروف است۔ بنا بر طوالت ترک شد۔

مساجد کشمیر

در خطۂ کشمیر مساجد و خانقاہ کثیر در عہد شاہان ماضیہ و سلاطین چغتائیہ تعمیر شدہ بود خصوصاً عالمگیر در عہد خود پانصد مساجد احداث فرمود کہ بہ تباعد ایام و انقلاب دوران اکثر ویران گشت۔ اکنون بعض بقاع نامی یاد کردہ می شود۔

خانقاہ بلبل شاہ۔ تا عہد ۷۲۵ھ (۱۰۳۷) در بلاد کشمیر دین اسلام شائع نہ بود (۱۰۳۸)۔ دراں وقت رینچن شاہ (۱۰۳۹) بہ توجہ سید شرف الدین (۱۰۴۰) ملقب بہ بلبل شاہ

۱۰۳۷ھ ۱۳۲۴ء

۱۰۳۸ھ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۳۷۔ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۶۷۔ باغ سلیمان ص ۱۲۵۔ واقعات کشمیر ص ۲۵۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص ۴۳۔ مورخین متفق اند کہ ۷۲۵ھ (۱۳۲۴ء) اول سالے است کہ دین اسلام در کشمیر بطور دین حکمرانان کشمیر شائع شد۔

خلاصۂ بحث در باب اشاعتِ اسلام در کشمیر مبنی بر شہادت چچھ نامہ (ترجمۂ فارسی کتابِ عربیِ معدوم فتوح السند مصنّفہ علی ابن حمید ابن ابوبکر کوفی) ایں است کہ آغازِ تبلیغ مذہب اسلام در سرزمین کشمیر از زمانِ ولید اول اموی (۷۱۵-۷۰۵ء = ۹۶-۸۶ھ) شد۔ چنانچہ اول کسیکہ از مردان عرب دریں سرزمین وارد گشت جہیم بن سماء شامی است۔ ایں مرد بہمراہی جے شاہ پسر داہر راجۂ دیبل (کراچی) بقیہ بر صفحۂ آئندہ

باجم غفیرے اسلام پذیرفت و بہ تجویز مرشد خود بر کنارۂ دریای بہت خانقاہی متین بہ اسراف زر کثیر احداث نمود و این اوّل خانقاہے است کہ در کشمیر

(مسلسل) بخدمت پادشاہ کشمیر حاضر شد۔ علت این سفر محقق نہ گشتہ۔ شاہ کشمیر از راہ ترحم دہ "شاکلہا" (بقول جنرل کننگھم "کولر کہار" از مضافات کھیوڑہ کوہچہ نمک کہ دراں ایام بہ قبضۂ شاہ کشمیر بود) بجاگیر پسر داہر بخشید۔ بعد چندے جے شاہ باجل طبیعی درگذشت و املاکش بدست جمیم افتاد۔ جمیم درانجا مساجد تعمیر کردہ نزد بادشاہ کشمیر باعزاز و اکرام زیست (تاریخ ہند ایلیٹ وڈاسن مطبوعہ لندن ۱۸۶۷ء جلد اول صفحہ ۲۰۷ – ۱۳۷)۔

در راج ترنگنی مسطور است کہ للتادتیہ۔ مکتاپیڈ کہ از ۷۲۵ء لغایت ۷۴۵ء (۱۰۷ تا ۱۳۱ھ) بادشاہ کشمیر بود از فغفور چین خلاف امویاں کہ بر علاقہ اش از معسکرہائے ملتان و سندھ وقتاً فوقتاً حملہ می بردند استمداد می نمود۔ بقول سٹائن "متابیر" معرب "مکتاپیڈ" سنسکرتی است (مقدمہ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۹۱)۔

در ۱۳۴ھ (۷۵۱ء) مسلماناں بر چینیاں غلبہ نمودہ متصرف گلگت شدند (انڈین اینٹی کوری ماہ جولائی ۱۹۰۸ء ص ۱۸) بعد چندے (۷۶۱ – ۷۵۴ء = ۱۴۴ – ۱۳۷ھ) وجرادیتیہ۔ بپتیاک بسیارے از مرداں بہ ملیچھاں (مسلماناں) فروخت نمود و بسیارے از افعال و عادات اسلامیاں در کشمیر رواج داد۔ در عہد راجہ ہرش (۱۱۰۱ – ۱۰۸۹ء = ۴۹۵ – ۴۸۲ھ) ترشکاں (ترکاں مراد از مسلماناں) قائدین عساکر کشمیر و بقول کلہن "قوماندانِ صدہا" بودند۔

مارکو پولو وینسی کہ در قرن سیز دہم میلادی و قرن ہفتم ہجری سیاحت ممالک شرقیہ نمودہ است در حوالی ۱۲۷۷ء مطابق ۶۷۶ھ از دجود مسلماناں در کشمیر خبر می دہد (سفرنامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل کامراف چاپ نیویارک۔ امریکہ ۱۹۳۹ء ص ۶۴)

۱۰۳۹ھ ترجمۂ نتائج تحقیقات اے۔ ایچ فرانک متعلق بہ رینچن شاہ درج ذیل است (ہسٹری آف ویسٹرن تبت صفحات ۶۸ – ۶۹ – ۷۰ – ۱۷۹ – ۱۸۰) :—

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بنا بافت و تعین چند مواضع برای مطبخ و اخراجات خادمان خانقاہ مقرر نمود۔ تا عہد چکاں لنگر جاری بود۔ بنا براں آں محلہ را بلبل لنگر می گویند۔ در سنہ ۱۰۱۳ خانقاہ

"لہاچن گیالبو رینچن قریبا از ۱۳۲۵ء لغایت ۱۳۵۰ء) مانسبت مواد تاریخی متعلق بہ اجدادش از تواریخ لداخ می دانیم۔ تعجب این است کہ نسبت وے بسیار قلیل گفتہ شدہ است لیکن بعد وے مواد تاریخی بسیار میسر است این امر نیز جاذب نظر است کہ او بنام گیالبو یعنی شہزادہ خواندہ می شود۔ لقب "لہاچن" کہ بزبان تبت غربی معنی خدائے بزرگ باشد بر شاہان تبت عموماً اطلاق می شود۔ یک تشریح در تواریخ کشمیر و راج ترنگنی معروف یافت می شود۔ تکملۂ راج ترنگنی کہ در سنہ ۱۱۵۰ء بدست جونراج کردہ شد تا اکنوں از محقق قابل منقد نہ شدہ است باایں ہمہ واقفیت مانسبت رینچن شاہ بسیار است۔ دریں ضمن اقتباس ذیل از تاریخ کشمیر مصنفہ سر والٹر لارنس دادہ می شود

"در آغاز قرن چہاردہم دفتیکہ سہ دیو بادشاہ بود کشمیر مملکتے بود مسکون بامیخواراں و قمار بازاں۔ برائے ذوالقدر خاں ترکی ایں وقت خیلے مناسب بود کہ بر کشمیر حملہ کند۔ سہ دیو در حالت ناامیدی دیے چارگی بطرف کشتوار گریخت تاتاری مزبور مرداں را قتل نمود و بسیارے آزاناں اسیر کرد۔ و شہر سرینگر را باآتش داد۔ بعد از قبضۂ ہشت ماہ تاتاریاں چوں کشمیر را تباہ و برباد نمودند از درہ ہائے جنوبی ارادۂ مہاجرت کشمیر نمودند۔ لیکن برف و باراں فرصت نداد و ذوالقدر خاں مع اسیران کشمیری راہ عدم گرفت۔

"دریں اثنا رام چند سپہ سالار راجہ سہدیو کوشش می نمود کہ در وادی اقتدار خود قائم کند۔ بنا بریں چوں ذوالقدر مراجعت نمود وے از کمین آمدہ گدیاں را کہ بارادۂ غارت گری آمدہ بودند از وادی بیروں کرد۔

مذکور بہ واقعۂ آتش سوختہ باز تعمیر یافت۔ حال منہدم جمع نزولات ۱۰۴۳ھ
مسجد رینچن شاہ۔ رینچن برای بود و باش عمارتے متین از سنگ ہائی تراشیدہ

"رام چند با خود دو کس داشت کہ نصیب آناں در تاریخ کشمیر اہمیتے بود۔ یکے از آناں شہمیر ذائے صواتی است کہ نسبت وے گفتہ شدہ بود کہ او وقتے بادشاہ کشمیر خواہد شد و دیگرے رینچن شاہ زیر بحث است۔ گفتہ می شود کہ ایں مرد با پدر خود سلطان تبت منازعہ کردہ بطرف کشمیر در جہمے آمد۔

"رینچن شاہ (یا رینچانہ بھوٹی کہ بالفاظ دیگر نزد کننگھم رینچن تبتی گفتہ می شود) سوائے رینچن تبتی دیگر معلوم نمی شود۔ مابین شاہان تبت غربی رواج است وقتیکہ ولی عہد بہ سن بلوغ می رسد او را بہ کار و بار مملکت معین و مددگار خود سازند۔ بحالت سرپرستی مابین پدر و پسر اختلاف رو نمود و رینچن بعد از تولد فرزندے لداخ را خیر باد نمود از ایں جا سلسلۂ شاہان لداخ می شکند۔

"در عرصہ مدت قلیل مابین رام چند و رینچن شاہ اختلاف رونما شد وے بیاوری تبتیاں رام چند را بکشت۔ ایں واقعہ بمقام لوہار کٹ (موجودہ لار) در وادی سندھ رونما شد۔ رینچن شاہ بعد قتل رام چند دختر وے کوٹ رانی را بعقد خود آورد و در سنہ ۱۳۲۳ء اعلان بادشاہت کشمیر خود کرد۔

"رینچن شاہ کہ در اعتقاد خود مضبوط نبود خواست کہ از یکے مذاہب مروجہ در کشمیر خود را گرداند۔ رینچن نمی خواست کہ ہندو شود زیرا کہ ایں مذہب بنا بر امتیاز نسلی او را در برادری خود داخل نہ توانست کرد۔ چنانچہ روزے علی الصباح رینچن مردے را دید کہ بطریق مسلماناں عبادت می کرد۔ ایں طریقہ در نظرش عجیب آمد و فوراً مسلمان گردید۔ نامش صدر الدین نہادہ شد۔ رینچن شاہ برائے بلبل شاہ جامع مسجد و خانقاہے ساخت۔ ایں آستان تا امروز

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بجائی روضۂ میر بابا ویسی قدس سرہ احداث کردہ بود۔ مقارن آں سمت شرقی متصل عالی کدل برای جمعہ و جماعات مسجد جامع کہ احاطۂ آں تا بودھ گیر بود بنا نمود۔ بعد

بنام بلبل لنکر شہرت دارد۔

"بعد از حکومت دو سال و شش ماہ اول مسلم حکمران کشمیر در گذشت۔ بیوۂ اش اولاً بہ سہم دیو و بعد ازاں بہ شاہ میرزا عقد نمود۔ بعد چندے شخص مؤخر الذکر پادشاہ کشمیر شد و پیشین گوئی کہ نسبت وے کردہ شدہ بود۔ بالآخر درست شد۔

"عقل باور نمی کند کہ در لداخ خبر تخت نشینئ رینچن نیامدہ باشد۔ لیکن چیزے کہ لامہ ہا (پیشوا ہائے روحانی بدھاں) را بر ترک نام رینچن شاہ از بعض تواریخ لداخ مجبور کرد۔ شاید تبدیلئ مذہب وے است۔ چنانچہ مثل ایں واقعہ نسبت شخص دیگر کہ ذکرش آیندہ کنیم نیز بہ مشاہدہ آمدہ است۔ ایں خطائے تاریخی از لاماہا است کہ مؤرخین تاریخ لداخ اند۔

"گفتہ می شود کہ رینچن شاہ از علاقہ ہائے زنگس کر۔ پوریگ یا از بلتستان آمد۔ ایں را درست می تواں گفت۔ لیکن در غیبوبت شاہدے تاریخی اورا بہ یقین نسبت بایں علاقہ ہا نہ تواں کرد۔ بایں ہمہ شادماں ہستیم کہ رینچن شاہ بہ شواہد ذیل بہ گیالبو رینچن نسبت می خورد :- (الف) مطابقت وقت (ب) معرفت نام۔ (ج) شہادت تاریخ تبت کہ در آنجا نامش شہزادہ رینچن مذکور است۔"

وتحقیق ڈاکٹر جے۔ پی۔ ایچ۔ ووجل بر رینچن شاہ (مترجمہ از "اے ہسٹری آف ویسٹرن تبت ص ۱۷۱) چنیں رفتہ است :-

"تاریخ تبت سوائے ذکر یک نام رینچن شاہ بیش نہ دارد۔ بخلاف مؤرخان

ازاں مسجد جامع بہ حادثہ آتش مشتعل گشتہ بجای آں مسجدے تعمیر از سنگ تراشیدہ تعمیر کردہ اند کہ تا عہد سنگان موجود بود۔ حال جمع نزولات۔

(مسلسل) کشمیر کہ بریں موضوع تفصیلے نوشتہ اند۔ ایں مرد از ۱۳۱۹ تا غایت ۱۳۲۰ء حکمرانی کشمیر کرد۔ اغلب ایں است کہ ہر دو رینچن با یک دیگر نسبت می خورند۔ "بقول مورخین کشمیر رینچن شاہ بنا بر قتل پدرش وک ٹیانہ از دست قبیلۂ کلمانیاس برہاجرت لداخ مجبور شد۔ غالباً مراد از کلمانیاس مردمان قبیلۂ کھرمانگ (کہ دار الخلافہ اقوام بلتی بود) اند۔ ایں امر قرینِ قیاس است کہ بلتیاں خواستند کہ خاندان لداخی را نیست و نابود ساختہ بجائے شاں خود حکمران گردند۔ نام وکٹیانا بہ قلعۂ واک کہ نزد بلبی واقع است اشارہ می کند۔ دراں ایام قلعہ مزبور بدست شاہان لداخ بود۔ ماسوائے قیاس و اندازہ متعلق تاریخ تبت غربی دراں ایام ہیچ نہ تواں گفت لیکن مع ایں ہمہ بہ دلائل سہ گانۂ ذیل مابین رینچن کشمیری و رینچن تبتی بہ یقین نسبت تواں داد:-

(الف) شہادت تاریخ تبت بر وجود رینچن بہ حیثیت شہزادہ (رگیالبو)

(ب) موافقت نام۔

(ج) تقریباً موافقت زمانہ۔

"رینچن بعد انتقام خاندانِ خود از قبیلۂ کلمانیہ بطرف کشمیر روانہ شد دریں ایام کشمیر بہ غایت بدانتظامی کہ از دست درلوکا (ذوالچو) ترکی پیش آمدہ بود۔ بادشاہ کشمیر سہدیو مردے بود ناقابل۔ لیکن وزیرِ وے رام چندر بمقابلۂ ترکاں برخاست۔ چوں درلوکا و رام چندر ہر دو از راہش برخاستند۔ رینچن خود را بغیر مقابلہ مالک کشمیر ساخت و کوٹ رانی کہ بیوۂ سہدیو و دختر رام چندر بود بہ عقد خود آورد۔" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خانقاہ معلّے

در ۴۸۵ بکرمی راجہ پر ورسین برکنارہ شرقی دریای بہت بت خانہ

(مسلسل) نظم ونسق ملک فوراً بحال شد۔ مؤرخان کشمیر سلطنت رینچن شاہ بسیار ستودہ اند

"بعد چندے تبتیاں بنا بر سانحۂ ازدر ولو کا برکشتن رینچن سعی نمودند۔
سرغنۂ این جماعت تگہ (در تبتی دُرگپا) بُود۔ لیکن ایشاں در مساعئ خود ناکام
شدند۔ بعد ازیں رینچن شاہ چند ماہ زیستہ از درد سر کہ بزکام پیدا
شدہ بود وفات یافت۔

"پسرے کہ ازو بہ کشمیر پیدا شدہ بُود۔ حاکم این دیار نتواں گشت
لیکن پسرے کہ ازو در لداخ بُود وقبل درود در کشمیر در انجا پیدا شدہ بُود
حاکم لداخ شد۔ بنا بریں در سلسلۂ شاہان لداخ شکستگی یافت نمی شود۔"

سلطان صدر الدین یا رینچن شاہ ہمگی سہ سال وسہ ماہ و نوزدہ روز در حکمرانی بسر
بردہ بروز جمعہ بتاریخ ۲۵ نومبر ۱۳۲۳ء (۷۲۳ھ) فوت شد۔ مرقدش در محلۂ بُلبُل لنکر
مابین عالی کدل و نوکدل نزد زیارت حضرت محمد امین اویسی رح بحالت شکستگی موجود است ؛

۴۰؎ نام اصلی آنحضرت شاہ بلال سید عبد الرحمن یا سید شرف الدین بود۔ خواجہ محمد اعظم
دیدہ مری نام آنحضرت سید شرف الدین نوشتہ است (واقعات کشمیر ص ۳۱) نزد حضرت
بابا داؤد مشکوتی رح مصنّف اسرار الابرار نام بُلبُل شاہ بابا بلال نوشتہ چنانکہ مے گوید۔

شد بہ کشمیر اول از دستش درخت دین نہال
شیخ و مرشد عارف حق حضرت بابا بلال

بلبل شاہ مرید روحانی شاہ نعمت اللہ فارسی و او مرید شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین
سہروردی است

حاجی مسکین در تاریخ کبیر بلبل شاہ را مرید ملا احمد علامی (کہ بہ مرتبۂ اول (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کالی شری برای تعظیم مہا کالی^۱۰۴۴ دیوی بہ اسراف ہفت لک اشرفی چہار دانگی احداث کردہ بود۔ یک صد و بیست پیکر مہادیو^۱۰۴۵ برای پرستش دراں جا گذاشتہ تا سال ۸۸۳^۱۰۴۶ ہجری مرجع خاص و عام و مطاف مردم ہنود و اسلام شدہ بود۔ سلطان قطب الدین^۱۰۴۷ با وصف مسلمانی روزمرہ نیایش آن می کرد۔ ہم دراں عہد شاپور نام راہبے مرتاض از قوم بودھ مجاور آن صنم خانہ شدہ بود و بہ زور ریاضت بر آسمان صعود کردہ از نظر غائب می شد۔ بعد ساعتے باز عود میکرد۔ مردم کشمیر

(مسلسل) در حکومت سہدیو در کشمیر آمد و شاہ بلبل شرف ہمراہیش داشت) ظاہر کردہ است۔ ایں رائے خلاف جملہ مؤرخین کشمیر است۔ بلبل شاہ در ۷۲۷ھ (۱۳۲۷ء) ازیں دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ خواجہ محمد اعظم تاریخ وفاتش دریں بیت یافتہ است:۔

سال تاریخ وصل حضرت شاہ۔ بلبل قدس گفت "خاص اللہ" ۷۲۷ھ

۱۰۴۱؎ قبل ازیں ایں محلہ را عموماً و حالا کم دیدہ مر می گفتند (باغ سلیمان ص ۱۲۹ و تاریخ ملک حیدر چاڈورہ ص ۳۸)

۱۰۴۲؎ ۱۶۰۴ء۔ بقول حیدر ملک چاڈورہ بنائے کہ سوخت مسجد جامع بود چنانچہ:۔

"و خانقاہے کہ او بنا نمودہ تا ایں زمان (۱۰۲۷ھ) بحال بود۔ الحال اورا از سرنو ساختہ اند۔ اما آن مسجد جامع سوخت و در ہماں مقام مسجد کوچک بنا نمودہ اند۔" (ص ۳۸)

۱۰۴۳؎ یعنی محکمہ نزول حکومت کشمیر کہ تحویلدار قبہ جات اراضی محروسہ سرکار است۔

۱۰۴۴؎ یکے از اصنام ہنود کہ بطور مظہر قدرت قادرہ پرستیدہ شود و یکے از قالب ہائے "شکتی" (معبودۂ قوت قادرہ) است ہمچو درگا چنڈی۔ تارا وغیرہ و نزد فرقۂ ہنود "شاکت" در ولایت بنگالہ (برصغیر ہند و پاکستان) بطور رب الارباب پرستیدہ می شود ؛ ۱۰۴۵؎ نام شیوجی ؛

۱۰۴۶؎ ۱۳۷۸ء ؛ ۱۰۴۷؎ (۱۳۹۲ــــ ۱۳۷۸ء) ؛

به صدور حالات عجیب مطیع و منقاد او شده بودند. و بموجب استمرار هر کسے از ساکنان این دیار یک سبد نان و یک گوسفند بریان و یک صاع خمر برای کشیشان دیر راتبه می آوردند. هر که نمیداد به ابتلا مبتلا می شد. و در سال ۷۸۱ هجری جناب میر سید علی[1] همدانی قدس سره بار دوم در خطهٔ دلپذیر نزول جلال فرمودند و

---

[1] امیر کبیر علی ثانی میر سید همدانی پسر میر سید شهاب الدین بن میر سید محمد حسینی اند- بتاریخ ۱۲ رجب المرجب روز دوشنبه ۷۱۴ھ (۱۳۱۴ء) در همدان که از بزرگ شهرهائے ایران است متولد گردیدند- تاریخ ولادت آنجناب "رحمة اللہ" گفته اند- بقول صاحب "خلاصة المناقب" سلسلهٔ نسب آنجناب به شانزده واسطه بحضرت علی بن ابی طالب کرم اللہ وجهه می پیوندد- زیر تربیت عموئے خود جناب میر سید علاؤالدین سمنانی بسیارے از علوم فقه و تصوف حاصل نمودند و در ایام طفولیت از حفظ قرآن مجید فارغ گردیدند-

میر سید علی اولاً بر دست شیخ ابو البرکات تقی الدین- دوستی بیعت نمودند و بعد از انتقال شان شیخ شرف الدین محمد مزدقانی را رهنمائے روحانی خود گردانیدند- این بزرگ می خواست که میر سید علی به سیاحت ممالک ایشیائے وسطی تکمیل تجربات روحانی بکنند- بنا برین سید مزبور ... ت و یک سال به سیاحت تمام کردند- درین اثنا با بسیارے از علما و معاصرین مجالس نمودند. بقول محمد امین رازی در "هفت اقلیم" (ص ۷۱) شاه همدان سه مرتبه به سیاحت ممالک مختلفه نمند و با یک هزار و چهارده اصفیا بر خوردند-

حضرت امیر موصوف بار اول در کشمیر بعهد سلطان شهاب الدین در ۷۷۴ھ مطابق ۱۳۷۲ء وارد شدند- هفت صد نفر از سادات همراه آن جناب بودند- چهار ماه اقامت کرده باز گشتند- بار دوم قدوم میمنت لزوم آن بزرگوار درین وادی به ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ء شد- درین وقت زمام کشمیر بدست سلطان قطب الدین بود- بار سوم آن جناب در سال ۷۸۵ھ (۱۳۸۳ء) باز این دیار را از ورود خود رونق بخشیدند و خواستند (بقیه بر صفحه آینده)

شنیدن حالات راهب متعجب شده به دیدن او قدم رنجه نمودند شخصے دید عظیم الجثه پرسید۔ فرد

کار تو چیست حال تو چونست   سر تو تا کجای مرهون است

راهب گفت:۔

هر نفس پیش حق مرا بار است   هر دمے جذب حق مرا یار است

مسلسل) که درین وادی مستقلاً اقامت نمایند ولے علالت طبع شاں ازیں اراده مانع گردید۔ بنابر مصلحتے برائے تبدیلی آب و هوا بطرف پکھلی کوچ کردند اما بمنشا الٰہی بروز سه شنبه بتاریخ ۵ ذی الحج ۷۸۶ھ (۱۳۸۴ء) بعمر هفتاد و دو سالگی از عالم فانی بعالم باقی شتافتند۔ تاریخ فوت آنحضرت در فقرهٔ "بسم اللہ" (۷۸۶ھ) یافته اند۔ مزار شاه همدان علیه الرحمة تاحال در ختلان (کولاب) به حالت شکستگی موجود است۔ یادگارے از میر سید علی همدانی در پکھلی (مقام غمٹ تحصیل مانسهره ضلع هزاره۔ صوبهٔ سرحد پاکستان) نیز یافت می شود۔

مصنّفات میر سید علی همدانی چناں که ڈاکٹر صوفی شمرده است درج ذیل است :۔

۱۔ ذخیرة الملوک۔ رساله ایست ضخیم در ذکر اخلاق ملوک و طریق حکومت الهیه و نسخهٔ که ازاں در کتاب خانهٔ "برٹش میوزیم لنڈن" موجود است ۲۵۰ اوراق دارد۔ خط نستعلیق عمده۔ ذخیرة الملوک. ابواب ذیل مشتمل است:۔ (الف) ایمان۔ (ب) فرائض انسان (ج) اوصاف حمیده۔ (د) حقوق والدین وزن و شوهر و اطفال وغیره۔ (ه) حکومت روحانی۔ (و) کردن حلال و پرهیز نمودن از حرام۔ (ز) شکر و قناعت۔ (ح) صبر۔ (ط) مذمت غرور و خوبی تواضع۔ ذخیرة الملوک در ۱۸۲۵ء بذریعه ارنسٹ فریڈرک کارل روسن مولر بزبان لاطینی ترجمه شده است و چهار سال بعد ازیں در لغت فرنچ۔ این کتاب باهتمام نیاز علی خاں در امرتسر چاپ سنگی گردیده است۔ ترجمهٔ اردو وے بنام منهج السالکین از لاهور در ۱۳۳۴ھ (۱۹۱۵ء) طبع شده است۔

(بقیه برصفحه دیگر)

فی الحال از جای خود برخاستہ مانند دود بہ آسمان صعود نمودہ از نظر غایب شد۔ وسید بزرگوار بجانب سید کبیر بیہقی اشارہ نمود تاکہ اورا بہ عنف باز آورد۔ گلوے دراں جا استادہ بود سید بر سید این گاؤ آبستنی است نتیجہ او چگونہ باشد۔ بوگی گفت

۲۔ رسالۂ نوریہ در تفکر ذات باری۔

۳۔ رسالۂ مکتوبات مشتمل بر خطوط امیر کبیر است۔

۴۔ در معرفت صورت وسیرت انسان۔ در اوصاف ظاہری و باطنی انسان است۔

۵۔ در حقایق توبہ۔

۶۔ حل النصوص علی الفصوص شرح فصوص الحکم ابن عربی است۔

۷۔ شرح قصیدۂ خمریہ فارضیہ

۸۔ رسالۃ الاصطلاحات (تصوف)

۹۔ علم القیافہ۔

۱۰۔ دہ قاعدہ (تصوف)

۱۱۔ کتاب المودۃ فی القربیٰ مجموعۂ احادیث است کہ در صلۂ رحم وارد است۔

۱۲۔ کتاب السبعین فی فضائل امیر المومنین۔

۱۳۔ اربعین امیریہ (در حدیث)

۱۴۔ روضۃ الفردوس خلاصۂ فردوس الاخبار مصنفہ شجاع الدین شبیرویہ است۔

۱۵۔ منازل السالکین (تصوف)

۱۶۔ اوراد فتحیہ رسالہ ایست مختصر در توحید۔

۱۷۔ خلاصۃ المناقب (تصوف)

ڈاکٹر صوفی برائے ازدیاد معلومات بر میر سید علی ہمدانی مطالعۂ کتب ذیل سفارش نمودہ است۔

(۱) حبیب السیر جلد سوم۔ جزء ثالث ص ۸۷۔ (۲) نفحات الانس جامی ص ۵۱۵ (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

بچۂ نر برنگ سیاہ پیشانی سفید بعد سہ ماہ متولد شود۔ بقدرت باری مادہ گاؤ ہمان وقت وضع کردہ آنچہ کہ سید فرمودہ بود راست آمد۔ جوگی کمالات دیگر ظاہر کردن گرفت جناب سید بہ جذبہ باز داشت بہ مقتضای مشیت شاپور مسلمان شد و شاہ محمد

(مسلسل) ۳۔ تذکرہ دولت شاہ سمرقندی ص ۳۲۵۔ (۴) ہفت اقلیم تصنیف محمد امین رازی ورق ۲۷۷ (ہ)۔ ۵۔ تذکرہ تقی اوحدی ورق ۴۷۸ (ہ)۔ ۶۔ مجمع النفائس جلد دوم۔ ورق ۳۰۶ (ہ) ۷۔ ریاض الشعرا ورق ۲۶۳ (ب) ۸۔ مخزن الغرائب ورق ۴۸۵۔ (۹) مفتاح التواریخ ص ۱۴۳ ۱۰۔ مجمع الفصحاء جلد اول ص ۳۴۰۔ (۱۱) حاجی خلیفہ جلد چہارم ص ۴۲۶۔

ختلان

در ۱۸۶۲ء سیر یول صوبۂ ختلان یا ختل را در شمال کولاب و غرب درواز (در ترکستان متصل سرحد شمال مشرقی افغانستان) موجودہ نشان دادہ بود۔ لاکن موسیو نے اِف کہ سہ سال بعد ازیں سفر این علاقہ نمودہ است۔ کورگان۔ ٹیوب (کورگان ٹی پا) را کہ پائیں سرخاب (باوخش) و بہ فاصلۂ قلیل بجانب غرب از کولاب واقع است محل ختلان قدیم قرار می دہد۔ ختلان تا اواخر قرن پانزدہم موجود بودہ است زیرا کہ در ۱۴۹۸ء می بینیم کہ خسرو شاہ قندزی نظامت این صوبہ بہ برادر خود ولی سپردہ است۔ ازیں وقت نام ختلان محو گردید (حاشیہ ترجمۂ انگریزی تاریخ رشیدی الیاس و روس ۱۸۹۵۔ ص ۲۱)

در عہد بابر نام ختلان یا ختل بر علاقہ کہ مابین حصۂ بالا دریائے آمو کہ بنام ہرات یا پنج معروف است و از جنوب بہ خطۂ بدخشان جدا می شود۔ اطلاق می شد (بر توزک بابری کنگس ایڈیشن ۱۹۲۱ جلد اول ص ۵۸۔ ۵۹)

علاقۂ بزرگ کوہستانی کہ در گوشۂ مابین وخشاب (نہرے از جیحون ؟) و دریائے جیحون (اوکس) است بنام ختل معروف بود و مبہما آں تمام علاقہ ہائے شرقی کہ بہ شمال خراسان و محل بود و باش کافراں بود اطلاق می شد۔ ختلاں آں علاقہ را نیز مشتمل بود (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نام یافت۔ و بت خانۂ خود را مسمار کنانید۔ سلطان قطب الدین دراں جا صفۂ سنگین
و مربع افراشتہ بر کنج شمالی آں برای سکونت حضرت امیر حجرۂ خاص تخصیص نمود

مُسلسل، کہ منبع وخشاب است۔ بقول اصطخری صوبۂ ختلان بسیار زرخیز بود و برائے اسپہا شہرت
می داشت بسیارے از شہر ہائے بزرگ برکنار رود و چشمہ ہائے وے یافتہ می شدند۔ باغات
او پُر از میوہ جات و زمینش محل غلہ ہائے بسیار۔ در قرن دہم میلادی مطابق قرن چہارم ہجری
مقر حکومت ختل شہر ہلبک بود۔

در نام ایں علاقہ مابین مورخاں اختلاف بسیار است۔ نزد قزوینی (جلد دوم ص ۳۵۲)
ختلان شہرے ترکی بود واقع درمیان علاقہ کوہستانی۔ ایں مرد از صحیح محل وقوعش نشان نداده
است علی یزدی در ظفر نامہ جلد اول ص ۴۶۴ درضمن تذکرۂ فتوحات تیموری نام ایں شہر ختلان
نوشتہ است۔

تحقیقاتے کہ ڈاکٹر صوفی نسبت ختلان در سنہ ۱۹۴۷ء کردہ است ایں است کہ صوبۂ ختلان
را اکنوں "کولاب" می گویند۔ در ذیل ما ترجمۂ خطوط انگلیسی کہ ڈاکٹر صوفی در تحقیق ختلان و مقبرۂ
شاہ ہمدان از پروفسور پالوفسکی عضو مجلس سائینسی۔ دولت شوروی رُوسیہ بدست آورد۔ ہدیۂ
قارئین می کنیم:۔

۱۔ "لینن گراڈ۔ مورخہ ۱۰ ستمبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

من یک حصّہ تصاویر عکسی کہ شما محتاج بودید حاصل کردہ ام۔ ایں ہا بدست اے۔
سمی نوف یکے از ملازم در شاخ مجلس سائنسی۔ صوبۂ تاجکستان۔ سٹالن آباد۔ برداشتہ است۔ دے
در صحبت ماہرانِ علوم شرقیہ کولاب را بذاتِ خود ملاحظہ نمودہ عکس تصاویر برداشت۔ تا ایں وقت
من تصاویر مقبرۂ میر سید علی ہمدانی حاصل کردہ ام و ہفت ازاں با ایں خط ملحق کردہ می فرستم
متاسف ہستم کہ ایں ہمہ در درجۂ اعلیٰ نیستند۔ لاکن امید ہست کہ شما (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

و جناب سید دو اربعین ^۱۰۴۹^ دراں جا اقامت کردہ بہ تجلیات ذاتی مشرف شدند و خمس الاوقات فراز صفہ باجماعت کثیر نماز ادا می کردند۔ و در سال ۹۵ ^۱۰۵۰^ سنہ ہجری قطب ربانی جناب میر محمد ہمدانی فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر خطہ کشمیر را بہ قدوم

(مسلسل) ایں ہارا مناسب مطلب خود خواہید یافت۔ اگر مزید موصول شد برائے شما خواہم فرستاد۔ وقت اشاعت امید ہست کہ شما خواہید نوشت کہ ایں تصاویر عکسی بدست موسیو۔ اے۔ یسی نوف۔ برداشتہ شدہ است۔

اکنوں ختلان عموماً بنام کولاب مشہور است۔ بزبان روسی اورا "کولیاب" می گویند۔ مقر حکومت وے شہرے از جمہوریۂ شوروی تاجیک است عکس او شما بر پوسٹ کارڈ و لفافہ ہا مشاہدہ می تواں کرد من بہ تاجکستان خواہم رفت و از ستالن آباد متعلق مقبرہ کہ شما بہ پسندید مزید چیزے خواہم فرستاد۔

مخلص شما

ای۔ پالووسکی۔

۲۔ ستالن آباد۔ مورخہ ۵ اکتوبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

چنانکہ قبل ازیں مسطور شدہ من دریں وقت در ستالن آباد (تاجکستان) ہستم۔ دریں جا قدیم کولاب کہ شما در دلبستگی تمام دارید واقع ہست۔ من بطیارہ برائے شما چند عدد تصاویر عکسی فرستادہ ام۔ در کولاب ہمیں یک مقبرہ مشتمل بر یازدہ حجرہا و چند قطار گنبد موجود است من دریں جا در برداشتن چند خاکہ ہائے مقبرہ از "کیمرا" کامیاب شدہ ام و برائے درستی وعکس ثانی آن ہارا بہ ماسکو فرستادہ ام۔ چوں از انجا موصول شود بخدمت شما خواہم فرست۔

من در سلسلۂ امر واقعی مقبرہ کہ مطلوب شما ہست۔ یک عدد "تراشیدۂ" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خود جنّت نظیر گردانیدہ بمقام والد خود اقامت فرمود۔

سلطان سکندر بہ اجازت سید بزرگوار بر بنیاد صُفّہ نخستین طرح عمارت خانقاہ معلّے انداختہ بہ مرور دو سال رفعت یک طبقے افراخت و در سنہ ۹۹ ۱۰۵۱ ھ باتمام

(مُسلسل) از مجلۂ مقامی "آئینہ کولاب" ملفوف می کنم۔ این مجلہ بر مقالۂ موسیو کالیا کوف کہ مقبرۂ مسطورہ را بنظر خود مشاہدہ و معائنہ کردہ است اشتمال دارد۔ درین جا شما عکس ہائے وے نیز خواہید یافت۔ موسیو کالیا کوف در تحقیق تفصیلی نسبت مقبرۂ مسطورہ مشغول است۔ وقتیکہ مطبوع شود۔ بخدمت شما فرستادہ خواہد شد۔

در شارخ تاجیک از ادارۂ تحقیقات سائینسی دولت شوروی روسیہ شعبہ ایست مخصوص برائے تحقیقات تاریخی و ادبیات السنۂ مختلفہ۔ مردمانیکہ درین کار اند بہ دلبستگی تمام اشتغال بالسنۂ شرقیہ و مخصوصاً بہ ادبیات ہند دارند۔ ممنون خواہم شد اگر شما تکلیف کردہ بہ لطف و کرم درین ضمن تصنیفات خود و علماء دیگر مارا بخواہید فرستاد۔ کتاب ہائے کہ مارا درین ضمن بہ سہولت مہیا تواں کرد۔ بمہربانی بہ عنوانِ ذیل ارسال کنید:۔

لینن گراڈ۔ کے مارکس آوین یو۔ خانہ نمبر ۵۔ حجرہ نمبر ۵۔ ایسٹ۔ این۔ پالو وسکی۔ ممبر ادارۂ سائینسی۔

عمدہ ترین خواہشات ما در کامیابی تحقیقات علمیۂ شما۔ قبول کنید۔

باعزت و احترام

دستخط۔ ای۔ پالووسکی

عضوِ ادارہ۔

در سنہ ۹۲۰ھ مطابق ۱۵۱۴ء شہنشاہ بابر حوالیٔ این مقبرۂ طواف کردہ است۔ دراں وقت نزد وے اشجار تاریخ بودند۔ (حاشیہ کشمیر جلد اوّل ص ص ۸۷۔ ۸۸ و ۱۱۶ الے و ۱۱۶ بی)۔

۱۰۴۹ھ دو چلہ ÷ ۱۰۵۰ھ ۱۳۹۲ء ÷ ۱۰۵۱ھ ۱۳۹۶ء ÷

رسانید۔ جناب سید را یک لعل بدخشی ہمراہ بود۔ تبرکاً بہ سلطان داد۔ و در بدل آں سہ قریہ از سہ پرگنہ بہ جہتہ مصارف خدمہ و لوازم خانقاہ گرفتند۔ یکے موضع وچی از پرگنۂ شاورہ دوم نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ۔ سوم قصبۂ ترال از پرگنۂ اُدلر۔ خدمت تولیت آں بنام مولینا سعید تقرر یافتہ و دہات برای خادمان گذاشتند و بابت مصرف و اخراجات دیگر مواضعات تعیین نمودند۔[۱۰۵۲]

نقل وثیقہ سلطان سکندرؒ

کہ درباره دہات مذکوره بہ مُہر و دستخط خود تحریر کرده بہ خدمت سید گذرانیده ملخصاً ایں است:-

"ایں کمترین خادم سادات کرام و مشایخ عظام سکندر شاہ بن ناصر المسلمین شاہ قطب الدین سہ قریہ از قریات کشمیر مثل وچی از پرگنۂ شاوره و نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ و ترال از پرگنۂ ادلر وقف خانقاہ جناب سیادت و قدوۂ اہل ہدایت پور نبوت منبع علم و فتوت۔ بانی مسلمانی حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بمعۂ قطع اراضی کہ خانقاہ معلّے مبنی بر آنست و زمینے کہ در حوالی آں برای عبادت و سجدات عباد الصالحین از مالکان خرید کرده در بدل یک لعل بدخشان کہ جناب ہدایت دستگاہ۔ مہر سپہر سیادت۔ ماہ اوج سعادت۔ نور حدیقۂ نبوی۔ واسطۂ فیوض

[۱۰۵۲] واقعات کشیر ص ۴۳۔ باغ سلیمان ص ۱۴۹

منظهری میر سید محمد بن سید علی الهمدانی باین خادم
برای مهام دینوی و لشکر کشی تبر کاً عنایت فرموده
واین سه قریهٔ مذکوره و آن اراضی مسطوره برای معبد
خاص و عام وقف کرده واین خادم شرع آل اسلم
و مفوض داشته هیچ یک از سلاطین و عمال مستقبل
رانشاید که در وقفیات مذکوره دست تطاول و
تعدّی دراز کند۔ حُرّر فی تاریخ سابع
عشرین شهر ربیع الاول ۷۹۷ھ ہجری

۱۷ ربیع الاول ۷۹۷ھ مطابق ۱۹ جنوری ۱۳۹۵ء (اتوار)

نقل وقف نامہ میر محمد ہمدانی رح

"فقیر الحقیر محمد بن میر سید علی ہمدانی رضی اللّٰہ
عنہم میگوید کہ چوں والد بزرگوار بہ اعانت و یاری
پادشاہ سعادت یار سلطان قطب الدین در موضع
علاؤ الدین پورہ رباط خود را ویران نمودہ بنائے
خانقاہ معلی کرد ۔ سلطان مذکور ازراہ طویت و
اخلاص ہر صبح و شام برای جماعت خمسہ و اقامت
جمعہ از محلہ قطب الدین پورہ درین بقعهٔ شریف و
منزل حاضر مے بود۔ مقدار سی صد و ہشت درعہ
طولاً درمیان دو مشرب یک صد و بیست درعہ
عرضاً از دریای بہت تا بازار برای فناءِ خانقاہ معلّی
وقف کردہ شد۔

سوای آں از طرف شرقی مقدار ہیں سی صد و

هشت درعه درطول ویک صد درعه درعرض برای
جمعیت مردم وستور و دواب گذاشته شد- چنانچه تا
رسیدن این فقیر قلیل البضاعت بے احاطه و دیوار
بود- چوں این فقیر با جمعے ازسادات دربلدهٔ کشمیر در
وقت پادشاه دین پناه سلطان سکندرشاه رسیده[۱]-
حسب خواهش والتماس سلطان مذکور این داعی مسلمین
را حواشی وخدمهٔ آں سعادت مند به اعزاز وتکریم بدان
بقعه رسانیده- سلطان امارت نشان برصفهٔ که والد
بزرگوار حسب فرمودهٔ جد عالی مقدار بنا نموده بود خانقاهے
قایم ساخت و برای آں وقف خاص کرده موضع وچی
از پرگنهٔ شاوره و قریه نونه ونی از پرگنهٔ مارتنڈ و
قصبهٔ ترال از پرگنهٔ اولر تا متمکنان ومجاوران خانقاه معلّی
محفوظ ومحظوظ شوند و بدین بقعهٔ شریفه و برین قریات
مذکوره متولی گردانیده برادر ارشد و امجد مولینا
محمد سعید تا درین بقعه متصرف باشد واز احوال عمّال و
ساکنان ومسافران باخبر باشد-

و از وقفیات مذکورین هرسال موازی یکهزار
و دوبست خروار شالی و ده هزار جیتل بوجه خرج خود
بگیرد- باقی آں چه نوشته شده است درطومار وفرمان
سلاطین آن جزئیات را عمل کند- و درصلاح و

[۱] ۷۹۵ھ مطابق ۱۳۹۲ء

وقار متمکنانِ خانقاہ نیک مشغول باشد و از برائے
نمک مطبخ خانقاہ دو صد مزد دیوانی نیز وقف کردہ
شد و ملک دیوی گنائی ناظر اول و مشرف اعمال
مولینا محمد سعید گردانیدہ شد تا در جزئیات امور
اوقاف حاضر و ناظر باشد ملخصاً۔ فقط۔"

بعد ازاں دہات وقفیہ حسین[۱۰۵۵] چک بنا بر تعصب ضبط نمود۔ سید علی کہ از
بنی اعمام جناب سیادت بود با جمعے کثیر در پیش گاہ اکبر جلال الدین برای استغاثہ
عزم نمود بہ شنیدن آں حسین شاہ را وحشت شدہ دہات مذکورہ بہ جانب خانقاہ
بدستور گذاشت و عالم گیر[۱۰۵۶] نصفۂ آں ضبط کردہ مبلغ نہ ہزار روپیہ خادمان شش بقعہ
را سال بہ سال از خزینۂ عامرہ مقرر نمود و در عمل سنگان لاہور تمام ضبط شد۔
و در عہد راجہ رنبیر سنگھ سید یعقوب خان سفیر یارکند کہ از احفاد حضرت امیر
بود۔ سند سکندر شاہ در پیش برٹش گورنمنٹ گذرانید۔ از گورنمنٹ عالیہ عوض جاگیر دہات
مذکورہ دوازدہ ہزار روپیہ چہرہ شاہی از قلمرو کشمیر بنام او پنشن مقرر کردند و خادمان
خانقاہ از فواید آں محروم شدند و در عہد سلطان حسن[۱۰۵۷] شاہ ۸۸۸ھ در محلہ علاؤالدین پورہ

۱۰۵۵ء ۷۷ ـــــ ۹۷۱ھ (۱۵۶۹ ـــــ ۱۵۶۳ء) ؛

۱۰۵۶ء در صوبیداری سیف خان ۱۰۷۹ ـــ ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۸ ـــ ۱۶۶۵ء)۔ و آنکہ ملا اسعد اللہ
صاحب "باغ سلیمان" نوشتہ است :۔

"حاصل ہر سہ از وفاداری ‌ بود تا عہد سیف خان جاری
صاحب صوبہ چوں شد آں مردود ‌ نصف اوقاف صرف خاص نمود"

ظاہراً ضعیف است (باغ سلیمان ص ۴۹ نسخہ قلمی محکمہ ریسرچ حکومت کشمیر)

۱۰۵۷ء ۸۹۳ ـــــ ۸۸۰ (۱۴۸۷ ـــــ ۱۴۷۵ء) ؛

آتش مشتعل شده خانقاه معلّےٰ ہم بسوخت۔ سلطان مذکور بر تعمیر آں کمر ہمت بستہ و اطراف آں ہا کہ خانہای مردم داشت خریدہ داخل صحن خانقاہ نمودہ بدستور سابقہ یک طبقی افراشت۔ قاضی حمید الدین پدر قاضی ابراہیم مؤرخ را تولیت خانقاہ تفویض نمود۔ (مسجدٌ اُسِّسَ علی التقوٰی) تاریخ است۔[1058][1059]

و در زمان سلطان محمد شاہ[1060] میر شمس عراقی[1061] وارد کشمیر شدہ در محلہ جڈی بل خانقاہ دو طبقے احداث نمود۔ غازی خان و موسیٰ رینہ و کاجی چک کہ مدار المہام سلطنت بُودند مرید خود گردانیدہ ہر سہ کس را تحریک نمود کہ خانقاہ معلّےٰ یک آشیانہ است ویران کردہ دو آشیانہ باید ساخت۔ غرضش این بُود کہ بعد ویرانی باز در تعمیر آں توقف بکنانند و راہ تعمیر مجدّد نہ دہند تا خانقاہ او کہ در جڈی بل ساختہ است مرجع شود چوں ہر سہ کس مدار المہام سلطنت بودند معقول محمد شاہ کردہ خانقاہ را برہم زدند و قریب دو سال در تجدید تعمیر آں بہ ترغیب میر شمس توقف ورزیدند تا آنکہ خواہر کاجی چک کہ زوجۂ محمد شاہ بُود و صالحہ ماجی نام داشت و از مریدان بابا اسماعیل بُود بر غیرت آمدہ کہنہ آلات جہیز خود را فروخت نمودہ سہ ہزار روپیہ و شصت ہزار تنگہ رایج آں وقت صرف تعمیر خانقاہ نمودہ دو آشیانہ افراخت و بہ کمال ہوس و اخلاص در تزئین و ترتیب آں پرداخت۔ بعد اتمام آں یک ہزار و دو صد کرنہ پٹّو

[1058] ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء)؁

[1059] واقعات کشمیر ص ۶۷؁

[1060] متوفی ۹۴۴ھ (۱۵۳۷ء)؁

[1061] ورود میر شمس الدین عراقی در عہد محمد شاہ بار دوم بود۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری قدوم اوّل آنجناب در کشمیر بعہد حسن شاہ پدر محمد شاہ بہ تقریب سفارت از طرف سلطان حسین خاں والیٔ خراسان واقع شد (واقعات کشمیر ص ۷۵)؁

زینہ گیری کہ معمول این دیار است بہ کارکنان و معماراں و نجاراں و پنج ہزار کلہ پوش پٹو بہ مزدوران انعام داد و از مردم شہر دہ ہزار کس را ضیافت طعام بخشید و روز گذاشتن کلس کنگرۂ بام وقف نامہ بہ مُہر محمد شاہ درست کردہ تولیت آں را بہ نام سید محمد بن سید علی تفویض نمود۔ تاریخ اتمام آن آیۂ کریمۂ (و من دخلہٗ کان آمنا)[۱۰۶۲] بر لوح دروازہ منقش فرمود[۱۰۶۳]

و در سال ۱۱۴۴ھ[۱۰۶۴] روز پنج شنبہ بوقت چاشت خانقاہ مذکور بغیر ادراک سبب از سقفِ بالا سوختن گرفت کہ تا دوپہر روز با خاک یکسان شد و خادمانِ درگاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتہ بودند۔ "آتش تجلّے"[۱۰۶۵] تاریخ آں واقعہ گفتہ اند۔ ابو البرکات خان[۱۰۶۶] در سال ۱۱۴۶ھ بر تجدید تعمیر آں کوشش فراوان بکار بردہ از کردۂ سابقہ بمتانت و رفعت آباد نمود۔ و در اطراف آں حجرہا و میان آں چہار ستون متین بلند افراشت۔ (کعبۃُ البرکات)[۱۰۶۷] تاریخ است۔ بعد آں میر ہزار در ایام حکومت خود او را دفتحیہ بر الواح دیوارہای اندرونی خانقاہ بہ خطِ نسخ مطلّا تا حال زیب صفحۂ روزگار گذاشت۔

و در سال ۱۲۱۸ھ[۱۰۶۸] و سال ۱۲۴۳ھ[۱۰۶۹] بہ حادثۂ زلزلہ ہا کلس کنگرۂ بام آں غلطیدہ بود

۱۰۶۲ـہ ۸۹۹ھ (۱۴۹۳ء) ؛

۱۰۶۳ـہ واقعات کشمیر ص ۷۶ ؛

۱۰۶۴ـہ ۱۷۳۱ء ؛

۱۰۶۵ـہ ۱۱۴۴ھ ؛

۱۰۶۶ـہ صوبیدار کشمیر (م۔ ۱۱۵۸ھ) در عہد محمد شاہ۔ بار اول ۴۴-۱۱۴۲ھ و بار دوم ۵۸-۱۱۴۶ھ

۱۰۶۷ـہ ۱۱۴۶ھ (۱۷۳۳ء)۔ تاریخ متذکرہ فرمودۂ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است۔ وہم بقولش این بنائے چہارم خانقاہِ معلّی است (واقعات کشمیر ص ۲۴۴)

۱۰۶۸ـہ ۱۸۰۳ء ؛ ۱۰۶۹ـہ ۱۸۲۷ء ؛

بہ کمال مشقت باز افراشتند و تا حال خادمان درگاہ اکثر اوقات بام خانقاہ را مرمت افزودند و در ۱۳۰۰ھ[۱۰۷۱] نواب احسن اللہ خان ڈھاکہ بہ اہتمام دیوان لچھمن داس[۱۰۷۲] یک ہزار روپیہ خرج کردہ سلطان خانہ را تختۂ فرش کنانید۔

خانقاہ والا۔ در موضع وچی پرگنۂ شادرہ در ۸۰۰ھ[۱۰۷۳] حضرت میر محمد ہمدانی آباد ساخت۔

خانقاہ اعلیٰ۔ در موضع ترال پرگنۂ اولر در ۸۰۰ھ میر محمد ہمدانی دو آشیانہ دار آباد ساخت۔

خانقاہ کبروی۔ در موضع مٹن بر چشمۂ مچھ بون سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی معمور کردہ در صحن آں باغ و گلزار بکمال نزہت آراستہ بود مالیۂ موضع مٹن برای اخراجات خادمان خانقاہ وقف نمود۔ شاہان مغلیہ خانقاہ مذکورہ بجای دیگر برداشتہ بر سر چشمہ بہ اہتمام آصف جاہ خان باغ شاہی و عمارات عالیہ افراشتند۔[۱۰۷۴]

مسجد جامع۔ در محلۂ سکندر پور از عہد راجہ پرورسین بُت خانہ مسمی بہ مہا شری بکمال متانت و رفعت با حجار مجلا و قبۂ مطلا گردون ساشدہ بود۔ در ۸۰۰ھ سلطان سکندر بر انہدام آں کمر بستہ نزدیک آں بہ حکم حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ بنای مسجد جامع نمود و در تعمیر آں بہ دل و جان ہوس فراوان

۱۰۷۱ بنابر انکشاف ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد دوم ص ۷۲۹) خواجہ ناظم الدین وزیر اعظم کنونی پاکستان از خاندان ہمیں نواب احسن اللہ خان است ؛ ۱۸۸۶ء

۱۰۷۲ ناظم کشمیر از ابتداء ۱۸۸۸ء لغایت ۱۸۸۶ء = (۱۹۴۱ب — ۱۹۴۳ب)۔ دیوان مزبور برائے ربط و ضبط در تقسیم "شالی" بہ زمانۂ قحط شہرت بزرگ حاصل کرد ؛

۱۰۷۳ ۱۳۹۸ء ؛ ۱۰۷۴ واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

بکار بُردہ سی صد و ہفتاد و دو ستون کلان ازاں جملہ سی و دو ستون کہ ارتفاع آں سی درعہ و ضخامت چہار درعہ بُود در چہار طاق آں نصب نمود خواجہ صدرالدین خراسانی و سید محمد لورستانی کہ در فن گلکاری دستے عجیب و مہارتے نجیب داشتند بکارکنی و معماری درعرض سہ سال باتمام رسانیدند۔ و جدارِ کنج شمالی غربی ہر روز جہد کردہ برمی داشتند باز ہمی نشست پس سید محمد لورستانی بدست خود بند و بست چُونہ و خشت نمودہ استحکام آں فرمودہ و ہر دو بزرگوار بغیر اجرت کار می کردند پارۂ از مال خالص خود دراں صرف نمودند۔ ازیں جہت مردماں گمان بُردند کہ گنجے یافتہ اند۔ محققاں طول و عرض مسجد از ہر سُو یک صد و بیست درعہ مربع یافتہ اند۔ مسجد جامع کشمیری[۱۰۷۵] تاریخ است[۱۰۷۶]۔

و در عہد سلطان حسن شاہ [۱۰۷۷]۸۸۵ھ آتش عظیم واقع شدہ مسجد جامع بالکلیہ بسوخت و حسن شاہ بہ آراستگی تمام بہتر از سابقہ درعرض سہ سال و دو ماہ مرتب کردہ سلطان خانہ را از نقاشاں استاد کار نقش و نگار بسیار و کتابۂ دیوار بکار بُرد[۱۰۷۸] کہ در اقالیم دیگر مثل ایں کم تر بُود۔ (مَسْجِدٌ اُسِّسَ عَلَی التَّقْوٰی[۱۰۸۰]) تاریخ است۔ دراں ایام سلطان حسن شاہ از دنیا نقل کردہ مسجد جامع را سقف و دیوار دو جانب ناتمام ماند۔ ملک ابراہیم ماگرے کہ از سرداران آں وقت بُود بقیۂ در سنہ ۹۰۹ھ درست نمود۔ بعد آں قاضی موسٰی[۱۰۷۹] شہید در زمان حکومت یعقوب خان چک سقف و بام مسجد را مرمت نمود۔

[۱۰۷۵] ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء ؛

[۱۰۷۶] واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

[۱۰۷۷] ایضاً ص ۶۷ ؛ [۱۰۷۸] ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛ [۱۰۷۹] قاضی موسٰی شہید از اولاد قاضی میر علی است۔ بہ فنون و کمالات علمی و عملی آراستہ ابا عن جدٍ از عہد قاضی ابراہیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

ودرسال ۱۰۲۹ھ بروز عید رمضان آتش عظیم افروختہ قریب دوازدہ ہزار خانہ مع جامع مسجد سوختہ شد۔ ہمدران ایام جہانگیر شاہ وارد خطہ شدہ بُود۔ در اطفای آں جہد فراوان بکار بردہ بابوس ماندہ حیدر ملک در تاریخ خود می نگارد۔ کہ سفیہاں بر علاقہ سوختن خانقاہ جڈی بل مراد متوسلان خاندان مرا بسوزانیدن جامع مسجد متہم ساختند و ایں معنی بہ گوش پادشاہ رسانیدند۔ ازیں جہتہ بہ امر ظل سبحانی تعمیر مسجد جامع را بہ گردن ملک محمد ناجی بستند۔ نیازمند درگاہ حسب الامر جہان بانی در عرصۂ ہفدہ سال تعمیر مسجد بدستور سابق نمود و تاریخ شروع تعمیر آں چنیں نوشتہ اند۔ تاریخ :۔

نخستین مسجد جامع ز شہ اسکندر ثانی	عمارت یافت آنگہ سوخت از تقدیر سبحانی
دگر بارہ حسن شاہ آں کہ بُود از نسل پاک اُو	بشد بانی ایں مسجد ہم از توفیق ربانی
ولیکن از دو جانب نے ستون آراست نے سقفش	ز ابراہیم احمد ماگرے شد راست تا دانی
ز ہجرت نہ صد و نہ بود در عہد محمد شاہ ۹۰۹	کہ ایں جنت سرا شد زینت دین مسلمانی
بتاریخ ہزار و بست و نہ از ہجرت سید ۱۰۲۹	بروز عید روزہ سوختہ در نوبت ثانی
ملک حیدر رئیس الملک در عہد جہانگیری	"نہاد از نو اساسش بارگاہ عید قربانی" ۱۰۳۹

ودر زمان حکومت عالمگیر در ۱۰۸۴ھ بقول مشہور در ۱۰۸۰ھ بار آتش قہر آلہ افروختہ از محلہ کاوہ ڈارہ تا محلہ سکندر پور دوازدہ ہزار خانہ سوختہ مسجد جامع را مرتبۂ ثالث آفت رسید۔ واز پیش گاہ حکم جاہ تعمیر باشی مامور گشتہ در عرصۂ سہ سال تعمیر درست نمود۔ و پیرامون مسجد خانہ ہای مردم خرید کردہ از جا برداشت

(مسلسل) فضائے کشمیر نجانہ نش داشت۔ در ۹۹۴ھ (۱۵۸۵ء) بحکم یعقوب شاہ تاجدار آخرین خاندان چک مقتول شد مقبرہ اش در مزار نہ کھاہ است (واقعات کشمیر ص ۹۹)

۱۰۳۹ھ مطابق ۱۶۲۹ء ÷ ۱۰۸۰ھ

و برای رفع خوف آتش فضای بیرونی آں ہر سو خالی گذاشت. و کلس کنگرهٔ بام سلطان خانه به خرج پنج ہزار اشرفیٔ اکبری ملمع و مطلّا نمود. و کلس کنگرهٔ شرقی را تلمیع نقره فرمود و فراز بام سلطان خانه منارهٔ بلند افراشت که سه صد پایه نردبان آن مرتفع بود که بر فرق آں آذان می گفتند و بدستور سابقه سی صد و ہفتاد و دو ستون نصب کردند. پس حاجی کریم داد در زمان حکومت خود بام و سقف آں را مرمت نمود.

وقتیکه سنگان لاہور متصرف ایں بلاد شدند بعضے لشکریاں بنا بر تعصب ذاتی در میان مسجد نوعے فاعل سوء ادب شدند. خادمان مسجد به عنف پیش آمده باہمدیگر به جدل پیوستند. محمدیاں ہجوم ساخته بعضے اشرار را خونبار کردند تا که کار بدانجا رسید که دیوان مصر چند ہجومیان را سزا داده مسجد را ابواب ضبط نمود که تا عرصهٔ بیست سال مسدود بود. و در سنه ۱۲۵۱ھ (۱۰۸۱ھ) شیخ غلام محی الدین ابواب آں مفتوح کرده بام آں که تمام مندرس شده بود در عرصهٔ دو سال مرمت نموده آب جوی بدستور جاری ساخت به مرور ایام باز اندراس یافته آب جوی مفقود شد.

و در سال سنه ۱۲۸۵ھ (۱۰۸۲ھ) میر الحسین شاه قادری از اہل شہر طلب امداد کرده بموافقت و امداد حاجی عظیم الدین درابو در ترمیم بام ہای آں جہد فراوان بکار برده بموجب گردش زمانه ناتمام ماند.

و در سال سنه ۱۲۹۷ھ (۱۰۸۳ھ) میر حسین قادری باز بر تعمیر آں قادر شده از مہاراجه رنبیر سنگھ و از بعضے افراد شہر اعانت دریافته تا عرصهٔ دو سال مرمت بام ہای آں حتی الامکان فرموده گوی نیک نامی در ربود. تاریخ.

۱۰۸۱ھ ۱۸۴۱ع ⁖ ۱۰۸۲ھ ۱۸۶۸ع ⁖

۱۰۸۳ھ ۱۸۷۹ع ⁖

میر والا منزلت سید حسین قادری — کز پئے تعمیر مسجد بس نکو تدبیر شد

خواستم گلبانگ تاریخش ز ملہم زد ندا — گو "ز حسن سعی مسجد میر عالمگیر شد"[1084]

محل افسوس است کہ ایں چنیں مسجد عالی شان بایں رفعت و وسعت و متانت در ہیچ جا امکان نہ تواند بود۔ عنقریب است کہ بعدم ترمیم بر کوع رجوع کردہ سر بسجدہ خواہد نہاد پس بر تجدید آں ہیچ کسے قادر نہ تواند شد۔ لہٰذا بر ارباب ہمّت و اصحاب ثروت واجب بود کہ ایں چنیں تعمیر بے نظیر را فی الفور مرمت می فرمودند فقط

مسجد عالی در عہد سلطان سکندر بت شکن حضرت میر محمد ہمدانی قطعۂ زمین عیدگاہ از مالکان خریدہ برای صلوٰۃ عیدین وقف عام نمود۔ و تا عرصۂ چند سال خود بہ ہجوم خلایق۔ نماز عیدین در آں جا ادا میکرد۔ و در سال سنہ ۸۲۰[1085] علی شاہ[1086] فرزند سلطان سکندر در وسط عیدگاہ برای نماز عیدین مصلاّی رفیع بہ اساتین متین و محراب منقش احداث نمودہ مسجد عالی شہرت یافت۔

و در سنہ ۱۰۷۵[1087] ہجری اسلام خان کہ از طرف عالمگیر نائب صوبہ بود مسجد عالی را وسعت دادہ بہ دیوار پختہ و چوب ہای ضخیم بلند افراشتہ برای نماز عیدین

[1084] ۱۲۹۷ھ ؛ [1085] ۱۳۹۸ء ؛

[1086] علی شاہ فرزند ارجمند سلطان سکندر است۔ بعد فوت پدر باتفاق ارباب حل و عقد تاج سلطنت بر سر نہاد۔ تا مدت شش سال و نہ ماہ ملک رانی فرمود۔ در تاریخ ہشت صد و بیست و ہفت ہجری (۱۴۲۳ء) برادر خود زین العابدین را تفویض امور سلطنت کردہ روانۂ بیت اللّٰہ گردید۔ چوں بہ جموں رسید بہ جہت اینکہ زوجۂ اش دختر راجہ جموں بود راجۂ آں جا بر ترک سلطنت ملامت کردہ مانع حج آمدہ محرک لشکر کشی شد۔ سلطان زین العابدین نیز ایں خبر دریافت۔ بہ مقام پکھلی تلاقی طرفین اتفاق افتاد و شکست بر علی شاہ افتاد۔ بعد چندے ہماں جا بہ حالت حبس وفات یافت (ملخص از واقعات کشمیر ص ۴۸-۴۹) ؛ [1087] ۱۶۶۴ء ؛

مقرر نمود و صحن مسجد پُر از درخت بود ہمہ را قطع کردہ چنارہا غرس کرد و ستونیکہ در عیدگاہ استادہ بود ساختہ اوست۔ ایں وقت معدوم۔

و در عہد عبداللہ خان ۱۲۱۵ھ (۱۰۸۸ھ) بہ واقعہ آتش افروختہ شدہ۔ دراں ایام عبداللہ خان محبوس بالاحصار بود۔ گل محمد خان کہ از اکابر خوانین بود مسجد عالی از سر نو احداث نمود۔ و در سال ۱۳۰۰ھ (۱۰۸۹ھ) ہجری رنبیر سنگھ ہم ترمیم سقف آں تجویز کردہ بود لیکن ناتمام ماند۔

۱۰۸ھ ۱۸۰۰ء۔ عبداللہ بارکزئی در ۱۷۹۵ء بحیثیت صوبیدار در کشمیر آمد۔ تقریباً یازدہ سال بریں عہدہ فائز ماند۔ در سال ۱۷۹۸ء بنا بر طوائف الملوکی در کابل خیال مطلق العنانی در دلش جاگزیں شد۔ برائے تحصیل ایں مقصد مردم اراذل را بمراتب اعلیٰ فائز گردانید و لشکر سی ہزار مرداں تیار کرد۔ بوجہ غلط فہمی عبداللہ خاں را با دیوانش منازعہ افتاد و بعد چندے معزول گشت و بالآخر در بالاحصار محبوس گردید۔

در سال ۱۲۶۱ھ (۱۸۰۱ء) عبداللہ خان تعبیہ ساختہ از قید فرار شد و در کشمیر آمد تا ۱۲۶۲ھ ہیچ خبرے از دنیا ندہ۔ سال دیگر یعنی ۱۸۰۷ء عبداللہ خان با فوج گراں بمقابلہ برادرزادۂ خود عطا محمد خان (صوبہ دار کشمیر) آمد لیکن از شومئی بخت شکست خورد بالآخر دریں سال در حالت محصوری افواج عطا محمد خان وفات یافت۔

الفنسٹن کہ معاصر عبداللہ خان بود می نویسد:۔

"عبداللہ خان مرد زیرک و با ہمت بود۔ کشمیریاں و افغاناں ہر دو اورا محبوب می داشتند۔ در عدل و انصاف و انتظام ملکی ہر کس باو محبّت می کرد۔ مردم علم دوست بود ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ در ناظمان درّانیاں کسے مانند عبداللہ خاں نہ بودہ است"۔ (بحوالہ کشمیر جلد اول صفحہ ۳۲۲)

۱۰۸۹ھ ۱۸۰۲ء:

مسجد ملّا شاہ۔ اخوند ملّا شاہ کہ اُستاد داراشکوہ بُود متصل دارا محل که دولت خانه داراشکوه است تعمیر مسجد سنگین به آبار شفاف و منبت کاری بکمال متانت و رفعت و سنگینی اعجوبهٔ روزگار یادگار گذاشت۔

خانقاه فیض پناه۔ سلطان زین العابدین برای سید محمد امین[1090] ویسی در موضع انشم برساحل شرقی بہت خانقاہی رفیع آباد کرده بُود۔ و بعد انتقال حضرت ویسی خانقاه مذکور معطل مانده۔ خواجه خاوند محمود به حکم شرع در ۱۰۴۲ھ ازاں جا برداشته در شهر میاں باغ حسین چک آباد نمود۔ و در ترمیم و ترتیب آں جهد بلیغ فرمود۔ شیخ محی الدین ثانیاً ترمیم آں کرده بُود۔ و در ۱۲۴۰ ہجری نواب احسن[1091] الله خان رئیس اعظم شهر ڈھاکه که آباء و اجداد او از ساکنان ملک کشمیر در محلهٔ

[1090] سید محمد امین اویسی المعروف به میر بابا فرزند ارجمند حضرت سید حسین بیهقی است برگزیدهٔ سادات روزگار بود۔ در علوم ظاهری و تعلیم قرآن شاگرد حضرت بابا حاجی ادهم است پیر طریقت آنجناب سید هلال کبروی بودند۔ سلطان زین العابدین را به نسبت ایشان اعتقاد کامل بود۔ بتاریخ سلخ ماه ذی القعده ۸۸۹ھ (۱۴۸۴ء) از دست امراء کشمیر بهمراهی خال خود میر سید حسین بیهقی که وزیر سلطان بود مع چهارده کس دیگر از خاندان خود شهادت یافت۔ "شهید کشمیر" (۸۸۹ھ) تاریخ است۔ تربت حضرت میر در محلهٔ بلچهر سرینگر نزد قبر ریخچن شاه تا عهد خواجه محمد اعظم دیده مری یعنی لغایت ۱۱۹۷ھ (۱۷۸۴ء) مرجع خلائق بود (ملخص از واقعات کشمیر ص ۵۶، ۵۷) ؛ ــــ ایضاً صفحهٔ مزبوره ؛

[1091] ڈاکٹر جی۔ ایم۔ ڈی صوفی در کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹ بحوالهٔ تاریخ اقوام کشمیر (مطبوعه ۱۹۳۴ء ص ص ۲۶ ــــ ۲۴۴ تصنیف منشی محمد الدین فوق مرحوم) در سبب آباد شدن اجداد نواب احسن الله خان در ڈھاکه ماحصل آنش این است می نویسد:

"در ۲۳-۱۸۲۲ء دو برادر بنا بر شکایت کردن مظالم سکهاں (بقیه بر صفحهٔ آئنده)

ناوہ پورہ مرید حضرت شاہ مشکل کشا رضؓ بودہ اند مبلغ دو ہزار روپیہ ضرب ڈبل[۱۰۹۲] بابت مرمت خانقاہ فیض پناہ معرفت خواجہ ثناء اللہ شال مرسول داشتہ بود و خواجہ موصوف خانقاہ مذکور را قابل مرمت نہ دیدہ بنا براں مبلغ بسیارے از خود دادہ و از اعیان شہر ہم قلیلے امداد یافتہ تعمیر آں از کردۂ سابقہ بہ کمال تمتین و تزئین مجدداً از بنیاد ایجاد نمود و ہمگی کنگرۂ بام و خاتم بند سقف و دیوار معطل بود۔

امسال نواب موصوف باز مبلغ ۳ ہزار روپیہ مبذول داشتہ کنگرۂ بام و خاتم بند آں درست نمودند و تاریخ تجدید تعمیر آں جید گفتہ است ۔شعر

یَا اَخِی اَقْبِلْ بِھٰذَا الْمَسْجِدِ　　طَاعَۃً بِاللّٰہِ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ

مِنْ بَھَاءِ الْحَقِّ وَالدِّیْنِ دَائِمًا　　فِیْہِ فَیْضَانٌ عَلٰی مَنْ یَّطْلُبْ

بَانِیُ الثَّانِیْ ثَنَاءُ اللّٰہِ بِہٖ　　صَارَ اِیْقَانًا بِاَجْرٍ یَّرْتَقِبْ

لَوْ اَرَدْتَ عَامَ تَعْمِیْرِ الْجَدِیْدِ　　خَانَقَاہُ النَّقْشَبَنْدِیْ اِحْتَسِبْ[۱۰۹۳]

(ایضاً فی تاریخہٖ)　　خانقاہِ عجیبِ عالی شان[۱۰۹۴]

خانقاہ سید برخوردار۔ در ۸۶۹ھ[۱۰۹۵] سلطان زین العابدین برائے خادمان سید برخوردار در محلہٗ دانا مزار بنا کردہ بود۔

خانقاہ سید محمد مدنی۔ در ۸۴۸ھ[۱۰۹۶] سلطان زین العابدین برای خادمان

مسلسل) بہ دربار حکومت مغلیہ بطرف دہلی رفتند۔لیکن چوں دریافتند کہ توقع انصاف ازیں دربار محال است۔ہر دو کسان نام بردہ روانۂ مشرق شدند و در ڈھاکہ متوطن گشتند۔

[۱۰۹۲] مراد از سکۂ انگلیسی است کہ بہ قیمت دو چند از سکۂ ڈگرہ مروجہ از ۱۸۴۶ء لغایت ۱۸۸۵ء می بود ؛

[۱۰۹۳] ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء ؛

[۱۰۹۴] ۱۳۰۴ھ ؛　[۱۰۹۵] ۱۴۶۴ء ؛　[۱۰۹۶] ۱۴۴۴ء ؛

سید محمد مدنی بطریق مسجد نبوی بنا کردہ بود۔ ابراہیم خان ۱۰۹۷ھ سید مذکور را از اہل تشیع پنداشتہ بر مقام مذکور تصرف خود نمود و تجدید مسجد و دروازہ مقبرہ ۱۰۹۸ھ از خود کرد۔ بر دروازہ خانقاہ علیٌّ ولیُّ اللہ منقوش ساخت و در سنہ ۱۲۸۹ھ ۱۰۹۹ھ بہ سبب بلوای شیعہ خانقاہ مسدود شد۔ اہل سنت یقین می دارند کہ حضرت سید سنی است و اہل تشیع برخلاف آں حضرت سید را از خود پندارند۔

۱۰۹۷ھ ابراہیم خان خلف ارشد امیر الامراعلی مردان خان است۔ در سال بیست و ششم سنہ (۱۰۶۳) ہزار و شصت و سہ ہجری (۱۶۵۲ء) از پیش گاہ صاحب قران ثانی از راہ تفضل بخطاب خانی چہرۂ کامرانی افروخت۔ در سال سی ویکم بعد از وفات پدر بمنصب چہار ہزاری و سہ ہزار سوار معزز گشت۔ در محاربہ سموگڑھ در میمنہ فوج داراشکوہ منتظم بودہ۔ بعد از شکست از ناتجربگی و کوتاہ اندیشی رفاقت شاہزادہ مراد بخش را موصل مقصود انگاشت۔ بعد از زوال او ابراہیم خاں نیز مانند دیگر ملازمان بہ سجدہ گاہ خجالت جبہہ سائے سعادت گشت۔ اما در ہماں ایام بنا بر جہتے از منصب معزول گشتہ در دار الخلافہ بسالیانہ موظف گردید۔ در سال دوم از پیش گاہ خلافت بامنصب پنج ہزاری و پنج ہزار سوار بہ صوبہ داری کشمیر مامور شد۔ در سال یازدہم بہ صوبہ داری بہار مرخص گشت۔ باز سال نوزدہم ترک نوکری کردہ منزوی گردید۔ در سال بیست و یکم از تغیر قوام الدین خان بایالت کشمیر نامزد شد۔ در سال چہل و یکم از تغیر سپہ دار خاں بنظم الہ آباد شتافت و پس ازاں بحکومت لاہور امتیاز یافتہ۔ سال چہل و چہارم چوں آں صوبہ بشاہزادہ شاہ عالم مقرر شد۔ خان مزبور بہ حفاظت کشمیر مامور گردید۔ در سال چہل و ششم بہ صوبہ داری احمد آباد فائز گشت و ہنوز در احمد آباد جائے گرم نہ کردہ بود کہ خبر واقعہ خلد مکان رسید۔ بعد از چند ماہ صوبہ داری کابل بمقام ابراہیم آباد سودھرہ کہ سی کردہ از لاہور است و بطریق وطن داشت باجل طبیعی درگذشت ؛

از ابراہیم خاں دو پسر ماندند۔ یکے زبردست خاں و دوم یعقوب خاں (بقیہ برصفحہ آیندہ)

نو مسجد[۱۰۶۵ھ] در سال سنہ ۱۰۳۲ھ[۱۰۳۱ھ] جهانگیر شاه به ترغیب نور جهان بیگم از سنگ های تراشیده آباد نمود و احجار ثقیل و شفاف و منبت کار تا بام آں بکار برده و صحن مسجد را به احجار مصفا سنگ چین کرده گویا یک لخت سنگ مرتب شده بود طول آں از شمال تا جنوب شصت درعه و عرض از مشرق تا مغرب هژده درعه سوای احاطهٔ صحن و در خطهٔ کشمیر بایں متانت و سنگینی مسجدے دیگر موجود نیست - راجه سوکه جیون[۱۱۰۲] در قحط سنہ ۱۱۶۹ھ[۱۱۰۳] در ضمن آں شالی ذخیره کرده بود میر هزار خان[۱۱۴۵ھ] در حکومت خود آں را مرمت نمود - تاریخ

مسلسل) و هر دو در حیات و بعد از ممات پدر بمراتب عالیه فائز گشتند (ماثر الامراء صفحات ۲۹۵ تا ۳۰۱) ؛ ۹۸۰ھ یعنی مقبرهٔ سید جمال الدین محدث. سید جمال الدین یکے از تربیت یافتگان حضرت میر سید علی همدانی رح بود. بالتماس سلطان قطب الدین بجهت تعلیم و آداب دین دریں شهر از حضرت امیر به سکونت مرخص شده تا ایام حیات فیض بخش کائنات بود - بعد رحلت در محلهٔ آروٹ قریب بلب بهت آسود - در زمان خود به عروة الوثقیٰ معروف بود (واقعات کشمیر ص ۳۹) ۱۰۹۹ھ ۱۸۷۲ء ؛ ۱۰۰۱ھ پتھر مسجد (مسجد سنگین) ؛ سنہ ۱۰۳۱ھ ۱۶۲۲ء ؛ ۱۱۰۲ھ راجه سکھ جیون مل از قوم کهتری بود - اصلش از قصبهٔ بهیره ضلع خوشاب پنجاب است - در کابل پیدا شد و در انجا پرورش یافت - اولاً در خدمت شاه ولی خان وزیر احمد شاه درانی بود و به قابلیت ذاتی به رتبهٔ صوبیداری ترقی نمود - در آغاز صوبیداری مسلماناں را بسیار پرورش می نمود چنانچه مصنف خزینة العامره سید غلام علی آزاد بلگرامی یکے از هم عصرانش دریں الفاظ او را ستوده است:-

تمشار الیه جوان خوش رو متصف به اوصاف شائسته - قریب اسلام بود - جمیع مزارات بزرگاں و باغات کشمیر را ترمیم نمود - و هر روز بعد از فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را برو‌ئے خود الوان اطعمه می خوراند - و در هر ماهے دوازدهم و یازدهم (بقیه بر صفحه آینده)

شکر حق کز دعای اہل یقین　　باز آباد گشت خانۂ دیں
کرد سردار خطہ مہر ہزار　　مسجد نو بنا بصد تزئین
عاقبت روسیاہ و ملعون شد　　ہر کہ او غلہ می نہاد دریں
خبر از ہاتفی بہ پرسیدم　　تا کند سال آں مرا تلقین

(مسلسل) طعام نیاز پختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں در خور حال ہر کس مراعاتی می کرد۔ و در ہفتہ یک بارہ مشاعرہ مقرر کردہ بود۔ جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخر مجلس شیلانی می کشید۔ و پنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے ازینہا دہ کس از مستعداں کمکی معین کردہ بود۔ امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمانِ او تحریر نمایند۔ سر حلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص می کرد۔ و نام اصلیٔ او لالہ جو است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونانِ کشمیر نظیر ندارد۔" (مطبوعہ نولکشور۔ کانپور ۱۸۷۱ء۔ ص ۱۱۵)

بعدہ پنڈت مہانند را وزیر خود ساختہ در پئے آزار مسلماناں گردید۔ ایں چیز مسلماناں را از و بددل کرد و در معزولیٔ او منتج گردید۔ یکے از شعراء آں وقت دریں امر می گوید :۔ کشمیر گرفت بار دیگر۔ سلطان احمد بزور شمشیر

۱۰۷۵ھ

فرمود زبانِ تیغ تاریخ۔ او فتح نمود باز کشمیر

(ملخص از کشیر جلد اول ص ۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳)

۱۱۰۳ھ ۱۶۵۸ء :۔ ۱۱۰۳ھ صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ و زمان شاہ درانی۔ مدت صوبیداری یک سال و دو ماہ از ۱۷۹۲ تا ۱۷۹۳ء :۔

ہاتفی گفت "عہد مہر ہزار   نو شد آباد مسجدِ سنگین"[۱۱۰۵ھ]

و در عہد سنگان لاہور بسبب قحط و وبا مخلوق پریشان گشتہ مسجد مذکور معطل ماند۔ لاجرم حکّام متصرف آں گشتہ در نزولات جمع کردند و کرنیل میاں سنگھ سنگہای شرب و صحن آں برداشتہ در تعمیر بسنت باغ نصب نمود۔

خانقاہ بابا اسمٰعیل۔ از عہد ہرش دیو زیر دامن کوہ ماران سمت شمال متصل احمدا کدل فراز بلندی بت خانۂ سنگین موجود بود یسلطان حسن شاہ مندر فرود آوردہ از سنگ ہای آں برای خادمان بابا اسمٰعیل خانقاہ دو طبقی در غایت رفعت و وسعت آباد نمود۔ و برای زاویہ نشینان سہ صد و شصت حجرہ مہیّا ساخت و تالب دریا نردبان سنگین افراخت و موضع بنہامہ۔ وہرن از پرگنہ لار و باغات بسیار از شہر وقف آں بود۔ قریب چہار صد کس از لنگر خانقاہ راتبہ می خوردند۔ و از ایشان آواز خواندن اوراد فتحیہ در پرگنۂ پھاک مسموع می باشد۔ یعقوب خان چک ہنگام یورش اکبر شاہ آں را آتش دادہ معدوم ساخت۔

خانقاہ ملک جلال ٹھاکر۔ در محلۂ گوجوارہ معروف است الحال آں را قضا مسجد می گویند۔

خانقاہ شمسی۔ ملک شمس چک در محلہ ... ؟ برای خادمان بابا اسمٰعیل زاہد معمور کردہ بود بحضرت مخدومی بیست سال در خانقاہ مذکور بہ عبادت گذرانیدند۔ تا عہد افاغنہ لنگر آں جاری بود۔ دہات بسیار در اقطاع آں مقرر داشت۔

۱۱۰۵ھ ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء ؟

۱۱۰۶ھ ۱۱۰۱ ——— ۱۰۸۹ء (۲۹۵ ——— ۴۸۲ھ) ؟

۱۱۰۷ھ کذا فی الاصل ؟

خانقاہ درگجن۔ شیخ محمد سلطان کشمیری بحضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ در عہد سلطان سکندر ترصیص نمود۔

خانقاہ چشتی۔ عنایت اللہ خان در ایام حکومت خود در سنہ ۱۱۵۲ برای ۱۱۰۹

۱۱۰۸ میر عنایت اللہ خان از اولاد قاضی موسیٰ شہید است۔ والدۂ عنایت اللہ خان کہ بی بی مریم نام داشت بہ علاقۂ والدۂ خود جان بی بی دختر ملا شرف الدین میر عدل کہ بہ خدمت معلمی و اتالیقی بیگمات منسلک سرکار شاہ جہاں پادشاہ بود۔ در ہنگام ورود رایات عالمگیری دختر خود مریم بی بی مزبورہ را بارباب دولت سرائے پادشاہی گذرانید۔ رفتہ رفتہ کارش ترقی یافتہ کمال محرمیت در سرکار نواب زیب النساء بیگم صبیۂ دوم پادشاہ حاصل نمود و میر عنایت اللہ خان پسر خود را بہ حضور طلبیدہ مقرب جناب پادشاہ عالمگیر ساخت۔ کمال عروج خاندان عنایت اللہ خان در عہد سلطنت شاہ عالم بہادر بود کہ خود میر عنایت اللہ خان میر سامان و پسرش ہدایت اللہ صوبیدار کشمیر بود۔

میر عنایت اللہ خان سہ بار بمرتبۂ صوبیداری کشمیر فائز گشت۔ بار اول در ۱۱۲۴ھ مطابق ۱۷۱۳ء در عہد جہاندار شاہ۔ این مرتبہ مدت صوبہ داری او ہمگی ہشت و نہ روز۔ بقول خواجہ اعظمی درین مرتبۂ قدومش در کشمیر در اواخر ربیع الاول سنہ ہزار و یک صد و بیست و چہار بود۔

در ۱۱۳۲ھ مطابق ۱۷۱۹ء در عہد محمد شاہ عنایت اللہ خان بار دوم بمرتبۂ صوبیداری سرفرازی یافتہ۔ سہ سال در کشمیر ماند۔ این مرتبہ اکثر اوقات او در حل قضیہ ہائے محتوی خان و شیعہ و سنی صرف شد۔

در ۱۱۳۶ھ مطابق ۱۷۲۴ء عنایت اللہ خان بار سوم از تغیر اعظم خان بہ صوبہ داری کشمیر رتبۂ اعتبار یافت۔ و ہنوز یک سال نہ گذشتہ بود کہ واقعۂ ناگزیر عنایت اللہ خان در حضور رو داد۔ وکان ذلک فی شہور سنۃ الف و مائۃ و سبع و ثلثین (۱۷۲۴ء) (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خادمان میاں ہاشم چشتی ۱۱۱۰ھ درمحلہ خانیار بہ ترتیب عجیب آباد کردہ بود۔ الآن معدوم

جامع بارہ مولہ۔ بنای اولش از بڈھ شاہ بود و در عہد چغت مرمت

(مسلسل) خواجہ محمد اعظم کہ ہمعصر عنایت اللہ خاں بود می نویسد :۔

"عنایت اللہ خاں در حسن صورت و سیرت و کمال و قدرمکنت

امتیاز تمام داشت .... الاکثر خدمات

صوبہ باقارب او تعلق داشت"۔

(واقعات کشمیر ص ۲۴۱ و ص ۲۱۲)

۱۱۰۹ھ سنہ ۵۲ھ (۱۶۴۲ء) غالباً از سہو کاتب است ورنہ صحیح آنست کہ بنائے خانقاہ خانیار

برائے خادمان میاں ہاشم درمیان یکے از سال ہائے سنہ ۲۴ا تا سنہ ۳۷ا ھ شدہ باشد کہ وقت

نظامت عنایت اللہ خاں بہ وقفہ ہا در کشمیر است۔ سنہ ۵۲ھ بنا بریں صحیح تسلیم نہ تواں کرد کہ

دریں ایام سلطنت ہند تعلق بہ شاہ جہاں داشت و صوبہ داری کشمیر بہ پسر خوردش شاہ زادہ

مراد متعلق بود .... عنایت اللہ خان مزبور از امراء عالم گیری و زیادہ تر از امراء

جہاندار شاہ و محمد شاہ محسوب می گردد۔ برائے درستی سال مزبور (۱۰۵۲ھ) قول خواجہ

محمد اعظم دیدہ مری نیز ملحوظ باید داشت کہ می گوید :۔

نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم

کافی مقرر کردہ گذاشت۔

سنہ ۱۱۱۰ھ تقوٰی شعار میاں محمد ہاشم چشتی خانیاری ؒ از قبیلہ سوداگران بود۔ در عنفوان جوانی مسافر

شدہ بہ پٹنہ رفت۔ از انجا بخدمت میاں چشتی کشمیری کہ از قبیلہ کو توالاں بود مرید شد میاں محمد ہاشم

چشتی بعد از مدت مدید از خدمت پیر مرخص شدہ بہ وطن خویش رسیدہ در خانیار توطن گرفت بعد

چندے تاہل بہم رسانیدہ صاحب اولاد شد و خانۂ و خانقاہ ساخت۔ نواب عنایت اللہ خاں ناظم

کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔ درحدود سنہ ہزار و یک صد و ہژدہ رحلت نمود و

در جوار خانۂ کہ احاطہ نمودہ بود مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۲۰۶)

یافت و شیخ محی الدین[1111] بام آں درست نمود و در ۱۳۰۲ھ[1112] بہ حادثۂ زلزلہ با خاک آمیخت و در ۱۳۱۳ھ[1113] خواجہ عبد الصمد کگرو تجدید آں فرمود۔

خانقاہ سوپور۔ سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی احداث کردہ بود بعد آں معتقد ایشان مرمت آں می کردند و بہ حادثہ زلزلۂ ۱۳۰۲ھ[1114] از پا در افتادہ خواجہ عزیز اللہ کگرو در تجدید بنای آں بسیار کوشید۔

جامع سوپور۔ از تعمیرات اورنگ زیب یادگار بود بہ سبب عدم مرمت مدروس۔

خانقاہ مخدومی متصل روضہ حضرت مخدوم برکات خان ابداع کردہ بود و در ۱۲۸۸ھ[1115] خواجہ محی الدین گندر و تجدید تعمیر آں نمودہ۔ در وسعت و رفعت آں افزود۔

اما بہ سبب واقعۂ بلوای شیعہ و سنی خواجہ محی الدین متہم شدہ تعمیر خانقاہ ناتمام ماند پس خواجہ ثناء اللہ شال کہ ہمشیرہ زادۂ خواجہ محی الدین بود بعد وفات خالو مبلغ ۵ ہزار روپیہ از خود خرچ کردہ تعمیر خانقاہ با تمام رسانید۔ تاریخ آں از وجد این است۔ فرد

دل پئے تعمیر نو تاریخ گفت
"خانقاہِ سدرہ جاہِ پیر ما"[1116]

جامع شوپیان۔ از تعمیرات سلطان زین العابدین بارہا ترمیم یافت

جامع اسلام آباد۔ یکے از تاجران بنیاد آں ترصیص نمود۔ شیخ غلام محی الدین مرمت آں افزود۔

[1111] شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر[1112] ۱۸۸۴ء ⁘ [1113] ۱۸۹۵ء ⁘ [1114] ۱۸۸۴ء ⁘

[1115] ۱۸۷۱ء ⁘ [1116] ۱۲۸۸ھ (۱۸۷۱ء) ⁘

بیجبشور خانقاہ - سلطان سکندر بت شکن مندر روز بہ ایشری کہ از تعمیرات راجہ وز بانند در بیج بارہ بوُد قلع کردہ از سنگہای آں برای خادمان سید محمد قریشی خانقاہے بنا ساخت آں را دیجا شر خانقاہ می گفتند در ۱۲۷۷ھ[۱۱۱۷] گلاب سنگھ خانقاہ مذکور را بر انداختہ از احجار آں بر لبِ دریا بت خانۂ نو آباد ساخت۔

جامع بیج بارہ - از تعمیرات سلطان سکندر یادگار است[۱۱۱۸]۔ در ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۹] حاجی غفار شاہ مرمت آں افزود۔

خانقاہ شیخ العالم - بنای اوّلش از بڈھ شا بوُد۔ و در عہد چکاں بہ حادثۂ آتش افروختہ شد و یعقوب چک تجدید تعمیر آں نمودہ از قبلہ منحرف ساخت۔ بعد اتمام آں نیکی ریشی باعانت باطنی خانقاہ را بہ قوت دوش متحرک ساختہ قبلہ اش راست نمود۔ و در عہد چغتہ ۱۳۹ھ[۱۱۲۰] بہ حادثۂ آتش باز مشتعل شدہ۔ خواجہ نظام درابوُ و خواجہ محمود کہ از اکابران دہر بوُدند تجدید تعمیر خانقاہ و روضۂ حضرت ریشی بہ کمال محبت و خلوص نمودند تاریخ آں چنیں یافتہ اند . . . . . .[۱۱۲۱]

[۱۱۱۷] ۱۸۶۰ء۔ غالباً سنہ مزبور از سہو کاتب است زیرا کہ سہ سال قبل ازیں مہاراجہ گلاب سنگھ ازیں دنیا بعالم دیگر شتافتہ بود۔ جملہ موٗرخین کشمیر سال جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ ۱۸۵۷ء قرار می دہند۔ ثابت شد کہ برکندن خانقاہ بیج بارہ از دست گلاب سنگھ بجائے سال ۱۸۶۰ء در سال دیگر کہ اغلب سال ۱۸۴۷ء است وقوع شدہ باشد۔

[۱۱۱۸] واقعات کشمیر ص ۴۳۔ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۴۵۔

[۱۱۱۹] ۱۸۸۴ء :

[۱۱۲۰] ۱۷۲۶ء در عہد محمد شاہ غازی در نظامت عقیدت خاں پسر خلیل اللہ خاں (۲۷ — ۱۷۲۴ء = ۴۰ - ۱۱۳۷ھ) :

[۱۱۲۱] البیاض فی الاصل :

خانقاہ جیلانی - سید بزرگ شاہ کہ از احفاد سید شاہ محمد فاضل قادری است از فتوحات مریدان و آمدنی جاگیرات دو طبقہ احداث نمود - تاریخ -

شد بنا خانقاہ جیلانی ۱۲۱۸ھ [۱۲۲]

دو سال گذشتہ بار دوم آں را بہ کمال وسعت و رفعت تجدید فرمود - تاریخ خانقاہ نوازشہ جیلاں [۱۲۳] -

خانقاہ خواجہ شاہ صاحب - از تعمیرات حضرت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی در محلہ سیدہ داری ضلع خانیار - تاریخ - "عقل زیبا مسجد پُر فیض گفت ۱۲۲۰ھ" [۱۲۴]

خانقاہ غوثیہ - بانی آں میر حسین شاہ قادری است تعمیر اولش در ۱۲۶۱ھ [۱۲۵] ترصیص شدہ - تاریخ آں "خانہ خدا" [۱۲۶] بود - بعد آں در ۱۲۷۱ھ توسیع و ترفیع آں دو چند ساختہ بہ کمال متانت و سنگینی و تزئین و ترتیب و رنگینی آراستہ نمود و تاریخ آں "خانہ خدائے" [۱۲۷] فرمود - فقط -

تھنگہ مسجد [۳] - در تھنگہ محلہ ضلع خانیار عاقل میر کہ آبدار باشی شاہ جہان بُود آباد نمود و بہ تباعد ایام مندرس شدہ - در سال ۱۲۹۷ھ [۱۲۸] خواجہ ثناء اللہ شال زر بسیار خرج کردہ تعمیر آں مجدداً بہ حمام و خانقاہ و کنگرۂ بام بہ کمال تمکین و تزئین ترصیص نمود -

خانقاہ ڈانگر پورہ - در ۱۳۰۳ھ [۱۲۹] نُور شاہ سادھو بہ اخلاص تمام در محلہ ڈانگر پورہ معمور ساخت -

مسجد جامع بانڈی پور - از تعمیرات اعیان پاستان برہم خوردہ

---

[۱۲۲] ۱۸۰۳ء ۔ [۱۲۳] ۱۲۲۰ھ (۱۸۰۵ء) ۔ [۱۲۴] ۱۸۰۵ء ۔

[۱۲۵] ۱۸۴۵ء ۔ [۱۲۶] ۱۲۶۱ھ ۔ [۱۲۷] ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ء)

[۱۲۸] ۱۸۷۹ء ۔ [۱۲۹] ۱۸۸۵ء ۔

بود۔ اندریں جزو زمان بہ اہتمام احمد ڈار ملک التجار سوپور تجدید یافت تاریخ از جید

فرد۔ یکے از قدسیان از روی الہام

"عبادت خانۂ قدسیہ"[130] فرمود

ایضاً از مصنف　ہاتف از بہر سال تاریخش

گفت "پُرفیض مسجد جامع"[1313ھ][131]

پشمینۂ کشمیر

از نفائس بدیعہ مخترعۂ کشمیر ہمگی اقمشۂ پشمینۂ تحفہ عجیب و غریب است که نظیر آں باں صنعت و ملاست و نزاکت و خوش نمائی و زیبائی و دیرپائی و نرمی و گرمی و سنگینی و رنگینی در بلاد و امصار دیگر منسوج و متصور نتواند شد که شاہان زمان و امرای دوران بہ لباس آں تفاخر و توقیر پندارند۔ و تاجران بلاد و امصار از تجارت آں امید حصول ثروت و مکنت می دارند و در اشاعت صنعت و حرفت آں بیان محققان پاستان ایں است که در ۷۸۱ھ قطب ربانی حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بہ قدوم میمنت لزوم خود بار دوم خطۂ کشمیر را نضارت بخشیدہ دو سال و چند ماہ در سیر و سیاحت ایں دیار رواج و رونق اسلام افزود۔

و در ۷۸۳ھ[132] براہ لداخ بہ خواہش سیاحت ترکستان لوای نہضت افراختہ عرصۂ سہ سال دراں سواد میمنت مواد دین قویم را توفیر و توقیر بخشیدند۔ و در حالت سفر برفانی کوہستان یک موزہ که از پوست بزگالۂ

---

[130] ۱۳۱۳ھ (۱۸۹۵ء)؛　[131] ایضاً؛

[132] ۱۳۸۱ء؛

پشمینہ و آیینہ دار تیار شدہ بود۔ درپا کشیدند و گرمی و نرمی آں دیدہ خیال کردند
کہ ہر گاہ از صوف بزگالۂ مذکور رخت و قماش ساختہ شود البتہ نرمی و گرمی آں
مفید خواہد بود۔ موجب آں ہنگام مراجعت چند آثار پشم شال ہمراہ داشتند
و در سنہ ۵ [۱۱۳۳] رونق افزای ایں دیار گشتہ صوف مذکور را موکشی ساختہ ریسیدہ
یک تہان [۱۱۳۴] پٹو [۱۱۳۵] بافت کنانیدند۔ صافی و گرمی و نرمی آں دیدہ سلطان قطب الدین
متعجب گشت فوراً بہ معرفت تاجران اقصای تبت پشم شال طلبانیدہ ازیں جا
تہان پٹو برای پوشش خود ہر سال تیار می کرد۔ بعد آں عہد میرزا حیدر حکام
وامرای ایں جا پٹوی پشمینہ بہ قماش درست کردہ ملبوس می داشتند [۱۱۳۶]
و در سنہ ۹۴۷ھ میرزا حیدر والی کشمیر شدہ از اہل خوقند [۱۱۳۷] نغز بیگ نام
شخصے کہ او را مردمان خطہ نقد بیگ می گو بند خان سامان او بود حرفۂ نساجی بخوبی
میدانست۔ وے برای پوشش میرزا حیدر یک جوڑہ پشمینہ سادہ بہ عرض یک
نیم درعہ تیار کردہ موکشی و صفائی نمودہ بہ نظر او گذرانید و میرزا حیدر گفت
ایں چیست؟ گفت شال (مردمان خوقند و ترکستان وغیرہ شال چادر پوشیدنی

[۱۱۳۳] ۱۳۸۱ء ؛ [۱۱۳۴] توپ ؛ [۱۱۳۵] جامۂ پشمین (توزک جہانگیری ص ۳۰۵)

[۱۱۳۶] پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۲) کہ معلوماتش مبنی بر رسالۂ
"در فن شال بافی" تصنیف حاجی مختار شاہ اشائی مطبوعہ کوہ نور پریس لاہور سنہ ۱۸۸۷ء است
ادعا نمودہ است کہ صنعت شال بافی در کشمیر بسیار قدیم است۔ ایں صنعت در عہد کوروں و
پانڈواں در کشمیر موجود بود۔ ہمچناں در زمان سیزر رومی و اشوک اعظم پوشیدن شال برائے
درباریاں مایۂ فخر و مباہات بود۔ [۱۱۳۷] خوقند دار الخلافۂ فرغانہ اکنوں شہریست در جمہوریہ
ازبکستان در دولت شوروی روسیہ واقع برلب دریائے سیر۔ دریں ایام ایں شہر مرکز مصنوعات
چاقو و ریشم و پنبہ بشمار می رود۔ در سنہ ۱۹۲۶ء شمارۂ آبادیش ۶۹،۳۲۴ نفر بود (کشیر جلد دوم ص ۵۶۳ حاشیہ ۲)

راگوبند) چنانچه از ممالک کوهستان وسط ایشیا نوعی از چادر می آید- آں را شالکی می گویند- میرزا حیدر پرسید این یک شال است یا دوشال است- گویند وجه تسمیه دوشال همین است میرزا حیدر به نظر اختراع او را انعام بخشیده برای تیاری آں باز تجویز داد-

روزے شاگردے فرد پشمینه بافت می کرد نغز بیگ او را به کدام سبب طپانچه بر رو داد و بصدمهٔ آں قطرات خون از بینی او چکیده بر صفحهٔ پشمینه قطرے اند رشحات خون ظاهر شد و نغز بیگ نقطهای خون بر ورق پشمینه زیبا دیده از روی بیدار مغزی تار پشمینه را رنگ های سرخ و سبز و زرد داده بر سیخهای شاخے پیچیده در بافتن پشمینه نقطهای ملوّن منسوج ساخت- هم چنانکه بز شالکی نقطهای سرخ و سبز منسوج می باشند چه اختراع اول همان قسم بوده است- رفته رفته تیز طبعان کشمیر آں را روز بروز ترقی داده شال زنجیر دار و کناره دار اختراع نمودند و نقطها و خطها وغیره نسج می کردند- آنگاه شاهان دهلی متصرف این بلاد گشته- در قلمرو هند چنداں احتیاج پشمینه نه بود- باز هم برای پوشش زمستانی آں را پسند می داشتند- و مردان این جا در نزاکت و صفای آں هم چنان صنعت و تیز دستی بکار بردند که یک فرد پشمینه به عرض یک نیم درعه عند الامتحان از حلقهٔ انگشتری گذرانیده اند و در عهد محمد شاه چغتت تیز دستان این جا بر حواشی شال به انواع رنگها در بافتن گلها اختراع کرده به نظر پادشاه گذرانیدند- پادشاه ۱۱۳۸ھ

۱۱۳۹ھ محبت شال منحصر در محمد شاه نبود بلکه همه سلاطین مغلیه او را ستوده اند- ابوالفضل در آئین اکبری می نویسد "اعلی حضرت محبت شدیده به شال می دارد" جهانگیر در تزک جهانگیری ص ۳۰۵ قریب همیں خیال متعلق به جلال الدین اکبر ظاهر کرده است- عبارتش این است:-
"شال کشمیر را حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند- از فرط اشتهار حاجت به تعریف نیست"

آں را پسند کردہ در سال قریب چہل پنجاہ ہزار را شال بوتہ دار برای اُو فراش تیار می کردند۔ مردمان ایں جا آں قسم را بوتہ محمد شاہی نام کردہ بودند۔ و در سنہ ۱۱۶۵[۱۱۳۹] ملک کشمیر در قبضۂ شاہان افاغنہ رفت از روی برودت بلد کسوت پشمینہ را طلب گار شدند۔ و مردمان ایں جا بہ ابداع انواع رنگ ہا در صنعت و حرفت آں روز بروز نزاکت و زیبائی پیدا کردہ جامہ وار[۱۱۴۰] خط دار و بوتہ دار و بوتہ ہای دور دار و غیرہ اقسام

۱۱۳۹ مطابق ۱۷۵۵ء لیکن صحیح ۱۷۵۲ء است (ملاحظہ کنید دیلی آف کشمیر ص ۱۹۶ و کشمیر ص ۲۹۷)

۱۱۴۰ مورکرافٹ و ٹریبک (سیاحان انگلیسی در کشمیر ۲۵ — ۱۸۱۹ء) کہ مطالعۂ صنعت پشمین بالاستیعاب نمودہ اند اقسام شال درج ذیل نوشتہ اند:۔

۱۔ قصابہ رومال زن است کہ در نقاب استعمال می شود۔ ایں قسم شال مربعہ باشد و در طول و عرض از ۱½ گز یا ۲½ گز باشد۔ ایں نیز بر اقسام ذیل باشد:۔

(الف) خط دار۔ قیمت از سہ صد تا پانصد روپیہ۔

(ب) جہرمت۔ از ۵۰ تا ۳۰۰ روپیہ۔

(ج) اِسلی مع سیزدہ اقسام جمادار۔ علاوہ ازیں اقسام ذیل نیز داخل قصابہ است:۔

(د) چہار باغ از ۳۰۰ تا ۳۵ روپیہ۔

(ر) حاشیہ از ۱۰۰ تا ۱۷۵ ایضاً

(س) چاند از ۵۰ تا ۲۰۰ ایضاً

(ط) پھوتاہی از ۱۰ تا ۴۰ ایضاً

(ع) شش منتہی از ۲۵ تا ۲۰۰ ایضاً

(ف) فرنگی از ۱۰۰ تا ۵۰۰ ایضاً۔ بملک روس را برآمد می شود۔

(ق) تارا آرمینی از ۱۰۰ تا ۲۵ ایضاً۔ با ایران و آرمینیہ برآمد می شود

(ل) تارا روحی از ۱۲۰ تا ۳۰۰ ایضاً۔ ایضاً بہ ترکی

(بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

اختراع نمودند و تجارت آں بجدے رواج یافت کہ در ایران و افغانستان و ترکستان مشہور گشتہ در قلمرو روس پسند کردند۔ تاجران روس نقشہای جورہ و قصابہ اختراع کردہ۔ تجارت آں باقصی الغایت رسیدہ۔

(مسلسل) (م) سادہ از ۱۲ تا ۱۵ ایضاً۔ در خانہا مستعمل می شود

۲۔ شملہ باطوق کمر مستعمل در اہالیانِ آسیا۔ طول ہشت گز و عرض $1\frac{1}{2}$ گز۔ رنگ ہائے مختلف دارد۔ قیمت از ۵۰ تا ۲۰۰۰ روپیہ۔

۳۔ دوشالہ از ۱۰۰ تا ۱۵۰ ایضاً۔ برآمد بہ تبت فقط۔

۴۔ گاش پیچ یا ٹپکا یا دستار۔ طول از ہشت تا دہ گز و عرض یک گز۔ رنگ مختلف یک قسم دو پل و دو زنجیر و دو حاشیہ دارد۔ از ۱۵۰ تا ۸۰۰ روپیہ۔

۵۔ مندیلہ۔ یک قسم آں زنجیر می دارد و دیگر بغیر زنجیر۔ مؤخر الذکر در طول از ہشت گز تا دہ گز و در عرض دوازدہ گرہ و بقایا اقسام پشمینہ علی السبیل الاختصار بال پوش[1] قیمت از ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیہ۔ گلوبند[2] از ۱۲ تا ۳۰۰ روپیہ۔ پستان بند[3] از ۵ تا ۳۰ ایضاً۔ لنگوٹہ[4] از ۱۵ تا ۳۰ ایضاً۔ پوستین[5] از ۵۰ تا ۱۰۰۰ ایضاً۔ اپیچ[6] از ۲ تا ۱۰ ایضاً۔ ازاربند[7] از ۱ تا ۱۵ ایضاً۔ تکیہ[8] مثل قیمت جمودار خلیلہ[9] از ہشت آنہ تا دو روپیہ۔ طاق پوش[10] مثل قیمت جمودار۔ خوان پوش[11] از ۳۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

بقول آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳۳) اکنوں اشیاء ذیل از قسم پشمینہ مروج اند:-

۱۔ سادہ پشمینہ۔ ۲۔ جامہ واریک رخہ و دو رخہ مختلف اقسام ۳۔ شال طویل بغیر حاشیہ و پل و کنج۔ ۴۔ ساری (چادرے کہ زنان بجائے ازار و قمیض بجسم خود می پیچند۔ ۵۔ کلاہ ہا و چوغہ ہا

پل۔ کشیدہ کاری را گویند کہ بہر دو سرہائے شال می باشد۔

ڈھور۔ کشیدہ کاری ایست کہ بر چہار گوشۂ شال باشد۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در عہد عبداللہ خان سید یحییٰ نام شخصے اعمیٰ از بغداد شریف آمدہ بود۔ عبداللہ خان او را بوقت رخصت یک جوڑہ نارنجی عطا فرمود۔ سید موصوف در مصر رسیدہ جوڑہ مذکور والی مصر بطور تحفہ گذرانید۔ دراں ایام پولین سکرٹر بوناپارٹ در مصر

(مسلسل) کونج۔ گلدستہ ہا کہ بر گوشہ ہائے شال بافند۔

بوٹہ۔ ہماں کونج است کہ مذکور شد۔ قیمت از ۴۵ تا ۷۰ روپیہ

۶۔ نحالین پشمینہ از ۲۰ تا ۴۰ ایضاً

۷۔ نقش از ۲۰۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

۸۔ چہار خانہ۔ طول غیر متعین۔ طول ۱½ گز۔ از ۵ تا ۱۰ ایضاً

۹۔ گلبدن۔ طول غیر معین۔ عرض از چہاردہ گرہ تا یک گز۔ از ۵ تا ۶ ایضاً۔

۱۰۔ لنگی۔ طول ۳½ گز۔ عرض ۱½ گز۔ از ۵۰ تا ۷۰ ایضاً۔

۱۱۔ تخین باکلاہ۔ از ہشت آنہ تا چہار روپیہ۔

۱۲۔ جراب یا موزہ خورد از یک روپیہ تا چہار روپیہ۔

۱۳۔ موزہ پشمینہ۔ از ۵ تا ۲۵ ایضاً

۱۴۔ سکاب پوش (شامیانہ ہا) از ۳۰۰ تا ۱۵۰۰ ایضاً۔

۱۵۔ در پردہ (پردہ) بقیمت جماوار۔

۱۶۔ کجاری اسپ۔ ایضاً۔

۱۷۔ کجاری فیل۔

در عہد سکھاں صنعت شال بر عروج بود۔ مور کرافٹ سیاح کشمیر در سنہ ۱۸۲۲ء می گوید:-

"آمدنی کہ از صنعت شال کشمیر را حاصل گردد تقریباً سی و پنج لک روپیہ سالانہ است۔"

رسیده والی مصر جورۂ نارنجی به او پیشکش ساخت - اہل فرانس آں دیده پسند خاطر نمودند و به موجب خواہش مردمان آں جا تاجران فرانس در کشمیر رسیده نقشه ہای جوره و قصابه وغیره بانواع گوناگوں فرماش دادند - و بازار پشمینه به حدے رواج یافت تا آنکه میرزا محمد علی کارخاندار یک جورۂ پشمینه بقیمت دوازده ہزار و پانصد روپیه چہره شاہی فروخت نمود - کارخانداران دولت و ثروت حاصل نموده موجب پست فطرتی دَم فرعونی دادند - چنانچه در کلیان تماکو بجای آب شیر خام استعمال کردند و شب و روز در نغمه و عیش و شراب خوری و ارتکاب افعال شنیعه مشغول می بُودند -

منتقم حقیقی سببے ساخت که در ۱۲۸۶ھ[۱۱۴۱] جنگ فرانس و پروشه[۱۱۴۲] واقع شده - اہل فرانس را دوصد کروڑ روپیه جرمانه و ہرجانه گرفتند - و ہمه ہا مفلس و بے نوا گشته از ہوس پشمینه درگذشتند - سوای آں مردمان یورپین را خواہش آں به خاطر نمانده - فی الحال کساد بازاری پشمینه به حدے رسید که جوره و قصابه بافتن موقوف کردند - تاجران پشمینه یکسر دیوالی[۱۱۴۳] شدند -

کیفیت داغ شال[۱۱۴۴]

در عہد شاہان افاغنه زعفران و غلّات که از مال سرکار می بُود - حکام از کردۂ

۱۱۴۱ھ مطابق ۱۸۶۹ء - امّا لارنس سال نامبرده ۱۸۷۰ء نوشته است و نیز بقولش صنعت شالبافی را صدمۂ دیگر در ۷۸-۱۸۷۷ء (دقتیکه قحط سالی مردمان کشمیر را بے حال نمود) پیش آمد (وَیلی آف کشمیر ص ۳۷۵) ؛ ۱۱۴۲ھ جرمنی ؛ ۱۱۴۳ھ مفلس و قلاش ؛ ۱۱۴۴ھ صنعت شالبافی چنانکه سابقاً در حاشیۂ گذشت بذریعه محکمۂ منضبط بود (حالا ؟) که ادرا داغشال می گفتندے - ہر شال که در کشمیر تیار می شد مہر این محکمه داشت - بقول پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۸) دفتر داغشال در حویلی رُجلس رائے دکه در ۱۸۵۶ء از پنجاب آمده به کشمیر آباد شده بود (بقیه بر صفحه آینده)

نرخ بازار قیمت آں افزودہ ساکنان شہر را طرح می دادند چنانچہ باشندگان شہر را تاوان و نقصان آں باعث خرابی و سبب ویرانی می شد۔ خصوصاً طایفہ شال بافان کہ در آں زمان چہار صد دوکان سہ نفری بودند۔ بہ سبب طرح غلات زیادہ تر پریشان می گشتند۔

و در عہد حاجی کریم داد[۱۱۴۵] طرح زعفران و غلات موقوف شدہ بدل آن طایفہ شال بافان را سر ہر دوکان قلیلے نقدی گرفتن بطور ٹیکس[۱۱۴۶] تجویز یافت و آں را قصور شالی نام نہادند۔ بعد آں باصلاح پنڈت دلارام[۱۱۴۷] قلی کہ پیش کارہ او بود بر تھان پشمینہ باج مقرر کردند چنانکہ تھان پشمینہ را بر کچہری[۱۱۴۸] داغ شال آوردہ آں را قیمت کردہ فی روپیہ نیم پائی باج مقرر نمودند۔

گویند روز اوّل یازدہ فلوس آمدنی داغ شال بود۔ انگاہ بابت دزدی و کارسازی تھانہا شقداران یعنی محافظاں بہ ہر طرف مقرر شدند۔ ہمیں کہ یک دو گرہ ٹکڑہ[۱۱۴۹] بافت می شد بریدہ در کچہری داغ شال می بردند و ہنگام درستی تھان

مُسلسل) و جائداد قیمتی دہ ملیون روپیہ می داشت۔ لیکن در عہد ابراہیم خان ناظم کشمیر از طرف عالمگیر در غارت گری و فساد از دست داد) واقع بود۔ در ۱۸۸۵ء چناں کہ معلوم خواہد شد بعہد مہاراجہ پرتاب سنگھ ایں در تخفیف آمد ؛

۱۱۴۵ ناظم کشمیر در عہد افغاناں از ۱۷۷۶ تا ۱۷۸۳ء ؛

۱۱۴۶ ٹیکس لفظ انگلیسی بہ معنی محصول سرکاری ؛

۱۱۴۷ آنند کول ایں نام دیا رام دادہ است ؛ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۹

۱۱۴۸ کچہری داغ شال بمعنی عدالت داغ شال ۔ لیکن مراد مصنّف ایں جا محکمۂ داغ شال است ؛

۱۱۴۹ ٹکڑہ بضم تاء ہندی ، فتح راء ہندی بمعنے پارہ باشد ؛

داغ کردہ حوالۂ خوردی کہ ضامن شالباف می بود میکردند و محصول تھان گرفتہ برای فروختن آں واگذار نوشتہ می دادند و ضبطیٔ پشمینہ بہ نوعے کردہ بودند کہ اگر کسے را بغیر داغ پشمینہ ظاہر می شد بہ حبس دوام و تاراج تام او را سزا می دادند مصرعہ۔ ہر کہ آمد براں مزید نمود۔

درعہد مختار الدولہ[۱۱۵۰] فی روپیہ یک پائی محصول داغ مقرر گشت۔ و درعہد عطا محمد خان[۱۱۵۱] ہجدہ ہزار دوکان بود۔ درعہد عظیم خان[۱۱۵۲] بیست و چہار ہزار دوکان شمار کردہ سر ہر دوکان دہ دہ خروار شالی برای سال یک بار طرح دادہ قیمت آں بعد تیاری تھان شامل باج وصول می کردند۔

و درعہد رنجیت سنگھ ہمگی شش ہزار دوکان بود۔ فی روپیہ سہ آنہ باج مقرر شدہ سوای آں بدعات بسیار رواج یافت و سر ہر دوکان دوازدہ خروار شالی بہ قیمتِ سہ روپیہ طرح شالی مقرر کردند کہ در قیمتِ آں دو روپیہ از کردۂ نرخ بازار علاوہ بود۔ ایں قدر است کہ دراں وقت جواہر مل مرد فہیم و رسا داروغۂ داغ شال شدہ بود۔ وے برای پرورش رعایا و ترقی قیمت پشمینہ تھان پشمینہ را از کردۂ رائج بازار چہارم در قیمت افزودہ محصول و قیمت شالی وضع کردہ مابقی قیمتش برات بنام دیگر شالباف کہ باقی دار می بود می داد وے چہار آنہ سر روپیہ کم کردہ روپیہ نقدی وصول می یافت۔ دریں صورت شالبافان تھان ہای خود عمداً بدست داروغہ می فروختند و تاجران بلا علاجے از داروغہ تھان ہا خرید می کردند۔ دریں صورت باوجود ترقی باج و بدعت ہا شالبافان

۱۱۵۰ شیر محمد خان مختار الدولہ یکے از ناظمانِ کشمیر در عہد افغاناں در ۱۷۹۳ء ؛
۱۱۵۱ ناظم کشمیر (۱۳ — ۱۸۰۶ء) ؛
۱۱۵۲ ایضاً (۱۸۱۳ء) ؛

آسودگی یافتند و در اندک زمان شانزده ہزار دوکان آباد شدند۔

و در عہد کرپا رام مصر بولاناتھ[۱۵۳] کہ برہمن او بود داروغہ داغ شال شدہ سر دوکان سہ نفری ۷۵ روپیہ باج مقرر کردہ طرح شالی بدستور جواہر مل مصمم داشت۔ و باج داغ شال مع محصول گذر آں دوازدہ لک روپیہ داخل خزینہ می ساخت۔

و در عہد میاں سنگھ[۱۵۴] بہ سبب ظلم بولاناتھ و طغیان قحط ہمگی یک ہزار و دو صد دوکان باقیماندہ نرخ شالی فی خروار یک روپیہ بود۔ و میاں سنگھ سال اوّل سر دوکان بیست خروار شالی بہ حساب دو روپیہ طرح دادہ در سال دوم آئین جواہر مل مروّج ساخت و در عرصۂ چہار سال شش ہزار دوکان سہ نفری آباد شدند۔ بعد آں رام دیال داروغگی یافتہ شالبافان سپرد کارخانداران نمودہ سال اوّل سر دوکان مبلغ .. و طرح شالی بیست خروار بہ حساب دو روپیہ و مبیعہ خوش رضا پنج خروار بہ قیمت ۱۱ مقرر نمود۔ و قطعی حکم داد کہ شاگرد کسے کارخاندار بر دوکان دیگر کارخاندار نہ رود۔ یعنی بروز تقسیم اوّل بر دوکان ہر کس کہ بنشست تا ابد غلام اوست۔ شال بافان بہ سبب انتظام بندش نہایت مظلوم شدہ مفلوک گشتند۔ کارخانہ داران بہ نسبت آں ہا تعدّی بسیار جایز داشتہ خود دولت مند و مالدار شدند۔ سال دوم سر دکان دو نیم خروار طرح افزودہ یعنی بیست و ہفت خروار و ہشت ترک کہ قیمت آں ... مقرر نمودند سر ہر دوکان مع باج داغ شال و طرح شالی یک صد و پنجاہ روپیہ مشخص کردہ کہ آں را آئین نام نہادند۔ مدعا کہ شاگرد کار کند یا نہ کند

---

۱۵۳ ناظم کشمیر در عہد سکھاں از ۱۸۲۷ لغایت ۱۸۳۱ء ؁

۱۵۴ مہان سنگھ ۱۸۳۴ء ---- ۱۸۴۱ ؁

آئین معمولی بدہد۔

؛ در حکومت شیخ غلام محی الدین دلیث[۱۱۵۶] [۱۱۵۵] داروغگی یافت و بر آئین مقررہ میان سنگھ نوزدہ روپیہ در باج افزودہ طرح شالی بدستور میان سنگھ مقرر داشتہ دوکان: دو نیم نفری مشخص کردہ یک صد و ہفتاد روپیہ سرِ دوکان باج مقرر نہاد۔ دراں زمان ہمگی پنج ہزار دوکان بُود و بیست و دو نفر شال بافان بہ خوف ظلم نہ انگشتان خود قطع کردہ از شال بافی خلاص شدند۔ از کردۂ ظلم حاکمان آسیب کارخانہ داران بہ نسبت آں ہا جانکاہ بُود و شیخ امام الدین در حکومت مستعارۂ خود بند خلاص کردہ شال بافان را آزادی بخشید و از طرح شالی فی خروار دو آنہ تخفیف نمود۔ و از کارخانہ داران سہ نفر سہ روپیہ انعام دہانیدہ ؛ بر مزدوری چہارم افزون کردہ از طرح شالی حصّہ سوم بہ ذمۂ کارخانداران گذاشتہ کارخانہ داران را نعل در آتش افگندہ شاگردان دل خوش گردانید۔

؛ در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بیست و ہفت ہزار نفر و یازدہ ہزار دوکان بُود۔ پنڈت راجہ کاک در بہ مساوی دوازدہ لک روپیہ بمعہ طرح شالی ٹھیکہ دار محال داغ شال شدہ شال بافان را سر نفر چہل و ہشت روپیہ چھلکی باج مقرر نمود و بدستور سابقہ باز بندشی ساختہ شاگردان ذمۂ کارخانہ داران کردہ یکے را بر دوکان دیگرے رفتن منع کلی نمود۔ موجب آں شال بافان مقہور و مجبور ماندہ و از صبح تا شام کار کردہ فی ہزار سیخ را۔ چہار و نیم دمڑی مزدوری می یافتند۔ ازاں جملہ بعض شاگردان در ماہ ہفت ہشت روپیہ کار کردہ منجملہ آں پنج روپیہ خراج شاہی وضع نمودند بر دو سہ روپیہ قناعت می کردند و

[۱۱۵۵] از ۱۸۴۱ء تا ۱۸۴۲ء ؛

[۱۱۵۶] صحیح "دلپت" است و آں چہ در کتاب است غالباً از سہو کاتب است ؛

بعضی شاگردان سُست کار در ماه دوسه روپیه کار کرده باقی دار سرکار مانده از کاسۀ گدائی نان می خوردند۔

و در سنه ۱۹۲۴ب مطابق سنه ۱۲۸۴ھ مهاراج رنبیر سنگھ از باج [illegible] چلکی یازده روپیه تخفیف نمود و در سال سنه ۱۲۸۷ از طرح شالی که فی نفر پانزده خروار بحساب دو روپیه چهار آنه چلکی معمول بُود چهار آنه مُعاف فرمُود۔ و در بدل ماهوارۀ نقدی جنس پشمینه دادن تجویز داده که تا عرصۀ ده سال عوض باج شاهی و طرح شالی جنس پشمینه از کارخانداران می گرفتند و به سبب کساد بازار مهاراجۀ مذکور را در تهان های پشمینه نقصان کُلّی عاید گشت و اهل کاران هم بسیار خورد برد نمودند۔ چونکه کارخانه داران به سبب کساد بازار روز بروز خراب شدند بدین وجه در سنه ۱۹۳۳ بکرمی سنه ۱۲۹۳ھ مهاراجه نامدار از باج ۲۷ روپیه ۱۶ روپیه معاف نمود و در سنه ۱۲۹۴ همگی یازده روپیه فی نفر باج مقرر شده طرح شالی سربسر تخفیف یافت۔

و در سنه ۱۲۹۵ھ مطابق سنه ۱۹۳۵ب[157] به سبب قحط و کساد بازار شالبافان تباه شده باج داغ شال سربسر معطّل گشت و به جای آن روانگی پشمینه سرصد بیست روپیه و شال فروشی و پرمٹ سرصد یازده روپیه جُمله سرصد سی و یک روپیه مقرر گشت و در سنه ۱۳۰۳[158] هجری آن هم حسب منشای گورنمنٹ تخفیف یافت۔

زبان کشمیر[159]

در عهد اوّل زبان مردمان کشمیر خاص تلفظ سنسکرت بُوده است و به مرور

---

[157] ۱۸۶۸ء ؛

[158] ۱۸۸۵ء ؛

[159] نزد اهالیان کشمیر این زبان بنام "کوشر" شهرت دارد۔ لارنس در ویلی آف کشمیر ص ۴۵۴ ازیں رائے اتفاق کرده است که اصل کشمیری از سنسکرت است۔ لیکن این امر محل (بقیه بر صفحه آینده)

دہور در الفاظ آں فتور آمدہ کیفیتے دیگر پیدا نمود۔ چنانچہ اکنوں ساگ را "ہاک" و مُنش را "مہنیو" می گویند۔ سوای آں بہ سبب تقرب بلاد دیگر آمد و رفت مردم اطراف و امصار و تسلط فرمان روایان ممالک غیر مردمان ایں جا۔ الفاظ زبان آں ہا آموختہ بہ سبیل تکلم استعمال نمودند۔ چنانچہ در عہد حکومت ترکان الفاظ ترکی و در زمان شاہان ہند الفاظ ہندی و در وقت شاہان دُرّان الفاظ فارسی و پشتو و بموجب مہارت علمی الفاظ عربی شامل آں کردہ زبانے ریختہ اختراع نمودند۔

و بموجب تحقیقات ایں صاحب معلوم می شود کہ از یک صد لفظ زبان کشمیری پنجاہ حرف از سنسکرت و دہ لفظ از فارسی و پنج لفظ از ہندی و دو لفظ از عربی می باشند و از الفاظ مخترعہ کشمیری و تبتی و داردی و ڈوگری سی و سہ لفظ مخلوط خواہند بود۔ ۱۱۶۰

{مُسلسل} بحث ست کہ زبان کشمیری در نوشتن و خواندن گاہے معمول ایں دیار بود یا نہ؟ و اگر بود رسم الخطش چہ نام داشت۔ جواب ایں ہر دو سوال ابوالفضل دادہ است چنانچہ می گوید:-

"اگرچہ اہل کشمیر زبانِ خود می دارند۔ لیکن اہم کتب شاں بزبان سنسکرت باشد۔ علاوہ ازیں ایں قوم رسم الخط دیگر دارد کہ در نسخہ ہائے قلمی استعمال کنند"۔ (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۱)

از قول ابوالفضل "ایں قوم رسم الخط دیگر دارد" قیاس می رود کہ مُراد ازیں خط "شاردا" است کہ بقول لارنس مزبور از قسم دیوناگری (ہندی) است وقتے در کشمیر مستعمل بود۔ فی الحال خطِ نسخ بہ اختراعِ نشان ہا کہ مناسب حال نظم صوتیِ زبان کشمیری است مروج است؛ ۱۱۶۰ھ دریں ضمن قول صحیح داناں ایں است:-

من از شخصے باسند صحیح خبر دادہ ام کہ زبان کشمیری در ہر یک صد بیست و پنج الفاظ سنسکرتی چہل فارسی {بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید}

و در زبان کشمیری مثل عربی و انگریزی وسعت الفاظ بسیار دارد۔ و نیز در تلفظ آن آواز ہای عجیب معمول است کہ در ہیچ زبان ہمچنان یافتہ نمے شود۔ چنانچہ یک حرف بہ چند آواز ادا می کنند و یک لفظ بہ چند معنی استعمال می نمایند۔ حروف تہجی کشمیر تا شصت و پنج حرف یافتہ اند۔ و قاعدۂ صرف و نحو آن بعض دانشمندان خیال می داشتند لیکن درست نمی شود۔

تواریخ ملک کشمیر

تاریخ حالات ملک کشمیر بسیار یادگار است۔ امّا بہ وقوع حوادث و طوارق زمانہ نام بعضے تواریخ پیشین از لوح زمانہ محو شدہ است۔ اکنون نام بعضے تواریخ مشہورہ یاد کردہ شود۔

تاریخ شاستری۔ تاریخ رتناکر۔ پنڈت رتناکر در زمانہ راجہ اونتی درما از ابتدای دور کلجوگ تا عہد خود احوال راجہ ہا مشروحاً درج کردہ است۔ دریں زمان نقل آن عنقا۔ لیکن بعضے قصص آن را ملّا احمد در زمان سلطان زین العابدین ترجمہ کردہ است اثر آن در ملک موجود خواہد بود۔

راجہ ترنگنی۔ پنڈت کلہن[۱۱۶۱] در عہد راجہ جے سنگھ بہ دقت الفاظ منظوم

(مسلسل) پانزدہ ہندوستانی دہ عربی و لقبۂ آن الفاظ تبتی دارد۔"

(سفرنامہ وائن جلد اوّل ص ۳۶۸)

[۱۱۶۱] پنڈت کلہن پسر چمپاک وزیر ہرش (۱۱۰۱ - ۱۰۸۹ء) است۔ بقول ڈاکٹر صوفی کلہن از قبیلۂ برہمناں است۔ نامش کلہن در پراکرت (زبان مروّجہ) ماخوذ از کلیان است کہ در سنسکرت خوشی و مسرت را گویند۔ کلہن بلحاظ مذہب متبع "شیو" بود۔ لیکن مع ایں ہمہ مداح "بدھ" نیز بشمار می رود۔ چیزے کہ او را مشہور آفاق گردانید کتابش راجہ ترنگنی است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کردہ است مضامین آں کم تر بفکر می آیند۔ وے در دیباچۂ کتاب می نگارد کہ من دوازدہ جلد پوران ہا جمع کردہ این نسخہ تصنیف کردہ ام و از پوران ہای مذکورہ دریں ملک نام و نشان پیدا نیست۔ دریں وقت ہمیں نسخہ راجہ ترنگنی در ملک مشہور است

(مسلسل) کہ بہ حوالی سنہ ۴۹ — ۱۱۴۸ء در عہد راجہ جے سنگھ باختتام رسید۔ سیر اورل سٹائن مترجم راجہ ترنگنی متعلق وے چنیں رائے دارد:۔

"کلہن را بانتقید نگاہ باید کرد زیرا کہ سلسلۂ تاریخش غیر معتبر و ماخذ ہاش غیر صحیح و دلش نبذر و تہذیبہ گرائیدہ است۔"

راجہ ترنگنی مزبور بہ ہشت ابواب منقسم است کہ ہر یکے ازاں بہ ترنگ (موج) موسوم است تفصیل مصرعہ ہا در ہر یک ترنگ درج ذیل است:۔

۱- ۳۷۳ مصرع ہا۔
۲- ۱۷۱ ایضاً
۳- ۵۳۰ ایضاً
۴- ۷۲۰ ایضاً
۵- ۴۸۳ ایضاً
۶- ۳۶۸ ایضاً
۷- ۱،۷۳۲ ایضاً
۸- ۳،۴۴۹ ایضاً

بقول آر۔ ایس پنڈت راجہ ترنگنی قریباً پنجاہ سال قبل از شکست پرتھوی راج چوہان و دو صدی قبل ورود خاندان شاہمیری در کشمیر نوشتہ شد۔

اولین ترجمۂ راجہ ترنگنی بہ فارسی بہ حکم سلطان زین العابدین کردہ شد۔ دریں وقت نامش "بحر الاسمار" بود۔ بعد ازاں در عہد جلال الدین اکبر ملا عبدالقادر بدایونی بہ تکمیل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مُصنّف آں بعدم وثوق خبر راجہای اوابل کل جوگ ترک نموده است و ہمگی احوال دو ہزار و پانصد سال تا عہد جے سنگھ می نگارد - البتہ غنیمت است - غیر ازیں نام تاریخ چھولاکر و بھُولاراج و پدمہ مہر و کھیم اندر[۱۱۶۲] و سورت و شریور[۱۱۶۳] و پراجہ بٹ

مُسلسل) نظر ثانی وے متعین گردید - در عہد جہانگیر ملک حیدر چاڈوره راژہ ترنگنی را بہ غایت مختصر نموده بتاریخ کشمیر موسوم کرد - در ۱۸۳۵ء ادارہ "رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ" نسخہ راژہ ترنگنی کہ بر مخطوطہ ولیم مورکرافٹ مبنی بود بار اول اشاعت کرد - در ۱۸۵۲ء راژہ ترنگنی مع ترجمہ در فرنچ زیر اہتمام ادارہ ایشیاٹک سوسائٹی پیرس شایع گردید - در ۱۸۹۲ء سیر اورل سٹائن نسخہ راج ترنگنی با تنقید از چاپ خانہ بمبئی شایع کرد - ہشت سال بعد ہمیں کس راژہ ترنگنی را بزبان انگلیسی ترجمہ کرده در ۱۹۰۴ء حلیہ انطباع پوشانید - بقول رنجیت پنڈت ایں ترجمہ نیز ناکمل بود - چنانچہ در ۱۹۳۵ء رنجیت پنڈت داماد موتی لال نہرو وقتیکہ در قید بود راج ترنگنی را مکمل ترجمہ نمود - ڈاکٹر صوفی ایں ترجمہ را بسیار ستوده است - یک ترجمہ راژہ ترنگنی در "اردو" از پنڈت اچھر چند شاہ پوری نیز یادگار است - ایں ترجمہ ۱۹۱۲ء کرده شده است و مطبوع است -

۱۱۶۲ھ کھیم اندر پسر پرکاش اندر برہمن است - در عہد راجہ اننت جائیکہ اکنوں نشاط باغ واقع است پیدا شد - مؤرخاں اگرچہ از صحیح تاریخ ولادتش خاموش اند - لیکن از کارنامہائے ادبی اش قیاس نموده اند کہ وے مابین ۱۰۳۷ء لغایت ۱۰۶۶ء پیدا شد - کھیم اندر یکے از سہ پسران پدرش بود - کھیم اندر مع دانستن صرف و نحو و موسیقی و مصوری از صنعت و دستکاری مثل نجاری و آہنگری نیز حظ وافر داشت - بعمر ۲۵ سال در حلقہ ازدواج داخل شد و یک پسر سوم اندر کہ اتالیق پسر راجہ اننت بود ازو یادگار ماند -

کھیم اندر صاحب تصانیف کثیرہ است کہ مشہور ترین ازاں درپ دلن (بر می نشاندن غرور) و دیش اپدیش (نصائح متعلق حکومت) و برہت کتھا در قصص و روایات است - کیتھ از و مُصنفاتش بہ تفصیل بحث نموده است - (کشیر جلد اول ص ۶۰) ؛ ۱۱۶۳ھ (بر صفحہ آینده)

در ملک مشہور است شاید کہ اثر آں ہا در ملک موجود خواہد بود۔ ٹوکر صاحب جستجو کردہ نسخہ کھیم اندر بہم نمود۔ امّا بہ علّت اغراق پسند نہ فرمود۔

زینہ ترنگنی۔ ضمیمہ راژہ ترنگنی است کہ پنڈت زونہ راج[۱۱۶۴] بہ فرمان سلطان زین العابدین از عہد جے سنگھ تا زمان بڈھ شاہ حالات راجہ ہا و سلاطین مفصل ضبط کردہ است و پنڈت شریو تکملۂ آں نمودہ است۔

تاریخ اودھ بٹ[۱۱۶۵]۔ ضمیمۂ زینہ ترنگنی است کہ از عہد بڈھ شاہ تا زمان اکبر شاہ حالات درج نمودہ است۔

۱۱۶۳ شری ور یکے از مؤرخان عہد بڈشاہی است۔ بوجہ تکمیل تاریخ جوناراج کہ بفوتش نامکمل ماندہ بود شہرت تاریخی حاصل کردہ است۔ ڈاکٹر صوفی اورا نقال پنڈت کلہن نوشتہ است۔ از کارنامۂ شری ور ایں است کہ بعد وفات بڈشاہ ایں مرد "یوسف زلیخائے جامیؒ" را در ۱۵۰۵ء بہ سنسکرت آورد و بنام "کتھا کوتکا" موسوم کرد۔ کتاب مزبور در چاپ خانۂ نرنے ساگر بمبئی در ۱۹۰۱ء مطبوع گردیدہ است۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۴ جوناراج یکے از عالمان بزرگ و محقق زبان سنسکرت است۔ در تاریخ دانی ثانی کلہن بود و تمام کتاب راژہ ترنگنی را در الفاظ خود خلاصہ نمودہ بہ ترتیب موجودہ آورد۔ بادشاہ اورا انعام کثیر داد۔ جوناراج در ۱۴۵۹ء وفات یافت۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۵ یکے از محققان زبان سنسکرت است کہ بہ دربار سلطان زین العابدین جمع آمدہ بودند۔ محبت علم بحدے داشت کہ برائے تعلیم اتھر وید بہ مہاشٹرا رفت و از انجا واپس آمدہ بحکم شری بٹ مہتمم دار المصنفین بڈشاہی در اشاعت تعلیم وید در کشمیر مصروف شد ؏

تواریخ فارسی

وقایع ملک کشمیر۔ کہ در زمان سلطان زین العابدین ملّا احمد ترجمۂ راجہ ترنگنی و زتناکر مع احوال سی و پنج راجہ گم شدہ کلہن پنڈت مطابق زتناکر برابر ضبط کردہ است و از تعصب و جانب داری معرّا و عبارتش مصفّا۔

تاریخ ملّا نادری۔ در زمان زین العابدین تصنیف کردہ است اسمش معلوم و جسمش معدوم۔

تاریخ قاضی حمید۔ در زمان بڈھ شاہ تصنیف کردہ است نقل آں نایاب۔

تاریخ ملّا حسین قاری[۱۱۶۶ھ]۔ در افواہ مشہور است وکیفیت آں غیر معلوم۔

منتخب التواریخ حسن[۱۱۶۷ھ] بیگ در عہد [۱۱۶۸ھ] . . . تصنیف کردہ است بہ نظر نامہ نگار نرسید۔

تاریخ سید علی[۱۱۶۹ھ]۔ خواجہ اعظم نقل کردہ است شاید در ملک موجود باشد

۱۱۶۶ھ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تمہید واقعات کشمیر ص ۳ نام این تاریخ ذکر نمودہ است بقولش معلوم می شود کہ تاریخ ملّا حسین قاری قبل از تاریخ ملک حیدر چاڈورہ تصنیف شدہ بود

۱۱۶۷ھ حسن ابن محمد الخاکی شیرازی ؛

۱۱۶۸ھ البیاض فی الاصل۔ لیکن از بیان ڈاکٹر صوفی در کشیر جلد اوّل در بیان مخطوطات فارسی معلوم می شود کہ منتخب التواریخ مصنّفہ حسن بیگ در عہد جہانگیر سنہ ۱۰۱۹ھ مطابق سنہ ۱۶۱۰ء نوشتہ شد۔ یک نسخۂ این کتاب در کابل نزد ایم غبار معرفت آریانہ جادہ ابن سینا زیر نمبرہ ۲۳ یافت می شود ؛ ۱۱۶۹ھ یک نسخہ ازین کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن محلہ نوہٹہ سری نگر موجود است۔ (کشیر جلد اوّل)

تاریخ حیدر ملک[۱۱۷۰]۔ در عہد جہانگیر شاہ مطابق راجہ ترنگنی ترجمہ کردہ است لیکن از خودستائی و تعصب مذہبی سراسر مملو است۔

بہارستان شاہی[۱۱۷۱]۔ معروف بہ راجہ ترنگ مصنف آں از روی شیعگی نام خود پوشیدہ داشتہ است۔ احوال آں نیز مطابق ترجمۂ راجہ ترنگنی تا عہد جہانگیر شاہ مشروحست لیکن از تعصب و خودستائی خالی نیست۔ میر شمس عراقی را ستایش از حد متجاوز می سازد۔

واقعات کشمیر[۱۱۷۲]۔ از تصنیفات خواجۂ اعظم دیدہ مری است۔

۱۱۷۰۔ خواجہ محمد اعظم نیز ہمیں رائے متعلق ملک حیدر چاڈورہ و تصنیفش ظاہر کردہ است

۱۱۷۱۔ تاریخ کشمیر است از آغاز تا ۱۰۲۳ھ مطابق ۱۶۱۴ع۔ بقول اے۔ سی۔ سٹوری از عہد مسلماناں در کشمیر مکمل بحث نمودہ است۔ نسخہ ہائے وے در کتاب خانہائے بو نمبرہ ۲۹۷ و ۲۹۷ (ب) (ہ) ایتے نمبرہ ۵۰۹ ؛

۱۱۷۲۔ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری پسر خیر الزمان خاں کشمیری مجددی است۔ در ۱۱۰۱ھ مطابق ۹۰-۱۶۸۹ یا ۱۱۰۲ھ مطابق ۱-۱۶۹۰ پیدا شد۔ خواجہ اعظم شاگرد ملا عبداللہ و مراد بیگ و کامل بیگ و میر ہاشم وغیرہ است۔ در طریقت مرید با اخلاص ملا مراد نقشبندی متوفی ۱۱۳۴ھ مطابق ۲-۱۷۲۱ است۔ در ۱۱۸۵ھ مطابق ۲-۱۷۷۱ع از درد گردہ فوت شد۔ خواجہ اعظم مزبور صاحب تصانیف کثیرہ بود۔ موسیو سی۔ اے سٹوری (پرشین لٹریچر حصہ دوم ص ۶۸۳) کتب ہائے ذیل باو منسوب کردہ است:-

۱۔ فیض مراد در سوانح حیات و اقوال پیر خود۔

۲۔ فوائد المشائخ در فقر۔

۳۔ رسالہ اصابۃ المجبر۔

۴۔ تجربات الطالبین

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

احوال راجہا و سلاطین و تذکرۂ حضرت اولیا و علماء فضلای کشمیر مخلوط و مربوط بطور اختصار و ایجاز تا عہد افراسیاب بیگ خان بہ عبارت سادہ ضبط کردہ است اہل ملل آن را پسند نمی دارند لیکن مفید اہل اسلام است۔

تاریخ نافعی[۱۱۷۳] - محمد زمان نافع تا عہد محمد شاہ غازی احوال سلاطین اسلامیہ درج کردہ است و ذکر حضرت شیخ حمزہ قدس سرہ حالات میر حمزۂ کبری بہ کمال توضیح و تشریح نوشتہ است۔

تاریخ مولوی ہدایت اللہ متّو - تا عہد میر داد خان ضمیمۂ واقعات کشمیر است ذکر سلاطین و حضرات مخلوط درج کردہ است۔

واقعات نظامیہ[۱۱۷۴] - مصنّفہ مولوی نظام الدین محمد تا عہد دیوان کرپارام ضمیمۂ واقعات کشمیر است احوال سلاطین و تذکرۂ حضرات دین بہ تتبع خواجہ اعظم درج کردہ است۔

شاہنامۂ کشمیر - راجہ سوکھ جیون در عہد خود از شعرای وقت متین[۱] و نوید[۲] وساطع[۳] و توفیق[۴] و راسخ[۵] و حسن[۶] و شایق[۷] ہفت کس انتخاب کردہ بر

{مسلسل}

۵ - اشجار الخلد

۶ - ثمرات الاشجار

۷ - شرح کبریت احمر

مخطوط ہائے واقعات کشمیر در اکثر کتب خانہ ہائے اوروپا ایشیا یافت می شوند۔

[۱۱۷۳] بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد اوّل ص ۵۷ تمہید) یک نسخۂ این کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن نوہٹہ سری نگر کشمیر موجود است ؎

[۱۱۷۴] بقول ڈاکٹر صوفی مذکور یک نسخۂ این کتاب نزد خواجہ غلام محمد نقشبندی احراری مجددی خانیار سیدواری سرینگر موجود است ؎

نظم کردن تاریخ کشمیر مامور ساخت و ہر یک شاعر را یک یک حصّہ تفویض نمود۔ ہمیں که در تصنیف آں شروع کردہ بُودند سکھ جیون را چشمان از حدقه بیروں کشیدند اکنوں از تصنیف ملاّ توفیق قریب دو ہزار بیت و از طبع زاد ساحی تخمیناً یک نیم ہزار به نظر می آید و از تصنیف عبد الوہاب[۱۱۷۵] شایق که تذکرہ اولیا ذمهٔ او بُود۔ قریب شصت ہزار بیت غیر منتظم موجود است باقی مفقود۔

باغ سلیمان[۱۱۷۶]۔ میر سعد اللّٰه شاہ آبادی منظوم کردہ است به متابعت خواجه اعظم حالات سلاطین و حضرات دین بطور اختصار و ایجاز تا عہد جمعه خان[۱۱۷۷] ضبط

۱۱۷۵ے ایں جز از شاہ نامه در خاندان میرزا غلام مصطفےٰ مرحوم وزیر وزارت سری نگر موجود است (ملاحظه کنید تذکرہ مخطوطات فارسی کشمیر جلد اول)؛

۱۱۷۶ے "باغ سلیمان" به حساب ابجد ۱۱۹۴ اعداد می دہد و غالباً ہمیں سال آغاز ایں کتاب است زیرا که ورود جمعه خاں در کشمیر بحثیت ناظم در سنه ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء شدہ است۔ یک خصوصیت قابل ذکر در وجه تسمیهٔ ایں کتاب "بسلیمان باغ" ایں است که مؤرخین فارسی کشمیر را "باغ سلیمان" می نامند زیرا که ایں سرزمین نزد ایشاں محل ورود سلیمان علیه السلام است۔ نقول "باغ سلیمان" در کتاب خانه محکمهٔ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و کتاب خانهٔ آصفیه حیدر آباد دکن یافت می شود۔ اوراق نسخهٔ ریسرچ لائبریری ۲۵۲ عدد است؛

۱۱۷۷ے جمعه خاں ہوتک زئی یکے از ناظمان کشمیر در عہد افغانان درّان (۱۸۱۹ء — ۱۷۵۲ء) بود۔ بقول مفتی عزیز الدین مصنّف "احسن التواریخ" جمعه خاں بتاریخ ۲۷ ماہ شعبان المعظم سنه ۱۲۰۲ھ (۱۷۸۷ء) کابل را به عزم پکھلی الوداع نمودہ در ماہ رمضان داخل کشمیر گشت۔ جمعه خاں مسلسل چہار سال بر صوبیداری کشمیر فائز بود۔ بالآخر در سنه ۱۷۹۳ء بعارضهٔ اسہال در گذشت۔ اولاً در احاطهٔ سید قمر الدین خوارزمی (متوفی ۹۰۷ھ = ۱۵۰۱ء) مدفون شد بعدہ نعشش را به قندھار بردند؛

کردہ است ۔ اہل ملل را مرغوب نیست ۔

لُبُّ التواریخ[1178] ۔ ملّا بہاؤ الدین تا عہد شیخ غلام محی الدین[1179] احوال راجہا وسلاطین بطور اختصار ضبط کردہ است ۔

تحقیقات امیری ۔ خواجہ امیر الدین پکھلیوال حالات حکام وسلاطین وحضرات دین بہ عبارت خواجہ اعظم و مولوی ہدایت اللہ و مولوی نظام الدین محمد تا عہد شیخ محی الدین تالیف کردہ است و غیر منتظم ماندہ است ۔

منتخب التواریخ ۔ منشی[1180] نرائن کول تا عہد عالمگیر حالات راجہ ہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ منصفانہ گفتہ است ۔

مجموعۂ تواریخ[1181] ۔ مصنّف آں بیربل پنڈت کاچرو ۔ احوال راجہ ہا و

[1178] یک نسخۂ آں در برٹش میوزیم و دیگر در فہرست ریو جلد سوم ص ۹۵۷ (a) موجود است

[1179] یعنی ۱۸۴۵ء (۱۲۶۱ھ) ؛

[1180] در سبب تالیف کتاب خود نارائن کول عاجز چنیں می گوید ماحصلش ایں است :۔

"در سنہ چہارم جلوس اعلیٰ حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی مطابق سنہ ہزار و یک صد و بیست و دو ہجری عارف خاں نائب دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مؤلف بزبان سمسکرت کہ راز ترنگ می گویند بایں ہیچمدان را گفت کہ ترجمۂ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبائع خاص و عام نہ افتادہ با تاریخ کلہن پنڈت و مؤرخانِ دیگر کہ اعتماد را شاید مقابلہ کنند ۔ و ترجمۂ مزبور را بہ فارسیٔ خالی از تکلفات مترسلانہ بقلم آورد تا طبع مطالعہ کنندگاں ملال نیارد۔" (ورق ۳ و ۴)

[1181] یک نسخۂ آں در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں وکشمیر و دیگر در کتاب خانۂ سری رنبیر سنگھ جموں موجود است ؛

سلاطین تا زمان شیخ غلام محی الدین مطابق تاریخ خواجہ اعظم وغیرہ ضبط کردہ است۔
ودر بسط عبارت و رنگینی الفاظ و طوالت کلام ابو الفضل را مات نمودہ است
لیکن محققانہ و منصفانہ نیست قصص و حکایات سرراہی درج کردہ است۔ ہمگی اہل
ہنود را مفید و مرغوب۔

گلزار کشمیر[۱۱۸۲]۔ تصنیف دیوان کرپا رام کہ تا عہد مہاراجہ گلاب سنگھ
مختصر و موزون بہ عبارت رنگین و الفاظ سنگین مع حالات زاید مبسوط است
خلاصۃ التواریخ[۱۱۸۳]۔ میرزا سیف الدین بہ کمال عرق ریزی نسخہ راجہ ترنگنی

[۱۱۸۲] در سنہ ۱۸۷۰ و سنہ ۱۸۷۷ء در لاہور مطبوع شدہ است۔ در ابتدا سنہ ۱۸۷۰ء و در اختتام سنہ ۱۸۷۰ و سنہ ۱۸۷۷ء درج است (پرشین لٹریچر سیکشن ۲ مؤلفہ سی۔ اے سٹوری ص ۶۸۶)

[۱۱۸۳] یک نسخہ این کتاب نزد میرزا کمال الدین شیدا بی۔ اے صدر بلدیہ سری نگر و دیگر از آن در کتاب خانۂ جامعہ ایڈن برگ در فہرست مخطوط ہائے عربی و فارسی زیر نمبرہ ۲۳۴ موجود است۔ مطابق روایت صاحب "کشیر" جلد اول ص ۵۸ میرزا سیف الدین وقایع نویس از ابتدا تا سنہ ۱۲۷۷ھ مطابق سنہ ۱۸۶۱ء تاریخ کشمیر درین درج نمودہ است۔ اوراق ۱۷۔ حجم "۵ x "۸ سطور ۱۳۔ ہر سطر ۳ انچ در طول۔ نوشتہ در نستعلیق عمدہ۔ در آخر نام مصنف میرزا سیف الدین مع سنہ ۱۲۷۸ھ درج است۔ میرزا محی الدین برادر میرزا سیف الدین کار برادر خود جاری داشتہ بتاریخ ۲۲ اکتوبر سنہ ۱۸۶۱ء ختم نمود۔

[۱۱۸۴] مطابق روایت ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۵۶) کتاب مزبور در ۳ جزو است و بحیثیت مجموعی بایں تفصیل ۲۰۴ صفحات دارد۔ جزو اول ۵۰ صفحات۔ جزو ثانی ۵۴ صفحات جزو ثالث ۱۰۰ صفحات و جیز التواریخ در سنہ ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ باختتام رسید۔ یک نسخۂ این کتاب در قبضۂ مفتی محمد شاہ صاحب سعادت موجود است

را سرنو ترجمہ کنانیدہ مختصرے تا عہد مہاراج گلاب سنگھ مرتب کردہ است لیکن ابنای روزگار از مطالعۂ آں محروم اند۔

دجیز التواریخ[۱۱۸۴] ۔ مُلّا عبدالنبی خانیاری تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ مع تذکرۂ حضرات مختصر مرتب کردہ است۔

تاریخ کشمیر۔ پنڈت دیارام کاتب مختصر و منظوم تا عہد مہاراج ؟ مرتب کردہ است۔

تواریخ کشمیر بزبانِ انگریزی

ناردرن باربا[۱۱۸۵] مسٹر ڈرو صاحب احوال تمامی قلمرو مہاراج از جموّں و کشمیر و لداخ وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

تاریخ انس صاحب[۱۱۸۶] ۔ مسٹر انس چہاردہ سال کیفیت کشمیر تحقیق کردہ احوال سلاطین وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

[۱۱۸۵] مُراد از ناردرن بیریر آف انڈیا تصنیف فریڈرک ڈریو صاحب FREDERIC - EDWARD - DREW است۔ کتاب مزبور در ۱۸۷۵ء باہتمام اڈورڈ سٹینفورڈ STANFORD در لندن مطبوع گردیدہ است ؛

[۱۱۸۶] مُراد از "ویلی آف کشمیر" تصنیف سیر والٹر لارنس صاحب معتمد خصوصی نائب السلطان ہند است۔ در ۱۸۹۵ء کتاب مزبور باہتمام ہنری فورڈ در چاپ خانۂ جامعہ آکسفورڈ لندن مطبوع گردیدہ است۔

حسن در ہر مقام لارنس صاحب را انس صاحب نوشتہ است۔ شاید ایں امر مبنی بر عادت قوم است کہ مطابق تسہیل شاں با الفاظ سلوک می کنند۔ چناں کہ در تلفظ مروجہ کشمیر عیاں است ؛

گلدستۂ کشمیر[۱۱۸۷]۔ پنڈت ہر گوپال بزبان اُردو تصنیف کردہ است و تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ حالات راجہا و سلاطین بہ کمال تعصّب و جانب داری مختصر گفتہ است۔ اہل ملل آں را پسند نمی کنند۔ غیر ازیں حالات حکّام و سلاطین کشمیر در تواریخ امصار و بلاد دیگر مثل تاریخ رشیدی و تاریخ آئین اکبری و ناسخ التواریخ[۱۱۸۸] و جامِ جہاں نما وغیرہ مشروح و مبسوط است۔

سنۂ کشمیر

صاحب وقایع کشمیر رقمطراز است کہ در خطۂ کشمیر تا عہد راجہا سنۂ ہفت رکھیشران[۱۱۸۹] مروّج بود۔ وقتے کہ رینچن شاہ خلعت اسلام پوشید۔ سنۂ ہجری در تحریرات و احکامات و معاملات معمول ساخت امّا اسماء شہور در ملک

۱۱۸۷ در مطبع فارسی آریہ۔ لاہور ۱۸۸۳ء چاپ سنگی گردیدہ است۔

۱۱۸۸ یک نسخۂ ازاں در کتاب خانۂ "سری رنبیر سنگھ" جموں موجود است۔

۱۱۸۹ سنۂ "سپت رشی" یا لوکک تا حال نہ صرف مابین۔ برہمنان کشمیر متداول است بلکہ در تمام علاقۂ کوہستان جنوبی مثل چمبہ و کانگرہ و منڈی نیز باستعمال می رود (تمہید راج ترنگنی جلد اول ص ۵۸ مترجمہ سٹاین)

پروفسور بوہلر از حوالۂ "الھند" ج۔ دوم۔ ص ۸ تصنیف ابوریحان بیرونی ثابت کردہ است کہ آغاز سنۂ لوکک از یکم ماہ چیت شُدی (نصف ماہ روشن) از اختتام سنہ ۲۵ کالی یا بقول دیگر از سال ۷۶ ـ ۳۰۷۵ ق۔ م شد۔

بقول سٹائن از آغاز دریافت سنۂ لوکک وقائع نویسان ہند بیانات خود را باین سنہ منضبط دارند۔ در کشمیر حساب سنۂ لوکک از ابتداء نصف روشن ماہ چیت کردہ می شود۔ ازیں سنہ تا حال (۱۹۵۲ء) ۵۰۲۶ سال گذشتہ اند و اکنوں سال ۵۰۲۷ لوکک جاری است (تمہید مزبور ص ۵۸)

مشہور نہ شد پس سلطان شمس الدین در عہد خود سنہ کشمیری ایجاد نمود و مبدأ آں از جلوس پنجن شاہ سنہ ۷۲۵ھ ابداع فرمود و اسمائے شہور به زبان کشمیری موافق سنہ یزدجردی[۱۱۹۰] معمول داشت چنانچہ ماہ حمل - وہک - ماہ ثور، جیٹھ - ماہ جوزا، ہار - ماہ سرطان، شراون - ماہ اسد، بادریت - ماہ سنبلہ آشت - ماہ میزان، کارتک - ماہ عقرب، مونجہر - ماہ قوس، پوہ - ماہ جدی، ماگ - ماہ دلو، پھاگن - ماہ حوت، چیتر -

و نوروز این سنہ در ضمن ماہ حمل بروز چیت سودی سوم مقرر ساخت وآں روز را سونت[۱۱۹۱] نام نہاد کہ مردمان کشمیر مراسم آں روز مثل عیدین بجا می آوردند - ماہ قمری کشمیریاں را با ماہ قمری ہندیاں ہمگی سیزدہ روز مسابقت دارد و با ماہ شمسی غالباً از بیست روز تا سی روز متفاوت یعنی ماہ شمسی ہندیاں ہرگاہ ہار می باشد اہل کشمیر آں را شراون می گویند -

باید دانست کہ ایام ہای سال شمسی سہ صد و شصت و پنج روز و سہ[۱۱۹۲] زده

[۱۱۹۰] سنہ یزدجردی بتاریخ فارسی مطابقت دارد - مبدأ این تاریخ از اول پادشاہی یزدجرد است تعداد ایام سال یزدجردیاں برابر سال رومیاں است - لاکن ہر ماہ را سی روز گیرند - پنج روز کہ در آخر اسفندار زیادہ کنند و آں روز را "خمسہ مسترقہ" گویند (حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم - ص ص - ۵ و ۱۱ :)

[۱۱۹۱] "سونت" بضم سین وسکون بقیہ حروف و نون غنہ در کشمیری "بہار" را گویند :

[۱۱۹۲] یک گھڑی مساوی ۲۴ دقیقہ انگلیسی (منٹ) یا ۲½ گھڑی مساوی یک ساعت انگلیسی باشد ازیں قرار یک سال شمسی بہ حسابیکہ حسن نوشتہ است عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و شش ساعت و سی و شش دقیقہ باشد و این خلاف آنست کہ مولوی محمد صادق علی در حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم ص ۱۱ نوشتہ است - نزد وے یک سال شمسی عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و ربع روز باشد :

ونیم گھڑی معمول است و ایّام ہای سال قمری سه صد و پنجاه و چهار یوم و بیست و دو گھڑی[۱۱۹۳] معروف دریں صورت سال قمری را از کرده سال شمسی یازده روز شش گھڑی کم و زاید می شود۔ چنانچه در ایّام ہای سه سال غالباً یک ماه اضافه می گردد و آن ماه را ماهِ لود نام نهاده اند۔ سلطان شمس الدین برای حفظ موسم و اوقات تخم ریزیِ زراعت سال قمری را با سال شمسی تعدّل و مساوات نمود۔ بناں براں حکم داد که عرصۂ دو سال و نهه ماه گذشته ماه لود باسم همان ماه نهم از حساب ساقط سازند یعنی دو ماه به یک نام وضع نمایند۔ مطابق فرمان او سنۂ کشمیری در حساب و کتاب و نوشت و خواند و عرس اولیا وغیره در ملک رواج کلی یافت لیکن مردمان کشمیر موجب سلیقۂ خود در سنۂ مذکور همگی آحاد می نوشتند و مات ساقط می کردند۔ چنانچه نظیر آں بر بعضے تواریخ مقابر و تعمیرات آں وقت موجود است۔ زیرا که بر ستون بت خانۂ کوه سلیمان سال پنجاه و چار نوشته است۔ حالانکه تا آں وقت یک صد و پنجاه و چهار سال از سنۂ کشمیری گذشته بود یک صد ساقط کرده همگی پنجاه و چهار نوشته اند و تقتے که زمام اختیار حکومت ایں دیار در دست شاہانِ چغت افتاد آں ہا سنۂ کشمیری نسخ کرده سنۂ هجری و سنۂ جلوس خود مروّج کردند۔ امّا اسماء شهور عربی در السنۂ عوام مشتهر نه گشت۔ تاحال زمیںداران ایں جا اسماء شهور به زبان کشمیری مستعمل می دارند۔

از ابتدای عهد سنگان لاهور باز سنۂ بکرمی دریں ملک رواج یافت حالا حساب هندیاں و کشمیریاں خلط ملط می رود۔ مردم عموم را ایں قدر لیاقت نیست که ماه لود ساقط کرده حساب خود برابر می دارند۔ لهذا در سال سوم بابت ماه لود فتور و قصور واقع می شود خصوصاً در بعضے میله ہائی آستانه جات که به حساب کشمیری

[۱۱۹۳] امّا نزد مولوی محمد صادق علی سال قمری عبارت از سه صد و پنجاه روز و بست و دو گھڑی باشد۔"

مقرر اند بہ سبب عدم اسقاط ماہ لُوند اختلاف سخت واقع می شود کہ منجر بہ خصومت می گردد - بنا برآں بابا آیت اللہ سلر کہ منجم کامل بود موجب حساب زیچ مطابق قاعدۂ اصلی سنہ کشمیری استخراج کردہ است کہ ہرگاہ در تاریخ اصلی فتور افتد بر تاریخ ہندیاں عمل سازند بوجہے فرق نہ خواہد شد - چنانچہ نامہ نگار عرصۂ سی سال امتحان ایں قاعدہ نمود گاہے منحرف نشد - بعضے مردم جہول بنا بر تعصب آں را پسند نمی دارند -

میلۂ عرس حضرت شیخ العالم	۲۶ پوہ	مگر گٹہ پچ [۱۹۴]	میلۂ عرس حضرت ہردی ریشی	غرہ پوہ	کانک زونہ پچ
میلۂ بابا نصیب الدین غازی	۱۴ ہار	جیٹھ گٹ پچ اول	میلۂ عرس زین الدین ریشی	۱۲ وہک	چھتر زونہ پچ چہاردہم
میلۂ بابا حنیف الدین در میگام	ہفتم وہک	چھتر زونہ پچ نہم	میلۂ میر بابا حیدر تولہ مُولہ	۸ بادرپت	ساون زونہ پچ دہم
میلۂ شوگ بابا صاحب پانپور	۲۱ پوہ	مگر گٹ پچ ہشتم	میلۂ عرس بابا پیام الدین ریشی	۳ وہک	چھتر زونہ پچ پنجم
میلۂ عرس بٹ مالو صاحب	۲۴ جیٹھ	بساکھ گٹ پچ یازدہم	میلۂ عرس شیخ بہاؤ الدین گنج بخش	۳ جیٹھ	چیت سُودی پنجم

۱۹۴ گٹ پچھ (گٹ در کشمیری بمعنی تاریکی و پچھ بمعنی پانزدہ روز) کہ بہ ہندی اوراکشن پچھ و وَدی نیز گویند عبارت از تاریخ پانزدہم تا سی ام یا بست و نہم ہر ماہ قمری ہندی باشد کہ ایام تاریکی است و مقابل او زونہ پچھ (زونہ در کشمیری بمعنی مہتاب و پچھ مثل سابق) یا شکل پچھ باشدی است کہ از تاریخ اوّل ماہ ہندی تا تاریخ چہاردہم باشد ۔

خانہ ہای کشمیر

در سالف زمان ساکنان این گلستان خانہ ہای دو آشیانہ و سہ آشیانہ و پنج آشیانہ از چوب[۱۱۹۵] ہا تراشیدہ بہ کمال متانت تعمیر می کردند۔ امّا در واقعات آتش تباہ می شدند انگاہ خانۂ دو طبقی ہمگی از سنگ و خشت برافراشتند و بحادثۂ زلزلہ ویران گشتند۔ پسانہ بہ تدبیر میرزا حیدر کاشغری خانہ ہای سہ آشیانہ و چہار آشیانہ دار مرکب از چوب و سنگ و خشت برافراختند تا کہ از آسیب زلزلہ و آتش کم تر ضرر می دیدند ازاں باز ہمیں مروّج است و طاق ہای غرفہ و پنجرہ و بنای حمام و فرش بوریا از مخترعات میرزا حیدر[۱۱۹۶] است و بام خانہای این جا دو طرف سلامی دار می باشند و درمیان شہر بام خانہا را اوّل تختہ نشانیدہ بالای آں نوز فرش گستردہ خاک می ریزند و در اطراف دہات خانہای دو طبقی و سہ طبقی از خشت خام اکثر تعمیر می سازند کہ در طبقۂ سفلی چہار پا و در طبقۂ اوسط بود و باش نود و در طبقۂ بالا اسباب زمستانی و اثاث می گذارند و بام ہا را خس پوش می سازند

سفاین کشمیر

کشتی ہای این دیار بہ چند قسم می باشند کہ بہ سواری آں ہا از اننت ناگ تا بارہ مولہ میان بہت می گذرند و بابت بار برداری وغیرہ سیاحت و تماشا درمیان تالاب ڈل و ڈلر وغیرہ بسیار بکار می آیند۔ ازآں جملہ:-

قسم اوّل۔ لرہ ناو[۱۱۹۷]۔ کہ طول آں از سی درعہ تا چہل درعہ و عرض چہار، پنج

۱۱۹۵ بنای خانہا از چوب در عہد جہانگیر نیز در رواج بود (توزک جہانگیری ص ۳۰۳)

۱۱۹۶ واقعات کشمیر ص۔ ۸۲ :

۱۱۹۷ دریں ایام "ہاؤس بوٹ" (کشتی خانہ نما) انگلیسی یکے از قسم ترقی یافتہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

درعہ می باشد دو طرف نوکدار از سطح آب بالا می ماند۔ و درمیان آں بقدر قد آدم آشیانہ یعنی سقف مرتفع سازند و فراز آں آشیانہ یا در زیر آن حکّام وسلاطین می نشینند و از دو جانب ملازمان چہل و پنجاہ کس نشستہ بہ مجدا فہا متحرک ساختہ می دوانند۔

قسم دوم۔ پرندہ طول آں از بیست درعہ تاسی درعہ و عرض سہ چہار درعہ می باشد و بر نوک آں بنگلۂ[۱۱۹۸] مربع گنبد دار مثل گنبد جنبان تیار می سازند کہ حکّام و سلاطین دراں می نشینند و درضمن آں تا نوک دوم ملاحان نشستہ در آب می دوانند از کردۂ قسم اوّل بزودی می شتابد۔ ایں دو کشتی خاص برای سلاطین و حکّام است فقط۔

قسم سوم۔ ڈونگہ طول آں از بیست درعہ تاسی درعہ عرض سہ چہار درعہ تخمیناً می باشد کہ برای سواری و بار برداری[۱۱۹۹] مقرر است و درمیان آں یک نشیمن

(مشتمل) "ڈرہ ناؤ" (ڈرہ بمعنی خانہ و ناؤ بمعنی کشتی) است۔ بانی وے مسٹر کین راڈ انگلیسی است (کشمیر ان سن لائٹ اینڈ شیڈ مصنّفہ ریو۔سی۔ای ٹنڈیل بسکو۔چاپ سیل لی برووس اینڈ کمپنی لنڈن ۱۹۲۲ء ص ۱۲۸) ۞

مولوی محمد حسین آزاد در دربار اکبری ص ۱۱۲ می نگارد کہ اکبر بادشاہ چوں بمرتبۂ اوّل بہ کشمیر رسید از ملاحظہ کردن کشتی ہائے ایں جا خوشنود نہ شد۔ حکم داد کہ آئندہ کشتی ہا بطرز بنگال ساختہ شوند۔ در چند روز دریائے کشمیر ازیں قسم کشتی ہا پُر شد۔ از آئین اکبری معلوم می شود کہ دراں ایام ہم تجارت کشمیر منحصر بہ کشتی ہا بود۔

[۱۱۹۸] بنگلہ لفظ انگلیسی بمعنی "کوشک" ۞

[۱۱۹۹] ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۵۰۷) تخمینۂ بار برداری ڈونگہ قریب ۲۰۰ من ہندی کردہ است ۞

خاص برای نشست گاه خاصان مخصوص می دارند و بر دو جانب نشیمن دو صندوق تخته بند کرده برای اسباب می گذارند و خدمت گاران برآں می نشینند و از یک سمت آں متصل صندوق برائے مطبخ مکانے مقرراست و بر دو نوک آں ملّاحان نشستہ کشتی را بہ مجدا فہا متحرک می سازند و بالای آں بام سلامی دار بقدر قامت حسب مناسب مرتفع می باشد کہ از بوریا ہا پوشیدہ می دارند و ملاحاں درمیان آں ہمیشہ بود و باش خود می گذارند۔ فقط۔

قسم چہارم۔ شکاری و آں بہ ترتیب و تقطیع ڈونگہ ہمی باشد۔ نصف کم جای مطبخ وغیرہ بدستور۔

قسم پنجم۔ شکاری خورد و آں برای آمد و رفت متفرقہ بوضع ڈونگہ سوای صندوق و مطبخ می باشد و درضمن آں پنج شش کس و دو سہ نفر ہانجیاں می نشینند و بعضے خورد تر ازان می باشد ہمگی دو سہ کس دراں می نشینند۔

قسم ششم۔ بہتری کہ ہمگی برای بار برداری ہیمہ و شالی وغیرہ اشیا می باشد و آں سہ گونہ است کلان۔ اوسط۔ خورد۔ امّا بہتری کلان طول آں از چہل درعہ تا پنجاہ درعہ و عرض آں پنج شش درعہ نوک ہای آن کشادہ کہ از یک جانب کشتی سلامی دار است و درزیر آں دو سہ حجرہ کہ ہانجیاں[۱۲۰۰] برای بود و باش و اثاث خود می دارند و سمت دیگر برای برداری معرّا می گذارند۔ و درمیان آن از یک نیم ہزار من تا دو نیم ہزار من پختہ بار ہمی کنند۔

[۱۲۰۰] ہانجیاں جمع ہانجی بمعنی ملاح و کشتی بان۔ در کشمیری ایں لفظ "ہانز" بہ نون غنہ تلفظ می شود۔ ایں قوم نسب نامۂ خود را بحضرت نوح علیہ السلام می رسانند۔ و کشتی ہا کہ در و سکونت می کنند بہ "ارک" (کشتئ نوح) نسبت می کنند۔ (کشیر ج۔ دوم۔ ص ۵۸۷)۔ شمارہ کسانیکہ در کشمیر در کشتی ہا بود و باش می کنند بہ سی و دو ہزار نفر تخمینہ کردہ اند ٭

بهتری درجهٔ اوسط نیز بهمین وضع می باشد - امّا از یک هزار من تا یک نیم هزار من بار می تواند برداشت. بهتری خورد نیز بدین نوع می باشد - امّا از دو صد من تا یک هزار من بار بردارد که آں فره واری می گویند و درمیان ایں کشتی ها هانجیاں همیشه سکونت می دارند -

قسم هفتم - کھچو - که همگی بابت بار برداری است طول آں از هشت درعه تا ده درعه و عرض تا دو درعه از بام و صندوق ها معرّا از شصت من تا یک صد و پنجاه من بار می تواند برداشت -

قسم هشتم - کمه ناؤ که بسیار خورد می باشد تا بیست من بار می تواند برداشت - برای شکار ماهیاں و برداشتن سنگار ها و غیره بکار می آید و آں را کم ناؤ هم می گویند -

قسم نهم - ڈینبه ناؤ خورد تر درمیان آں دو کس می نشینند و برای فروختن ترکاری ها و میوه جات وغیره هانجیان میر بحری را بکار می باشد -

قسم دهم - بندوق شکاری که درمیان آں همگی دو کس می نشینند و نوک های آں نازک است که بر جبههٔ نوک آں همگی جای گذاشتن بندوق می باشد و درمیان آں شکار مرغان آبی همی کنند که به یک ضرب بندوق ده بیست مرغ شکار می کنند و آں بندوق کلاں می باشد فقط -

قلعه جات کشمیر

درخطهٔ دلپذیر راجه و سلاطین پیشین قلاع سنگین و حصار متین بسیار استوار کرده بودند به تطاول زمانه همه ها معدوم شدند - از آں جمله بنیاد بعضے حصن پیشین که تا حال موجود است ایراد کرده شود -

قلعہ سبیر۔ درسنہ ۱۶۵۵ گا گوب راجہ شوک شہر سبیر[۱۲۰۱] در پرگنہ کھاورپارہ آباد ساخت و حوالی شہر مذکور قلعہ شہر پناہ در غایت متانت و استواری احداث نمود۔ اکنون شہر و قلعہ معدوم۔

قلعہ آہنین پرسپور۔ راجہ للتادت[۱۲۰۲] در پرسپور از خشت ہای آہنین کہ بہ ملاط سرب چسپانیدہ بود۔ قلعۂ آہنین استوار نمود۔ اکنون مردمان آں جا زمین کاویدہ خشت ہای آہن ہمی کشند۔

قلعۂ ناگام۔ از تعمیرات راجہ بالادت۔

قلعۂ ہرش۔ از تعمیرات جیٹ جیاپیڈ[۱۲۰۳]۔

قلعۂ ہانجک۔ از تعمیرات[۱۲۰۴] . . . . . ؟

قلعۂ گگنہ گیر۔ از تعمیرات گگنہ چندر در پرگنہ لار درسنہ ۵۵[۱۲۰۵] ہجری۔

قلعۂ سلر۔ بلاچند پسر رکھکہ چندر در موضع سلر پرگنہ دچھن پارہ درسنہ ۶۲۰[۱۲۰۶] ہجری۔

قلعۂ سوپور۔ از تعمیرات بگی پچک بود۔ عطا محمد خان تجدید آں نمود۔ و درسنہ ۱۰۰۳[۱۲۰۷] بہ سبب زلزلہ منہدم شد۔

قلعۂ ناگرنگر۔ اکبر پادشاہ درسنہ ۹۹۶[۱۲۰۸] شہر ناگرنگر باسواق و دکاکین و کوٹھی ہای[۱۲۰۹] رنگین و دولت خانۂ خاص زیر دامنۂ کوہ ماران احداث فرمود و حوالی

۱۲۰۱ء بنائے شہر سبیر از "راجہ ترنگنی" محقق نہ شد ؛

۱۲۰۲ء (۷۵۳ — ۷۲۵ء) ؛ ۱۲۰۳ء (۷۸۲ — ۷۵۱ء) ؛

۱۲۰۴ء البیاض فی الاصل ؛ ۱۲۰۵ء ۱۱۵۵ء ؛ ۱۲۰۶ء ۱۲۲۳ء ؛

۱۲۰۷ء ۱۵۹۵ء ؛ ۱۲۰۸ء ۱۵۸۷ء ؛

۱۲۰۹ء کوٹھی ہا جمع کوٹھی ہندی بمعنی "کوشک عالی شان" ؛

آں قلعہ شہر پناہ موسوم بہ قلعۂ ناگر نگر تا دہ سال ترصیص نمود این ابیات بر سنگ دروازہ جنوبی آں منقوش است۔ تاریخ۔

بنائے قلعۂ ناگر نگر شد — بہ حکم پادشاہ دادگستر
سرِ شاہانِ عالم شاہ اکبر — تعالیٰ شانہٗ اللہ اکبر
شہنشاہے کہ در عالم مثالش — نبود است و نخواہد بود دیگر
کرور و دہ لک از مخزن فرستاد — دو صد استاد ہندی جملہ چاکر
نکردہ ہیچ کس بیکار اینجا — تمامی یافتند از مخزنش زر
چل و چار از ظہورِ پادشاہی — ہزار و شش ز تاریخِ پیمبر

ایضاً

بنائے قلعۂ ناگر نگر بہ عون اللہ — بہ حکمِ حضرتِ ظلِّ اللہ اکبر شاہ
بسعیِ خواجہ محمد حسین[۱۲۱۰] گشت تمام — حقیر بندۂ از بندہ ہای اکبر شاہ
بقایِ دولتِ این شاہ تا ابد بادا — بحقِ اشھد ان لا الٰہ الا اللہ

[۱۲۱۰] کہ برادر قاسم خاں میر بحر است۔ سال پنجم جلوس عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت۔ چوں میاں غنی خان پسر خانخاناں و حیدر محمد خاں آختہ بیگی (کہ خانخاناں ہر دو را بہ کابل گذاشتہ بود) ناسازگاری بہم رسید۔ پادشاہ فرمان طلب بہ حیدر محمد خاں آختہ بیگی فرستادہ، ابوالفتح برادر زادۂ خانخاناں را بہ کابل برائے کمک غنی خاں روانہ فرمود۔ نام بردہ باتفاق موحی الیہ تعین کابل گشت و چندے در آنجا گذرانیدہ باز بحضور رسید، در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود۔ چوں در راستی و درستی کم ہمتا بود۔ ساز موافقت با مزاج عرش آشیانی کوک شد۔ آخر بخدمت بکاول بیگی سرفراز و بہ منصب ہزاری ممتاز گردید۔

سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبۂ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادۂ او (کہ مرزبانیٔ اوڈیسہ داشت) مقرر شد۔ پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بندوبست صوبۂ مزبور روانہ فرمود۔ سال ششم بحضور رسیدہ دولت پابوس یافت و اواخر ہمیں سال مطابق (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مہاراجہ گلاب سنگھ ترمیم آں شروع کردہ بُود۔ امّا چناں کہ بعد سہ چہار سال فرو ریخت۔

قلعۂ شیر گڑھ۔ امیر خاں جواں شیر در سنہ ۱۱۸۴ھ [۱۲۱۱] آباد نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ و رنبیر سنگھ در تعمیرات آں بسیار ترقی فرمود۔ اکنون دار السلطنت کشمیر دراں جاست۔ رنبیر سنگھ آں را نرسنگھ گڑھ [۱۲۱۲] نام نہاد۔

گڈھی کٹھائی۔ در سنہ ۱۱۴۵ [۱۲۱۳] امیر جواں شیر ترصیص نمود۔

گڈھی بیروہ۔ در سنہ ۱۱۸۲ [۱۲۱۴] لعل محمد خاں [۱۲۱۵] تعمیر ساخت و در ایّام بغاوت دراں جا محصور گشت۔

گڈھی بیروہ۔ عبد اللہ خان استوار نمود در سنہ ۱۳۰۲ [۱۲۱۶] بہ حادثہ زلزلہ فرو ریخت۔

(مسلسل) ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست۔ فرزندے ازو نماند۔ پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ کوسہ بود (مآثر الامراء جلد اوّل ص ص ۶۷۱ و ۶۷۲)؎

[۱۲۱۱] ۱۷۷۰ء۔ ہمچنیں باغ امیر آباد و تعمیر جدید سونہ لانک (سونہ در کشمیری زر و لانک جزیرہ) در کولاب ڈل از یادگار ہمیں امیر خاں است (چہار گلزار کشمیر ص ۲۳۷)

[۱۲۱۲] ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۱ ص ۳۱۴) در انتساب نام نرسنگھ گڑھ بمہاراجہ ہری سنگھ موجود غلطی کردہ است؎

[۱۲۱۳] ۱۷۳۲ء۔ سال ۱۱۴۵ھ غالباً از سہو کاتب است زیرا کہ دریں ایّام کشمیر زیر خاندان چغتائیہ بُود و امیر جواں شیر از صوبیداران عہد افاغنۂ دُرّان است کہ مدّت حکومت شاں در کشمیر از سنہ ۱۱۶۶ھ تا ۱۲۳۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء تا ۱۸۱۹ء بود اغلب این است کہ تعمیر "گڈھی کٹھائی" در وقتے مابین ۱۱۸۲ھ تا ۱۱۹۰ھ (کہ مدّتِ حکومتِ امیر خاں است در کشمیر) واقع شد؎ [۱۲۱۴] ۱۷۶۴ء؎ [۱۲۱۵] لعل محمد خاں ختک؎ [۱۲۱۶] ۱۸۸۴ء؎

گڈھی شیوہ پورہ۔ منصور خاں در ایّام بغاوت خود آباد ساخت۔

قلعہ کوہ ماران۔ در سنہ ۱۲۲۷ عطا محمد خان در تعمیر آں کوشش بسیار نمود و در حکومت مستعارہ شیخ امام دین افواج گلاب سنگھ درمیان آں متحصن گشت بنا براں مہاراجہ موصوف در استحکام و مرمت آں سعی بسیار نمود۔

قلعہ بارہ مولہ۔ سردار عطا محمد خان در ایّام بغاوت آباد نمود بحادثہ زلزلہ سنہ ۱۳۰۳ فرو ریخت۔

گڈھی اوڑی۔ سردار ہری سنگھ در سنہ ۱۲۳۷ تعمیر آباد ساخت۔

قلعہ مظفر آباد۔ مظفر خاں بمبہ آباد کردہ است۔

بت خانہ ہائی کشمیر

در زمان باستان راجہ ہائی دوران بت خانہ ہای فراواں درمیان ایں گلستاں آباد کردہ بودند۔ زاں جملہ بعضے ہا از دست سلطان سکندر مسمار شدہ۔ بعضے ہا بطوارق زمانہ فرو ریخت۔ میرزا حیدر در تاریخ رشیدی می نگارد کہ در عہد من دو صد و پنجاہ بت خانہ متین و سنگین از عجائبات روزگار در ساحت کشمیر موجود بود۔ من جملہ آں ہا فی زماننا علامات و امارات بعضے نیایش کدہ عبرت افزا است کیفیت آں ہا مختصر یاد کردہ شود۔

مارتانڈ سے شور۔ راجہ رام دیو در سنہ ۹۵ کلجوگ بر کریوۂ مٹن آباد کردہ بود

۱۲۱۷ھ ۱۸۱۲ء ÷ ۱۲۱۸ھ ۱۸۸۵ء ÷ ۱۲۱۹ھ ۱۸۲۱ء ÷

۱۲۲۰ھ ــــ ۲۹۴۶ ــــ ۳۰۰۵ ق۔م۔ ڈاکٹر سٹاین نسبت ایں بت کدہ چنیں نوشتہ است:۔

"تقریباً یک میل جنوب بامزو مابہ پرستش گاہ بزرگ مارتنڈ کہ از زمانۂ قدیم تا امروز متبرک بہ شمار می رسیم۔ ایں بت خانہ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تعمیر آں نہایت حیرت افزا است۔ میرزا حیدر در تاریخ خود توصیف آں بت کدہ باین عبارت نوشتہ است کہ در عمارت آں در زیر و زبر سنگہای تراشیدہ است چنانچہ مطلقاً ملاط درو نیست بے رخ و سا روخ سنگ را بالای ہم دگر

(مُسلسل) بہ سبب یک چشمہ عالی شان کہ بنا بر روایات قدیمہ بدو حصّہ بملا و کملا منقسم است خصوصیتے بزرگ دارد۔ یک روایت مذہبی ہنود این ہر دو را بہ پیدائش "معبود آفتاب" یعنی مارتنڈ منسوب کردہ است۔ معبد مذکور وقتاً فوقتاً محل ازدحام زائرین است و در سائر ہند شہرت دارد۔ مارتنڈ در حصّہ جنوبی کشمیر ضلعہ اسلام آباد (اننت ناگ) واقع است۔ شک نیست کہ مقام مذکور برائے تعمیرش بنا بر اہمیت خاص منتخب گردید۔ کلہن درین الفاظ او را ستودہ است:۔

"عجوبہ روزگار۔ مارتنڈ مع دیوارہائے فراخ وسیع۔ درمیان احاطہ بزرگ"۔

آثار و بقایائے این معبد اگرچہ از زلازل و امتداد زمانہ تباہ شد لیکن تاہم یک نمونہ عمدہ از فن تعمیر قدیم کشمیر است۔ اکثر سیاحان یورپ در تعریف و توصیف آثار مارتنڈ پرداختہ اند۔

"اہمیت مارتنڈ ازین معلوم تواں کرد کہ راجہ کیلاش در وفات یافتن زیر دیوارہائے این معبد شادمانی محسوس کردہ (۱۰۸۹ ء)۔ ہمچنیں پسر وے ہرش او را تعظیم بسیار می کرد۔ در عہد کلہن صحن و دیوارہائے فراخ و عالی شان مارتنڈ بحیثیت فصیل استعمال می شد۔ للتادتیہ در عہد خود نزد مارتنڈ نہرے جاری کرد و سلطان زین العابدین بقول پنڈت جونراج او را بازمرمت فرمود۔

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

گذاشته اند بر عدے تنگ درز که کاغذ درمیان او نمی رود۔ و طول ہر سنگ از سه گز تا ہشت گز و حجم آں یک گز و عرض آں از یک گز تا پنج گز که عقل بر آوردن و بر عمارت بر آوردن البته امتناع می کند۔

اکثر آں بر یک طرح واقع است مخلوط و مربع مخطوط و مربع که ارتفاع آں در بعضے مواضع تا سی گز باشد و ہر ضلع آں کما بیش صد گز و در طرف دروں ستون ہا گذاشته در بالای ستون مقرنسہا کلہ مرصع نہاده و بر بالای آں بغلچہا مانده۔ اکثر ستون و بغلچه به التمام از سنگ یک پاره و مدار طاق ہا بر ستون ہا گذاشته و عرض ہر طاقے از سه گز تا چہار گز باشد و پیش طاقے دروازه دار دراں جا نصب (مسلسل)

"نام قصبه مارتنڈ اکنوں (۱۸۹۹ء) بنام پرگنه مٹن زنده است۔ جونراج او را مارتنڈیش گفته است۔ ابو الفضل در آئین اکبری مع تذکره بت کده مٹن چاہے رابنیز ذکر کرده است که نزد مسلمانان کشمیر بچاه ہاروت و ماروت شہرت دارد۔" این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۶ تا ۱۷۸!

پنڈت آر سی۔ کاک در قدامت بت کده مذ بور چنیں می گوید:۔

"بنا بر شکوک کلہن در ذکر مارتنڈ ی شور تاریخ منسوب بوے غیر یقینی شده است۔ اغلب ایں است چنانکه از طرز تعمیرش ہویدا است۔ بنیاد مارتنڈ از دست راجه للتادتیه در وسط قرن ہشتم میلادی نہاده شده است (این شنٹ مانومنٹس آف کشمیر ص ۱۳۵)

قریباً ہمیں رائے جنرل کننگھم نسبت ایں بتخانه اظہار کرده است چنانچه گوید:۔

بنائے مارتنڈ از دست راجه رانا دیته نہاده شد لیکن تکمیل احاطه اش از دست للتادتیه شد۔

(حاشیه این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۷)

کردہ و درون و برون طاق ستون ہا گذاشتہ و چہل گز و پنجاہ گز بلندی آں بغلچہ و مقرنس یک پارہ بر بالای آں چہار ستون سنگ یک پارہ گذاشتہ۔ این کہ پیش طاق درون و برون شکل دو ایوان داشتہ باشد بر یک سنگ یا بدو سنگ پوشیدہ شدہ۔ ایوانے را طول بیست گز و عرض ہفت ہشت گز و سر ایوان کہ سنگ یک پارہ است مقرنسہا و منبط ہا و شرفہ و سگ دنداں و پس پوشہا و پیش پوشہا ہمہ متفرق بہ نقوش و تصاویر کہ بر شرح راست نیاید و بعضے صورت ہا بر ہیئات خندہ و گریہ ساختہ اند کہ کس حیران ماند و درمیانہ کرسی عالی از سنگ تراشیدہ و بالای آں گنبدے بہ تمام از سنگ چنانچہ در شرح او تقریر عاجز و بیان او قاصر است در عالم این چنین عمارتے دیدہ و شنیدہ نہ شدہ چہ جای صد و پنجاہ بت خانہ دیگر کہ در ملک موجود است فقط۔

راجہ للتادت در ایام راجگی خود آں بت کدہ را مبلغات کثیر صرف کردہ مرمت نمود و بہ طلا تلمیع فرمود۔ سلطان سکندر[۱۲۲۱] در انہدام آں یک سال کارخانہ جاری ساخت و دیوارہای آں فرو ریخت۔ امّا در انہدام اصل بت خانہ درون عاجز آمد۔ عاقبت جوف آں از ہیزم پر ساختہ آتش افروختند و تصاویر آں درہم برہم کردند۔ نامہ نگار آں عبرت خانہ معاینہ کردہ بر بعضے ستون ہا تلمیع طلا ہنوز اثر می داد۔

وزیبہ ایشری[۱۲۲۲]۔ راجہ وزیانند[۱۲۲۳] در اوایل کلجوگ سنہ ۳۳۴ تعمیر آں کردہ

۱۲۲۱ھ (۱۴۱۶–۱۳۹۲ء) :

۱۲۲۲ھ مرکب از وجے و ایشور سنسکرتی۔ وجے بمعنی فتح و ایشور بمعنی خداوند۔ قصبۂ وج بہاڑہ (بیجبارہ) کہ تا حال در کشمیر جنوبی بر فاصلۂ پنج میل از اسلام آباد واقع است مخرب وزیبہ ایشری بر نام ہمیں بت کدہ آباد است۔ مسٹر سٹاین (اینشینٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۶۳ و ۱۶۸) در

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

بُود سه صد ذرع ارتفاع داشت در جوف گنبد آں گاؤ به طلسم معلق ایستاده
بُود که کالبد او از فلزات صنعت کرده بُودند ده لک اشرفی در تلمع قبه آں
صرف شده بُود. اہل ہنود آں بت کده را نہایت متبرک می دانستند۔ راجه
دنتی درما[۱۲۲۴] در عہد خود آں را مرمت نمود۔ سلطان سکندر بر انہدام آں متوجه
شده۔ ہنگام **شکستن** از سنگ ہای آں شعله ہا برخاست ہنود آں را حمل به
کرامات معبودان خود می کردند تا که از بنیاد آں سنگی ظاہر شد که برآں منقوش
بُود۔ (**بسم الله منتری نه نشنت وزیه البشری**)[۱۲۲۵] یعنی بسم الله افسونے
است که ویران می کند وزیه البشری را۔ سلطان سکندر از سنگ ہای آں

مُسکل) توصیف وے چنیں می نویسد:-

"قدیم قصبه که ذکرش در سابق رفت۔ در شکل وجے ایشور یا وج برور
موجود به ظہور آمد۔ مقام آخر الذکر که تقریباً دو میل بالائے "چکردھرا" واقع
بود نامش از بنیاکش گاه قدیم "شیو وجے ایشور" می گیرد۔ ایں معبوده تا
بایں وقت در وِج برور پرستیده می شود۔ معلوم می شود که ایں مقام از عرصۂ
قدیم در کشمیر مرجعٔ عوام ہنود بود۔ ہمچنیں ذکرش در کلہن (راج ترنگنی کتاب
اول ص ۳۸ مترجمه سٹاین) رفته است۔ روایتے که تعلق اشوک بایں معبوده
ظاہر کند۔ یک ثبوتِ پخته قدامت ایں است۔ اکثر مؤرخان کشمیر قدیم ذکر
ایں معبوده کرده اند۔

[۱۲۲۳] راج ترنگنی کتاب دوم ص ۶۱ مترجمه سٹاین ؛

[۱۲۲۴] (۸۸۳ ـــ ۸۵۵/۶) ؛

[۱۲۲۵] بقول سٹاین (حاشیۂ این شنٹ جوگرافی آف کشمیر ۱۹۵) اصل عبارت آں سنگ
ایں بود:- "ایکادشئے شتم ورشم سکیندره مہاکل بسم الله یت (بقیه بر صفحه آینده)

نیایش کدہ خانقاہے بنا نمود کہ آں را وجاشر خانقاہ می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خانقاہ ویران کردہ بت خانہ خود برلب دریا آباد ساخت۔

زیشٹی شور ۱۲۲۶ه۔ برقلۂ کوہ سلیمان راجہ سندیمان در ۲۸۰ ک آباد کردہ است و در ۲۶۷۴ ک راجہ گوپادت ترمیم آں کردہ بود و در ۱۵۱ ب بار دوم راجہ

(مسلسل) منترین نہ مشلنت وَجے شِراءُ"

یعنی در قرن یازدہم سکندر اعظم "وجے شراہ" را تباہ خواہد کرد۔ ظاہراً قابل اعتماد نیست۔ مزید براں ڈاکٹر سٹاین در صداقت ایں کتبہ کہ بعد از واقعۂ انہدام رود اد محل شک قرار دادہ است بقول او موجد ایں عبارت غالباً یکے از قبیلۂ "باچہ بٹ" (عالم سنسکرت) بودہ است:

۱۲۲۶ه مراد از جیشٹھیشور است یکے از اسماء شوجی معبودہ اہل ہنود است۔ سٹاین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۵۹)۔ ایں بت خانہ تا امروز مرجع خاص و عوام اہل ہنود است

تعمیر ایں بت خانہ مابین محققانِ آثار قدیمہ موضوع بحث و مباحثہ است۔ جنرل کننگھم و لفٹنٹ کول او را بہ زمانۂ جلوکا (۲۲۰ ق م) منسوب کردہ اند۔ لیکن قول ایناں بنا بریں مقبول نیست کہ تعمیرش جدید معلوم می شود۔ و نیز روایتے کہ دریں ضمن وارد است محل شک و شبہ است۔

فرگوسن (صفحہ ۲۲۵ جلد ۱) مندر زیشٹی شور را از زمانۂ جہانگیر ثابت کردہ است دریں ضمن بیانش ہمیں طور است:۔ "بت خانہ کہ ما می بینیم تعمیرش بدست یک ہندوے گمنام بہ اعزاز شیوجی در شاہِ وسیع مشرب حضرت محمد نور الدین عہدِ جہانگیر پادشاہ شروع کردہ شدہ بود۔ در ۱۰۲۹ھ چنانکہ بر یکے از دیوارے کندہ می بینیم تعمیر مزید ش متروک شد۔ ۱۰۶۹ھ اول سال تخت نشینیٔ اورنگ زیب است۔ از ہماں وقت تا ایں دم بنائے ایں بت خانہ ناتکمیل ماند۔ امروز ایں بت خانہ یکے از آثار ہائے بسیار قدیم در کشمیر شمار می رود۔

جسویٹ کاٹو کہ در ۱۷۰۶ تاریخ خود "ہسٹری آف دی مغل ایمپائر" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

للناذت مرمت آں نمود۔ چوں سلطان محمود در صحن آں نماز پیشین خوانده بود بنا براں سلطان سکندر در انهدام آں تردد نمود۔ لیکن بحادثہ زلزلہ سنگ مدار سقف آں شکستہ شد۔ سلطان زین العابدین در ۸۴۴ھ [۱۲۲۶] چهار ستون سنگین دقایۂ سقف آں استوار نمود۔ چنانچہ بر یک ستون دو سطر منقوش است۔ سطر اوّل۔ ایں سطور برداشت خواجہ اکم بن مرجان سال پنجاه و چهار کشمیری سطر دوم معمار ایں ستون راجی هشتی زرگر پنجاه و چهار۔ و نیز بر دیوار شمالی بر زدبان سنگین آں منقوش بود (دریں وقت یوذ اسپ نام جوانے از مصر آمده دعوای پیغمبر زادگی می کند۔ سال پنجاه [۱۲۲۸] و چهار) و در حکومت گلاب سنگھ (مُسکس) را شائع نموده است باشندگان کشمیر را از قوم یهود شمار کرده است۔ اقتباس ذیل مؤید ایں رائے است:۔

دریں جا موسٰی نام عام است۔ از آثار قدیمہ کہ تا اکنوں دریں سرزمین دستیاب شده اند تائید ایں نظریہ می شود کہ کشمیریاں از قوم اسرائیل تعلق دارند۔ نے اشل اثریکہ بر کوه بلند است تا ایں روز بنام "تخت سلیمان" خوانده می شود۔

سیاح فرانسیسی موسیو برنیر کہ با اورنگ زیب بہ کشمیر آمده بود بت خانہ مذکور را از عمارات قدیمہ "بر تخت سلیمان" گفتہ است۔ کلہن در راج ترنگنی (کتاب اوّل مصرعہ ۳۴۱) بتخانہ مذکور حتماً از تعمیر گوپادت قرار داده است۔ در زمان ابوالفضل نیز همیں روایت مابین سکان کشمیر متداول بود۔ (آئین اکبری جلد دوم ص ۳۸۳) : [۱۲۲۷] ۶۱۴۶۹ ::

[۱۲۲۸] اغلب است کہ یوذ آسپ در اصل "بوذاسف" یا "بوذ آسپ" بود۔ چوں در املاد فارسی حرف یاء باحرف باء بآسانی مختلط می گردد، در محاورۂ عوام از غلطی "یوذ آسپ" شد۔

ابن ندیم (در فهرست ص ۳۴۵ مع حواشی فلوگل) می گوید:۔

"نزد محققین دریں امر هیچ شکے نیست کہ اهل عرب "بدھ" را "بوذاسف" می گویند۔"

مسعودی (در مروج الذهب ج ۴، ص ۴۹ چاپ پیرس) می نگارد:۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

اہل خلاف آن را محو کردہ اند۔ ہنوز اثرش باقی است۔ شیخ غلام محی الدین گنبد آن را مرمت نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نردبان کوہ را ترمیم ساخت۔

بیجی شور[۲۲۹]۔ راجہ بجی مطابق سنہ ۲۹۸۶ کہ در بیج بارہ بہ کمال رفعت و متانت آباد کردہ بود، سلطان سکندر ویران ساخت۔

بوٹی شور[۲۳۰]۔ نندر آدت در موضع ....[۲۳۱]؟ آباد کردہ بود سلطان سکندر ویران فرمود۔

(مسلسل) ؎ محققان بیان کردہ اند کہ ایشان بر دروازۂ نوبہار (بت کدۂ معروف در بلخ) لوحے دیدہ بودند کہ برو نوشتہ بود:— "قول بوذ آسف است کہ در ہائے بادشاہان محتاج سہ خصلت اند یکے عقل دوم صبر و سوم مال"۔ کسے در ذیلش بہ عربی نوشت:—

"ہر کہ یکے ازیں سہ خصلت دارد محتاج در ہائے شہان نیست"۔

مولانا سید سلیمان ندوی ("عرب و ہند کے تعلقات" ص ص ۱۷۰ و ۱۷۱ چاپ ہندوستانی اکاڈیمی الہ آباد، ۱۹۳۰ء) در تحقیق لفظ "بوذ آسف" می نگارد:—

"دریں امر ہیچ شک نماندہ کہ مراد از "بوذ آسف" بدھ است۔ در فارسیٔ قدیم بجائے دال ذال می نوشتندے۔ ازیں جہت ایں لفظ بجائے "بودا سف" "بوذ آسف" گردید۔ بقول پروفیسور زخاؤ حرف "سف" دریں جا در اصل "ستو" است۔ ایں لفظ از "بدھی ستو" "بوذ آسف" گردیدہ است"۔

و آنکہ دریں کتاب مذکور است کہ شخصے "یوذ آسپ" نام از مصر آمدہ دعوئ پیغمبری می کرد، کلیتہً محقق نگشتہ است بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۴۰) یوذ آسف مذکور بہ حیثیت سفیر در زمان بڈشاہ در کشمیر وارد گشت۔ قرین قیاس ایں است کہ "یوذ آسپ" در اصل "بوذ اسف" (بودھی ستو) است۔ تاریخ شاہد است کہ کشمیر تا ظہور اسلام مانند بلخ و بخارا و افغانستان و ترکستان یکے از مراکز دین بودا بہ شمار میرفت و بسیارے از وہار ہائے (معبد ہائے) ایں دریں سرزمین بودند مشابہت اسمی مابین ایں ہر دو چیزے دیگر موید ایں خیال است:۔ روایتے عام کہ "بوذ اسف" در اصل حضرت مسیح علیہ اسلام بودند ظاہراً ضعیف است ؎

[۲۲۹] ہمان "ذیبہ ایشری" است کہ مذکور شد۔ غالباً حسن از غلطی مکرر نوشتہ است۔ — [۲۳۰] مندر بھوتیش یا موجودہ بھوتیشور نزد بت خانہ نندی کھشتر زیر دامن کوہ ہرمکٹ واقع است از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران معلوم می شود کہ بھوتیشور از قدیم ترین زیارت گاہ ہائے کشمیر است (رین شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۱۱) ؎

[۲۳۱] کذا فی الاصل محل وقوعش در حاشیہ ؎

ایشی شور - راجہ سندیمان دوم در موضع ایشہ براری آباد ساخت سلطان سکندر منہدم فرمود -

بھیما دیوی - در موضع تھید راجہ سندیمان آباد کردہ بود -

میگہ مٹ - از تعمیرات میگواہن[۱۲۳۲] در موضع بارسو پرگنہ اولہ سنہ ۳۴ بکرمی

مہاشری - از تعمیرات پرورسین[۱۲۳۳] متصل مسجد جامع بود - سلطان سکندر مسمار کردہ از مصالح آں بنیاد مسجد جامع معمور ساخت -

سدہ بادہ شری - از عمارات راجہ پرورسین در صحن پیر حاجی محمد - مدفن سلطان قطب الدین است -

کالی شری - از تعمیرات پرورسین بود سلطان قطب الدین[۱۲۳۴] ویران کردہ از سنگ ہای آں بنیاد خانقاہ محلّے زسیص نمود -

لوکی شری - از تعمیرات پرورسین است درضمن آں حرم ہای سلطان سکندر مدفون شدہ - اکنوں بہ گنبد بڈہ شاہ مشہور است - و در احاطۂ آں مزار سلاطین کشمیر حیرت افزا است -

پرورنیشور - از تعمیرات پرورسین متصل دولت خانۂ اکبر شاہ بہ مقام پوکرہ بل[۱۲۳۵] در و یادگار بود -

وِشنو شورما - معمورۂ پرورسین بہ مقام درگجن بود - سلطان سکندر برہم زد -

درونس سوامی - آباد کردۂ پرورسین در محلہ سورہ - مدفن ملک ریگی ڈار است -

---

۱۲۳۲ از ۲۲ قبل مسیح تا ۱۳ع ؛ ۱۲۳۳ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۷۹ع) ؛ ۱۲۳۴ (۹۸ ـــــ ۱۳۷۳ع) ؛ ۱۲۳۵ یعنی پکھری بل ؛

بُوتی شور۔ سنہ ۲۶ کلجوگ[۱۲۳۶] از تعمیرات راجہ جلوگ[۱۲۳۷] در موضع وانگت پرگنہ لار بر چشمۂ نراین ناگ تا حال موجود است۔ توصل سنگ ہای آں اصلا معلوم نمی شود گویا از یک دانۂ سنگ مخلوقست محرر این شگرف نامہ چوب چراغ سوختہ بر موقع سنگے افروختہ گذاشت قطرات آہنک از محل وصل سنگ جوشیدن گرفت تحقیق شد کہ تمامی سنگ ہا بہ ملاطۂ آہنک مضبوط شدہ است سارو خ و پیچ بالکل ندارد و درمیان آن سنگ "بدرہ پیٹ" اعجوبۂ روزگار است متصل آں راجہ زندر آدت[۱۲۳۸] پنج بت خانۂ خورد آباد کردہ است۔

ماہیشور۔ از تعمیرات راجہ رنادت بر کوہ ماران در سنہ ۱۴۱۴ بکرمی۔

ہرتی شور۔ امرت پربھا زوجۂ رنادت[۱۲۳۹] در موضع امرت بھون آباد ساخت۔

بکرمی شور۔ از عمارات راجہ بکرمادت[۱۲۴۰] متصل وچار ناگ بود۔ سلطان سکندر ویران کردہ از سنگ ہای آں مسجد و مدرسہ احداث نمود۔ علامات ہر دو ہنوز موجود سنہ ۵۲۱ بکرمی۔

بمتی شور۔ در موضع رٹ سون از تعمیرات بالادت سنہ ۵۶۳ بکرمی۔

۱۲۳۶ھ ہماں بھوتیش یا بھوتیشور است کہ مذکور شد ؛

۱۲۳۷ھ ۳۴ —— ۱۳۹۴ ق م ؛

۱۲۳۸ھ (۱۹۱ —— ۶۱۷۸) ؛

۱۲۳۹ھ پنڈت آنند کول بامزئی بر بھارا بجائے رنادت زوجۂ میگواہن (۶۱۳ —— ۲۲ ق م) نوشتہ است۔ نیز پنڈت مزبور بجائے ہرتی شور نام بت خانہ امرت بھون می نویسد۔ بقول آنند کول حالا این مقام را "وانتا بھون" می گویند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۶) ؛

۱۲۴۰ھ (۶۳ — ۶۵۲۱) ؛

دُرلب سوامی - در محلۂ زینہ کدل سمت جنوب از تعمیرات دُرلب درون بود۔ بُت شکن مسمار ساخت -

نریندری شور - در موضع ناپر - پرتاپ پیڈ[241] آباد کردہ بود - سلطان سکندر برہم زدہ - زین العابدین[242] سنگ ہای آن سدِّ نابد کھی ناسوپور صرف نمود - سنہ ۶۳۴ بکرمی -

تربھون سوامی - از تعمیرات چندرا پیڈ[243] متصل مزار ٹھگ بابا صاحب معروف سنہ ۶۸۴ بکرمی -

نارا پیٹ - راجہ نارا پیٹ متصل مسجد جامع آباد کردہ بود - سلطان سکندر مسمار کردہ مسجد و مدرسہ پیش روئے مسجد جامع آباد ساخت -

سورج مکھی - از تعمیرات راجہ للتادت[244] در موضع لتہ پور بُود سلطان سکندر منہدم ساخت -

مُوکتا کیشو - در موضع پرسپور[245] بر بلندی کریوہ للتادت آباد نمود -

---

[241] پرتاپ پیڈ دوم (۶۳۴ — ۶۸۴ء) - آنند کول بانی این بت خانہ نریندر پربھا ملکۂ پرتاپ پیڈ نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۴) قریۂ ناپر دوازدہ میل از بارہمولہ جانب سرینگر واقع است ؛ [242] (۱۴۲۳ — ۷۴ء) ؛

[243] از ۶۸۴ لغایت ۶۹۳ء - آنند کول محل وقوعش پائین نوکدل بر کنارِ چپ دریائے جہلم نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۵)

[244] از ۶۹۷ لغایت ۷۳۴ء ؛

[245] قریباً پنج میل از تولہ مولہ بطرف مغرب قریۂ پرسپور کہ در زمانۂ قدیم بنام پری ہاسپور معروف بود واقع است - راجہ للتادتیہ بزمانۂ خود شہر پری ہاس پور آباد کردہ دار السلطنت خود ساخت - در حکومت خود بسیارے از بت خانہائے کہ تا اکنون آثار آنہا از زمین می برآید تعمیر نمود - بقول سٹائن (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۴) (بقیہ برصفحۂ آیندہ)

سی و دو لک و شانزدہ ہزار تولہ نقرہ . بہ فرق آن تلمیع ساخت . ۱۲۴۶ھ ۔
پرہاسہ کیشو متصل پرسپور للتادت تعمیر کردہ بود . ہشتاد و چہار ۱۲۴۷ھ
ہزار پل طلای احمر بر قبہ آن تلمیع ساخت . تصویر مہاد راہ ۱۲۴۸ھ ہیکلے کلان درست
نمودہ آن را خفتان طلا در بر کردہ بود . و در صحن ستونے از یک لخت سنگ بہ
طوالت پنجاہ و چہار دست . و بروایت بعضے پنجاہ و چہار گز . بر فرق آن
صورت گورُوجی رسم کردہ قایم ساخت و سی صد و بیست و ہشت خروار
شالی برنجے را چہار ہزار صورت بودھ ۱۲۴۹ھ اوتار مصنوع کردہ در میان بت خانہای
پرسپور موجود داشت ۔

و غیر ازیں اشکال و تصاویر زر و سیم دراں جا بسیار نصب کردہ بود
سلطان سکندر ہر دو بت خانہ مسمار کردہ سنگ ہای آں در سد بندی صرف نمود

(مسلسل) صحیح محل وقوعش تا ۱۸۹۲ء دریافت نہ شد . حالا پرگنہ پرسپور از نام ایں شہر
معدوم خبر می دہد . کلہن (راج ترنگنی . ترنگ چہارم . مصرعہ ۱۹۴) نسبت پرسپور می نویسد
کہ ایں شہر در خوبصورتی بر اقامت گاہ اندر (خدائے ہنود) چشم می زد . معابد تعمیر کردۂ
للتادیتہ بعض از دست جانشینانش راجہ و یجرادتیہ و راجہ رنتی ورما و راجہ شمکر ورما
(از ۸۸۳ء تا ۹۰۲ء) تباہ کردہ شد ۔ (ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵)

۱۲۴۶ھ در راج ترنگنی بیان کلہن ایں است :-

"او (للتادتیہ) در مجسمہ مکتا کیشو ہشتاد و چہار ہزار تولک (تولہ)
زر داخل نمود" (راج ترنگنی . ترنگ چہارم مصرعہ ۲۰۱)

۱۲۴۷ھ کلہن از ذکر تعداد خاص خاموشی نمودہ است (ایضاً مصرعہ ۲۰۲)

۱۲۴۸ھ ویشنو (ایضاً . مصرعہ ۱۹۷) . (رب ہنود)

۱۲۴۹ھ ازیں معلوم می شود کہ در عہد للتادتیہ مکتا پیڈ مذہب بدھ در کشمیر اوج کمال بود ۔

و از بنیاد پری ہاسہ کیشو صندوقچے برآمدہ بر ورقے از مس نوشتہ یافتند کہ بعد
این قدر مدت ہادم این بت کدہ سکندر نام پادشاہے خواہد بود و صورت بدھ
او نار خواہد شکست ۔[۱۲۵]

۱۲۵ انتساب انہدام بت خانۂ پرسپور بہ سلطان سکندر از روئے شواہد تاریخی محقق نہ
شدہ است ۔ خواجہ محمد اعظم و نارائن کول باتفاق تہدیم بت خانۂ مزبور بہ سلطان سکندر کردہ
اند ۔ لیکن خلاف این ہر دو ملک حیدر چاڈورہ کہ قریباً یک صد سال پیشتر از ایشان زیستہ است
شکستن بت خانۂ پرہاسپور منسوب بہ میر شمس الدین عراقی کردہ است چنانچہ می گوید :۔

"چنانچہ اکثر بت خانہائے کشمیر را انہدام و معدوم ساختہ
نوبت تخریب و شکست بت خانۂ موضع پرسپور رسید ۔ بت ہا
را شکستہ و بت خانہ ہا را برباد کردہ بودند کہ طاقچہ از میان دیوار
ظاہر شد و دراں طاقچہ صندوقچہ چوبین ظاہر گشت ۔ و چوں
صندوقچہ وا کردند لعلے و یک شیشہ و کتابتے بخط قلم کشمیری
دراں صندوقچہ بود و مضمون کتابت آنکہ صاحب بت خانۂ از
منجمان تحقیق کردہ بود کہ بعد یک ہزار و پانصد سال شخصے با کشف و
کرامات از عراق آمدہ این بت خانہ را ویران خواہد ساخت و لعل را
فروختہ خانقاہ میر سید علی ہماں بنا کند" ۔ تاریخ کشمیر قلمی ص ۷۵ ۔ ص ۷۶

ڈاکٹر سٹائن (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵) نیز در قبول کردن انتساب انہدام
بت خانۂ پرہاسپور بہ سلطان سکندر در حقیقت این کتبہ شک کردہ است چنانچہ گوید کہ واقعہ
انہدام بت خانۂ پرہاسپور شش صد سال بعد از تاریخ کتبہ واقع شد حالانکہ مطابق تحریر بالینئے کہ
انہدام مزبور بعد عرصۂ یازدہ صد سال بظہور آمدے زیرا کہ باتفاق مؤرخاں راجہ للتادتیہ بانی
بت خانہ شش صد سال قبل از سکندر بودہ است بنا بریں (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چترانما کیشو۔ شیشہ شای کیشو۔ امرت کیشو۔ ہر سہ بت خانہ جیاپیڈ[۱۲۵۱] در اندرکوٹ[۱۲۵۲] احداث کردہ بود۔ سلطان سکندر مسمار نمود۔ زین العابدین از سنگ ہای آں سدِ سوپور استوار فرمود سنہ ۱۲۸ھ۔

اونپل مندر۔ اجتاپیڈ[۱۲۵۳] در پانپور آباد کردہ بود۔

شیرہ واسس سوامی۔ در موضع مرہمہ از تعمیرات اونتی ورما۔

مارگی شور۔ در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر سر چشمہ از تعمیرات راجہ درناسنہ ۲۲۰ کلجوگ۔

اونتی سوامی۔ در موضع اونتی پورہ از تعمیرات ونتی درما[۱۲۵۴]۔

شیرہ مٹ۔ زیر دامن کوہ اولر از عمارات ونتی ورما از اونتی پورہ پنج میل بالا۔

پربھاکرسوامی۔ در موضع زبون از ونتی درما؟

جادہ براری۔ از تعمیرات شیرورما[۱۲۵۵] از ونتی پورہ یک میل بالا ہمگی دروازہ موجود دارد۔

بت خانہ کلن۔ از تعمیرات شنکر ورما[۱۲۵۶] در پرگنہ لار سنہ ۲۷۹ ہجری۔

(مسلسل) صحیح این است کہ انہدام بت خانۂ مزبور آیا بنا بر زلازل قدیمہ یا بنا بر غفلتے کہ از طرف سکانِ ایں دیار بہ قبولیت مذہب اسلام سرزد شد بظہور آمد۔

۱۲۵۱ھ از ۷۵۱ تا ۷۸۲ء۔

۱۲۵۲ھ اندرکوٹ۔ جیاپورہ نزد سنبل از تعمیرات ہمیں جیاپیڈ است۔

۱۲۵۳ھ از ۸۳۰ تا ۸۵۰ء۔

۱۲۵۴ھ ۸۵۵ تا ۸۸۳ء۔

۱۲۵۵ھ ؟

۱۲۵۶ھ از ۸۸۳ء تاغایت ۹۰۲ء۔

ہر ایشور دیگی شور۔ از تعمیرات شنکر ورما در موضع پٹن تا حال موجود بود بہ حادثۂ زلزلہ سنہ ۱۳۰۲ھ (۱۲۵۷) ہر دو فرو ریخت۔

پرورہ گستی شور۔ از تعمیرات پرورہ گپت (۱۲۵۸ھ) در محلہ خندان بھون۔

۱۲۵۷ھ ۱۸۸۴ء :-

۱۲۵۵ھ از ۹۴۹ تا ۹۵۰ء۔ سکندہ بھون وِہار حالا "خندہ بھون" محلہ سرینگر است واقع بر کنار راست دریائے جہلم مابین نوکدل و عیدگاہ۔ خندہ بھون از روئے قواعد صوتی اصلاً و بالذات از سکندر بھون سنسکرتی ماخوذ است۔ جزء اول سکندہ بھون اشارہ بہ سکند گپت بانی "وِہار" (بزبانِ سنسکرت بنائے مقدس) مزبور است۔ خندہ بھون در ترنگ ششم مصرعہ ۱۴۴۲ بحیثیت مقامے مذکور است کہ در انجا رانیانِ (بیگمات) راجہ سوسالا و فتنیکہ با غیان ملک مقام سوزانیدنِ مُردگان "ماک شنک سوامن" موجودہ مائی سیمہ را غیر محفوظ ساخت۔ قیاس است کہ دریں جا در زمانۂ قدیم میدانِ فراخ و وسیع باشد۔ بوقت موجودہ چنانکہ از خریطہ معلوم می شود بہ شمال مشرق و مشرق بسیارے از زمین خراب و بے آباد افتادہ است۔ عموماً ایں مقام برائے گورستان مسلماناں استعمال می شود ہمیں نتیجہ از نثری و رفصل چہارم ۱۲۳ و ۱۲۸ کہ خندہ بھون را معسکر افواج مُسلح در زمانِ پرآشوب حکومت محمد شاہ (۱۴۸۴ — ۸۶ء) بار اول ذکر کردہ است می تواں اخذ نمود۔

اغلب ایں است کہ "وہارِ سکندہ بھون گوشہ ایست بر اختتام حصّہ جنوبی محلہ خندہ بھون۔ چنانچہ تا امروز مابین برہمنانِ ایں دیار گوشۂ مزبور بنام "سکندہ بھون" یاد کردہ می شود مقام مزبور بعد طے ۲۵ گز راہ بازار۔ شمال نوکدل می تواں رسید۔ دریں جا بجانب چپ بنائے آستانی ملا محمد باصر ایستادہ است۔

رام چند ریشی پسر صاحب رام برہمن عمر ۶۰ سال بیان کردہ است کہ در عہد طفولیت یک آشنائے وے گوردھن داس بزید کہ دراں وقت مردے عمر رسیدہ بود برائے نیایش دریں جا آمدہ رفت می کرد۔ بروز شنبہ قدرے از نذر زیر درخت توت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مندر پکھامہ۔ از تعمیرات بیتر۔ شرما وزیر للتادت۔

منادر بونیار۔ از تعمیرات راجہ . . . ۱۲۵۹ھ . . . در پرگنہ کھاورہ۔

مندر سہم پورہ منتصل بیمبرنی راجہ . . . ۱۲۶۰ھ . . . آباد کردہ است درپرگنہ دچھنہ

یین مٹ۔ از تعمیرات ۔۔ اننت راج ۱۲۶۱ھ در بیجبہاڑہ۔

کلشی شور۔ از تعمیرات کلش دیو ۱۲۶۲ھ در بیجبارہ۔

زتی شور۔ در موضع پاندریٹھن ۱۲۶۳ھ میان نالاب از تعمیرات جے سنگھ ۱۲۶۴ھ

ہرشی شور۔ در موضع زرپورہ جگدیو آباد ساخت۔

پرتی شور۔ در پرگنہ پھاک منتصل تیل بل از تعمیرات راجہ پرتاپ آدت

۱۲۸۶ھ کلجوگ۔

مشتعل، بزرگ برائے تماپیش می کرد۔ درخت مزبور در عہد شیخ غلام محی الدین (۱۸۴۶-

۱۸۴۲ء) بدست ملائے زیارت قطع کردہ شد۔ گویند کہ از تنہ درخت خون جاری گردید۔

گوردھن داس و دیگراں در ایام عرس دریںجا چراغ می افروختند۔

ازیں جا معلوم می شود کہ مقام سکندرہ بھون تا عہد جدید محل پرستش ہنود ان کشمیر

بودہ است (ملخص از راج ترنگنی جلد دوم نوٹس K۔ ص ص۔ ۳۳۹ و ۳۴۰)

۱۲۵۹ھ کذا فی الاصل۔ بت خانہ بونیار بر شارع جہلم۔ ۲ڈ میل بالائے رام پور واقع است

درمیان ہمہ بت خانہ ہا مندر بونیار بہ حالت درستی درکشمیر موجود است۔ بقول آنند کول بامزئی

نام بانی بت خانہ مزبور معلوم نہ شد۔ قیاساً بنائے تعمیرش بہ قرن پنجم میلادی می تواں

نسبت داد ومعنوں بہ بھوانی بود۔ ۱۲۶۰ھ البیاض فی الاصل ؛ ۱۲۶۱ھ ۱۰۶۳-۱۰۲۸ء)

۱۲۶۲ھ راج ترنگنی۔ ترنگ ہفتم مصرعہ ۲۵۷ لیکن از ہمیں کتاب محل وقوع ایں بت خانہ محقق نہ گشتہ

۱۲۶۳ھ قدیم "جیر نودھرتی" (راج ترنگنی ج۔ ۸ مصرعہ ۲۳۸۰) ؛

۱۲۶۴ھ از ۱۱۲۸ء لغایت ۱۱۴۹ء ؛

منادر جدید

مندر گدادھر - در ۱۹۰۵ ب مهاراجه گلاب سنگھ میان شیر گرهی آباد ساخت - قبهٔ آن به طلا ملمع کرده - رسوم[۱۲۶۵] آن فی خروار یک پاؤ مقرر نمود -

مندر گنپت یار - در سنه ۱۹۱۱ بکرمی مهاراجه گلاب سنگھ احداث نمود -

مندر بیجبهاره[۱۲۶۶] - مهاراجه گلاب سنگھ در سنه ۱۹۰۰ بکرمی از سنگ های وزیر ایشری احداث نمود -

رنبیر سوامی - در سنه ۱۹۳۲ ب مهاراجه رنبیر سنگھ به کمال رفعت و متانت در محلهٔ ڈل حسن یار آباد ساخت -

مندر سمادھ - در ۱۹۱۴ ب مهاراجه رنبیر سنگھ به مقام رام باغ بر شمشان پدر خود تعمیر ساخت -

پرتاپ سوامی - در سنه ۱۹۳۳ ب میان پرتاپ سنگھ ولی عهد ریاست در محله رعناواری ترصیص نمود -

بت خانهٔ کرپارام - در سنه ۱۹۲۷ ب دیوان کرپارام مدارالمهام ریاست بالای فتح کدل آباد ساخت -

بت خانهٔ وزیر پنوں - در سنه ۱۹۲۰ ب متصل به کدل وزیر پنوں حاکم تعمیر ساخت -

بت خانهٔ امیرا کدل - در سنه ۱۹۳۶ ب دیوان اننت رام[۱۲۶۷] مدارالمهام سلطنت

۱۲۶۵ خراج - یک پاؤ حصهٔ چهارم یک سیری باشد ۞ ۱۲۶۶ ڈاکٹر سٹاین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۴) انتساب تعمیر بت خانهٔ بیجباره به مهاراجه رنبیر سنگھ (متوفی سنه ۱۸۸۶ء) کرده است ۞ ۱۲۶۷ دیوان اننت رام پسر دیوان کرپارام مذکور الصدر است - بعد پدر خود حاکم شد (کشمیر جلد دوم - ص ۸۰۳) ۞

ترصیص نمود -

مندر گنیشور - گنیش پنڈت[۱۲۶۸] درمیان موضع رامو که جاگیر او بود ترصیص نمود سنه ۱۸۹۴ ب -

مندر صفاکدل - در سنه ۱۹۲۱ پنڈت راجه کاک درکه داروغهٔ داغشال بود تعمیر ساختن بعد - وفات او پسرش رام چند باتمام رسانید -

بت خانه کرنیل - کرنیل بیجا سنگه محاذی شیرگڑھ آباد کرده است -

در آمد و برآمد تجارت کشمیر

در ملک کشمیر در آمد و برآمد مال تجارت در سال تمام تخمیناً تا چهل لک روپیه سکهٔ کشمیری خواهد بود - اشیای تجارت پیداوار این دیار همگی در بنادر یورپ و ایشیا هند و خراسان و یارکند و لاسه و لداخ و اسکردو می رود و اسباب تجارت بلادهای مذکوره به ملک کشمیر می آید تشریح آن از نقشهٔ ذیل واضح خواهد شد -

آنچه که مال تجارت کشمیر به اطراف ممالک هند و خراسان وغیره می رود				
اقسام پشمینه کانی	تخم شلغم	چارجامهٔ اسپان	سنگ یشم	ابریشم خام
بط ها	چادری ها	حقهٔ تماکو	زیرهٔ سیاه	اقسام چرم
کشوش	گیلاس	صندوقچهٔ چوبین	مغز سنگاره	بوریا ها
زرد آلو	روغن	شطرنج و نرد	پوست بهنگ	تار پشمینه
توز	وچ	اقسام پشمینه ساده	سوهاگه	سیب عنبری
قلمدان	تخم نیلوفر	گبه های فرشی	سنگ بلور و پیالائے بلور	چوب قسط
پرهای کلغی	ظروف نقاشی	بهی دانه	پوست جانوران جنگلی	خمیر بنفشه

۱۲۶۸ مراد از پنڈت گنیش کول شاستری یکے از مصاحبان مهاراجه رنبیر سنگه آنجهانی است ؛

آنچہ کہ مال تجارت کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود				
ادویات	نعلین چوبین	برنج	چوب دیودار	زرشک تبتی
اقسام پٹو	اسپان گونٹ [۱۲۶۹]	گرد بنگ	حاشیہ پشمینہ کانی	نافہ چینی
انگور	اقسام پشمینہ عملی کار	پوست کوکنار	گجری اسپان برمزار	سنگ زہر مہرہ
کاغذ سفید	چوغہ پٹو	قبلہ نما	زعفران	سوزنی ہا
افتیمون	جوز	ڈبہ ہای چوبین	گل بنفشہ	دسوانہا
صمغ زرد آلو	شہد	کتاب ہای فارسی وغیرہ	تخم بازنگ	تھانہای چکتی
عرق بید مشک	کنہ گچھ	اقسام پشمینہ ڈورکار	تماکو	ناک ؟
اقسام اسلحہ				

آں چہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید				
بزازی انگریزی	بزازی دیسی	زربفت کمخواب	سوت رسیدہ	کلا بتون
جواہرات	چای بمبئی پہاری	نمک پنجابی	شکر تزین	نبات
شکر سرخ	قند سیاہ	مصالح رنگہا	تیزآب گوگرد	مربای رنگ نگاری
مربای گلناری	اقسام ادویات	لاکھ	اشیای بساطی انگریزی	ظروف چینی
مس	ردی	قلعی	ظروف مس	ظروف ردی
جست	سرب	آہن ولایتی	پیالہ چینی	میوہ کابلی
نسوار پشاوری	حمص	اسپاں ولایتی	پاپوش پشاوری	بوریای پشاوری
کریانہ	تیل کنجد	اشجار ہندی	رودنگ	روپیہ ہای سکہ مختلف
قالین ملتانی	ظروف ہای گجراتی	طلا و نقرہ	کمل ازپنڈی	انار دانہ
سادگی	منقی	چایدانی	مرجان	ابریشم رنگین

[۱۲۶۹] رجوع شود بہ حاشیہ ۵۸۶۲ ص ۲۶۹ از ہمیں جلد ۔

آں چہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید

پشم گوسفند	کرم دانہ	پختہ	افیون	شنالکی کابلی
دوہسہ کابلی	نگین ہا	زلو	منیاری	چرم خام و پختہ
کتاب ہا	تماکو قندہاری	برنج بارہ	نمد ہای فرشی	قلم ہای ایرانی و پشاوری
پاپوش زری	پوستین ہا	عطر	چوب چینی	باروت
انگوزہ	زاگ	خرمہرہ	خرما	.

مال تجارت آں چہ کہ از یارکند و لداخ و لاسہ بہ کشمیر می آید

پشم شال	پشم توسہ	فرد پشمینہ سادہ	پٹوی پشمینہ	تہرمہ
نمد ہای یارکندی	پارچہ ہای خطائی	زرفوس	لنبری	لانگہ یارکندی
اسپان یارکندی	گل دار چینی	بادبان خطائے	پیالۂ چینی	چای سبز
چای سیاہ	تنروی خطائی	ماہیران چینی	ریوند چینی	گگر ہتصر
تولی	کاٹن ین یارکندی و تبتی	چرس	گوگرد	نافہ
فیروزہ	جدوار	سنگ	قرص ہای نقرہ	سنگ یشب
بوہای نقرہ	زہر مہرہ	سوہاگہ	بلور	لاجورد
ظروف ہای یشم (یشب)	ابریشم کورہ	کلاہ یارکندی	گج گاؤ	طلاء سلطانے
کرم دانہ	ماہوت	قالین یارکندی	دستانہ یارکندی	شنگرف
نمک تبتی	.	.	.	.

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود

زعفران خالص	زردۂ زعفران	بزازی ہر قسم	تماکو	شکر ترین
قند و نبات	قند سیاہ	شکر سرخ	زیرۂ سیاہ	کریانہ ۱۲۷۰ھ

۱۲۷۰ھ لفظ کشمیری بمعنی توابل کہ در اطعمہ استعمال می کنند ۔

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود

نوادر کشمیری و پشاوری	برنج	پوست سگ آبی	سختانہ	اقسام اسلحہ
پٹوی رنگین	کجری اسپ برمدار	تہانہلئے چکنے	زربفت و کمخواب	جوراب ہا
تیل سیاہ	روغن زرد	شہد	ادویات عطاری	تیل کنجد
تیل سیاہ	ظروف مس	پاپوش	اسپان گونٹ	گادان

اشیای تجارت آں چہ از اسکردو بہ کشمیر می آید

کشمش خشک	زیرۂ سیاہ	فردشال سادہ	گل سنجد	توت خشک

اقسام پشمینہ کشمیر

آں چہ کہ مال پشمینہ در کشمیر ساختہ شود اقسام آں این است :-

پشمینہ کانی[۱۲۷] - جورہ کانی - قصابۂ کانی - رومال ہای کانی - شاہ پسند - جاموار - حاشیہ -

پشمینہ عملی کار - قصابہ - رومال - گلوبند - پٹکہ - دوشال - چوغہ ہا - انگرکہ - کمربند - سینہ بند - لنگوٹہ -

[۱۲۷] بقول ڈاکٹر صوفی از اقسام شال ہمگی دو قسم کانی و عملی کار اہم بودہ است - اول الذکر پشمینہ بود منسوج مانند جامہ ہا بغیر کشیدہ کاری - و ثانی الذکر مع کشیدہ کاری عملی کار اوسطاً در مدت یک سال مکمل می شد - بنا بر تحقیق پنڈت آنند کول شخصے سعید بابا در عہد آزاد خاں صوبیدار کشمیر از ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء است - گویند سعید بابا ایں صنعت را از جامۂ سفید کہ بروے داغ پلئے کنجشک شدہ بود ایجاد کرد - سعید بابا در دل اندیشید کہ اگر داغ ہمچنیں ماند موجب تباہیٔ جامہ گردد - بنا بریں داغ ہا را بعد کشیدہ کاری پوشید و کامیاب گشت -

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۹)

پشمینہ چکنی - جورۂ عملی دوہ - جورہ کناری دار - جورۂ حاشیہ دار - دستار دوپٹہ - الوان سفید - توسہ سفید و خود رنگ -

پشمینۂ داو کار - قصابہ - میز پوش - چوغہ - کرتی - واسکٹ - گلوبند - ٹوپی ہا - قصابہ - رومال - میز پوش -

اقوام مردم کشمیر

قبائل فرقۂ اہل اسلام

مسلمانان متوطن کشمیر در حفظ مراتب انساب خود چنداں پرداخت نمی کنند و تکمیل شجرۂ انساب مطلقاً مرعی خاطر نمی گذارند - چرا کہ درین ملک شرافت و رزالت را استحکامے و اعتبارے نیست کہ بعد در بعضے امور شرافت شرفا خود بخود زایل می شود و بہ وقوع بعضے فتور رزالت بہ شرافت مبدل گردد - و در ضمن آن چند وجوہات است -

اول این کہ ہرگاہ کسے شخص کمینہ پیشہ را احیاناً حسب تقدیر تا انقضای عرصۂ یک دو پشت مال و دولت و جاہ و حشمت پایدار ماند اورا ابنای این ملک شریف پندارند و اگر کسے انسان را از قوم شریف بہ گردش فلکی مال و دولت و جاہ و حشمت نماند و مسکین و فقیر گردد اورا کمینہ انگارند - درین صورت شرافت مردم کشمیر متعلق است بہ مال و رزالت ملحق است بہ مسکنت و ابتذال -

وجہ دوم این کہ اگر کسے از مردم شریف برای اکتساب معیشت حرفۂ از حرفہای معمولہ مثل نجاری و گلکاری و حلاجی وغیرہ بیاموزد - شرافت او فی الحال زایل گردد - و اگر کسے از مردم رذیل در عمل شرفا مثل خواندن علم و اعمال صالحہ شریک گردد اورا شریف پندارند -

وجہ سوم آن کہ بعضے مردم رذیل مثل ڈوم و ہانجی وغیرہ برای استحصال

شرافت در اقوام شریف لاحق می شوند و خود را به خطاب سید یا خان یا گنائی یا شیخ نامزد می سازند در عرصۂ یک دو پشت رذالت اصلی او زائل می شود و شرافت فرعی حاصل می کنند۔

وجہ چہارم آں کہ در سابقہ زمان شوخ طبعان کشمیر ہر کسے را از قوم خاص و عام موافق کیفیت و حیثیت واقعی و مطابق عیب و ہنر ذاتی لقبے مقرر می داشتند و آں لقب را بہ زبان کشمیری ژِرہ[1] می گویند۔ چنانچہ بعضے کساں را از روی درشت مزاجی سیہہ یعنی شیر و ہاپت یعنی خرس و سور یعنی خوک میگفتند۔ و بعضے کساں را از روی گزندگی سرف یعنی مار و بچھو یعنی عقرب می گفتند و بعضے کساں را از روی پست فطرتی ڈاند یعنی بقر و ہنڈو یعنی گوسفند و کگر یعنی مرغ می گفتند و بعضے کساں را بہ صدور عیب و ہنر یا بہ وقوع افعال نیک و بد لقبے معیّن می داشتند۔ مثلاً ہرگاہ کسے کار دزدی می کرد او را چور یعنی دزد میگفتند و ہرگاہ کسے صاحب صلوٰۃ می بود او را نمازی می گفتند و اگر کسے پاپوش خوب می پوشید او را پیزار می گفتند و اگر کسے دستار کلاں می بست او را دستار لقب می کردند و اگر کسے احیاناً چیزے فعل نیک یا بد می کرد او را بہماں نام نامزد می ساختند۔

مدعا کہ از نام ہائی جانوران چرندہ و پرندہ و وحوش و حشرات و بہائم و از لغات عیب و ہنر و افعال نیک و بد و کارہای شایستہ و ناشایستہ ہیچ نامے خالی نماندہ است کہ بنام مردمان این دیار لاحق نہ کردہ اند و ہر حرفے کہ بنام کسے ژِرہ مقرر کردہ اند آں لفظ بر قوم و قبیلہ آں ہا مدام مستقل ماندہ است۔ و لقب اصلی آں ہا بالکل زائل و مفقود و نابود شدہ است۔ از ہیں رو شرافت و رذالت

---

[1] ژِرہ لفظے است کہ اشارہ بحقارت کند۔

مردم کشمیر اصلا یافتہ نمی شود و اصلیت قوم تحقیق محققان نمی گردد - اما در دہاقین نام قوم و قبیلہ بر زمینداراں باقی است -

وجہ پنجم - آں کہ بعضے مردم کشمیر بہ وطن اصلی خود موسوم کردہ اند - چنانچہ پکھلیوال و کاوسہ و ایشہ بری وغیرہ موجب آں لقب اصلی قوم آن ہا معلوم نمی شود - فقط -

وجہ ششم - آں کہ در اقوام مسلمانان کشمیر بہ کثرت حادثات زمانہ بسیار تغیر و تبدل واقع شدہ است - چنانچہ جمعے کثیر از قوم سادات بہ انقلاب دوران بے سر و پا ماندہ در کار زمینداری افتادہ اند و فے الحال نام سیادت ازاں ہا رفع شدہ با اقوام زمینداراں لاحق شدہ اند و با زمینداراں خویشی و قرابت می سازند غرض کہ بہ وقوع ایں چنیں واقعات اقوام ملک کشمیر را حیثیتے و کیفیتے نماندہ است اکنوں تشریح بعضے اقوام زمینداراں و شہر باشان کہ تا حال بر صرافت خود مستقل ہستند گفتہ شود - و برائے تشریح آن چہار زمانہ قابل یادگار است یکے زمانۂ سابقہ راجہای ہنود - دوم زمانہ سلاطین کشمیر - سوم عہد شاہان چغتائیہ - چہارم وقت حکومت شاہان افاغنہ - فقط

اکنوں باید دانست کہ در اقوام مردم کشمیر مثل مردم ہندوستان چہار قوم بہ نظر می آیند سید[1] - مغل[2] - پٹھان[3] - شیخ[4] - اما بہ انقلاب دورِ زمانہ ازیں اقوام در کشمیر قومے دیگر منفک شدہ است کہ آنہا را طایفہ دار می گویند و آں مردم حرفت ساز و پیشہ ور ہستند -

قبائل فرقۂ سادات

زمرۂ سادات ایں دیار در عہد سلاطین کشمیر از روی فترتِ امیر تیمور و بعضے

از روی قدردانی سلاطین دریں ملک آمده بود و باش ایں جا اختیار کرده اند و شجرهٔ انساب آنها تاحال برابر می گذرد و درحالت موجوده هر کس که بر طریقهٔ شیخیت و پیر مریدی مستقل مانده است شرافت و سیادت او معتبر است و هر کس که بافعال دیگر مستقل شده است سیادت او را چنداں اعتبارے نیست و از زمرهٔ سادات عالی تبار فی زماننا هشت قوم یادگار است اوّل سادات قادریه از احفاد حضرت محبوب سبحانی[۱۲۷۳] رضی الله عنه - دوم سادات نقشبندیه از اولاد حضرت خواجه خاوند[۱۲۷۴] محمود رحمتہ اللہ علیہ - سوم سادات اندرابیه از احفاد میر میرک اندرابی رحمتہ اللہ علیہ چهارم سادات منطقی و بیهقی از احفاد سید حسین بن سید تاج الدین بیهقی رحمتہ اللہ علیهم - پنجم سادات ده بیدی ششم سادات دداربکی از ذریت سید داؤد دداربکی رحمتہ اللہ علیہ - هفتم سادات همدانیه از احفاد سید تاج الدین که عموی حضرت امیر است قدس سره - هشتم سادات متفرقه که از امصار دیگر آمده دریں جا سکونت می دارند و ازاں جمله بعضے ها کار زمینداری سازند -

و دریں جزو زمان بعضے جهلا برای حصول شرافت خود دعوای سیادت ثابت می دارند و نسب نامه ها اختراع می سازند - از روی عدم امتیاز هیچ کسے باز پرس آنها نمی کند -

قبایل فرقهٔ مغلان

مردم ایں طایفه در زمان سلاطین کشمیر از خراسان و ترکستان دریں جا آمده

[۱۲۷۳] مراد از محبوب سبحانی حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی رض است - در ۵۶۱ھ مطابق ۱۱۶۶ء واصل بحق شدند ؀

[۱۲۷۴] ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؀

بود و باش اختیار کرده اند۔

قوم میر۔ لفظ میر در اصل میرزا ست که مردم زمانه آن را ترخیم کرده اند و اکنون میرزا را میر می گویند و لقب میر در میان سادات و مغلان شهور گشت این قدر فرق است که مردم سادات را لقب میر اول گویند چنانچه میر مبارک و میر مقبول و مغلان را لقب میر بعد اسم می خوانند۔ چنانچه عزیز میر و غفار میر لیکن بعض مغلان را از روی تعظیم نام میر اول می گویند چنانچه میر نازک قادری۔

قوم بیگ۔ در عهد سلاطین کشمیر یادگار زمان شاهان چغتائیه درین جا آمده اند۔ اکثر ها منصب دار و رئیس عالی مقدار بوده اند اکنون احفاد آن ها پیشه دری و چاکری اختیار کرده اند شرافت آن ها بر رذالت مبدل گشته است۔

قوم اشائی۔ در زمان سلاطین کشمیر درین جا آمده اند۔ گویند جدّ آن ها از مقام عیشاور که دیهے است در ممالک خراسان آمده در مصاحبت بڈھ شاه سرفراز شده بود۔ حالا مردم کشمیر عیشاور را اشائی مخفف کرده اند۔

قوم بانڈے۔ در عهد شاهان چغتت از ترکستان آمده صاحب ثروت و حکومت بوده اند در کشمیر متوطن شده موضع بانڈر پوره جاگیر یافتند موجب آن آن ها را بانڈے می گویند۔

قوم بچھ۔ جدّ آن ها در عهد سلاطین از ترکستان آمده موضع بچھ پوره در کشمیر جاگیر یافتند و دران جا سکونت می کردند موجب آن قوم آنها را بچھ خطاب[۱۲۷۵] داده اند۔

قوم گانی۔ گویند جدّ آن ها از محال گورگان آمده درین جا متوطن شده بود موجب آن گورگان را مردم خطهٔ کشمیر ترخیم کرده گانی نام نهاده اند۔

[۱۲۷۵] نزد لارنس (ویلی آف کشمیر ص - ۳۰۹) این پنج قوم یعنی میر۔ بیگ۔ اشائی۔ بانڈے۔ بچھ مغل هستند ؛

قوم کنٹھ - گویند جدّ آن ہا خواجہ حسین کابلی در عہد اکبر شاہ تعمیر باشی قلعۂ ناگرنگر شدہ بود پادشاہ بر موقعۂ ملاحظہ قلعۂ ایک عدد کنٹھ کہ زیورے است مشہور شامل خلعت شاہی بوے عطا فرمود موجب آن اورا کنٹھ خطاب کردہ اند۔

فرقہ پٹھان - اکثر مردم پٹھان در زمان شاہان افاغنہ از کابلستان آمدہ در کشمیر متوطن شدہ اند ہمگی دو فرقہ دریں جا موجود اند یکے خان دوم خیبری لیکن لقب خانی را دریں دیار ہیچ اعتبارے نماندہ است چراکہ اکثر مردم ڈوم و ہانجی کہ ملازم پیشہ ہستند بانسوار فروش کہ چندگاہ در کابل و پشاور می روند بر خود خطاب خانی لازم می دارند۔

قبایل قوم شیخ[۱۲۷۶]

اصلی باشندگان کشمیر کہ در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ اند ہمہ ہا را شیخ می گویند و دریں قوم وسعت بسیار است چہ تمامی اقوام طائفہ داراں شاخہای ایں فرقہ است۔

قوم پیرزادہ - از جمیع اقوام شیخ فرقۂ پیرزادہ اول است بہ ہمیں سبب کہ اسلاف آن ہا بعد قبولیت اسلام خدا پرستی اختیار کردہ و مریدان و معتقدان

۱۲۷۶ لارنس نام ہاے آن قبایل افغان کہ در کشمیر متوطن گشتہ کوکی خیل (شاخے از آفریدیاں) یوسف زئی و جوگو خیری (خٹک) نوشتہ است۔ مردمان خیبری با آفریدی کہ درو رنگ ہمہ بود و باش می کنند تاحال روایات قبیلۂ خود بر قرار داشتہ در پشتو گفتگو می کنند و بوقت روانگی تیغ و خنجر با خود می دارند۔ محلِ اقامت یوسف زئی قریۂ حمل است و سواتی و نبیری حوالی بیہات بیروہ را آباد کردہ اند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نیز بسیارے از افغاناں را برائے محافظت سرحدات از افغانستان و پشاور طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ افغانانِ جھی پورہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہم رسانیدہ اند۔ و اولاد آن ہا تاحال پشت در پشت بر صلاحیت و تقوی و اعمال صالحہ مستقل ماندہ شیوۂ پیر و مریدی می سازند یا بر تولیت مقامات و زیارات مسلط ہستند و بر موقع صلاحت و تقوی با مردم سادات خویشی و قرابت جایز می دارند و ہم زانوی آن ہا می نشینند و کسانیکہ از شیوۂ پیر و مریدی درگذشتہ بکارہای دیگر عامل می شوند بر حیثیت خود نمانند۔

قوم بابا یا شاہ۔ ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ لقب فرعی است یعنی کسے کہ بہ اعمال صالحہ و افعال شایستہ مقبول خلایق گردد اورا بابا یا شاہ می گویند۔ رفتہ رفتہ احفاد و ذریّت آن ہا نیز بہمین لقب نامزد می شوند پیش ازین مردم پیرزادہ را نیز بابا می گفتند۔ اکنون شاہ گفتن بہ نسبت پیرزادہ ہا مروّج شدہ است فی الاصل شاہ لقب عام است۔ یعنی ہر کس کہ ذرۂ از قوت ظاہری یا باطنی پیدا نمود اورا شاہ می گویند۔

قوم ملّا یا مولوی۔ ہم لقبے است فرضی یعنی ہر کس کہ بخواندن علوم معقول و منقول کمال حاصل نماید اورا مُلّا یا مولوی می گویند۔ و درین ملک چند خاندان عالی شان بُود کہ آن ہا را پشت در پشت مولوی می گفتند۔ اکنون ہمگی خاندانِ مولوی ابوالخیر کہ ہمیشہ آفتاب علم در خاندانِ آن ہا روشن می بُود موجُود است۔

(مسلسل) بنا بر عقد و مواصلت با کشمیریاں یا باشندگانِ قدیم مدغم شدہ اند (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۹) مردمانِ یوسف زئی در چمل سکونت می کنند۔

بقول لارنس بسیارے از افغاناں را مہاراجہ گلاب سنگھ برائے محافظت سرحدات حکومت خود طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ در بیروہ اکثر دیہات در قبضۂ افغانان سواتی و بیزی تاحال موجود است۔ افغانانِ پچھی پورہ بہ سبب عقد و مواصلت با کشمیریاں اصلیت خود را فراموش کردہ اند؛

قوم ملّہ - لقبے فرضی بر چہار طایفہ مقرر کردہ اند - یکے[1] ملّائی مسجد کہ مسلمانان را در شہر و دہ ہمیشہ امامت می سازند و طفلان را تعلیم می دہند و بر خیرات و نذورات مردم گذران می سازند - دوم[2] مردم گورکن کہ مردگاں را دفن ہمی کنند - سوم[3] غسّال کہ میت را غسل می دہند - چہارم[4] قبیلۂ در زمینداراں مشہور است و آں اصلی است[۱۲۷۷] -

اکنون تشریح قبایل زمینداراں کہ بہ نسبت آنہا لقب اصلی ہنود موجود است کردہ آید - ماگرے - ڈانگر - نیایک - تانترے - ڈامر یعنی ڈار بٹ - لون[۱۲۷۸] راتھر - ایں ہشت قوم در عہد راجہا صاحب سیف و سنان جنگی و پہلوان شاید از قوم کھتری بودہ اند - بارہا بغی و فساد ورزیدہ ریاست ہا برہم کردہ اند چنانچہ تذکرۂ آں در تواریخ قدیم مشروحست -

و در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ لقبے قدیمی بر قبیلۂ آں ہا بدستور موجود ماندہ است - ہنوز ہم شرارت ذاتی در نہاد آنہا باقیست و بعضے صنادید ایں اقوام تا عہد شاہان چغتائیہ صاحب حکومت و رئیس ملک بودہ اند کہ در تواریخ ہا مشروحست -

قوم رینہ - دو گروہ اند - گروہ اول از قبیلۂ براہمہ است آں ہا را رازدان ہم می گویند - بعد اسلام رینہ لقب قدیمی باقی داشتند - گروہ دوم[2]

۱۲۷۷؎ بقول لارنس بسیارے از ملاحاں و ڈوم نیز لقب "ملّہ" بر خود اختیار کردہ اند - نزد ایشان ایں لفظ مخرب "ملاح" عربی است کہ در پنجاب بر کشتی بان اطلاق می شود (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۸) ؎

۱۲۷۸؎ لارنس قبیلۂ لون را از دیش و ڈامر را از شودراں (رذیل ترین مردماں در ہنود) محسوب کردہ است (ایضاً ص ۳۰۶) دہقاناں میگویند کہ لونہا از چیلاس آمدہ اند (ایضاً ص ۳۰۶ حاشیہ ۲)

از قبیلۂ راجہای چندر بنسی راجپوت ہستند کہ جدّ آنہا راجہ سوسرم چندر اوایل ۵۰۰ھ [۱۲۷۹] از نگرکوٹ آمدہ دریں جا تا سال ۸۲۵ھ [۱۲۸۰] بر عہدہ سپہ سالاری و مدار المہامی نسلاً بعد نسلاً ممتاز بودہ اند۔ بعد آں راون چندر مسلمان شدہ بہ خطاب ربنہ یعنی مدار المہامی سرفراز گشت چنانچہ احفاد او تا عہد اکبر شاہ بر عہدۂ ریاست و مدار المہامی مستقل بودہ اند۔ ایں کہ قوم لون خطاب ربنہ گی با خود شامل می دارند غلط است و آں قبیلہ علیحدہ است۔

پنڈت ۔ از قوم برہمن صاحب شرافت و تمکین است لقب قدیمی باقی دارد۔

قوم کول ۔ از احفاد دتاتری رکھی برہمن بودہ اند لقب قدیمی باقی دارند۔ امّا اقوام [۱۲۸۱] یتو و مانتو۔ ٹھکر و پرے۔ وانی پرہ پڈر تری کنبی مسلہ صوفی وغیرہ در عہد ہنود شاید زمیندار پیشہ از قوم شودر یا کابت بودہ اند و بعد اسلام ہم بہ ہماں نام مشہور اند۔ ذکر آنہا جائے در تواریخ یافتہ نہ شد ہمگی ملک احمد یتو و سیدہ مانتو و جہانگیر پڈر در زمان سلاطین رئیس بودہ اند۔ فقط۔

قوم چک ۔ جدّ آنہا لنگر چک از دارد و [۱۲۸۲] آمدہ۔ در عہد سلاطین احفاد او بر عہدۂ کوکہ گی و مدار المہامی مستقل بودہ اند در ۹۶۰ھ [۱۲۸۳] خود سر شدہ مدت سی و پنج سالی در کشمیر شاہی کردہ اند۔

۱۲۷۹ھ مطابق ۱۱۰۶ء ؛ ۱۲۸۰ھ مطابق ۱۳۲۴ء ؛

۱۲۸۱ھ بعض گویند کہ یتو و ٹھکر از کشتواڑ آمدہ اند (حاشیہ اویلی آف کشمیر ص ۳۰۶)۔ رائے اکثر مسلماناں ایں است کہ اصل مردمانِ قبیلۂ پنڈت و کول و بٹ و ایتو و ربشی و مانتو برہمن است (ایضاً صفحہ مزبور)

۱۲۸۲ھ چیلاس (ایضاً ص ۳۰۸) ؛ ۱۲۸۳ھ ۱۵۵۲ء ؛

قوم ملک - ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ خطاب شاہی است چنانچہ در زمان سلاطین کشمیر تمامی رؤسا و مصاحبان و جاگیرداران و افسران فوج را ملک خطاب می دارند و محافظان راہ ہندوستان و ترکستان را ہمیں لقب بخشیدند - در اصل قبیلۂ ملکان ہمہ ہا شیخ ہستند - دریں وقت مردم ڈوم خود را ملک می گویند -

قوم گنائی - بزبان کشمیری منشی را گویند و قبیلہ گنای از قوم برہمن نیکو کار و ذو الاقتدار بودہ است و از صنا دید ایں قبیلہ اکثر ہا رئیس نامدار و اولیای کبار یادگار - از انجملہ ہلمت گنائی نام شخصے نیکو کار مشہور روزگار است - وے کار گوسفند قصابی بر خود قبول نمود - اکنون ذریت او تمام کار گوسفند قصابی می سازند و در زمرۂ طایفہ داران داخل شدہ اند - سوای آں قوم ڈوم کہ نہایت ارزل ہستند برای خود لقب گنائی پسند می دارند - ازیں رو قبیلۂ گنائی را ہیچ اعتبارے نماندہ است - اکنوں مردم قوم گنائی خود را گنائی گفتن عیب می دانند -

قوم ریشی - ذاتی قومے نیست اما ہر کس کہ بر مجاورت مقابر حضرات ریشیان کشمیر تا یک دو پشت مستقیم مقیم ماند او را ریشی می گویند -

اقوام طایفہ داران

در اقوام طایفہ داران دو گروہ اند - ازاں جملہ گروہ اوّل مثل نجار و گل کار و آہنگر و کمہار و قصاب و دباغ و زرگر و گاذر و خباز و شیر گوجر وغیرہ اہل حرفہ در شرافت و رذالت میانہ روی اختیار کردہ اند - ہمیشہ با اقوام خود خویشی می سازند - چنداں بے حیائی و بے شرمی مرعی نمی دارند - گروہ دوم قوم ڈوم و گلبان و ہانجی و چوپان و بکت از جمیع اقوام ارزل الناس و بدکردار

ہستند۔

قوم ڈوم[۱۲۸۴] - می آرند کہ راجہ پرورسین ہنگام تسلط ہندوستان از قوم ڈوم وچنڈال ملیچ وسانسی و مثلش کہ ہمہ ہا ہلاک خواہستند پلاٹن سفر برای تصفیۂ شوارع و بار برداری وغیرہ ملازم کردہ بعد اختتام ایّام محاربہ و مجادلہ من جملۂ پلاٹن مذکور یک یک نفر برای محافظت مال و دولت مردمان و نگہبانی چارپایاں دہ بدہ مقرر ساختہ ماکول و مشروب آنہا خانہ بہ خانہ راتبہ مشخص گذاشت چنانچہ تاحال معمول است و تا عہد سنگان ہرگاہ کسے را مال بہ دزدی می رفت از ڈوم دہ تاوان می گرفتند مدعا کہ ذریات آن ہا دریں ملک کثرت پذیرفتہ تسلطی حاصل کردند و در عہد سلطان کشمیر مسلمان شدہ ترک ہلاک خوری نمودند و با قوم مسلماناں در ماکول و مشروب مخلوط شدند۔ و سیاہی چہرہ و تیرہ درونی خصلت ذاتی دارند و در ہر کار مستعد و چالاک ہستند بالفعل پرورش گاوان دہات و انصرام احکامات حکّام و شقداری و سزادلی و چوکیداری و سائیسی و محافظت خرمن ہا و بردن قسط بہ توشہ خانہ و رسانیدن خطوط حکّام بہ مکتوب الیہ بذمۂ آنہاست و در دزدی و حرام خوری و بے حیای ممتاز اند و در قحبہ گی و حرام کاری بے انباز۔ اکنون کوشش شرافت بسیار می سازند و بر خود لقب شیخ و گنائی و خان و ملّہ وغیرہ ملزوم می دارند۔

قوم ہانجی[۱۲۸۵] - مجازاً دریں قوم سہ گروہ اند - امّا در رزالت و بدخوی و

۱۲۸۴ بعض گویند کہ اقوام ڈوم از اولاد قدیم چک اند (حاشیہ ویلی آف کشمیر ص ۳۱۱)

۱۲۸۵ ملاحان کشمیر از اہم ترین اقوام کشمیر است - اگرچہ اطلاع صحیح نسبت اصلیت شاں محال است لیکن از ادّعائے شاں کہ بلحاظ تاریخ بسیار قدیم است می تواں گفت کہ راجہ پربت سین ایں قوم را از سنگل دیپ آورد - ہانجیاں اصلاً از "ویش" بودند و ہمین است (بقیہ بر صفحہ دیگر)

جہالت و بدگوئی ممتاز و در فریب و دغابازی و مال خوری بے انباز۔ ازاں جملہ گروہِ اوّل بہترہ ہانجیاں اند کہ غلات و ہیزم در کشتی ہای کلان بہ شہر می رسانند۔ البتہ این فرقہ در بے شرمی و بے حیائیِ چنداں مبادرت مرعی نمی گذارند۔ و گروہ [2] دوّم ماہی گیران تالاب اولر و ڈیمبہ ہانجیاں جھیل ڈل وغیرہ معروف اند۔ امّا از گروہٗ بہترہ ہانجیان در امور رذالت و جہالت زبردست ہستند۔ گروہ [3] سوّم ڈونگہ ہانجیاں

مُسلسل) کسیکہ در کشتی رانی اظہار ناقابلیت خود کند۔ دیگر ہانجیاں او را طعنۂ "شودر" می دہند بوقت سوال ہانجیاں خود را بہ نورع منسوب می کنند۔ لیکن درست این است چنان کہ از نمائندہٗ این قوم معلوم شدہ کہ ہانجیاں اصلاً شباناں بودہ اند ؛

بقول لارنس پدر ہانجی در عیال خود مرتبۂ بزرگ دارد۔ اولاد نرینہ اموالِ مکتبہ بدست پدر می نہند و او چنان کہ رضایش باشد بہ عیال خرچ کند۔ پسر ہانجی تا وقتیکہ پدر او را اجازت نمی دہد متاہل نمی گردد۔ لارنس ہانجیاں را بہ طوائف ذیل منقسم کردہ است :-

(الف) ڈیمبہ ہانز۔ اینان مع کشتی رانئی در کولاب ڈل در این جا کاشت سبزی نیز می کنند ؛

(ب) گری ہانز۔ اینان در کولاب ولر سنگھارا چینی می کنند ؛

این ہر دو طائفہ درمیان ہانجیاں سرہائے خود را بلند می دارند۔

(ج) ملّاحان بہت

(د) ڈونگہ ہانز۔ کہ از دختر فروشی و دیگر افعال نازیبا باکے ندارند۔ ازین میان بدترین ملّاحانِ نالہ مار اند کہ بنام "مار ہانز" شہرت دارند ؛

(ر) ہاک ہانز۔ این طائفہ در دریاہا شہتیر رانی می کنند۔

(س) گاڈ ہانز یعنی ملّاحانِ ماہی گیر۔ زنانِ این طائفہ در دشنام طرازی و بدزبانی شہرتِ بزرگ دارند (ویلی آف کشمیر ص۔ ص ۳۱۳ و ۳۱۴)۔

است و این قوم از اقوام دیگر نہایت بد خُو است در بے شرمی و بے حیای یکتا و در دیوثی و قحبہ گی بے ہمتا۔ شب و روز زبان فحش و دشنام کاری وا می دارند۔ از دختر فروشی و قحبہ گی عار نمی دارند۔ چنانچہ باشندگان دیار کشمیر بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری قوم ڈوم و ہانجیاں در ربع مسکون ہمیشہ بدنام۔

قوم گلبان[۱۲۸۶] - بد خصلت قومی است کہ اسپانِ زمینداران برائے کاہچرائی در بلاق ہا می برند و در غارت گری و قزاقی چالاک ہستند کرنیل میان سنگھ این قوم را بہ قطع بینی و گوش و قتل سخت تنبیہ کردہ بُود۔ گلاب سنگھ تمامی اقوام گلبانان در حبس خانہ مغلول ساخت۔ رنبیر سنگھ ہمہ ہا مع عیال و اطفال در گلگت نظر بند گذاشت تا کہ مردمان اندک آسودند۔

قوم چوپان[۱۲۸۷] - مویشیاں مردمان برای کاہ چرائی در مرغزار ہا می برند۔ در حرام خوری و دزدی شریک گلبانان ہستند و با قوم گلبانان خویشی می سازند۔

قوم بکت - برای کسب معشیت تشبیہ ہر قوم می سازند۔ طفلان خود را رقص و سرود آموختہ از بچہ بازی و لواطت عیب نمی دارند با قوم خود خویشی ہمی کنند۔

قوم کنجراں - ذاتی قومے نیست ہر کس کہ بریں کار اصرار نمود داخل این قوم شد۔

قوم پارہ دوز - در اصل چمار ہستند از پنجاب آمدہ دریں جا متوطن شدہ اند۔ و در زمان سلاطین مسلمان گشتہ ہلاک خوری ترک کردہ اند۔

قوم چوہڑ - این قوم ہم از پنجاب آمدہ اگرچہ مسلمان شدہ اند ہنوز

۱۲۸۶ لارنس اصل گلبانان از ڈوم خیال کردہ است (دیلی آف کشمیر ص ۳۱۲)۔

۱۲۸۷ در کشمیری "پُہل" نیز گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

ہلاک خود می سازند۔

مذاہب کشمیر

دریں وقت باشندگان خطۂ کشمیر ہمگی سہ فرقہ است۔ ہنود، مسلمان، سکھ کیفیت ہر یکے بدفعات مستقلہ گفتہ آید۔

مذہب اہل ہنود۔ مؤرخان باستان خطۂ کشمیر را از ابتدا شامل آریہ ورت[۱۲۸۸] می دارند چنانچہ در زمان نخستین دریں ملک مذہب آریہ بودہ است بلکہ بعضی ہا ناگ پرستی[۱۲۸۹] می کردند۔ آنگاہ بہ تعلیم و تربیت بزرگ رکھیشران مذہب شیو[۱۲۹۰]

۱۲۸۸ "آریہ" بمد الف وسکون را و فتح یا وسکون ہا، بمعنے قوم نجیب و "ورت" بفتح واؤ وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے حلقہ باشد۔ مراد از آریہ ورت (اقامت گاہ آریہ) سرزمین ہند است۔ بنا بر تحقیق مؤلف "انسائیکلوپیڈیا آف برٹینکا جلد دوم ص ۶۷۲" (شمارۂ نہم مطبوعہ ایڈن برگ) آریہ لفظ سنسکر نیست بمعنے شخص عالی نسب۔ ابتداء ایں لفظ بحیثیت قوم استعمال می شد۔ لاکن نزد وید آریہ کسے را می گویند کہ در معبود ہائے اندر و اگنی دارائے اعتماد و اعتقاد کلی باشد۔

در زمان مابعد معنئ آریہ کلیتہً تبدیل شدہ بمعنے شخصے شد کہ بہ یکے از سہ قوم یعنی برہمن وکھتری و ویش منسوب باشد۔

از امرکوش کہ کتاب مہم لغت سنسکرت است معلوم می شود کہ آریہ از "ار" کہ بہ معنے زمین است ماخوذ است۔ دریں صورت قیاس است کہ اطلاق آریہ بر مردمان دہاقین و مزارعین می باشد۔

۱۲۸۹ "ناگ" بفتح نون وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے مار بزرگ باشد۔ ڈاکٹر نالنکشا دت در مقدمۂ "گلگت مینوسکرپٹس" جلد ۱ ص ۱۰ می نویسد کہ "مار پرستی" در کشمیر از قدیم موجود بود و از ہمیں ایں اعتقاد باطراف ہند شائع و منتشر گشت۔ تائید ایں امر کہ کشمیریاں "ناگ پرستی" می کردند از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران ہم می شود۔ از یں کتب ایں امر بہ پایۂ ثبوت رسیدہ است کہ کشمیر از آب پیدا کردہ شدہ است و از مارہا کہ اہم آنہا نیلہ بود محفوظ ماند۔ ۱۲۹۰ بر صفحہ دیگر

دریں جا رواج یافت لیکن چہار ورن مقرر شدند یکے برہمن دوم کھتری سوم ویش چہارم شودر۔ ازان میان برہمنان این جا براکل کاسنی دشتی وغیرہ اعلاف در لباس حقیر قناعت کردہ بوفور ریاضات شاقہ و ترک لذات و شہوات مہذب الاخلاق و مشہور آفاق شدہ بودند۔ پس بہ مقتضای مشیت ایزدی پیش از سنہ بکرمی پانصد سال در ملک اودھ زیر دامنۂ کوہ ہمالیہ راجہ پیدا شدہ کپل دست نام و فرزندے داشت موسوم بہ شاک منی کہ در آغاز عنفوان جوانی ترک حکمرانی کردہ از لذات شہوانی مجتنب گشتہ بہ تعلیم و تلقین برہمنان مرتاض فوراً بدرجۂ کمال رسیدہ خود را بودھ یعنی عارف خداداں نام نہاد و بعد چندے بہ حرارت ذاتیہ خود ملت جدید یعنی مذہب بودھ اختراع نمودہ عقیدہ

(مسلسل) ۱۲۹۰ھ مذہب شیو در کشمیر کہ معروف بہ "ترکا شاسترا" یا "ترکا شاستر" یا مخففاً "ترکا" است قسمے از تثلیث وجودی است۔ بقول ڈکٹر جگدیش چندر چٹرجی مصنف "کشمیر شیوازم" حصہ اول ص ۳ چاپ سرینگر سنہ ۱۹۱۴ء "مذہب شیو در کشمیر در ابتدای قرن نہم یا در آواخر قرن ہشتم میلادی شیوع پذیر گشت۔ کتب مذہبی این کیش از سہ انواع درج ذیل اند:۔

یکے آگم شاستر کہ مجموعہ الواح الہامی شمردہ شود و قواعد علم لدنی و عملیات می بندد۔

دوم سپند شاستر کہ اصول کیش شیو را تفصیلاً در عبارت سہل بیان کردہ از موشگافیہای فلسفیانہ اغماض می کند۔

سوم پرتی بگیا شاستر است کہ اصل الاصول و خلاصۂ فلسفۂ دین شیو است۔ بانیٔ فرقہ پرتی بگیا در کشمیر سوم اند بشمار می رود۔ لاکن شخصیکہ قواعد او را بہ ضبط آورد شاگردش ادبیا کر است موبدان فلسفۂ پرتی بگیا نظریہ ہائے آفرینش و تعلقات مخلوق با خالق حسب اقوال سپند شاستر تسلیم می کنند معتقدان سپند شاستر یقین دارند کہ ذات خداوندی در حالت ریاضت و زہد بر قلب طالب منعکس می شود۔ فرقۂ پرتی بگیا در وحدت خدا یقین دارد ؛   ۱۲۹۱ھ گروہ ؛

بهم رسانیده که آفرینش نوع انسان فی الحقیقت یکسان است که در مادهٔ ذاتی یکدیگر را تفاوت و تجارت ندارند۔

پس سبب نجات انسانی همان است که مخلوقات را یکسان دانسته از جمیع تلذذات شهوانی و هوا و هوس و مرادات نفسانی اجتناب کرده بر صداقت و پاکیزگی و خلوص و یگانگی راسخ مانده به نسبت جمیع مخلوق خیر و صلاح و نیک اندیشی و مهربانی مبذول داشته خود را نروان یعنی فانی به خدا پندارند همچنین تعلیم های شائسته به شاگردان خود آموزش داده هر کسے را برای نشر این ملّت به اطراف و اکناف مامور ساختند۔ ساکنان بهار و مگدهٔ دیش[۱۲۹۲] را در زندگانی خود منقاد این ملّت گردانید و پیش از سنه بکرمی دو صد و هشت[۲۰۸] سال راجهٔ اشوک تاج حکومت هندوستان بر سر نهاده برای خود مذهب بودھ اختیار نمود و در اندک فرصت ساکنان اقلیم هندوستان و ملک برهما و چین و خطا را مطیع و منقاد این ملّت گردانید۔ همدران عرصه راجهٔ کشمیر که همنام راجهٔ اشوک[۱۲۹۳]

[۱۲۹۲] نام قدیم اطراف ولایت "بهار" هند شرقی بود ؛

[۱۲۹۳] نزد محققان این امر محل نظر است که بلحاظ تاریخی آیا دو اشوک (یکے کشمیری و دیگر هندی) بودند و یا یک۔ از راج ترنگنی دو آشوک مفهوم می شوند و اینکه آشوک کشمیری از آشوک موریا قریباً یک هزار سال مقدم بوده است۔

دکتور ستاین در مقدمهٔ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۶۴ دریں ضمن روایت کلهن را ناقابل اعتبار قرار داده است و همیں از بیان دکتور نلی نکش دت (مقدمہ گلگت مینوسکرپٹس ص ۷۔ چاپ سنه ۱۹۳۹ء سرینگر) مفهوم می شود۔ بروایت اش آشوک موریا در اواخر زندگانی خود کشمیر را فتح نمود و از مشورهٔ وزیرش "موگلی پت لتا" داعیان مذهب بدھ باطراف عالم روانه کرد۔ مجهنتکا که یکے از عالمان بزرگ این مذهب بود بصوب کشمیر منتعین گشت ؛

بُود برای خود مذہب بُودھ پسندیده باشندگان خطۂ کشمیر ہم به انقیاد امراؤ مذہب بودھ اختیار کردند و رسم و آئین آن مروّج نمودند- بعد آن شاکھ سیہم و ناگ سین که از فضلای بُودھ بُودند ترویج این مذہب در این جا به خوبی نمودند- و پس از عرصۂ چند گاه چندراچارج با علمای بُودھ بحث و مناظره کرده مذہب شیو را باز فروغ بخشید- انگاه شنکراچارج که فقیرے مرتاض بُود با علمای بُودھ مذہب بحث و مناظره ہا کرده مردماں را باندازنصایحؔ راه ہدایت نموده شیو مذہب را در ہند و کشمیر باز رواج داد-

بعد آں به مرور دہور در ملک کشمیر مذاہب مختلفه واقع شده- بعض ناگ پرست- بعضے آفتاب پرست- بعضے آتش پرست- بعضے دیوتا پرست شده از فرقۂ برہمنان قلیلے بر خداپرستی راسخ مانده بُودند-

و در ۷۲۴ھ[۱۲۹۴] در واقعۂ ذوالقدرخان تمامی ساکنان کشمیر زیر تیغ آمده در نفس شہر ہمگی یازده کس به مذاہب مختلفه موجود مانده بُودند- کسانیکه در کمین گاه جبال متواری شده بُودند بر آمده در اطراف دہات بود و باش اختیار نمودند و به موجب عدم انتظام حکومت و به سبب کثرت حوادث و شداید ہر کسے از صراقت ملّت خود معرّا مانده کالانعام شده بُودند ہمدراں ایّام رینچن شاه طوق مذہب اسلام زیب گردن ساخته اکثرے از باشندگان این جا طوعاً و کرہاً در حصن متین دین محمدی درآورد-

بعد ازاں سلطان سکندر بُت شکن[۱۲۹۵] لوای تغلّب افراشته و ہر جا بُت شکنی کرده اکثرے از اہلِ ہنود مسلمان نمود- امّا بعضے برہمناں که در

۱۲۹۴ھ ۱۳۲۳ء ؎

۱۲۹۵ھ رجوع شود به حاشیه ــــ ص او ۲ تاریخ حسن جلد اوّل ؎

اطراف و اکناف گوشہ نشین و خلوت گزین شدہ بودند بہ تحمل حوادث و نوایب بر ملت خود راسخ ماندہ سرمایۂ عقیدت از دست ندادند تا کہ سلطان زین العابدین در حکومت خود فرقۂ برہمنان را بہ وفور مرحمت و احسان نواختہ و بہ خواندن علم فارسی مشغول ساختہ بکار و بار ملکی دخیل شدند۔ و کسانیکہ بہ خواندن علم سنسکرت مستقیم ماندند۔ الحال عام فرقۂ ہنود را بہ منزلۂ پیر و مرشد و رہنما و مفتی ہستند و باشتہار شہرت خیر اندیشی بڈھ شاہ بسیارے از مفروریان این جا و اکثرے از برہمنان ہندوستان کہ شوق سکونت این دیار تیمناً بہ خاطر می داشتند معاودت نمودہ درین ملک بود و باش اختیار نمودند۔ چونکہ بسبب واقعۂ ذو القدر خان ملل و مذاہب این جا بہ اختتام رسید۔ ازاں وقت باز از فرقۂ ہنود ہمگی برہمن۔ ویش و شودر درین ملک بود و باش می دارند۔ ازاں جا کہ برہمنان این جا یک فرقہ اند امّا مجازاً دو فرقہ شمردہ شوند۔ یکے ملماسی یعنی باشندگانِ قدیمی این دیار دوم بانہ ماسی یعنی نو آمدۂ اطراف دیگر و درین دو فرقہ ہمگے برای یک امر اختلاف مردم ہنود را کہ بہ حساب سال قمری ایّام ہائے بود بعد عرصۂ سہ سال یک ماہ قمری زاید می شود و آں ماہ زاید را ہرگاہ ملماسیان دو جیٹھ وضع کنند پس بانہ ماسیان بر خلاف این ہا دو ہار وضع خواہند کرد۔ و فرقۂ ملماسیان در ماہ جیٹھ دوم و گروہِ بانہ ماسیان در دوم ماہ ہار برای رہایش ارواح مردگانِ خود بر چشمۂ چھچھ بون نذر و خیرات می سازند فقط:۔

این کہ پنڈتان این جا از دست برہمنان بلاد دیگر اکل و شرب نمی سازند وجہ این است کہ در سابقہ زمان یکے از ہلاک خوران درین جا وارد شدہ ہمراہ برہمنان این جا مدتے شریک ماکول و مشروب شدہ بود

عاقبت خباثت باطنی او معلوم شده ازاں وقت باز برہمنان این جا با برہمنان ممالک دیگر اکل و شرب و خویشاوندی نمی سازند و اختلاف در رسومات مذہبی بہمیں سبب واقع است کہ لوگا گر رکھیشر رکھیشر باشندۂ این دیار در پیش بیاس منیشر برای استفادۂ علوم رفتہ بود و در آں جا بلا اجازت او از جمیع کتب ہای وید و شاستر و پوران وغیرہ برای پنڈتان کشمیر موافق موسم و طبیعت آنہا یک پوستنک[۱۲۹۶] موجز انتخاب کردہ آورد کہ مطابق آں پنڈتان این جا رسومات مذہبی ادا می سازند فقط۔ و عطاران این جا تمام از فرقۂ شودر یا کھتری ہستند و عورات آنہا قصابۂ[۱۲۹۷] سرخ بر سر می بندند و حلقۂ زر در بینی می اندازند و طور و طرز آنہا با مردم ڈوگرہ[۱۲۹۸] مشابہت دارد۔

اشاعت مذہب اسلامیہ

تا عہد راجگان ہنود در کشمیر مذہب محمدی صلے اللہ علیہ وسلم بالکل شایع نہ بود۔ بعد واقعۂ ذو القدر خان کہ راجہ ہای کشمیر بے استقلال شدند و از نوع بشر جمعے قلیل بہ مذاہب مختلفہ در این جا بقیۃ السیف موجود ماندند لیکن ہیچ کسے بر ملت خود بہ صرافت نہ بودند۔

رینچن شاہ کہ بہ مذہب بودھ بود وقتیکہ بر حکومت کشمیر استقلال

۱۲۹۶ه پستک بضم بای فارسی و سکون سین و فتح تاء و سکون کاف در سنسکرت بمعنی کتاب باشد ؎

۱۲۹۷ه درست "کسابہ" در زبان کشمیری بمعنے رومال باشد کہ زناں از برنجان خورد و زیور مزین کردہ بر سر دارند ؎ ۱۲۹۸ه ڈوگرہ قومے است مشہور از نواح کوہستان شوالک و مضافات تحصیل سانبہ و رام نگر در صوبۂ جموں (ریاست کشمیر) ؎

یافت بہ کثرت اختلاف ملل مذہب اصلی را خلل دیدہ خواست کہ در قلمروِ خود یک ملّت مروج سازد۔ چوں کہ دخول بہ مذہب شیوہ غیر ممکن بود و در مذاہب دیگر متردد ماندہ بادل خود قرار داد کہ بامُدادان ہر کرا اول صبح می بینم بمذہب او می گرایم علی الصباح جناب سید شرف الدین معروف بہ بلبل شاہ کہ بر ساحل آں روی دریای بہت نماز ادا می کرد بہ چشم خود دیدہ نماز و نیاز او پسندیدہ بہ کمال خلوص او را طلبیدہ بہ مذہب او گروید و بہ متابعت او طوعاً و کرہاً خلقت بسیار کہ بہ مذاہب مختلفہ بودند مسلمان گردید ہمگی برہمنان وبدخوان بر دین خود استوار ماندہ از خوف کسے نترسیدند بعد آن سلطان سکندر در ایّام حکومت خود جم غفیرے بہ مذہب خود شامل کردہ بہ بُت شکنی اشتہار یافت۔

و نیز حضرت میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ و حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ رونق بخش این دیار شدہ از فرقۂ ہنود جمعے کثیر بہ تالیف قلوب و اظہار کمالات خود مسلمان نمودند۔ پس ازاں تا عرصۂ پانصد سال دریں ملک حکومت شاہان اسلامیہ نافذ بود بہ مقتضائی اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ روز بروز فرقۂ محمدیہ را ترقی بہ وقوع آمدہ مذہب ہنود سستی پذیرفت چنانچہ فی زماننا دریں ملک دو حصّہ مسلمانان و یک حصّہ ہنود خواہند بود۔ اکنون در فرقۂ محمدیاں سہ گروہ شدہ اند یکے اہل سنت و جماعت دوم اہل تشیع سوم وہابیۂ خارجیہ۔

اشاعت مذہب شیعہ

مورخان می نگارند کہ در سنہ ۸۹۲ھ (۱۲۹۹ھ) در عہد سلطان حسن شاہ میر شمس عراقی

۱۲۹۹ھ مطابق سنہ ۱۴۸۶ء ف

که از فضلای اهل تشیع عالم اجل و دانای بے بدل بود از جانب سلطان حسین[۱۳۰۰]
میرزا والی خراسان به کشمیر آمده مکتوبے از سلطان معه یک پوستین کهیشی که از
پوششِ خاص سلطان بُود برای حسن شاه آورده و اظهار فرمایش بعض
تحایف نمود۔

همدراں ایّام حسب مشیّتِ آله سلطان حسن شاه پوستین حیات دریده
از جهان فانی درگذشت۔ و میر شمس عراقی تا عرصهٔ هشت سال درین جا اقامت
نموده و خود را بنا بر تقیّهٔ در سلک مریداں بابا اسماعیل کبروی که شیخ وقت بود
درآورد و ارادت خاص به اُو ظاهر کرده حیثیتے بهم رسانید۔ چون بر تقیّهٔ ذاتی
و وضع شایستگی و آراستگی ظاهرش که زبانے و حسن بیانے داشت بعض علوم
غریبه می دانست شاید بابا اسمٰعیل به مریدان خود گفته باشد که مصاحبت این
مغل غنیمت پندارند۔ موجب آں بابا علی نجار که از خلفای برجستهٔ حضرت
بابا بُود برابطهٔ ظاهری و باطنی با وے پیوست با همدیگر خلوص و یگانگی ظاهر
نموده متحد گشتند تا که میر مذکور عقیدهٔ خود به خاطرش موثر گردانید بذریعهٔ او
بعضے کسان را اغوا نمود۔ و درمیان امرای کشمیر طرفه نفاقے انداخته باز
بطرف خراسان رجعت کرد۔

چونکه[۱۳۰۱] سلطان حسین میرزا از خلل باطنی اُو آگاه گشته از نوکری خودش
معزول نمود بنا برین بعد عرصهٔ دوازده سال باز عازم کشمیر شد۔ پیش از آمدن
خود کسے را برای تحقیق احوال به کشمیر فرستاد و معلوم ساخت که خدمت
بابا اسماعیل به کبر سن رسیده و دامن از صحبت خلق کشیده بازار بابا علی گرم
است و خطے برای بابا علی نوشت که من ترک دنیا کرده خلافت از سید محمد نوربخش

[۱۳۰۰] (۶۱۴۶۹–۱۵۰۶) ۔ [۱۳۰۱] صحیح "چوں" است ۔

یافتہ بہ کشمیر می آیم و بابا علی بکثرت و ہنگامہ تمام بہ استقبال او برآمدہ و اعتقاد
تمام بہم رسانیدہ در خانقاہ خود نشانید۔ و مریدان خود حوالۂ او مینکرد و اظہار
نسبت سید محمد نوربخش برای فریب عوام می نمود و میر شمس عراقی در اندک
فرصتے بازار خود گرم کردہ با ہر کسے اختلاط و ارتباط فرمود رفتہ رفتہ مذہب
شیعہ را بہ تدریج رواج داد و بہ سعی و ترغیب بابا علی بعضے امرای کشمیر
مطیع و منقاد او گشتہ در محلّہ جڈی بل خانقاہ دو طبقے بنا ساخت۔ و دراں
جا سکونت نمودہ و خلوت ہا بجا آوردہ بریاضت شاقہ درمیان شہر شہرت
یافت و با ملازمان سلطان معرفتے بہم رسانیدہ بظہور خوارق و کرامات مزّورہ
سادہ دلان را فریب دادہ بہ مذہب خود گردانید۔ و درمیان شہر و اطراف دہات
بہ اعانت مخلصان بابا اسماعیل در انحراف مذہب حتی الامکان کوشیدہ پنہانی
سادہ دلان و پست فطرتان را تعلیم و تلقین می داد لیکن تا حیات محمد شاہ
ہیچ کسے اشاعت مذہب تشیّع اصلاً نہ توانست کرد۔ دران اثنا ملک
کاجی چک کہ خالوی محمد شاہ و مدار المہام سلطنت بود بہ اتفاق غازی خان
و ملک موسی رینہ رجوع بہ شمس عراقی نمودہ بہ مذہب او گردیدند و مطیع
و منقاد او شدند و شمس عراقی با طاعت آن ہا تقویت یافتہ بہ اجرای
مذہب خود علانیہ مشغول شد و کتابے احوط نام در مذہب شیعہ تصنیف
کردہ شایع ساخت و بابا علی در محلّۂ حسن آباد بیشتر باعث ترویج گشتہ
مذہب خود را فروغ بخشید۔ و ہمہ بابا ہای حسن آباد و بابا پورہ وغیرہ
از اولاد بابا علی مذکور اند۔

بعد ازاں در وقت خود بابا خلیل و بابا طالب[۱۳۰۲] و شیخ حسن جڈی بلی

۱۳۰۲؎ بابا طالب اصلش از اصفہان است۔ در زمان حکومت چکاں بہ کشمیر رسید (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

این مذہب را تائید نمودہ شیوع ساخت۔ انگاہ در حکومت چکان مذہب شیعہ را قوت پیدا شدہ مردماں جوق در جوق جبراً و کرہاً داخل این ملّت شدند و در عہد امیر خان جوان شیر نیز تقویت پزیرفتند۔

اشاعت مذہب وہابیہ

محمد نصر شامی در تاریخ شام رقمطراز است کہ عبدالوہاب[۱۳۰۳] نام شخصے بُود در کوہستان نجد از احفاد حضرات شاذلیہ[۱۳۰۴] بہ علوم غریبہ آراستہ و بہ فنون عجیبہ پیراستہ۔ شاید بہ ہجوم وساوس شیطانی یا برای انجاح ہوای نفسانی یا بہ نظر حصول شوکت و حکمرانی برخلاف مذاہب اربع مذہبے دیگر از خود ایداع نمود و برای اشاعت احکامات فروع و اصول آن کتابے جدید بہ مسمی بہ کتاب التوحید تسوید نمود۔ و بہ جمیع مجتہدان و مسلمانان سلف را حکم تکفیر دادہ از بلاد یمن و مسقط و نجد جم غفیرے مطیع و منقاد خود گردانید ایضاً برای ترجیح مذہب خود نخار تسخیر ممالک ہموارہ بہ خاطر

(مسلسل) چوں بہ فنون علوم آراستہ بود قبولیتی بہم رسانید۔ نزد سلاطین و امراء زمان خود اعتبار بسیار داشت۔ چوں رحلت نمود در محلۂ بابا پور (محلۂ از سرینگر) در مزار بابا خلیل آسود از شعر و سخن بہرۂ وافر داشت (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

[۱۳۰۳] درست محمد بن عبدالوہاب رح متوفی ۱۲۰۶ھ قائد تحریک نشاۃ ثانیہ ملت اسلامیہ است کہ بہ حُسن مساعی آں جناب در عرب و دیگر ممالک اسلامی رواج یافت۔ آنجناب نہضت خود را نام "مذہب التوحید" دادہ در احیاء کتاب و سنت سعی بلیغ نمودند۔ در ممالک غربیہ این تحریک بنام "وہابیت" شہرت دارد۔ تحریک وہابیہ حقیقتۃً تحریک جدید نیست بلکہ ہماں تحریک و نہضت است کہ امام ابن تیمیہ حرانی رح قریباً پنج و نیم صد سال قبل در ۷۲۸ھ برائے احیاء ملت و استیصال کفر و شرک آغاز فرمودند۔

خلاصۂ تحریک وہابیہ این است کہ عبادت و بندگی محض سزاوار ذات (بقیہ بر صفحہ دیگر)

می داشت حسب تقدیر در سنه ۱۲۰۳ [۱۳۰۵] سلطان سلیم [۱۳۰۶] در روم خروج کرده فرزندان
عبد الحمید خان [۱۳۰۷] متوفی را از سلطنت معزول داشته تا عرصهٔ پانزده سال در بلاد
روم طبل حکومت نواخته از دست مصطفےٰ خان کشته شد و در سلطنت روم فتنه
و فساد و بغی و عناد روی داد. عبد الوهاب موقع غنیمت دانسته در

(مسلسل) باری تعالےٰ است. عقیدهٔ شفاعت و وسیله جوئی نوعے از شریک است
همچناں استعانت از مقابر اولیاء شرک است۔

نهضت وهابیه در ابتداء قرن نوزدهم میلادی در عرب و شام منتشر گشت و در
عرصهٔ قلیل بیشتر از مردمان متبعین این جماعت شدند۔

(اسلامک ریویو، انگلستان شمارهٔ نومبر سنه ۱۹۵۱ء)

۱۳۰۴ شاذلیه فرقه ایست از مسلمانان منسوب به الشاذلی بانی او ابوالحسن علی بن
عبد الله الجبار الشریف الزرویلی (۱۱۹۶ — ۱۲۵۰ھ) یکے از صوفیان مراکش و
بانیٔ فرقهٔ شاذلیه بود. از تالیفاتش اوراد و ظائف "حزب البحر والبر" و "حزب الفتح" و
"حزب الکبیر" یادگار است (جامع اللغات اردو ص ۲۴۲ چاپ جامع اللغات کمپنی لاهور)

۱۳۰۵ مطابق سنه ۱۷۸۸ء۔

۱۳۰۶ سلطان سلیم ثالث پسر مصطفےٰ ثالث سلطان روم است. در سنه ۱۷۸۹ء بعد وفات
عم خود سلطان احمد رابع تخت نشین شد. در عهدش محاربهٔ عظیم مابین فرانسیسیاں و
روسیاں افتاد. فرانسیسیاں از دست انگلیسیاں شکست خوردند. در سنه ۱۸۰۷ء برخلاف
او بغاوت شد و از تخت معزول کرده شد (جامع اللغات اردو ص ۳۸۷ چاپ جامع
اللغات کمپنی لاهور) ۱۳۰۷ عبد الحمید خان اوّل بن احمد ثالث (۱۷۲۵ — ۱۷۸۹ء) در
سنه ۱۷۷۴ء بر تخت خلافت نشست. در عهدش محاربه هائے عظیم مابین ایرانیاں و روسیاں افتاد
بکووینیه که در مقبوضهٔ سلاطین عثمان بود در تسلط آسٹریا رفت و روسیه بر کریمیا و بسربیه قابض
شد (المنجد ص ۵۷۸)

۱۳۰۸ھ
۱۲۱۸ سنہ بروز جمعہ برمنبر برآمدہ تقریر کرد کہ "در سلطنتِ روم ہرج و مرج واقع شدہ۔ اکنون سزاوار سلطانی کسے را نمیدانم شمارا برای تنسیق مملکت پادشاہے ضرور باید بود ہرکس کہ از ابنای جنس خود افضل می دانید او را بر جہان بانی و حکمرانی مستقل بگذارید"۔ حاضراں بدیہہ در جواب گفتند کہ بغیر ذات گرامی شما دیگرے سزاوار این نامی نیست فی الحال او را بیعت نمودہ بہ خطاب امیر المومنین ملقب کردند۔

پس عبدالوہاب بر مسند حکومت نشستہ مطابق منشای خود اجرای احکامات کردن گرفت و دلایل الخیرات و قصیدہ بردہ و بعضے کتب ہای فقہ بسوزانید و در شان انبیا و اولیاء رطب و یابس گفت۔ و درمیان مساجد ذکر و اوراد منع نمود و عید مولود شریف بدعت دانست و بر منارہای کعبہ و مدینہ درود و سلام ہر کہ می خواند از تیغ گذرانید۔ و زیارت روضۂ مطہرہ و استمداد از اولیا بدعت دانست و تفسیر قرآن را موافق منشای خود تجدید نمود و مقابر اولیا را مسمار ساخت۔ می گفت یا رسول اللہ گفتن کفر است علمِ صرف و نحو و لغت بدعت است امانت اللہ یا ولی اللہ نام کردن و در گورستان قرآن خواندن و پیغمبر خدا را وسیلہ دانستن و ولی اللہ را در قبر ندا کردن و نذر و ہدیہ بہ نام اولیاء دادن و از بزرگان استمداد خواستن و تبرک جستن عین کفر است۔ می گفت از کردۂ پیغمبر ایں عصا بما بسیار مدد کند۔ پسران و خویشان خودش کہ ہرکسے لایق و فایق بودند برائے حکومت و قضایا بہ اطراف و اکناف فرستادہ حکم داد ہرکس کہ متابعت مذہب ما نہ کند و برکتاب التوحید عمل نہ سازد او را بہ قتل رسانند۔ موجب آں در کوہستان نجد و یمن وغیرہ متابعان مذہب اربعہ و مذہبِ خود را رواج دادند۔

۱۳۰۸ھ ۱۸۰۳ء ❖

و در ۱۲۲۱ھ [۱۳۰۹] عبدالوہاب بہ قضای خود از جان در گذشت۔ و پسرش سعود کہ بسیار طرّار و ہشیار بود بر مسند خلافت او جلوس نمود فوراً علم تجبر افراختہ صمصام خون آشام از نیام آختہ قوم بنی سعد و بنی ثقیف را در شہر طایف قتل عام ساختہ دراں جا مسجد حضرت ابن عباس [۱۳۱۰] از بنیاد بر انداختہ بہ ہر جا شطرنج نہب و غارت باختہ ارادہ بطحی نمود۔ و پیش از یورشش خود کتاب التوحید با تہدید و وعید شدید نزد شریف مکہ رسانید۔ و شریف مکہ، محرّم بروز جمعہ کتاب مذکور در پیش علمای وقت کہ دراں جا برای طواف مجتمع بودند گذرانید۔

و بعد مطالعہ و مزاولۂ آن مولوی عمر ابن عبدالرسول کہ از علمای نامدار بود جواب آن بدیہہ تصنیف کردہ بر مصنّف آں حکم تکفیر تحریر نمود۔ و مولوی عقیل و مولوی حسین مغربی و مولوی عبدالملک مُہر تصدیق برآں ثبت فرمود۔ دراں حالت مجرد حال طایف وارد مکہ شدہ خبر ورود سعود بہ مسامع مجامع رسانیدند۔ و بہ خوف او اہل مکّہ و حاجیانِ اطراف در بیت اللہ درآمدند و ابو حامد خطیب مکّہ بر منبر برآمدہ مردماں را تحریص و ترغیب غزا نمودہ۔ خون سعود ہدر فرمود۔ روز شنبہ ہشتم محرم سعود داخل مکّہ شدہ صمصام خون آشام بر قتل عام از نیام برکشید و در زمین حرم بلکہ در بیت اللہ اہلِ اسلام را از خاص و عام کار بہ اتمام رسانید و در خزینہ بیت المال کہ طلا و نقرہ و اسباب و قماش و دولت بیحد و عد موجود

۱۳۰۹ مطابق ۱۸۰۶ء ؎

۱۳۱۰ حضرت عبداللہ ابن عباس رض عمزادۂ نبی اکرم صلے اللہ علیہ وسلم سہ سال قبل از ہجرت بہ مکّہ مکرمہ متولد شدند۔ در تفسیر قرآن مجید مہارت تامہ داشتند۔ عرصۂ چند در خلافت حضرت علی کرم اللہ وجہہ حاکم بصرہ بودند۔ آخر بعمر ہفتاد سالگی در ۶۸۷ء مطابق ۶۸ھ واصل بحق شدند (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۷۰) ؎

بود در تصرف خود نمود و شریف مکّہ با خیل و خدم در جدّہ گریختہ رفت و بعضے اہالیان مکّہ بہ خوف جان در مغارہای کوہستان پنہان گشت۔

وسعود بعد نہب و غارت آن بلاد رُو بہ مدینۂ طیّبہ نہادہ دست تطاول دراز کرد و ساکنان شہر را مثل واقعۂ حرّہ قتل عام نمود و جمیع مساجد و مقابر منہدم ساخت بلکہ بیل و کلند آوردہ اساس فیض اقتباس روضۂ مطہرہ کشیدن گرفت۔ ناگاہ ثعبانے عنید از سوراخ زمین ظاہر گردید کہ بہ تخویف و ترہیب اُو مردماں ترسیدند و در شعاب اختفا خزیدند پس ازاں عراق و حجاز و یمن را متصرف شدہ متابعان مذاہب اربعہ بہ ہر جا زیر تیغ آوردہ اکثر ہا مطیع و منقاد خود گردانید۔

و در سنہ ۱۲۲۳ھ[۱۳۱۱] پنجم جمید الثانے سلطان محمود[۱۳۱۲] بر تخت روم جلوس فرمودہ اطراف و بلاد را ضبط و ربط نمود۔ و محمد علی پاشا[۱۳۱۳] بالیش پرطیش بہ سبیل اگن بوٹ[۱۳۱۴] برای گوشمالی

۱۳۱۱ھ مطابق روز آدینہ ۲۹ ماہ جولائی سنہ ۱۸۰۸ء ؎

۱۳۱۲ھ سلطان محمود ثانی (۱۷۸۵ — ۱۸۳۹ء) پسر احمد چہارم است۔ بعد معزولی عم خود سلطان سلیم سوم در سنہ ۱۸۰۸ء سی و یکم سلطان گردید۔ در سنہ ۱۸۲۱ء یونان از ترکاں آزاد گردید و در سنہ ۱۸۲۸ء جنگے مابین حکومت برطانیہ و فرانس رونما گردید (جامع اللغات ص ۴۸۴) ؎

۱۳۱۳ھ محمد علی پاشا (نائب) در سنہ ۱۷۶۹ء متولد شد۔ وقتیکہ مابین انگلیساں و فرانسیساں در مصر جنگ برپا می بود، محمد علی با افواج ترکیہ۔ وانۂ مصر گردید تا در مقابلۂ فرانسیساں معاونت انگلیساں کند۔ در سنہ ۱۸۰۱ء چوں فرانسیساں شکست خوردند و از مراجعت انگلیساں در مصر ہرج و مرج واقع شد۔ محمد علی موقع را غنیمت شمردہ اعلان استقلال کرد۔ از روئے معاہدۂ سنہ ۱۸۴۱ء انگلیساں حق اولادش نسلاً بعد نسلٍ بر سلطنت مصر تسلیم کردند محمد علی پاشا در سنہ ۱۸۴۹ء فوت شد و بجائش نبیرۂ او محمد اسمعیل پاشا خدیو مصر شد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

سعود تعیین فرمود و ہمدران ایّام سعود در مکّہ ورود کردہ ساکنانِ مکّہ از صغیر و کبیر حاضر نمود و گفت شما بگوئید کہ کدام کس از شما بر تکفیر من حکم فرمودہ است ہمہ ہا اشارہ بہ مولوی عمر نمودند او را پیش خود استادہ کردہ گفت "السّلام علیک یا شیخ المکّة والحرب" مولوی در جواب گفت "وعلیک السّلام یا شیخ النجد" سعود گفت مرا تشبیہ بہ ابلیس دادی۔ مولوی گفت ہچنانکہ تو مرا بہ وطن یاد کردی من ہم ترا بوطن یاد کردم۔ گفت بہ کدام دلیل مرا کافر میدانی گفت بہ دلیل کتاب التوحید۔ گفت چگونہ گفت پدرت می نویسد کہ ہر گاہ کسے بہ یای ندا حضرت را یاد کند وے کافر است۔ ای سعود ناحال ہیچ کسے مگر در دنیا مسلمان نہ بود کہ جمیع صحابہ و تابعین و تمامی مسلمانان روی زمین "السّلام علیک ایھا النبی" ہمیشہ در نماز می خواندند مگر بزعم شما ہمہ ہا کافر بودہ اند ہر کس کہ حلال را حرام پندارد وے کافر است۔ مدعا کہ بہ دلائل بسیار او را ملزم ساخت سعود خشم آلود شدہ بر قتل مولوی عمر فرمان داد مولوی نعرۂ شدید برکشید (یا احکم الحاکمین) ہمان وقت بریدے از جدّہ رسیدہ خبر رسانید کہ جنود مسعود سلطان محمود در ینبوع ورود نمود بہ استماع این خبر سعود نا محمود رادست و پا گم شدہ مولوی عمر از قتل نجات یافت۔ انگاہ سعود در جدّہ فرمود آمدہ تلاقی فریقین رو داد و بعد قتال و جدال بسیار سعود مفرور شد۔ ہرب السعود الخارجی تاریخ[۱۳۱۵] یافتند۔ ابراہیم پاشا[۱۳۱۶] تا نجف تعاقب نمودہ متابعان

(مسلسل)

(قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۹۷)

[۱۳۱۴] قسمے است از کشتی کہ بہ زیبت تبرول می رود؛

[۱۳۱۵] ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء؛ [۱۳۱۶] ابراہیم پاشا پسر محمد علی پاشا خدیو مصر بود۔ در ۱۷۸۹ء متولد شد۔ در ۱۸۱۹ء از محاربات وہابیہ و فتوحات دیگر۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

وے را بہ ہر جا قتلِ عام کردہ تخم وہابیان از جہاں برداشت لیکن در حدودِ مسقط و یمن بعضے کساں را اعتقاد مذہب او بہ خاطر پنہاں ماندہ بر کتاب التوحید عمل می کردند۔
دراں اثنا سید احمد خاں[۱۳۱۷] کہ از اعاظم ہندوستان بُود بہ بہانہ حج چند سال

(مسلسل) نام پیدا کرد۔ در ۱۸۴۳ء چوں محمد علی پاشا از حکمرانی معذور شد، ابراہیم پاشا بہ قسطنطنیہ رفت۔ باب عالی او را نائب محمد علی تسلیم کرد۔ بتاریخ ۹ ماہ نومبر ۱۸۴۸ء بعد از مراجعت از انگلستان در قاہرہ نوت کرد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۴)

۱۳۱۷ حضرت سید احمد شہید رح پیشروے تحریک نشاۃ ثانیہ اسلامیہ ہند قرن نوزدہم میلادی بودند۔ در ماہ صفر ۱۲۰۱ھ مطابق نومبر ۱۷۸۶ء در شہر رائے بریلی (ولائت اُتر پردیش ہند) متولد شدند۔ نام والد بزرگوار آنجناب مولانا سید محمد عرفان بود۔ از عہد طفولیت از شخصیت حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی متاثر بودند۔ چوں حاضر بارگاہ شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح برائے تعلیم و تعلم بہ شاہ عبدالقادر دہلوی کہ برادر خورد بودند سپرد کردند۔ حضرت سید احمد شہید رح بعد از تکمیل علوم متداولہ در سلسلہ نقشبندیہ قادریہ بدست حق پرست حضرت شاہ عبدالعزیز رح بیعت کردند۔ الا در مسئلہ تصور شیخ کہ طریق سلاک نقشبندیہ است معترض شدند کہ از کتاب و سنت مستند نیست۔ حضرت شاہ عبدالعزیز ازیں استقامت ایمان مرید خود شاد شدند و آفرین خواندند حضرت سید شہید رح چند سال در سیاحت ممالک عربیہ مصروف گشتند، در ۱۲۳۹ھ مطابق ۱۸۲۳ء بعد از حج بیت اللہ مراجعت فرمائے ہند شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح مرد قوی و توانا بودند۔ قریباً دہ سال در مصاحبت امیر خاں والی ٹونک (۱۷۶۸ـ۱۸۳۴ء) بودہ از استعمال آلات حرب تفنگ و گلولہ اندازی کما حقہ واقف شدند چوں امیر خاں بتاریخ ۱۵ دسمبر ۱۸۱۷ء معاہدہ با انگلیسیاں نمود، حضرت موصوف ترک مصاحبتش کرد۔ چوں در ہند زوال مسلماناں شروع گردید و اقوام جاٹ و راجپوت و مرہٹہ و سکھ برائے استیصال مسلماناں سر برافراختند، حضرت موصوف نہ جذبۂ احیائے حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

دربلادیمن ومسقط ونجد سیر وسیاحت می کرد۔ و بہ مطالعۂ کتاب التوحید مذہبِ وہابیہ برخود قبول ساختہ بہ جانب ہند باز رجعت نمود۔ دراں جا مولوی اسماعیل دہلوی کہ ۱۳۱۸ھ

(مُسلسل) الہیہ سرشار گشتہ پیروانِ خود را تبلیغ جہاد و سرفروشی کردند۔ فی الفور پنج صد افراد دعوت آنجناب را لبیک گفتند۔ چوں مظالم سکھاں بر مسلمانانِ پنجاب و سرحد از حد گذشتہ بود حضرت جہاد با سکھاں مقصد اولین تحریک خود قرار دادند۔ در ۱۸۲۶ء حضرت سید شہیدؒ از راہ خیر پور (سند) وارد غزنی و قندھار شدند۔ قبیلۂ بارک زئی کہ از ساکنانِ ایں خطہ اند بسرد مہری و بے اعتنائی پیش آمدند۔ امّا یوسف زئیاں کہ مابین پشاور و دریائے سندھ سکونت کنند حضرت موصوف را وعدۂ امداد خود دادند۔ افراد ایں قبیلہ کہ از جنگجویان آں ولایات محسوب می شوند وجود آنجناب را بہ مقابلۂ یار محمد خان حلیف مہاراجہ رنجیت سنگھ غنیمت شمردہ معاون و مددگار آنجناب شدند از پشاور ایں لشکر مجاہدانِ اولوالعزم اسلام براہ چارسدہ و نوشہرہ وارد اکوڑہ (خٹک) شدند۔ دریں جا حضرت موصوف یلغار سکھاں کہ بہ سرداری بدھ سنگھ سندھیانوالہ بود، در ماہ نومبر ۱۸۲۶ء پس پا نمودند۔ گویند کہ در ایں اثناء یار محمد خان کوشش زہر دادن آنجناب کرد۔ لاکن ناکام شد۔

بعد چندے در ۱۸۲۹ء در جنگ یار محمد خان ہزیمت خوردہ فوت شد۔ در نتیجۂ ایں جنگ سلطان محمد برادر یار محمد خان بر شہر پشاور قابض شد۔ در ۱۸۳۰ء جنگ سوم مابین افواج خالصہ (سکھّاں) و مجاہدان اسلام وقوع یافت۔ سپہ سالاری سکھاں بدست ہری سنگھ نلوہ و جنرل الارڈ بود دریں جنگ حضرت سید شہیدؒ بنا بر غفلت افراد پسپا شدند۔ لاکن ازیں صدمہ بددل نہ شدہ بعد از چند ماہ لشکر خویش را ترتیب نو دادہ بعد از معرکۂ خونین سلطان محمد خان حلیف سکھاں را مہزوم کردہ قابض پشاور شدند۔

حضرت سید احمد شہیدؒ یکے از ائمہ اسلام و اعاظم ملّت اسلامیہ ہند شمردہ می شوند۔ بحکم آں جناب در پشاور کانہائے شراب بند شد۔ در عرصۂ قلیل افعال نازیبا (بقیہ بر صفحہ دیگر)

از اقربای مولوی عبدالعزیز [۱۳۱۹ھ] بود اولاً مرید او شده به طفیل او جمعے کثیر در حلقهٔ متابعت او در آمدند۔ و مولوی اسمٰعیل کتاب تقویة الایمان [۱۳۲۰ھ] در تائید کتاب التوحید تصنیف

(مسلسل) غیر مشروع کلیتهً ممنوع گردید و شرک و بدعات را قلع قمع شد۔ حضرت موصوف اطاعت کتاب و سنت و اثبات توحید باری تعالیٰ را مقدم داشته تلقین کردند۔

در ۱۸۳۱ء حضرت موصوف بر مشورهٔ مولوی شاه اسمٰعیل شهیدؒ که یکے از نائبین آنجناب بودند خواستند که مسلمانانِ کشمیر را که در جور و تعدی سکھاں بودند خلاصی دهند۔ چوں به بالاکوٹ که چهل و پنج میل شمال ایبٹ آباد بر لب رود کنهار واقع است رسیدند، فوجے از سکھاں که در سرکردگی شهزادهٔ شیر سنگھ بود مخافصتهً بر مجاهدین یلغار آورد و حضرت موصوف با دیگر غازیانِ اسلام جام شهادت نوشیدند۔ ایں حادثه در ماه ذیقعده ۱۲۴۶ھ مطابق مئی ۱۸۳۱ء واقع شد۔ (قاموس المشاهیر جلد اوّل ص ۳۱۴ و هسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، اکشیر جلد دوم ص ۷۳۴)

۱۳۱۸ھ حضرت مولوی شاه اسمٰعیل شهید (۱۷۸۱—۱۸۳۱ء) خلف الصدق مولانا عبدالغنی و نبیرهٔ حضرت شاه عبدالعزیز محدثؒ دهلوی بودند۔ در آخر حلقه بگوش ارادت حضرت سید احمد شهیدؒ شده و در جنگ سکھاں همراهی آنجناب کردند و همان جا شهید شدند۔ از تصنیفات شاه اسمٰعیل شهیدؒ رساله در اصول فقه و تقویة الایمان معروف است (جامع اللغات اردو ص ۱۹۸)

۱۳۱۹ھ عبدالعزیزؒ (شاه) محدث دهلوی خلف الصدق حضرت امام شاه ولی اللهؒ محدث دهلوی بودند۔ پیدائش آنجناب در ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء در دهلی شد و نام تاریخی "غلام حلیم" نهاده شد۔ بعد از تحصیل علوم از پدر بزرگوار در تدریس و ارشاد مشغول شدند۔ حضرت شاه عبدالعزیزؒ عالم با عمل و محدث مشهور بودند۔ از تصانیف آنجناب کتبِ سر الشهادتین و بستان المحدثین و تفسیر فتح العزیز معروف است۔ بتاریخ ۷ ماه شوال المکرم ۱۲۳۹ھ مطابق جون ۱۸۲۴ء واصل بحق شدند۔ شاعرے در بیت ذیل تاریخ وفات آنجناب یافته است:۔ ؏
بے سر و پا گشته انداز دست بیداد اجل فضل و دین، لطف و کرم، فضل و هنر علم و عمل (قاموس المشاهیر جلد دوم ص ۶۴)

بقیه بر صفحهٔ دیگر

کرده شایع ساخت بلکه به خیال حصول جاه و ثروة و اشاعت این ملت سید احمد خان را بر خلافت بر انگیخته فوجے کثیر فراہم آوردند و به نیت غزا با فوج رنجیت سنگھ در حدود پیشاور و ڈیره غازی خان و ہزاره بارہا مقابله نمودند عاقبت ہمه ہا در بالاکوٹ حدود پیشاور مقتول شدند۔ ازاں باز در ہند و پنجاب رسم و آئین این ملت روز در ترقی است چنانچه اکثرے از علمای نامدار آں دیار این طریق را شعار خود دانسته تاحال چہل کتاب در تائید آن تصنیف کرده اند۔

خصوصاً فی زماننا سید صدیق حسن خان نواب بھوپال که از علمای برجسته روزگار است در اشاعت این ملت مجتہد وقت شده در وثوق این ملت و توہین مذاہب اربعه و تردید مقلدان دفترہا نوشته است و با چند کس از ساکنان این دیار به ترسیل رسل و رسایل ابواب مؤاخات و مواسات مفتوح داشته کتابہای

۱۳۲۰ھ کتاب تقویت الایمان به زبان اردو است و در کلکته مطبوعه شده است۔ اول کمتر است این کتاب بدو حصه منقسم است حصه اوّل از تصنیف مولانا شاه اسمعیل و حصه ثانی که در مرتبه از کرده غیر خیال کرده میشود۔

در تمہید کتاب حضرت شاه اسمعیل تردید این امر می کند که "کلام خدا" را فقط دانایاں می تواں فہمید۔ خدا خود می گوید که ما قرآن مجید را به طرف "امی" مرسول داشته ایم۔

بقول شاه اسماعیل مرد موحد را اعتقاد در دو شئی ضروری و لابدی است۔ یکے اعتقاد وحدت خدا و دیگر معرفت رسول۔ بسیارے از مرداں اقوال بزرگاں را ہادی و رہبر دانند ولے برائے ہدایت صرف کلام خدا کافی و شافی باید دانست تاوقتیکه اقوال بزرگاں موافق قرآن نباشند موجب عمل نیستند۔

باب اوّل از تقویة الایمان از وحدت ربانی بحث می کند و استمداد از بزرگاں و اولیاء و فرشتگاں اخلاف شریعت حقه گردانند۔ (حاشیه ہسٹری آف دی سکھس مصنفه کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷)

مُصنّفہ خود بہ نظر ایشاں می رساند و نشر مذہب خود می سازد۔ ازاں جُملہ حسین بطکو نام شخصے از کمینہ مردمان ایں جا چندے پیش غلام رسول و نذیر حسین وغیرہ رابطۂ ایں ملّت حاصل کردہ برائی اشاعت آں تشریف بہ کشمیر آورد چوں در شہر گرمیٔ بازار خود ندید در قصبۂ شوپیاں اعلام ایں ملّت افراخت فوراً دو سہ صد کس داخل مذہب خود ساختہ رواجے بہم رسانید خصوصاً عطا محمد خان فرزند شیر احمد خان ہمہ بدل و جان با اعوان و انصار خود مطیع ایں ملّت گردانید مہاراجہ رنبیر سنگھ دریں باب تشدد ساختہ حسین بطکو را ازیں ملک اخراج کردند۔ بعد آں سبزار شاہ نام شخصے از مریدان صدیق حسن خان طوق ایں ملّت درگردن انداختہ در محلۂ نروره بہ اشاعت ملّت خود ساعی شد۔ فی الحقیقت اخگر ایں ملّت در چمن خاطر اکثر کساں افتادہ است۔ امّا بہ خوف حاکم نامدار شررِ آن در زیر خاکستر پنہان است۔ عنقریب شعلۂ آں سر بر فلک خواہد کشید

اشاعت مذہب سنگان

صاحب قصص الہند می نگارد کہ در ۸۸۸ھ[1321] کالُومل نام شخصے از قوم کھتری[1322] پٹواری[1323] موضع تلونڈی[1324] بُود۔ گورونانک از صلب اُو ظہور نمود[1325]۔ چوں بہ سن

[1321] مطابق ۱۴۸۳ء ⁂ [1322] "کھتری" گروہ دوم از قوم ہنود باشد۔ پدرش کالومل از بیدیاں کہ طائفہ از کھتریان است بود (دبستانِ مذاہب چاپ نولکشور پریس لکھنو ص ۲۲۳)

[1323] "پٹواری" بفتح پاء و سکون تا ہندی بہندی مردے را گویند کہ شجرہ کش مردمان دیہات باشد۔ در سیر المتاخرین (مترجمہ برگس ج ۱ ص ۱۱۰) مذکور است کہ پدر نانک تاجر غلہ بود۔ و صاحبِ "دبستان مذاہب" ص ۲۲۳ نوشتہ کہ نانک خود حفاظت غلّۂ دولت خاں لودھی می کرد

[1324] تلونڈی دہے است دہ میل در شمال گوجرانوالہ (ولائت پنجاب پاکستان) (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بلوغ چہرہ افروخت از علم فارسی و حساب رسمی بہرہ آموخت[۱۳۲۶]۔ روزے پدرش چہل روپیہ ہمراہ دادہ بدہے دیگر فرستاد و در اثنای راہ جماعتے از فقیران درخواست نان از و نمودند۔ نانک چہل روپیہ بہ آنہا بخشید۔ فقیران گفتند مارا احتیاج نان است نقد را چہ کنیم۔ نانک بدہ رفتہ چہل روپیہ را آرد خرید کردہ بہ فقیراں رسانید۔ ازاں جا واپس بہ خانہ آمد۔ پدرش گفت چہ تجارت کردی گفت تجارت آخرت پدرش آشفتہ بہ زجر و توبیخ او را زدن گرفت یکے از اہل اسلام کہ ہمسایۂ اُو بُود از زدن نگاہ داشت۔ مختصر کہ نانک بہ اشتغال دنیا خیال نہ کردہ بہ خدا جوئی مصروف ہمی بود و پدرش بنا بر عدم قابلیت چنداں التفات نمیکرد۔ امّا مادرش بہ شفقت باطنی پرورش ہمی ساخت و داماد کالُومل در سُلطان پور علاقۂ کپورتھلہ در پیش دولت خان پٹھان[۱۳۲۷] کہ از خویشان سلطان ابراہیم لُودی[۱۳۲۸] بُود ملازمت میکرد۔ بابا نانک ہم بطفیل بزنہ خود بر مودی خانہ

(مُسلسل) در ایّام نانک ایں قریہ در قبضۂ "رائے بھوا" بھٹی بود۔ (دیکھیے آف دی سکھس تصنیف میلکم ص ۷۸ و سفرنامہ فاسٹر جلد اوّل ص ۳-۲۹۲)

۱۳۲۵ بروایت کننگھم سال پیدائش "بابا نانک" ۱۴۶۹ء میلادی است (ہسٹری آف دی سکھس ص ۳۹)؛

۱۳۲۶ مُصنّف سیر المتاخرین (جلد اوّل ص ۱۱) نوشتہ است کہ معلم گورو نانک مرے سید حسن ہمسایۂ اش بود۔ ایں مرد لاولد نانک را مانند پسر خود تربیت کردہ تعلیم میفرمود۔

۱۳۲۷ دولت خاں از یکے سرداران خاندان لودی بود۔ ایں دولت خاں ہمیں است کہ بابر بادشاہ را ترغیب فتح کردن دہلی نمود۔ مردے عالم و شاعر نغز گو بود۔ در ۱۵۲۶ء چندے قبل از فتح دہلی فوت کرد (قاموس المشاہیر جلد اوّل۔ ص ۲۴۲)

۱۳۲۸ مدت سلطنت از ابتدائے ۹۱۵ھ مطابق ۱۵۱۰ء لغایت ۹۳۲ھ مطابق ۱۵۲۶ء۔

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

دولت خان مختار شدہ بہ خواہش طبعی مسکینان را بذل و ایثار می کرد۔ مخالفان خیال غبن کردہ او را بہ محاسبہ گرفتند۔ و بہ ارادۂ خدا در حسابش توفیر دیدند دران ایام در علاقہ پٹیالہ تزویج نمود۔ و دو پسر یکے سری چند[۱۳۳۰] دوم لچمن ازو متولد شدند۔ عاقبت بہ زن و فرزند و مال و مکنت مایل نہ گشتہ از ہمہ قطع علایق نمودہ بہ خدا پرستی مشغول شد و در کوہ و صحرا زیر درختان بے خور و خواب بریاضات شاقہ اوقات بسر می برد۔

گوبند سہ روز در آب دریای راوی بہ یاد خدا مخفی نشستہ بود۔ ہنود و مسلمان را بہ صلح کل یکساں می دانست و باہر کسے خوردنی ہا می خورد۔ اگر مسجد می دید فی الحال بہ نماز اقامت می کرد و اگر در بت خانہ می رسید اصنام را پوزش می ساخت۔

می گویند کہ در ربع مسکون سیاحت کردہ زیارت مقابر و مساجد و تیرت ہا و مناور از ہر جا نمودہ بہ عبور دریا بہ طواف حرمین الشریفین رسیدہ بہ فنای کل ہر سو جلوۂ خدا میدید۔

روزے پایہای خود بہ طرف بیت اللہ کردہ او را خفتہ دیدند گفتند چرا پائے خود بہ سوئے خانۂ خدا کردی۔ گفت، من از ہر سو خدا را می بینم ہر

۱۳۲۹ ؎ "مودی خانہ" یعنی مخزن غلہ۔ و مودی بضم میم آن است کہ غلات بدست او باشد (دبستان مذاہب ص ۲۲۳)

۱۳۳۰ ؎ این سری چند ہماں کس است کہ در تاریخ بہ حیثیت بانی فرقۂ اوداسی "مشہور است اما لچمن چوں ایام زندگانی خود را در عیش و عشرت صرف نمود در گمنامی مرد و جز نام چیزے ازو معلوم نہ شدہ۔ ملا محسن فانی (دبستان مذاہب ص ۲۲۵) فرزندان نانک را کرتاری گفتہ است شاید سبب او این باشد کہ پدرش در قریۂ کرتارپور فوت شد و تعظیماً سکھاں آنان را کرتاری گفتہ باشند

سُو کہ خدا نبا شد اقدام من بد انسُو بکشید۔[۱۳۳۱] مختصر کہ مُوحدِ کامل بُود و از خرق عادات اُو دفترہا نوشتہ اند۔

می گویند کہ روزے نواب دولت خان نماز می خواند و نانک از دُورے دید نواب بہ اُو عتاب کرد کہ چرا نماز نہ کردی گفت تو در عین این نماز در قندہار خرید اسپاں می کردی بہ طفیل تو چگونہ نماز درست می شد ہمچناں یک روز قاضی اورا در نماز خواندن مجبور ساخت چُوں قاضی از نماز فارغ شد اورا ہمچناں استادہ دید و تہدید نمود کہ چرا نماز نہ کردی۔ گفت۔ تو در فکر بیماری فرزند و در خیال غلطیدن کرہ مادی در چاہ پریشان بُودی من طفیل کہ نماز می گذارم۔

و در میلہ ہردوار چند کس از برہمناں دید کہ رُو بہ مشرق کردہ ارواح مُردگانِ خود را آب می دادند۔ بادا نانک[۱۳۳۲] رُو بہ مغرب کردہ آب افشاندن گرفت برہمناں اورا بے خبر انگاشتہ گفتند کہ چرا رُو بہ مغرب کردہ آب می اندازی گفت۔ در کرتار پُور زراعت من خشک شدہ آں را آب پاشی می کنم گفتند۔ تا کرتار پُور صدہا میل مسافت دارد آب در آں جا چگونہ خواہد رسید ! گفت پس ازیں عالم بعالمِ دیگر ارواحِ مردگانِ شما را چگونہ آب می تواند رسید۔

و دو کس از رفقا ہموارہ ہمراہ او می بُودند یکے بالا از قوم ہنود دوم

[۱۳۳۱] ایں واقعہ در تواریخ معتبرۂ اسلامیہ مذکور نیست معلوم نہ شد کہ حسن از کجا نوشتہ است نیز بہ قول گیبرٹ محشی (ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم ص ۴۱) سیاحت گورو نانک بطرف عرب و مکہ محقق نہ شدہ است ؛

[۱۳۳۲] بقول ملا محسن فانی ("دبستان مذاہب" ص ۲۲۳) نانک قائل توحید باری تعالے بود بہ نوعیکہ منطوق شرع محمدی است و بہ تناسخ نیز ایمان داشت۔ و خمر و گوشت و خوک را حرام شمردہ ترک حیوانی کردہ بہ اجتناب آزار حیوانات امر می فرمود ؛

مردانہ[۱۳۳۳] از قوم ڈوم۔ مردانہ ہمیشہ در نواختن سیتارہ وسرود مامور بود۔ و بالاخدمتِ بالا می کرد۔ اوایل سنہ نہصد ہجری[۱۳۳۴] باوا نانک در ایمن آباد چند گاہ مقیم شدہ بود۔ و دراں ایام بابر شاہ برای تسخیر ہندوستان عزم کردہ در ایمن آباد رسید۔ باوا نانک بمع چیلہ ہا بہ بیگاری گرفتار کردہ پیش بابر رسانیدند و بابر آں دم شراب کشی می کرد۔ گفت بابا را ایں دم شراب بہ نوشانند۔ بابا گفت نشاءِ ایں شراب آنی است و من شرابے نوشیدہ ام کہ نشاءِ آں جاودانی است بابر گفت در حق من دعا بکند گفت سلطنت ہندوستان فرزندانِ ترا تا ہفت پشت مبارک باد۔[۱۳۳۵]

بعد آں باوا در گورداس پور رفتہ دراں جا دھرم سال[۱۳۳۶] تعمیر ساخت و آں را کرتار پور نام نہاد۔ عیال و اطفال خود دراں جا طلبیدہ کافۂ انام از اہل ہنود و اسلام مطیع خود نمودہ بہ عمر ہفتاد و یک سال سموت ۱۵۹۶ بکرمی[۱۳۳۷] از دنیا نقل نمود۔ مسلماناں خواستند کہ او را دفن کنند و ہندواں عزم کردند کہ او را

۱۳۳۳ے نسبت مردانہ بجز ایں امر معلوم نہ شدہ کہ او قوالے بود مسلمان کہ در نواختن رباب ید طولیٰ داشت۔ ایں کس بخدمت گورو نانک بوقت عروسیٔ وے آمدہ ہدیہ از گورو نانک طلبید۔ نانک در جوابش حسن لحن از خدا خواست و مستجاب شد۔ ہمہ عمر در رباب نوازی گذاشت (ٹن ماسٹرز مولفۂ پورن سنگھ ص ۲۴)؂

۱۳۳۴ھ مطابق ۱۴۹۴ء؂

۱۳۳۵ھ بقول گیبرٹ محشی "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۰ از روی گرنتھ یعنی از ابواب "اساراگ" و "تیلانگ" نسبت ایں پیشین گوئی صرف ہمیں قدر معلوم شدہ کہ بابا نانک خبر تباہی دہے (؟) و حملہ ہائے بابر بحیثیت فاتح دادہ بود۔ ۱۳۳۶ھ "دھرم سال" در ہندی بمعنے رباط و مسافرخانہ باشد؂ ۱۳۳۷ھ ۱۵۳۹ء؂

بسوزانند تاکہ فریقین را باہمدیگر بہ قتال و جدال نوبت رسید - دراں حالت دیدند کہ از تابوت لاشۂ بابا غائب شدہ بُود و ہر کس را تحسّر افزود عاقبت بالاپوشِ جنازہ دو حِصّہ کردہ یک حِصّہ مسلماناں در گور دفن کردند و حصۂ دوم ہندواں در آتش بسوزانیدند و بعد چندے دریای راوی طوفان کردہ ہر دو جا طغیانی شدند۔

پس از وفات باوا نانک گوُرو انگد[۱۳۳۸] جانشین شدہ سیزدہ سال گذرانید۔ و بعد وفات اُو گورو امرداس[۱۳۳۹] بیست و دو سال و گورو رام داس[۱۳۴۰]

[۱۳۳۸] نام اصلی گورو انگد لہنا (در پنجابی کسے را گویند کہ محصّل مواجب از مردماں باشد) بود چوں انگد خدمت گورو نانک بہ دل و جان کردہ بود۔ لہنا خود را بنام انگد کہ عبارت از اعضاء اصل نانک باشد موسوم کرد (دبستان مذاہب ص ۲۲۵)

بقول کننگھم (ہسٹری آف دی سکھس ص ۴۹) گورو انگد از قوم تیہان کہ شاخے از قوم "کھتری" است بود - در ۱۵۵۲ء بمقام کڈور کہ نزد رود بیاس (پنجاب) است فوت شد۔ واقفیت ما نسبت او ہمیں قدر است کہ او روایاتیکہ از بالا رفیق نانک شنیدہ بود در حیطۂ تحریر آورد۔ مع ہذا بعض منظومات خود را کہ در تعریف مرشد گفتہ بود جزو گورو گرنتھ صاحب (کتب مقدس سکھاں) ساخت ؛ [۱۳۳۹] گورو امرداس جانشین سوم گورو نانک است۔ بروایت کننگھم در تاریخ مزبور صفحہ ایضاً گورو امرداس از قوم بھلّہ شاخ کھتری بود۔ در ۱۵۰۹ء (سمت ۱۵۶۶) متولد گردید بیست و دو و نصف سال خلافت نانک کردہ در ۱۵۷۴ء (۱۶۳۱ بکرمی) فوت کرد از کارنامہ ہائے بزرگ ایں گورو (خلیفہ) تفریق اُداسیاں (تارکانِ دنیا) از فرقۂ سکھاں است۔ در عہد گورو امرداس پیروانِ دین سکھی خیلے ترقی نمودند جلال الدین محمد اکبر کہ وسیع المشربی در خمیر خوش داشت بصائح گورو موصوف را بغور می شنید ؛ [۱۳۴۰] گورو رام داس از قبیلہ سودھی قوم کھتری بود۔ در ۱۵۲۴ء متولد گردیدہ در ۱۵۸۱ء فوت شد۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

داماد امرداس ہفت سال و گورو ارجن[۱۳۴۱] بست و پنج سال و گورو ہرگوبند[۱۳۴۲] ہشت سال و گورو ہر رای[۱۳۴۳] سیزدہ سال و گورو ہرکشن[۱۳۴۴] سہ سال بعد یک دیگر جانشینی کردہ دولت و جمعیت بہم رسانیدہ درگذشتند۔

(مسلسل) گوبند نزد جلال الدین محمد اکبر پادشاہ خیلے احترام و اعزاز داشت۔ (ہسٹری آف دی سکھس" ص ۵۱) ؛

۱۳۴۱ھ گورو ارجن دیو پسر خوردترین رام داس گوروئے چہارم سکھاں است۔ در سال ۱۵۶۳ء بمقام گوونددال (پنجاب) متولد شد۔ برادر کلانش پرتھی چند کہ میلان دینوی داشت نظر انداز کردہ شد و ارجن دیو در ۱۵۸۱ء گورو منتخب گردید۔ این سانحہ تخم عداوت پرتھی چند خلاف گورو کاشت۔ زوجۂ پرتھی چند ہم این کینہ را ہوا داد۔ درین اثنا چندو کہ از حکام آن زمانہ بود خواست کہ دختر خود را در عقد پسر گورو ارجن آورد۔ امّا موخر الذکر از قبول این نسبت ابا کرد۔ پس پرتھی چند و چندو ہر دو خلاف گورو در حسد و دشمنی کمر بستہ شدند۔ از شومی قسمت دراں ایام گورو ارجن دیو شہزادہ خسرو را کہ پسر حضرت نورالدین جہانگیر پادشاہ غازی بود و دراں آوان رایت بغی افراشتہ بود پناہ داد و در حق او دعائے فتح و کامرانی کرد۔ پرتھی چند و چندو کہ چنین موقعہ از خدامی خواستند۔ از سازش ہائے منافقیہ و شکایت ہائے مسلسلہ پادشاہ را یوں داشتند کہ گورو ارجن دیو در معرض ہدف عتاب شاہی شود۔ عمال ہوا خواہ چندو بغیر علم پادشاہ گورو را رنج و تعذیب کردند۔ چوں گورو دید کہ از دست شاں مفر نیست از شاہ اذن طلبیدہ از بہانہ غسل بہ رود راوی رفت و حسب اعتقاد سکھاں در انجا از چشم مردماں نہفتہ شد (ہسٹری آف جہانگیر مصنّفہ بینی پرشاد ص ۱۴۸) ؛

۱۳۴۲ھ گورو ہرگوبند بعمر یازدہ سالگی بعد از وفات پدر در ۱۶۰۶ء بر مسند خلافت متمکن شد ملّا محسن فانی می نویسد کہ گورو ہرگوبند وضع سپاہیانہ پیش گرفتہ برخلاف پدر شمشیر بست و نوکراں نگاہ داشت و شکار کردن گرفت۔ نورالدین محمد جہانگیر (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بعد ازاں در عہد عالمگیر تیغ بہادر متمکن و سادۂ حکمرانی شدہ با اورنگ زیب
مخالفت نمود۔ و پادشاہ او را چندگاہ حبس کردہ قتل[۱۳۴۵] فرمود۔ بعد انتقال گورو
گوبند سنگھ[۱۳۴۶] خیال ملک داری بہ خاطر آوردہ جمعیت بہم رسانید۔ چوں در

(مسلسل) بنابر جریمۂ پدرش گورو ارجن مل او را دوازدہ سال بہ قید گذاشت و بعدہ از
راہ شفقت رہا کرد۔ سکھاں گورو ہر گوبند را بالوہیت می پرستند۔ اعتقاد شاں بود کہ خداست
بروز یک شنبہ سوم محرم الحرام ۱۰۵۵ھ (۱۹ فروری ۱۶۴۵ء) گورو سفر آخرت گزید:
(دبستان مذاہب ص ص ۲۳۵ - ۲۳۷)

[۱۳۴۳] گورو ہر رائے نبیرۂ گورو ہر گوبند است۔ در ۱۶۴۵ء گورو مسلم شد۔ سکھاں ایں گورو
را محل ہفتم می دہند۔ بہ قول ملا محسن فانی گورو ہر رائے آخریں گورو بود کہ با وے (محسن فانی)
بسیار آشنا بود و مکاتبہ می داشت۔ گورو ہر رائے در ۱۶۶۱ء بمقام کرتار پور فوت شد
("دبستان مذاہب" ص ۲۳۸ "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۱)

[۱۳۴۴] گورو ہر کشن در ۱۶۵۶ء متولد گردیدہ در ۱۶۶۱ء باستصواب رائے حضرت محی الدین
اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ غازی جانشین پدر گردید۔ در ۱۶۶۴ء چوں از دہلی مراجعت
نمود در عرض راہ بعارضۂ چیچک وفات یافت ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۲)

[۱۳۴۵] سبب قتل گورو تیغ بہادر ایں بود کہ او پیشۂ بغی و عناد و قطاع الطریقی در
متابعت مسلمانے آدم حافظ نام اختیار کردہ بود و توانگران مسلم را غارت می کرد۔ بنا
بریں فوج شاہی بہ مقابلۂ تیغ بہادر روانہ شد۔ تیغ بہادر بعد از محاربۂ بسیار مع تعداد
کثیر از رفیقانش گرفتار شد۔ اغلب است کہ در سال ۱۶۷۵ء بحکم شاہی بہ پاداش بغی و
عصیاں مقتول شد (ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ۶۵) ولے در الفاظ سوہن لال
مصنف عمدۃ التواریخ گورو تیغ بہادر در نتیجۂ اعلانے کہ برائے مبارزت دادہ بود از دست یک
نفر جلاد کشتہ شد (کشمیر جلد دوم ص ۷۰۳)؛ [۱۳۴۶] گورو گوبند سنگھ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

حکومت شاہان دہلی وہن و سستی دید بر اطراف و بلادِ پنجاب رایتِ بغاوت افراشت۔

باید دانست کہ باوا بانک و گورو انگد در فقر و فنا و صلح و صفا عمر خود بسر بردند و از ابداع ملّت و خصومت خود حرفے نہ گفتند۔ بعد ازاں امر داس و رام داس مخترع ملّت گشتہ امر و نہی آں ظاہر کردند و بسیارے از ساکنان پنجاب داخل ایں ملّت گردانیدند۔ و تا عہد ہر کشن ہر کسے بہ لباس فقیری و متابعت گورو نانک جی در نشر ایں ملّت کوشیدند و مردم بسیارے در حلقۂ متابعت خود در آوردند۔

پس ازاں تیغ بہادر و گورو گوبند سنگھ از فقر و فنا معرّا ماندہ در

(مسلسل) پسر گورو تیغ بہادر دہم گوروئے سکھان است۔ در ۱۶۶۶ء بمقام پٹنہ ولایت بہار (ہند) متولد گردید۔ بعد وفات پدر بمقام آنند پور جانشین شد۔ از بزرگ کارنامۂ گورو گوبند سنگھ این است کہ ایں گورو رسم خلافت و جانشینی منسوخ ساختہ بجائش "جماعت خالصہ" کہ مراد ازاں مردانِ پاکیزہ است قائم نمود۔ ہمچناں در سکھاں وجود طائفہ اکالی (سپاہیان خدا) از ایجادات ایں گورو است۔ در سکھاں اختیار شعائر پنج گانہ کہ ہر یکے در زبان پنجابی بہ حرف کاف شروع می شود یعنی کیس[1] (موئے دراز) و کنگا[2] (شانہ) و کرپان[3] (خنجر) و کچھا[4] (زیر جامۂ خورد کہ بالائے زانو باشد) و کڑا[5] (حلقۂ از آہن کہ در ساعد کنند) بہ طرف ہمیں گورو منسوب است۔ گورو گوبند سنگھ در ۱۷۰۸ء از دست گل خاں پٹھان کہ گورو پدرش راکشتہ بود مقتول گردید۔ ایں گورو از ادائیگی رقم کہ بعوض خریداری اسپاں ذمہ اش بود انکار کردہ ؛ و نوبت بمنازعہ افتادہ در قتل پدر گل خاں انجامید۔ گورو گوبند سنگھ بمقام نانڈیڑ (دکن) کہ نزد سکھاں بنام ابچالہ نگر شہرت دارد مدفون است۔ نظام حیدر آباد برائے اخراجات خانقاہ گورو گوبند سنگھ دگر بنتھی (شارح گرنتھ) وقف پنج دیہات نہاد (کشیر جلد دوم ص ص ۷۰۳ و ۷۰۴)

اطراف پنجاب اقتدار حکومت بہم رسانیدہ مذہب خود را فروغ دادند و حیلہ ہائے آنہا ہمراہ شاہان درّانیہ بارہا علم بغاوت افراشتہ محاربات[۱۳۴۷] عظیم کردہ اند۔ و بعد تنزل شاہ زمان[۱۳۴۸] نیر اقبال رنجیت سنگھ از لاہور طلوع کردہ پنجاب و پشاور و ملتان[۱۳۴۹] و کشمیر در قبضۂ اقتدار در آوردہ در استحکام مذہب خود کوشیدہ شہر یار نامدار مشہور روزگار گردید۔

و در ۱۲۳۴ھ[۱۳۵۰] سایۂ حکومتش بر دیار کشمیر افتادہ جمعے کثیر از سنگان پنجاب کہ ہمرکاب عسکر ظفر انتخاب بود معہ عیال و اطفال سکونت این محال اختیار کردہ عوض تنخواہ زمین زرعی جاگیر یافتہ از دست خود آباد کردہ حقوق ملازمت ادا می کردند۔ موجب آں این گروہ را سنگان جنسی نام کردہ اند۔ بعد انتقال رنجیت سنگھ راجہ گلاب سنگھ قابض این ملک شدہ بعض سنگان جنسی را

۱۳۴۷ تفصیل این محاربات در "ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم باب سوم و چہارم ملاحظہ شود ؛ ۱۳۴۸ شاہ زمان کہ ہمیشہ عزم فتح ہندوستان در دل داشت۔ در سال ۱۷۹۳ء در کابل بر تخت نشین شد۔ در ۱۷۹۵ء حسن ابدال را فتح کرد ولے در نتیجۂ واقعات کہ در مرکز رونما شدہ بود مراجعت فرمائے کابل شد۔ شاہ زمان در ۱۷۹۸ء دوبارہ عازم ہند شدہ بلامزاحمت غیرے بر لاہور متصرف گردید۔ امّا بعد یک سال بہ سازش برادر خود محمود لاہور را گذاشتہ بہ کابل رفت۔ رنجیت سنگھ کہ ستارۂ اقبالش در طلوع بود فرصت را غنیمت دانستہ قابض لاہور گشت۔ شاہ زمان در ۱۸۰۳ء از دست برادر مزبور نابینا کردہ شدہ بعد از چند سال از موت طبعی در گذشت (ہسٹری آف دی سکھس" از صفحہ ۱۱۹ تا ۱۳۲) ؛ ۱۳۴۹ فتح پشاور و ملتان بر دست مہاراجہ رنجیت سنگھ بالترتیب در ۱۸۲۳ء و ۱۸۱۸ء میسر گشت (ایضاً ص ۱۶۱ و ص ۱۵۶) ؛ ۱۳۵۰ مطابق ۱۸۱۸ء۔ رنجیت سنگھ سہ مرتبہ ساعیٔ فتح کشمیر شد یکے در ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۱۶ء و سوم کہ کوشش آخرین است کشمیر را در ۱۸۱۹ء از دست جبار خاں درّانی فتح کرد (ایضاً ص ۱۵۴) ؛

در لشکریان خود بدستور ملازم ساخت همه ها متوطن این دیار شدند۔

و در سنه ۱۲۹۰ه[۱۳۵۱] قریب سی و دو هزار زن و مرد نفر شماری این فرقه مقرر شده در پرگنهٔ اولر و کامراج و بیروه وغیره اکثر جاها بُود و باش می دارند و کار کشاورزی می سازند و بر احکامات ملّت خود راسخ هستند۔

پوشاک مردم کشمیر

در دور دیرینه مردمان کشمیر در تابستان و زمستان سراپا کسوت پٹّو[۱۳۵۲] پنج لباس می پوشیدند کُرته۔ پاجامه۔ دُرمه۔ کاژن۔ لونگی۔ امّا کُرته جامهٔ بُود مثل پیشواز دامن فراخ و از سینه تا بندِ دست چسپان مثلِ جامهٔ مردم کشتواڑ و پاجامه هم مثل کشتواڑیان تنگ و چُست می پوشیدند۔ و دُرمه طول آں هفت هشت درعه و عرض یک نیم درعه تا دو درعه از پٹّوی مالیده دوخته گِردا گِرد آں ڈوری[۱۳۵۳] چسپانیده سه پیچ بر بدن می پوشیدند۔ پیچ اوّل بر سر۔ پیچ دوم بر کتفین۔ پیچ سوم زیر بغل راست۔ پس طرفین را بر گردن گره می دارند۔ و کاژن پٹّوی مهین[۱۳۵۴] ده دوازده درعه که عرض آں پنج شش گره می بُود بر سر می پیچیدند۔ و لونگی به درازیِ شانزده درعه بر کمر می بستند و پُوله که از ریسمان کاه معمولست زن و مرد در پا می انداختند۔

و در زمان سلاطین کشمیر که مردمان هندوستان و ترکستان در این جا وارد شدند و باشندگانِ این جا دستار شصت درعی و کفش اوزبکی یعنی میخ دار

[۱۳۵۱] ۱۳۵۱ه مطابق ۱۸۷۳ء ؛ [۱۳۵۲] ۱۳۵۲ه پٹّو به زبان کشمیری جامهٔ پشمین را می گویند۔
[۱۳۵۳] ۱۳۵۳ه ڈوری بمعنے رشته باشد و این جا به معنے رشته است که بچند رشته مالیده باشد ؛ [۱۳۵۴] ۱۳۵۴ه باریک ؛

و پیراہن فراخ و طویل سینہ کشادہ و آستین بہ درازیِ یک نیم درعہ چوڑی دار[۱۳۵۵] مروج نمودند و آستین را برابر مرفق چاکے دربدند برای کشیدن دست کہ آں را قوراب می گفتند ہمدراں ایام کانگری در بغل گرفتن رواج یافت ۔

و در عہد میرزا حیدر مسلماناں ابزار فراخ آستین پسند نمودند و پنڈتاں بروضع قدیم ماندند و نیز در عہد افاغنہ محمدیاں آستین پیراہن فراخ کردند و بجائے کفش زیر پائی در پا کشیدند و پنڈتاں[۱۳۵۶] آستین جامہ بدستور چوڑی دار گذاشتہ قوراب موقوف نمودند امّا آستین ہای جامۂ زنان فراخ گردانیدند و در عہد سنگاں چادری بجای دُرمہ پوشیدن شروع نمودند و در تابستان چادر کرباس مروّج ساختند و دستار را تقلیل نمودند ۔ دریں زمان پوشاک ہندو مسلمان یکسان است ایں قدر فرق می دارند کہ پنڈتاں پیراہن آستین دراز دُوڑی دار و ابزار[۱۳۵۷] چست معمولی قدیم دپگڑی[۱۳۵۸] کہ طوالت آں غالباً تا بیست درعہ و عرض آں تا یک فٹ می باشد می پوشند برخلاف آں محمدیاں آستین جامہ و ازار فراخ می دارند و نصفۂ ململ بر سر بندند عموماً چادری پٹّو یا پشمینہ یک بری یا دو بری برای زمستان معمول است ۔

و از چند سال کرتنی و سینہ بند پختہ دار درونِ پیراہن می پوشند و کفش ہای میخ دار بعضے شرفا ہنوز در پا می اندازند ورنہ عموماً پاپوش رواج یافت و نیز از چند سال اہلِ دربار و دولت منداں پیرایش چوغہ و انگرکھہ وغیرہ بر وضع ولایت می سازند ۔

۱۳۵۵ یعنی تنگ و چست ؎ ۱۳۵۶ برہمنان کشمیر ؎

۱۳۵۷ پاجامہ ؎

۱۳۵۸ پگڑی ہندی عمامہ باشد ؎

خورش مردمان کشمیر

چوں کہ در خطۂ کشمیر برنج وافر پیداوار است موجب آں اکثر از ساکنان ایں جا ہمیشہ براں عادی ہستند۔ امّا مردم زمیندار و کسانیکہ محتاج ہستند عند الضرورۃ مکائی وگال و ارزن وغیرہ اجناس می خورند وہانجیاں متعلقہ تالاب اولر مغز سنگارہ آرد کردہ تناول کنند۔ و نیز ہنوداں بروز فاقہ برت[1359] ہا بجائی پھل ہار[1360] مغز سنگارہ غنیمت پندارند۔ و نان گندم ہمگی ہمراہ چائی مسلماناں جایز می دارند عند الضرورۃ والرغبتہ عموماً میل ہمی کنند۔

سالن۔ گوشت گوسفند وگوشت مرغان و ماہیان می خورند و برای دوام ساگ کرم احیاناً شلغم و قرع و بادنجان و حلیہ و اسفاناخ و سرمن وغیرہ ترکاری ہا معمولست گاہ گاہ ہند بای دشتی و کاہو و کاسنی و بقولات کوہی می خورند۔

چائی[1361]۔ در باستان معدوم بود۔ و در عہد میرزا حیدر چائی سبز از راہ

۱۳۵۹ھ برت در ہندی بہ معنی روزہ ؛

۱۳۶۰ھ "فلوہار" لفظ کشمیری است مرکب از "پھل" بہ معنی میوہ و "ہار" بمعنے خوراک پس نزد ہنود "فلوہار" خوراکے است کہ کلیتہً مشتمل بر میوہ جات باشد ؛

۱۳۶۱ھ محقق است کہ اصل چائی از مملکت چین است۔ گویند کہ در عہد شاہ۔ چی۔ ننگ (۲۷۳۷ ق۔م) چائے نوشی در سرزمین چین مروّج بود چنانکہ از کتاب تاریخی کہ قبل پانصد سال از مسیح نوشتہ شد و محشی کان فیوکس است ظاہر می شود۔ پیشتر خیال می رفت کہ در چین چائے در تداوی و معالجہ استعمال می شد۔ امّا از سنہ ۶ء از کتابے کہ بولو نام شخصے کہ بر چائے نوشتہ است ایں امر محقق گردیدہ است کہ چائے در کشمیر یکے از عقاقیر معروف بودہ است۔ در سرزمین اروپا وجود چائے از قرن شانزدہم میلادی نشان دادہ اند۔ امّا عمومیت چائے نوشی در (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بار کند ظاہر شدہ اعلیٰ درجہ مردم بداں رغبت می کردند و در عہد افاغنہ چائی صورتی و چائی سیاہ و دگلی وارد گشت کہ بہ سبب ارزانی بعضے انام می نوشیدند و خاصاں در نوشیدن آں عیب و ضرر می دانستند و بعضے عوام بہوس چائی پوستِ درخت عرعر پختہ کردہ آب آں بدل چائی رغبت می کردند و بعضے با برگ ہای درخت بہی کوفتہ جوشندۂ آں مثل چائی می نوشیدند۔

نورہ صاحب پٹوان فقیرے کامل بود۔ وے ریشۂ رنگ راچ[۱۳۶۲] کہ از قسم حشیش است بہ ترکیب چائی جوشانیدہ بدلِ چائی می نوشید و از بیخ مذکور چائی خوب می شود۔ در دکمر و تپ را مفید است۔ ہمچنیں چائی مجعُولی مرداں بہ چند قسم می نوشیدند۔

(مسلسل) انگلستان در وسط قرن ہفدہم میلادی وقتیکہ ملّاحان ولندیزی چائے را در مقدار قلیل از ممالک شرقیہ بہ انگلستان بردند۔

در ۱۸۲۰ء شجرۂ چائے در مبادین ولایت آسام (ہند) دریافت گردید۔ در ۱۸۳۴ء وفدے از "شرکت شرقی ہند" کہ در آں ایّام در ہندوستان تغلب غاصبانہ داشت۔ برائے آوردن تخم چائے بہ طرف مملکت چین روانہ کردہ شد۔ ولے چوں معلوم شد کہ بے آوردن تخمش چائے چینی در آسام بتواں رویید، وفد مزبور را واپس آوردند۔ دریں سال شرکت متذکرہ صدر کاشت چائے در موضع "کماؤں" آغاز کرد۔ در ۱۸۳۵ء اولیں باغ چائے بمقام لکھیم پور (آسام) تحت شرکت مذکورہ قائم شد۔ در عرصۂ قلیل ہند در پیداوار چائے چناں اہمیتے حاصل کرد کہ حالا اکثر ممالک دنیا از ہند چائے می گیرند۔ ولایت ہائے ذیل از مراکز چائے ہندی است :۔

۱۔ آسام ۲۔ بنگال ۳۔ بہار ۴۔ اوڑیسہ ۵۔ یو۔ پی۔ ۶۔ پنجاب

(ملخص از چمبرز ان سائیکلوپیڈیا ج ۹۔ ص ۴۹۸)

۱۳۶۲ء تاریخ اخبار۔

و در عہد گلاب سنگھ بہ توجہ برٹش گورنمنٹ چائی پہاڑی وافر شدہ از عرصہ چند سال مردماں عموماً در نوشیدن آں رغبت ہمیکنند۔

قہوہ[۱۳۶۳] ہم در اواخر سنہ ۱۳۰۰[۱۳۶۴] ہجری رواج یافت پیشتر بعضے اکابراں می نوشیدند۔

نسوار[۱۳۶۵] پیش ازیں تا عہد سنگان بعضے کساں نسوار کشمیری استعمال می داشتند۔ و در عہد گلاب سنگھ نسوار پشاوری عام شدہ در شہر و دہ اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد ہمیکشند۔

تماکو[۱۳۶۶] ہم دریں صد سال مروّج شدہ عموماً ہمی کشند۔

افیون۔ بعضے کساں احیاناً می خورند۔

شراب پیشتر بہ حکم رنبیر سنگھ ممنوع بود۔ لیکن عیّاشاں مخفی طور شغل آں می داشتند۔ بالفعل عام شدہ مردمان ہنود کم و بیش بداں رغبت می دارند۔

حوادث و شدائد کشمیر

مورخان دوران پیشین تا عہد سلاطین در تحریر حوادث و نوائب ایں سر زمین مثل قحط و وبا و زلزلہ وغیرہا کہ شیوۂ تاریخ نویسی است چنداں نہ پرداختہ اند اما وقایع نگاران متاخرین برخے از آفات و حادثات ایں جا انشاء کردہ اند۔ املا کردہ شود۔

۱۳۶۳ مراد از قہوہ قہوۂ ترکی نیست بلکہ در کشمیر چائی شیریں بے شیر را ہم قہوہ گویند؛

۱۳۶۴ ۱۸۸۲ء؛ ۱۳۶۵ قسمے است از سفوف کہ مردمانِ عادی بوقت ضرورت در بینی می کنند از حوالۂ انسائیکلوپیڈیا مصنفہ چمبر ص ۱۵۲ معلوم می شود کہ استعمال نسوار از سنہ ۱۵۶۱ء در دنیا موجود بودہ است؛ ۱۳۶۶ یعنی تنباکو؛

قحط سالی ہای کشمیر

واقعۂ اوّل۔ در حکومت راجۂ تونجین ۳۰۰۰ کلجوگ بہ حادثۂ برف و باران کہ در ماہ بہادروں دو سہ ہفتہ متواتر بُود بہ وقوع خامیٔ فصل قحط عظیم برخاست کہ مردماں گوشتِ انسان غنیمت می دانستند راجۂ مزبور بنا بر انصاف اولاً غلات موجودی وقف محتاجاں کردہ بعد آں خزاین و دفاین مصرف نمودہ مردماں الجوع الجوع می گفتند۔ راجۂ مذکور مجبور ماندہ از چارہ و تدبیر معذور گشت و از تیمار بیماران جوع رنجور شدہ شبانگاہ در شبستان خود درآمدہ بہ غرق و حرق جان خود اقدام نمود زوجۂ او کہ واگر پشٹا نام داشت شوہر خود را از اتلاف و سوختن مانع شدہ گفت کہ بحر محیط فضل و رحمت آفریدگار بیکران است و سفرۂ لطف و کرمش بے پایان بہتر آن است کہ امشب من و تو از ما من درگذشتہ بہ عجز و زاری بہ جناب حضرت باری ملتجی گشتہ از تلاطم امواج زحمت و خواری رستگاری می خواہیم۔ شاید کہ بہ پذیرائی التجای بے ریا از ما این بلا رفع گردد۔ راجہ بہ رہنمونیٔ زوجۂ خود تمام شب بدرگاہ کبریا التجا کردہ۔ فرد انسان قوم موسی مَن و سلوی از سما نازل شد یعنی ہر انسان را دو کبوتر بریان ہر روز در کنار مے رسید تا مدامیکہ غلات پختہ شد و ایام سختی درگذشت۔

واقعۂ دوم۔ در عہد راجۂ پارتھ ۱۳۶۷ھ کہ بہ کثرت باران رودبارہا طغیانی شدہ مزروعات تلف گشت و قحط عظیم واقع شد۔ مردگان بعدم اندفان طعمۂ ماہیان شدند۔

واقعۂ سوم۔ در حکومت راجہ ہرش دیو ۱۱۷۹ (۱۳۶۸ھ) سنہ بکرمی بہ باعث کثرت بارش و سیلاب محصولات تلف شدہ قحط شدید واقع شد کہ یک خروار شالی

۱۳۶۷ (۶۹۰۶ — ۶۹۳۷) ؛ ۱۳۶۸ھ مطابق ۱۱۲۲ سنہ ع ؛

بہ قیمت پانصد فلوس سکۂ ہر شش دبو ازشش بافت و پشم گوسفند و آرد جو ہم بوزنِ مس می فروختند و نام و نشانِ نمک و مصالح نابود بود۔

واقعہ چہارم۔ در عہد سلطان علاء الدین ۷۵۰ھ ۱۳۶۹ ہجری بہ سبب بارش بے وقت قحط واقع شدہ مردماں بسیار تلف شدند۔

واقعہ پنجم۔ در زمان سلطان زین العابدین در ۸۷۵ھ ۱۳۷۰ ہجری بہ حادثہ کثرتِ بارش محصولات خام ماندہ قحط ظاہر گشت۔ سلطان خزاین و دفاین فراواں وقف محتاجاں کردہ جان بخشیِ قحط زدگاں فرمود۔

واقعہ ششم۔ در حکومت سلطان محمد شاہ ۹۳۹ھ ۱۳۷۱ سلطان سعید خان والی کاشغر چہار ہزار سوار برای تسخیر کشمیر تعین ساختہ، تمامی زمستان در جدال و قتال بسر رسید۔ و در ماہ ہا معرکہ بہ صلح انجامید۔ و بہ موجب فساد زراعت بمراد نشدہ قحط و سختی بہ مرتبۂ روید کہ پدر از دہان پسر و مادر از دست دختر لقمہ بزور می گرفت و تا عرصہ دو سال بسیارے از خلق خدا ضایع شدند۔

واقعہ ہفتم۔ در حکومت علی شاہ چک ۹۸۴ھ ۱۳۷۲ ہجری در ماہ اسوج بارشِ برف شدت نمودہ در ملک کشمیر قحط غلہ بہ مرتبۂ افتاد کہ گوشت مُردگانِ قحط زدہ زندگان می خوردند۔ علی شاہ خزینۂ معمورۂ خود بہ محتاجاں صرف نمودہ غم و غصۂ خلق خدا بر خود گرفتہ تا کہ دو سال بدین منوال درگذشت و در سال سوم زینی شاہ ۱۳۷۳ مجذوب در راہ دید ازو پرسید کہ اے مستانہ این حادثہ تا چند خواہد

۱۳۶۹ھ ۱۳۵۶ء ؛ ۱۳۷۰ھ ۱۴۷۰ء ؛ ۱۳۷۱ھ ۱۵۳۲ء ؛ ۱۳۷۲ھ ۱۵۷۶ء ؛

۱۳۷۳ھ زینی شاہ چک برادر مسعود چک دیوانۂ مجذوب بود۔ می گویند بخدمت حضرت مخدوم حمزہ کشمیری رح اللہ تعالی حاضر آمدن معمول می داشت۔ مقبرۂ زینی شاہ در منتہائے کامراج بمقام درگولہ مشہور است (واقعات کشمیر ص ۱۱۳) ؛

بُود گفت تا تو زنده باشی۔

و در سنہ ۹۸۶ھ[۱۳۷۴] علی شاه بروز عید به چوگاں بازی مشغول بُود ناگاه در وقت کج شدن خللے در روده خود دریافتہ فی الفور چوگان حیات از دست داده در ملک عدم آسود آنگاه قحط رفع شد[۱۳۷۵]۔

نقل است۔ کہ پیش از وقوع قحط زیتی شاه مستانہ در راه می رفت وچند دانۂ طعام از مزبلہ برداشتہ گفت اے عزیز جهان چرا خود را ایں قدر بے حرمت کرده؟ چندے پنهاں باش؟ ناگاه بہ سبب بارش غیر موسم در کشمیر سہ سال قحط افتاد وزیتی شاه مجذوب کہ از قوم علی شاه بُود هر روز به مطبخ امی رفت و می گفت کہ دیگداں گرم بکنید۔ روزے در شبستان علی شاه در آمد زوجۂ او را هم زانو نشستہ بُود۔ علی شاه از در در آمده۔ اورا به زجر بیرون کشید تاکہ مستانہ در مطبخ در آمده تمامی دیگ ها واژگون کرده گفت۔ آتش سرد نمائید۔ آنگاه در عیدگاه بر آمده بر چوب دستی کہ براں سوار شده می دوید هماں چوب را به ریسماں گرفتہ همی کشید و می گفت (مَت کُر گُنگل هت رِنج کھار) یعنی دیوانہ شروع غلبہ رانی کرده خرد ار به یک فلوس ارزش یافت۔ دراں ایام قحط رفع شد۔ و در عهد لوهر چک یک فلوسہ را یک خرد ار شالی فروختن بُود[۱۳۷۶]۔

واقعۂ هشتم۔ در ایام سلطنت اکبر شاه سنہ ۱۳[۱۳۷۷] کہ میرزا علی اکبر

[۱۳۷۴] ۱۵۷۸ء ؁

[۱۳۷۵] طبقات اکبری چاپ نولکشور ص ۶۲۹ و فرشتہ جلد دوم ص ۳۶۵۔ لاکن مؤخر الذکر سال وفات علی شاه ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء نگاشتہ است ؁

[۱۳۷۶] (۹۸۷ھ — ۹۸۸ھ = ۱۵۷۹ء — ۱۵۸۰ء) ؁

[۱۳۷۷] ۱۶۰۴ء ؁

نائب صوبہ شدہ بُود بہ باعث بارش غیر موسم قحط عظیم برخاست ملک رُو بہ ویرانی نہاد خلق خدا بسیار ضایع گشت۔ اکبر شاہ غلّات موفور از پنجاب ولاہور مرسول داشت۔ کفایت نہ کرد دو سال بدین منوال در گذشت۔

واقعۂ نہم۔ در عہد سلطنت شاہجہان سنہ ۱۰۵۷ (۱۳۷۸) ہنگام صوبداری تربیت خان بہ باعث برودت ہوای خریف نقصان کُلّی بہ غلہ روی آوردہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و مردمان بعدمِ قوت فوت شدند۔ شاہجہان غلّات موفور از گجرات و ملتان ولاہور فرستادہ و بطور خیرات از امراء و حرم خانۂ خود مبلغ بسیارے گرفتہ قحط زدگان را عطا فرمود۔

واقعۂ دہم۔ در وقت حکومت عالمگیر کہ حفظ اللہ (۱۳۷۹) خان حاکم کشمیر بود نقصان فصل شدہ بہ سبب قحط غلّات مردمان طعمۂ نہنگ اجل گشتہ ملک برہم خورد۔

واقعۂ یازدہم۔ در حین جہانبانی محمد شاہ غازی (۱۳۸۰) و نیابت اعظم خان سنہ ۱۱۳۶ (۱۳۸۱) ھ بہ باعث کثرت باراں قحط واقع شدہ خروار شالی تا ہشت روپیہ ارزش یافت و برنج حکم طلا گرفت و خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند تا شش ماہ قحط بہ شدّت بُود۔ اثر آں تا دو سال باقی ماند۔

واقعۂ دوازدہم۔ در عہد محمد شاہ و حکومت احترام خان سنہ ۱۱۴۴ (۱۳۸۲) ھ بہ سبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد احترام خان بہ ترغیب رئیسان

۱۳۷۸ء ۱۶۴۷ء ؛

۱۳۷۹ء درست نواب حفیظ اللہ خان (از ۱۶۸۶ء تا ۱۶۸۹ء) است ؛

۱۳۸۰ء (۱۱۳۱ھ ـــــ ۱۱۶۲ھ = ۱۷۱۹ء ـــــ ۱۷۴۸ء)

۱۳۸۱ء ۱۷۲۳ء ؛ ۱۳۸۲ء ۱۷۳۱ء ؛

ایں جا بجہتہ غلات بہر کس متعرض شدہ طرفہ شہر آشوبے بعمل آمد مردم عوام به سبب اضطرار نفس و تحریک اہل فساد شورش برداشتہ فضیلت خان داروغۂ عدالت و محمد اشرف خان مفتی برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ بہ مسجد جامع بُردند و دراں جا ہنگامہ و غوغا کردہ ہر دو فاضل بہ قتل رسانیدند و خانہ ہای بسیار بہ تہمت غلہ داری غارت کردہ بہ آتش افروختند۔ ہم دریں سال بمبہ ہای مظفرآباد شورش کردہ ملک کشمیر غارت کردند۔

واقعۂ سیزدہم۔ در ایّام پادشاہی محمد شاہ و نیابت افراسیاب خان سنہ ۱۱۵۹ھ [۱۳۸۳] بہ سبب تاراج بمبہ ہا مردمان خستہ حال و پامال شدہ بُودند علاوہ براں در موسم بہار بہ سبب بارش باراں آبادی مزروعات مطلقاً نہ شدہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و غلہ فروشان بہ موجب بے رحمی غلات غائب کردہ تند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت۔ روپیہ را دو آثار برنج بدست کسے نیامدہ زیور و آلات و ملبوسات خاک بہا فروختند و مردگان قحط زدہ را اہل کاہ پوشیدہ دفن می کردند بعد آں بدریا انداختند چنداں کہ بکثرت موتے آب دریا ہم متغیر گشت۔ عاقبت سگ و گربہ و طیور بہ خوردن مُردگان بر زندگان منت نہادند و بعضے گرسنگاں طفلانِ خود نوش جان کردند۔ ہزاراں دختراں و طفلاں کہ قیمت آں ہا زیادہ از دو سہ تنگہ نمی بُود بہ فروخت آمدند۔ ثلثے بہ ہلاکت رسید و ثلثے مفرور گشت و ثلثے باقی ماندہ ہفت ماہ زیادہ تر شدت داشت۔ بعد آں فصل پیدا شد و در سال دوم قحط قزلباشی بُود کہ ہفت روپیہ را خروار می فروختند "قہر مردم کشمیر" [۱۳۸۴] تاریخ است۔

[۱۳۸۳] ۱۷۴۶ء

[۱۳۸۴] سنہ ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء

واقعۂ چہاردہم۔ در زمان سلطنت احمد شاہ درّانی سنہ ۱۱۶۹ھ (۱۳۸۵ھ) کہ راجۂ سوکھ جیون مل حاکم شدہ بود۔ بہ سبب کثرت بارش گرانی غلّہ واقع شد۔ و خواجہ ابوالحسن خان باندے کہ مختار مالیہ بود متکفل ایں امر گردیدہ ذخیرۂ غلّات کہ اندکے بود بہ حسن تدبیر بہ قدر کفاف ہر کس را خانہ بخانہ رسانید۔

چوں اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم بے کار ماندہ بودند خواجۂ نامدار یک لک خروار از غلہ کشیدہ رعایا را بطور مساعدہ تقسیم نمود کہ سال نو بہ جنس خواہم برد رفتہ رفتہ تا سال سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۳۸۶ھ) نزد مردمان آن مقدار دوام باقی ماندہ بود کہ سال بہ سال فی خروار یک ترک و فی روپیہ یک آنہ بالائی می گرفتند۔ آنگاہ معاف شد۔

واقعۂ پانزدہم۔ در زمان حکیم نوردین خان سنہ ۱۱۷۹ھ (۱۳۸۷ھ) نقصان مزروعات و قلّت محصولات بہ حدے رسید کہ خواص و عام در دام بلا گرفتار شدند شش ماہ قحط بہ شدّت بود۔

واقعۂ شانزدہم۔ در عہد سردار عظیم خان سنہ ۱۲۲۹ھ (۱۳۸۸ھ) بہ سبب خامی فصل قحط سر کشیدہ خروار شالی بہ شانزدہ روپیہ می فروختند و زندگان گوشت مردگاں حلال دانستند۔ یاس دو سال بہ شدّت گذشتہ تا پنج شش سال اثر گرانی باقی بود۔ "قحط سال عظیم" (۱۳۸۹ھ) تاریخ است۔

واقعۂ ہفدہم۔ در ایام حکومت رنجیت سنگھ و صوبہ داری شیر سنگھ در سنہ ۱۲۴۰ھ (۱۳۹۰ھ) سموت ۱۸۸۹ ب اوایل بہار مہاراجہ رنجیت سنگھ برای سیر کشمیر در حدود پونچھ خیام احتشام افراخت و جمعدار خوشحال سنگھ و شیخ غلام محی الدین پیشتر

۱۳۸۵ھ ۱۷۵۵ء ÷ ۱۳۸۶ھ ۱۸۳۴ء ÷

۱۳۸۷ھ ۱۷۶۵ء ÷ ۱۳۸۸ھ ۱۸۱۳ء ÷

۱۳۸۹ھ ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء ÷ ۱۳۹۰ھ ۱۸۳۲ء ÷

برای تیاری ضروریات بہ کشمیر مامور ساخت۔ آنہا بہ کمال جوش و خروش ضبطی غلات بہر جا نمود۔ نایرہ قحط شعلہ بہ آسمان رسانید۔ رنجیت سنگھ بہ استماع اخبار قحط از پونچھ مراجعت بہ لاہور نمود و خوشحال سنگھ بہ سبب تظلم و تعدی و ضبطی غلات باروت خانہ قحط را آتش افگند مردماں مثل بقر بہ آتش جوع سوختند و در ماہ کتک کہ شالی ہنوز درود نہ شدہ بود برف بہ کثرت بارید فصل زیر برف ضایع گشت و تنگی قحط ہمچناں شدت نمود کہ مردماں زیورات و آلات و اسباب خاک بہا فروختند لاشۂ مُردگان زندگاں بے تحاشا می خوردند اکثر ہا طفلاں بہ فلوس و لقمہ ہا بدیگراں بخشیدند دو آثار برنج روپیہ را دستیاب نمی شد۔

در ۱۲۵۰ھ کرنیل میاں سنگھ بہ نظامت کشمیر مامور شد وقتیکہ در شیر گڑھ رسید شبانہ بر سر تالار قصر برآمدہ در تمامی شہر جائے روشنی چراغ بہ نظرش نرسید و آواز مرغ صبح از ہیچ سو نہ شنید و درمیان اسواق و بازار ہنج و شوکراں روئیدہ دید در ورطۂ غم و اندوہ مستغرق گردید۔ پس بہ کمال جد و جہد قلیلے از شالی وغیرہ از پنجاب و پہاڑ دستیاب کردہ تخم ریز کنانید و تخم مرغاں از پنجاب طلبانید و بہ احسان فراواں آبادی ملک نمود آتش قحط اندک سرد شد و در سال دویم ارزانی رُو داد۔

واقعۂ ہجدہم۔ در عہد حکومت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنون در ۱۲۸۱ھ[۱۳۹۱] سموت ۱۹۲۱ ب در فصل شالی اندک خامی شدہ ہیچ کسے را خیال قحط بخاطر نرفت۔ در ایام بہار تنگی غلہ واقع شد کہ باوجود موجودی غلات مردماں را بغیر رشوۃ و کارسازی و صعوبت و جال بازی دانہ امکان نمی شد۔ مہاراجہ

۱۳۹۱ھ ۱۸۶۴ء ؎

رنبیر سنگھ بہ استماع اخبار دیوان کرپارام را برای انتظام قحط روانہ کشمیر ساخت و ناظم غمگسار پیش از ورود آن نامدار یکبار غلات موجودی را در وجہِ طلب و تن خواہ ملازماں فروخت۔ متوسلاں در عرصۂ چند روز صرف نمود و ہنگام ورودِ دیوان در ماہ جیٹھ ہمگی شصت ہزار خروار موجود بود۔ دیوان موصوف بنابر نیک نیتی خود باوجود تقلیل ذخیرہ در بازار و اسواق غلات وافر کردہ کہ ہیچ کسے را آثار قحط معلوم نہ شد۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ غلات موفور از پنجاب و لاہور خرید کردہ بہ مؤنت خرچ کثیر در کشمیر رسانیدہ دریں جا بہ نرخ کشمیر ارزاں ساخت و یک لک روپیہ را غلاتِ پنجاب بہ محتاجاں و مسکیناں مفت بخشید۔ دیوان در ماہ کتک شصت ہزار خروار از فصل نو در شہر رسانیدہ سر ہر خانہ یک یک خروار یکبار دادہ قحط برطرف نمود۔ دریں واقعہ ہیچ کسے را آزارِ جاں نہ رسید۔

واقعۂ نوزدہم۔ در زمان ایالتِ رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں [پُنُّوں] در ۱۲۹۴ھ [۱۳۹۲ھ] سمت ۱۹۳۴ بکرمی در ماہ کتک کہ فصل شالی در صحرا در وطلب بود باراں مثل تار از آسماں باریدن گرفت کہ تا عرصۂ دو نیم ماہ متواتر و منتزاکم بود۔ دریای بہت طغیانی گشت و تالاب اولر سیلابی شد و فصل شالی با خاک آمیخت آں چہ بہ درو رسیدہ بود در خرمن ہا پوسیدہ گشت ناظم را خیال قحط بہ خاطر نرفت و ذخایر موجودی دو لک خروار در کارسازی از دست داد تا ایام بہار آثار قحط ظاہر نہ شد۔

اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم محتاج شدند وزیر حکم داد کہ در دہات ہر کس را خانہ تلاشی کردہ شالی بہ کشند بصدور حکم زمینداراں را سہ دفعہ

۱۳۹۲ھ : ۷۷ ۱۸ ء

خانہ تلاشی کردند هر جا کہ دانہ یافتند بُردند و بہ وقوع خانۂ آتش قحط افروختہ شد بسا دودمان ها بے دود گشت اکثر ها بہ عدم اندفان طعمۂ سگاں و جانوراں شدند۔ چونکہ راہ های پنجاب تمام مسدود بُودند موجب آں هزار ها مردم بر جبال و اسواق بہ سبب بندش راہ ها ضایع گشتند و درمیانِ شهر فی نفر نیم آثار شالی بوسیدہ بعد یک هفتہ و یا بعد دو هفتہ رسد می دادند فی روپیہ سہ آثار غلہ در بازار امکان نہ بُود۔

مهاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر علو همت و دریا دلی بقدر یک لک و نود و پنج هزار و هفت صد و چهاردہ من غلات از پنجاب آوردہ در شهر رسانید و درمیان شهر غریب خانہ ها مقرر نمود و خزاین و دفاین خود خالی کردہ مردمان راجان بخشی داد قریب دو نیم سال آتش قحط مشتعل بود و در سنہ ۱۲۹۷ھ [۱۳۹۳] از درگاہ الهی فصل کامل عطا شد آتش قحط منطفے گشت و از فرقۂ مسلماناں غالباً یک حصّہ تلف شدہ دو حصّہ باقی ماندند و از اهل هنود هیچ کسے را بہ ایں حادثہ چشم زخم نہ رسید۔ فقط

حادثۂ وبای کشمیر

در زمان سابقہ حادثۂ وبای عام جائے بر زباں نمی آرند۔ [۱۳۹۴] شاید واقع نہ شدہ باشد۔ ابتدای حکومت شاهان چغتہ آں چہ بوقوع آمدہ است حوالۂ قلم گردد۔

۱۳۹۳ھ　۱۸۷۹ء

۱۳۹۴ھ بقول پنڈت آنند کول بامزئی یک حادثۂ وبای طاعون در عهد راجہ هرش (۱۰۸۹ء—۱۱۰۱ء) در کشمیر پدید آمد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱۰)

حادثۂ اوّل - در زمان حکومت احمد بیگ خان [۱۳۹۵] سنہ ۱۰۲۴ھ [۱۳۹۶] واقع گشتہ حالتے گذشت کہ بغیر تکفین و تجہیز مردگاں را بدریا انداختند و حسن شال نام مردے متموّل بود تمامی متعلقانش باخاک آمیختند او مواشی بسیار داشت ہیچ کسے پرداخت آنہا نکرد روبہ جنگل نہادند این حادثہ تا چہل روز درتزاید بود

حادثۂ دوم - در عہد آزاد خان [۱۳۹۷] سنہ ۱۱۹۸ھ بر ساکنان این دیار طاری شدہ ہمگی در نفس شہر ہزاراں مردم بہ وادی فنا درگذشتند - و در اطراف دہات ہیچ کسے ضایع نہ شد -

حادثۂ سوم - در ایّام حکومت دیوان موتی رام [۱۳۹۸] سنہ ۱۲۳۵ھ از کاتۂ انام این مقام انتقام کشیدہ ہزاراں خاص و عام را بہ ازدحام تمام دریں ہنگام در خیام عدم رسانید -

حادثۂ چہارم - در وقت شوکت دیوان کرپارام [۱۳۹۹] سنہ ۱۲۴۳ھ بر متوطنان

[۱۳۹۵] احمد بیگ صوبیدار کشمیر در عہد حضرت نورالدین محمد جہانگیر پادشاہ غازی از سنہ ۱۶۱۵ء تا سنہ ۱۶۱۸ء بود ؛

[۱۳۹۶] ۱۶۱۵ء ؛

[۱۳۹۷] آزاد خاں (۱۱۹۸ھ — ۱۲۰۰ = ۱۷۸۳ء — ۱۷۸۵ء) صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ درانی (۱۷۷۲ء — ۱۷۹۳ء) ؛

[۱۳۹۸] دیوان موتی رام پسر دیوان محکم چند است - در سنہ ۱۲۳۵ھ مطابق سنہ ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر شد - در عہدش پنڈت بیربل حاکم مال شد - بیربل با مسلماناں تعصب تمام داشت و در ادائیگی شرائع اسلام مزاحم می شد - مسجد جامع کہ از بزرگ ترین مساجد کشمیر است و اہمیت تاریخی دارد بحکم این صوبیدار مقفل گردید - بعہدا ہیچ کسے را جرأت نہ بود کہ در مساجد اذان دہد - (نگارستان کشمیر ص ص ۲۳۹ - ۲۴۰) ؛

[۱۳۹۹] ۱۸۲۷ء ؛

ایں گلستان استیلا نموده۔ مدت یک ماه روز بروز ترقی و متزاید بود۔ ہزاراں ہزار ابرار از جادہ روزگار بدار القرار درگذشتند۔

حادثہ پنجم۔ در حین حکومت شیخ غلام محی الدین سنہ ۱۲۶۲ھ (۱۴۰۰) اوایل ماہ رجب ظاہر شد تا آخر ماہ رمضان از مردمان ایں گلستان سرمایہ جان را غارت کرده در بادیہ عدم رسانید و بعدم اکفان مردگان برہنہ و گیاہ پوشیدہ اند فان پذیر رفتند۔

حادثہ ششم۔ در حالت فرماں روائی رنبیر سنگھ (۱۴۰۱) سنہ ۱۲۷۴ھ (۱۴۰۲) سنہ ۱۹۱۴ب در ماہ مگھر و پوہ خلقِ خدا را در گورستان برف دفن کرده ہزاراں ہزار بباد رفتند۔ انگاه سہ ماہ مہلت داده در ماہ بساکھ و جیٹھ سنہ ۱۹۱۵ب باز عود نمود مدت دو ماہ بار دیگر شور و شر برداشتہ عالمیاں را از سر گذرانید۔

حادثہ ہفتم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۴ (۱۴۰۳) سمت ۱۹۲۴ب وبا واقع شده تا عرصۂ سہ چہار ماہ ہزاراں نوع بشر در گورستان عدم رسانید۔

حادثہ ہشتم۔ ایضاً در عہد شوکت مہاراجہ موصوف در سنہ ۱۲۸۹ (۱۴۰۴) در ماہ ساون سمت ۱۹۲۹ب وبا ظاہر شده تا عرصۂ سہ چہار ماہ آدمیاں را طعمۂ اژدہای اجل نمود۔ ہمدراں ایام تاراج شیعہ ہم واقع۔ تاریخ ایں حادثہ "جگر سوخت" (۱۴۰۵) گفتہ اند

حادثہ نہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۳ھ (۱۴۰۶) سمت ۱۹۳۳ب وبا مزاحم مردم گشتہ تا عرصۂ سیزده ماہ بمر در کار خود کرده بسیارے از خلق خدا در زاویہ عدم گذرانید۔

حادثہ دہم۔ ایضاً در حکومت مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۶ھ (۱۴۰۷) سمت ۱۹۳۶ب

۱۴۰۰ سنہ ۱۸۴۵ء ؛ ۱۴۰۱ سنہ (۱۸۵۷ء ——— ۱۸۸۵ء)

۱۴۰۲ سنہ مطابق ۱۸۵۷ء ؛ ۱۴۰۳ سنہ ۱۸۶۷ء ؛ ۱۴۰۴ سنہ ۱۸۷۲ء ؛

۱۴۰۵ سنہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء ؛ ۱۴۰۶ سنہ ۱۸۷۶ء ؛ ۱۴۰۷ سنہ ۱۸۷۸ء ؛

مدت چہل یوم ہمگی در نفس شہر ہنگامۂ خود گرم کردہ اکثرے از خلقِ خدا بعدم رسانید همدرین سال آسیب قحط ہم بشدّت بُود۔

زلزلہ ہای کشمیر

سانحۂ اوّل۔ وقتے کہ بجائے تالاب اولر شہر سندمت نگر آباد بُود ساکنان آں جا بہ ازتکاب افعالِ شنیع مورد عتاب گشتہ در عہد سند[۱۴۰۸] رسیین شبانۂ زلزلۂ عظیم واقع شد کہ تمام شہر ویران گشت و سطحِ زمین کفیدہ چشمۂ آبے ہمچناں جوشید کہ تمامی شہر را در یک آن طوفان ساخت۔ الحال آں چشمہ را "اولرناگ" می گویند پیشتر مشہ وہا گفتہ شد۔

سانحۂ دوم۔ در عہد راجۂ اونتی ورما[۱۴۰۹] سمونت ۹۴ بہ شبانہ زلزلۂ عظیم واقع شد۔ پارۂ از کوہ کہادہ نبار کہ بطرف بارہ مولہ است در قعر دریای بہت غلطیدہ منفذ آب مسدود گردانید و سطح زمین را تا مقام زیج بارہ غرق سیلاب نمود و تمامی دہات و مزروعات تباہ شدند۔ آنگاہ بہ تدبیر سُوءِ دانا سنگہای کوہ از قعرِ آب کشیدہ آب را بدر رُو دادہ ساحت زمین نمودار شد۔

سانحۂ سوم۔ در ایّام حکومت فتح شاہ سنہ ۹۰۷ھ[۱۴۱۰] ۱۲ ماہ اسوج پاسے از شب گذشتہ زلزلۂ عظیم واقع شدہ خلقِ خُدا بسیار ضایع گشت و خانہ ہا بہ باد رفت۔ تا عرصۂ سہ ماہ زمین و زمان در ولولہ بُود۔ آنگاہ بہ مرور قرار یافت۔

سانحۂ چہارم۔ در وقت اسماعیل شاہ سنہ ۹۶۰ھ[۱۴۱۱] زلزلۂ سخت واقع گشت گویا زلزلۂ قیامت بُود عمارات مردم با مردم در زمین فرو رفت

[۱۴۰۸] (۲۰۸۲ ق م ــــ ۲۰۷۱ ق م)

[۱۴۰۹] ۸۵۵ ــ ۸۸۳ء ؛ [۱۴۱۰] ۱۵۰۱ء ؛ [۱۴۱۱] ۱۵۵۲ء ؛

وخانه ها با خاک یکسان گشت سطحِ زمین را شگاف های وسیع ظاهر شد و بعضے سرچشمه های قدیم غایب گشته سر نو چشمه ها جوشید تا عرصهٔ یک هفته یک زلزله در جنبش بُود و تا دو ماه زمین قرار گرفت حالات عجیبه رُو داد۔ حی گویند در پرگنهٔ آدون متصل ننده مرگ حسن پوره و حسین پوره نام دو موضع بر کنارهٔ دریای ویشو مقابل یک دیگر به مسافت یک میل بُودند نیم شبے زمین معمورهٔ هر دو ده متغیر گشته بجای حسین پوره حسن پوره رسیده و بمقام حسن پوره حسین پوره پدیدار شد۔ چنانچه الحال زمین زرعی حسین پوره بطرف حسن پوره است و آراضی باشندگان حسن پوره بجانب حسین پوره واقع میان هر دو ده دریای ویشو می گذرد۔ این سخن ضرب المثل کشمیر است و در پرگنهٔ کامراج ضلع ماور کوه پاره غلطیده شش صد کس هلاک ساخت۔

سانحهٔ پنجم۔ در عهد حکومت سیف خان سنه ۱۰۸۰ھ[۱۴۱۲] ۳ ماه صفر حادثهٔ زلزله رُو داد از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گهواره در تزلزل و حرکت بُود لیکن چندان نقصان جان نه رسید۔

سانحهٔ ششم۔ در ایام صوبه گیٔ ابراهیم خان[۱۴۱۳] اولاً سیلاب طغیانی نمود بعد آں به حادثهٔ زلزلهٔ سخت خانها برباد رفت و جان ها به قضا پیوست مدتے مدید به مداومت زلزله احوال مردم در تزلزل بُود۔ مردمان زلزله خانه ها جداگانه

۱۴۱۲ ۱۶۶۹ء

۱۴۱۳ ابراهیم خان صوبیدار کشمیر در عهد حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاه غازی بود۔ باوقات مختلف چهار مرتبه (اولاً در سنه ۱۶۶۲ء و ثانیاً از سنه ۱۶۷۸ء تا سنه ۱۶۸۶ء و ثالثاً از سنه ۱۶۹۸ء تا سنه ۱۷۰۶ء و رابعاً در سنه ۱۷۰۹ء بعهد محمد معظم شاه بهادر) صوبیدار کشمیر شد۔ سانحه متذکره در سال ۱۰۹۴ھ مطابق سال ۱۶۸۲ء واقع شد چنانکه از تاریخ این زلزله مفهوم می شود۔

تیار کردہ بُودند" طغیانِ بے حد" تاریخ است۔

سانحهٔ ہفتم۔ در زمان نیابت دِل دلبر خان سنہ ۱۱۴۸ھ [۱۴۱۴] ۲۲ ماه ذیقعدہ زلزلهٔ عظیم کہ نشان قیامت کبریٰ بُود ظہور نمود در شہر و رستاق بہ یک جُنبش خانہ ہا افتادہ بنیاد ہستی عالمے بہ باد رفت قریباً سہ ماه این زلزلہ در ولولہ بُود امّا مثل دفعهٔ اوّل شدّت نداشت و در شب و روز چند بار جُنبش می نمود بحدّے کہ مردمان پابوس از جان می شدند تاریخ این زلزلہ از آیهٔ کریمہ (ابتلی المؤمنون و زلزلوا زلزالاً شدیداً) اقتباس کردہ اند۔

سانحهٔ ہشتم۔ در ایّام حکومتِ کریم داد خان سنہ ۱۱۹۳ھ [۱۴۱۵] ساحت زمین ہم چناں بہ لرزید کہ خانہای مردم کشمیر از شہر و دہ بہ یک جُنبش غلطانید و از نوع بشر بیشتر از سر گذشت مدّت یک نیم ماه سخت جانکاه بُود مردماں در صحرا زلزلہ خانہ ہا افراشتہ بُودند فقط

سانحهٔ نہم۔ در عہد آزاد خان سنہ ۱۱۹۹ھ [۱۴۱۶] بہ وقوع آمدہ در نفس شہر بیشتر زیر و زبر نمود تا دو سہ ماه متراکم بُود خانہ ہای بسیار و جانہای بے شمار ضایع گشت۔

سانحهٔ دہم۔ در حکمرانی سردار عبد اللہ خان سنہ ۱۲۱۸ھ [۱۴۱۷] پنجم ماه محرم زلزلهٔ عظیمے واقع گشت۔ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہا را شکست و ریخت گردید۔ بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شد و جمعے در زیر دیوار و جدار بدار القرار

۱۴۱۴ مطابق روز جمعہ ۲۴ ماه مارچ سنہ ۱۷۳۶ء ؛ ۱۴۱۵ ۱۷۷۹ء ؛

۱۴۱۶ مطابق ۱۷۸۴ء۔ آزاد خان صوبیدار کشمیر بود از طرف تیمور شاه درّانی از ابتدا سنہ ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء ؛

۱۴۱۷ مطابق ۲۷ اپریل روز چہار شنبہ سنہ ۱۸۰۳ء ؛

درگذشت و خانقاہ معلّٰے راکلس کنگرہ بام غلطید۔

سانحۂ یازدہم۔ در دوران حکومت کرپارام ۱۲۴۳ھ بہ تاریخ ۲۲ ماہ ذوالحجہ[۱۴۱۸] پاسے از شب گذشتہ زمین و زمان در ولولہ آمدہ شورِ محشر برخاست اکثرے از خلق خدا بدار البقا در گذشت۔ زمین ہا خسف شدہ خانہ ہا با خاک آمیخت و خانقاہ معلّٰے راکلس کنگرۂ بام بر زمین اُفتاد تا عرصۂ سہ ماہ بہ شدّت بُود و تا نہ ماہ گاہ گاہ عود می کرد۔

سانحۂ دوازدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۰ھ[۱۴۱۹] سمت ۱۹۲۰ ب بتاریخ ۲۰ ماہ بھادروں[۱۴۲۰] بوقت پاس اخر زمین بہ جنبش آمد۔ در حدود کروہن و بانگل اکثر جا ہا زمین ترقید لیکن خانہا و جان ہا را چنداں آسیب نہ رسید تا عرصۂ سہ ماہ باقی بُود در اطراف شرقی کمتر محسوس می گشت۔

سانحۂ سیزدہم۔ ایضاً در آخر حکومتِ رنبیر سنگھ سنہ ۱۳۰۲ سمت ۱۹۴۲[۱۴۲۱] بہ تاریخ ۱۹ ماہ جیٹھ مطابق ۱۵ ارشعبان در شب برات بوقت ۳ بجے صبح۔ ناگاہ زمین در زلزلہ آمدہ شورِ محشر برخاست بواقعۂ جُنبش نخستین درمیان قصبۂ سوپُور و بارہ مُولہ و حدودِ بانگل[۱۴۲۲] و کروہن[۱۴۲۳] زیر و بالا کردہ تمامی خانہا فرو ریخت۔ دراں نواح بیشتر طوفان کردہ زمین بہ ہر جا ترقید و بعضے

۱۴۱۸ھ مطابق ۵ جولائی روز شنبہ سنہ ۱۸۲۸ء ؏

۱۴۱۹ھ مطابق ۱۸۶۳ء ؏

۱۴۲۰ھ بھادروں یعنی ماہ بھادوں تقویم ہندی مطابق ستمبر و اکتوبر انگلیسی ؏

۱۴۲۱ھ مطابق ۳۰ مئی روز شنبہ سنہ ۱۸۸۴ء ؏

۱۴۲۲ھ بانگل پرگنہ ایست در کامراج (مغربی کشمیر) این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۱)

۱۴۲۳ھ ایضاً ایضاً ایضاً ایضاً

جاہا ریگ سبز و آب سبز ظاہر شد بوئی گوگرد تا یک ماہ باقی بود۔

و در موضع لرہ ڈورہ پرگنۂ کروہن زمین ترقید بخارات اجزائی ارضی کہ بہ قول حکما باعث زلزلہ است بیشتر دراں جا نفوذ کردہ تراب مہین و عجیب سفید و نمایاں گردید و بہ صدمۂ نفوذ ابخرہ قطعۂ زمین آں جا بہ طوالت ہفت صد و عرض سہ صد فٹ و بقدر ہفتاد فٹ در عمق فرو رفتہ و در جوف آں پنج شش خانۂ زمیندار نابود شدند و درمیان ایں خسف بعضے قطعات زمین مثل ستون ہا بر ہیئات اصلی استادہ ماندہ بودند اکثر جاہا تبدّل زمین واقع گشت و در نفس شہر چنداں زور نہ کردہ باز ہم سہ صد خانہ از جا برکندہ مابقی ترقیدہ و خرقیدہ ساخت و در دولت خانہ شاہی ہم چشم زخم رسید و چھاونی ہا فرو ریخت بیشتر بہ جانب شیر گڑھ خرابی ساخت و در اطراف و پرگنات دیگر چنداں نقصان نہ رسید۔

و در بعض دیہات حادثہ زلزلہ محسوس نہ گردید تا عرصہ سہ ماہ شدّت بیشتر داشت کہ درمیان شب و روز چند بار تزلزل می شد پس ازاں یک دو مرتبہ در ہفتہ لرزہ می کرد تا چہار دہ ماہ اثرش باقی بود مردماں در صحرا بوریا خانہ ہا قرار دادہ از خوف می لرزیدند۔

و بہ وقوع ایں حادثہ در کل قلمرو کشمیر سی و پنج ہزار (۳۵۰۰۰) جاندار بے جان گشت ازاں جملہ مواشی بیست ہزار اسپاں و گاواں دہ ہزار و از نوع انسان ہزار و پانصد کس۔ ازاں میاں در وزارت کامراج ہزار و دو صد و در شہر دو نیم صد و در پرگنات پنجاہ کس۔ بقول مورخان در کوہستان کامراج کان گوگرد بیشتر است شاید کہ بہ ہماں سبب در علاقۂ کامراج ہر دفعہ سخت تر زلزلہ می آید چنانچہ در السنۂ عوام لفظ (وتربنل) مشہور است

رنبیر سنگھ بنا بر رعیت پروری و دریا دلی ستم رسیدگان زلزلہ را از بابت ترمیم قصور و بیوت سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا و مرحمت فرمود زمینداران وزارت کامراج را دو لکھہ روپیہ از مالیۂ معمولی تخفیف فرمود۔ و در بارہ مولہ و سوپور باج گذر چوب و جکل کہ معمول بود معاف فرمود = زلزلۂ شدید شب برات = " طغیان کبیر[۱۴۲۵] " تاریخ است۔

سیلاب ہائے کشمیر

طغیان اوّل - گویند در پیشینہ زمان[۱۴۲۶] بہ حادثۂ زلزلہ کوہ کھادنیار غلطیدہ سرچشمۂ اولرناگ از زمین جوشیدہ شہر سندمت نگر غرق کردہ تا ہیچ بارہ سیلاب نمود۔ قصۂ آن گذشت۔

طغیان دوم - در ایام سلطنت راجہ دُرلب دروَن[۱۴۲۷] سنہ[۱۴۲۸] ھ بہ سبب کثرت بارش شہر سرینگر غرق آب گشتہ سدّ و تالن مرگ کہ

[۱۴۲۴] صحیح وُتر بنیول ترکیب کشمیر پیست بہ معنے زلزلۂ شمالی۔ وُتر بمعنے شمال و بُنیول بمعنے زلزلہ و این جامراد زلزلۂ شدید است ؞

[۱۴۲۵] ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۴ء - پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱) ماسوائے این دو زلزلہ ذکر زلزلۂ سوم کردہ است کہ بموضع کوندہ بل نزد مانسبل در سال ۱۸۷۸ء رونما شد۔ بروایتش درین زلزلہ شانزدہ مکانات بزمین آمدند و جملہ سکّان آنہا بہمان وقت زندہ مدفون شدند ؞

[۱۴۲۶] یعنی بعہد راجہ سندر سین (۲۰۴۱ ق م - ۲۰۸۲ ق م) ؞

[۱۴۲۷] دُرلا بھوردھن (۶۲۷ء --- ۶۶۳ء)

[۱۴۲۸] مطابق ۶۳۵ء ؞

راجہ پرورسین استوار کردہ بود ترقیدہ و تالن مرگ را طوفان نمود تا کہ ڈل واقع شد۔

طغیان سوم - در عہد راجہ للتادت[۱۴۲۹] سنہ ۷۶ب طوفان واقع شدہ از شہر عمارات راجہ ویران شد در لِلتہ پور دولت خانۂ خود بنا نمود عمارات شہر اکثر ویران گشت۔

طغیان چہارم - در ایام حکومت اونتی ورما[۱۴۳۰] سنہ ۹۳۶ب حادثۂ زلزلہ از کوہ کھادنیار کوہ پارہ غلطیدہ آب بہت را سد راہ گشتہ سیلاب نمود۔

طغیان پنجم - در عہد راجہ پارتھ[۱۴۳۱] سنہ ۱۰۱۵ب واقع شدہ تمامی شہر غرق آب گردید خانہا مثل حباب بر آب می رفت۔

طغیان ششم - در وقت پادشاہی سلطان شہاب الدین[۱۴۳۲] سنہ ۱۴۳۶ب سیلاب سخت آمدہ بیست ہزار خانہ ویران گشت۔

طغیان ہفتم - در حکومت علی خان چک[۱۴۳۳] سنہ ۹۸۲ھ در موسم برسات عمارات و محصولات تلف ساخت۔

طغیان ہشتم - در زمان ابراہیم خان[۱۴۳۴] سنہ ۱۰۸۹ھ خانہ ہا درمیان آب مثل کشتی چرخ می زد خانداراں درمیان آں واویلا می کردند = طغیان بے حد = تاریخ است دراں ایام تزلزل نیز واقع شد۔

۱۴۲۹ھ (۷۲۵ع — ۷۵۳ع) ؛

۱۴۳۰ھ (۸۵۵ع — ۸۸۳ع) ؛ ۱۴۳۱ھ مطابق ۸/۹۱۷ع ؛

۱۴۳۲ھ مطابق ۱۳۷۹ع ؛

۱۴۳۳ھ مطابق ۱۵۷۴/۵ع ؛

۱۴۳۴ھ ۱۶۶۸ع ؛

طغیان نہم - در ایام صوبداری نوازش خان سنہ ۱۱۴۳ھ [۱۴۳۵] بہ سبب کثرت بارش سیلاب سخت آمد۔ عمارات و محصولات تلف شد۔

طغیان دہم - در وقت دل دلیر خان سنہ ۱۱۴۸ھ [۱۴۳۶] سیلاب طغیانی نمود ہزاراں خانہ ہا ویران و برہم شد و در صحن خانہا و میدان ہا مدتے آب موجود بود۔

طغیان یازدہم - در ایام حکومت افراسیاب خان سنہ ۱۱۶۰ھ [۱۴۳۷] بر باعث سیلاب دہ ہزار خانہ تلف شدہ پل ہای بہت شکستہ محصولات و عمارات را تباہی رسید = طغیان مُلک = تاریخ است۔

طغیان دوازدہم - در زمان حکمرانی امیر خان جوان شیر سنہ ۱۱۸۴ھ [۱۴۳۸] طوفان آب پُلہای بہت شکستہ عمارات برہم خورد۔

طغیان سیزدہم - در عہد جمعہ خان سنہ ۱۲۰۲ھ [۱۴۳۹] دریای بہت طغیانی شدہ سدِّ قاضی زادہ را دروازہ شکستہ حصّۂ شمالی شہر غرق آب گشتہ دار و عقار و مال و منال مردم تباہ شد۔

طغیان چہاردہم - در حکومت عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۴ھ [۱۴۴۰] دریای بہت سر بہ فلک کشیدہ محصولات بیرونی تلف شد۔

طغیان پانزدہم - در عہد کرنیل میاں سنگھ سنہ ۱۲۵۲ھ [۱۴۴۱] پُلِ کھنہ بل و بیجبارہ و پانپور و امیرا کدل فرو ریخت۔

طغیان شانزدہم - در حکمرانی شیخ [۱۴۴۲] غلام محی الدین سدِّ قاضی زادہ

۱۴۳۵ھ ۱۷۳۰ء ؛ ۱۴۳۶ھ ۶/۱۷۳۵ء ؛ ۱۴۳۷ھ ۱۷۴۷ء ؛

۱۴۳۸ھ ۱۷۷۰ء ؛ ۱۴۳۹ھ ۸/۱۷۸۷ء ؛ ۱۴۴۰ھ ۱۸۰۰/۱۷۹۹ء ؛

۱۴۴۱ھ ۷/۱۸۳۶ء ؛ ۱۴۴۲ھ در سال ۱۸۴۱ء ؛

ترقیدہ ضلع خانیار و رعناواری تلف شد۔ از فتح کدل تا سنبل شش پُل ویران ساخت ہفت روز بارش بُود۔

واقعاتِ آتش

اشتعالِ اوّل۔ وقتیکہ راجہ پرورسین[۴۴۳] شہر سرینگر معمور ساخت گویند سی و شش لک خانہ آباد شدہ بُود۔ ناگاہ بہ حادثۂ آتش سمتِ شمالی کوہ ماران نصف شہر سوختہ خاکستر گردید چنانچہ دریں زمان پنج شش درعہ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ نمونۂ ہماں آتش است مردماں ہمی کشند۔

اشتعالِ دوم۔ راجہ للتادت در ایام حکومت خود راجۂ بنگالہ را برخلاف عہد بر قتل رسانید و کسان او آمدہ با للتادت محاربۂ عظیم نمودہ نیمۂ شہر را آتش کشیدہ و بُت خانہ بزرگ ویران کردند۔

اشتعالِ سوم۔ در حکمرانی راجہ ابھی مینو[۴۴۴] ۳۸ سنہ بسیارے از محلات شہر بہ حادثۂ آتش برہم شد راجہ نندہ گُپت تجدید تعمیر آں نمودہ شہر آباد ساخت۔

اشتعالِ چہارم۔ در زمان حکومت سہہ دیو[۴۴۵] ۷۰۶ ہجری ذوالقدر خان بمعۂ ہفتاد و دو ہزار سوار در کشمیر آمدہ تمامی شہر را آتش کشیدہ مشتعل گردانید و ساکنان شہر را قتل عام کردہ ملک بے چراغ نمود۔

۴۴۳ه راجہ پرورسین دوم۔ ۶۵۵ء

۴۴۴ه (۶۹۵۸ــــــ ۶۹۷۲ء)

۴۴۵ه ۶۱۳۲۲ء

اشتعال پنجم۔ سلطان محمد شاہ و سلطان فتح شاہ در عرصہ سنہ ۹۰۰ھ (۱۴۹۴ء) مدة العمر خود باہمدیگر متنازع بودہ حدود شہر را چند مرتبہ آتش کشیدہ بسوزانیدند کیفیت آں بجای خود گفتہ شود۔

اشتعال ششم۔ در عہد سلطان حسن شاہ سنہ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) در محلہ اسکندرپورہ تا علاءالدین پورہ آتش افتادہ قریب دہ ہزار خانہ بسوخت مسجد جامع و خانقاہ معلّے ہر دو مشتعل شدند و حسن شاہ باز تعمیر ساخت

اشتعال ہفتم۔ در ایام حکومت دلاور خان سنہ ۲۹ھ (۱۶۲۰ء) در اسکندرپورہ آتش ظاہر شدہ تا راجوارہ کدل و صراف کدل وغیرہ یازدہ ہزار خانہ سوخت شدند مسجد جامع دوبارہ باخاک آمیخت انگاہ جہانگیر شاہ آباد ساخت۔

اشتعال ہشتم۔ در حکمرانی افتخار خان سنہ ۸۶ھ (۱۶۷۵ء) از کاوہ ڈارہ آتش مشتعل گشتہ تا مسجد جامع سر کشید و دوازدہ ہزار خانہ باخاک آمیخت عالمگیر تعمیر مسجد جامع مرتبۂ ثالث ترصیص فرمود۔

اشتعال نہم۔ در نیابت نوازشخان سنہ ۲۳ھ (۱۷۱۱ء) بعد حادثۂ سیلاب از محلۂ صراف کدل آتش افروختہ تا محلہ ملچہ مر بیست محلہ بہ قدر چہل ہزار خانہ بباد رفت۔ مصرعہ:- پارۂ زآتش ببرد و پارۂ از آب برد۔

اشتعال دہم:- در زمان ابو البرکات خان سنہ ۱۱۵۰ھ (۱۷۳۷ء) آتش واقع شدہ وجہ این است کہ ابو البرکات را با منصب داراں نزاع درمیان افتادہ بود غرۂ ماہ رجب پلہای بہت شکستہ باہمدیگر مقاتلہ نمودند و در نفس شہر

۱۴۹۴ء مطابق ۹۰۰ھ :- ۸۸۵ھ ۱۴۸۰ء :-

۲۹ھ ۱۶۲۰ء :- ۸۶ھ ۱۶۷۵ء :-

۲۳ھ ۱۷۱۱ء :- ۱۱۵۰ھ ۱۷۳۷ء :-

آتش کشیدہ بلیست ہزار خانہ افروختند۔

اشتغالِ یازدہم۔ در حکومت عطیۃ اللہ خان ۱۱۵۲ھ (۱۴۵۲) فخر الدولہ از طرف نادر شاہ ناظم کشمیر شدہ بود۔ دریں جا عنایت اللہ خان و منصب داران متابعت او نموده باہمدیگر بہ محاربہ پیوستند۔ پانزدہ ہزار خانہ از نفس شہر و اطراف آں بہ حرارت شرارت بسوزانیدند۔

اشتغالِ دوازدہم۔ در نظامت منصور خان ۱۱۵۸ھ (۱۴۵۳) ببر اللہ خان باغی شدہ کھکھہ و بمبہ و کشتواڑیاں متفق گشتہ ملک کشمیر را غارت کردند و از نفس شہر پانزدہ محلہ بہ سوزانیدند = عام التشویش = تاریخ است۔

اشتغالِ سیزدہم۔ در زمان افراسیاب خان قحط واقع شدہ بود خواجہ علاء الدین نقشبندی و حاجی عتیق اللہ قادری با طایفۂ عوام ازدحام کردہ بر غلّہ فروشان شورش نمودند۔ کسان نایب صوبہ متوجہ تہدید شدہ در حدود زینہ کدل مقابلہ بدی داد مردم نایب بہ اطراف زینہ کدل آتش کشیدہ دہ دوازدہ محلہ بسوزانیدند و تاراج خانہا نمودند۔ (۱۴۵۴)

اشتغالِ چہاردہم۔ در زمان نظلم آزاد خان ۱۱۹۹ھ (۱۴۵۵) در محلہ ٹنکی پورہ آتش افروختہ چند محلہ سوختہ شدند و از کنار بہت بہ ساحل دیگر یک برگ توز بہ ہوا عبور کردہ از سر قاضی زادہ تا اہلہ مر و حبہ کدل عالمے تیرہ و تار گردانید۔ قریب ہشت ہزار خانہ تلف شدند۔

اشتغالِ پانزدہم۔ در عہد عبد اللہ خان ۱۲۱۵ھ (۱۴۵۶) از محلۂ صراف کدل چند محلہ با خاک آمیخت۔

۱۴۵۲ھ ۱۷۳۹ء ۞ ۱۴۵۳ھ ۱۷۴۵ء ۞ ۱۴۵۴ھ ایں اشتغال در ۱۱۷۴ھ رونما شد۔ ۱۴۵۵ھ ۱۷۶۵/۶ء ۞ ۱۴۵۶ھ ۱۸۰۰/۱ء ۞

اشتعال شانزدہم - در زمان حکومت گلاب سنگھ ۱۲۶۷ھ از محلہ ٹینکی پورہ آتش ظاہر شد کہ تا محلۂ زینہ دار صاحب یک دو ہزار خانہ را خاکستر نمود

اشتعال ہفدہم - در حکومت رنبیر سنگھ ۱۲۹۲ھ باز در محلہ ٹینکی پورہ بوقت دوپہر روز آتش مشتعل گشتہ ہفت صد خانہ بباد رفت۔

اشتعال ہجدہم - ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ در ۱۲۹۵ھ در ملک کشمیر قحط واقع شدہ بود - مدّت شش ماہ تابستان بارش باراں موقوف شد در شہر و دِہ ہزارہا خانہ سوخت شدند ہیچ روزے بغیر آتش نمی بُود۔ ازاں جملہ بتاریخ ۲۲ ماہ بہادروں ۱۹۳۵ از حبہ کدل آتش شعلہ ور گشتہ تا سدّ قاضی زادہ یک ہزار خانہ در یک دو ساعت افروخت و نیز بسبب تاراجہای شیعہ ہا نہ مرتبہ خانہ ہای اہل تشیع را آتش کشیدہ خاکستر کردہ اند۔

تاراج شیعہ

در بلاد و امصار دیگر مردم شیعہ و سنی مانند دو برادر از بطن یک مادر ہستند عمداً بر ہیچ کسے سب و تبرّا نمی کنند - امّا گروہ شیعۂ کشمیر در تعصّب و کینہ وری مشہور اند چنانچہ گفتہ اند :- بیت - دو گروہ اند در جہاں بے پیر = سُنّی بلخ و شیعۂ کشمیر - کہ بہ قصد ثواب علانیہ در سب و شنعت اصحاب سید المرسلین صلے اللہ علیہ وسلم ازتکاب می نمایند و غیر ازیں عبادتے دیگر پسندیدہ نمی دانند - موجب آن سُنّیاں را آتش تعصّب بہ جوش آمدہ بعد انقضای سی چہل سال ہمیشہ از دود ماںہای ایشاں دود ہمی کشند - بیت :-

---

۱۲۵۷ھ / ۱۸۵۰ء ۱۲۵۸ھ ۱۸۷۵ء

۱۲۵۹ھ ۱۸۷۸ء

از مکافاتِ عمل غافل مشو
گندم از گندم بروید جَو ز جَو

تاراج اوّل۔ در ۹۵۵ھ [۱۴۶۰] میرزا حیدر بہ معاونت امرای شہر مثل عیدی رینہ [۱۴۶۱] و خواجہ حاجی بانڈے وغیرہ اعیان عوام الناس را حکم نافذ داد کہ فرقۂ شیعہ ہا را غارت سازند باشارۂ عوام الناس ہر سو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج کردہ بیوت آن ہا را در دادہ خاکستر نمودند و خانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بود بسوزانیدند و لاشۂ شمس عراقی از گور کشیدہ در سر گین سگاں طعمۂ آتش کردہ مقبرۂ او را مزبلۂ اہل شہر ساختند و شنگلی ریشی [۱۴۶۲] کہ از مریدان

۱۴۶۰ھ ۴۸ ۱۵ء؛

۱۴۶۱ھ عیدی رینہ پسر موسٰی رینہ از خانوادۂ رام چندر پدر کوٹہ رانی زوجۂ شاہ میر بود در تاریخ سیاسی کشمیر شخصیت اہم بود۔ در عہد سلطان محمد شاہ (۱۵۱۶ء — ۱۵۲۸ء) عیدی رینہ خواست کہ بامداد جہانگیر پڈر و لوہر ماگرے سکندر شاہ پسر فتح شاہ را بہ تخت بردارد ولے ناکام شد۔ بحکومت مرزا حیدر کاشغری عیدی رینہ بعہدۂ امارت فائز گشت۔ امّا بعد چندے از سازش اسلام شاہ بر خلاف ولی نعمت خود کمر بست۔ بعدِ انتقال مرزا حیدر انتظام دیار کشمیر در قبضۂ عیدی رینہ آمد ولے بوجہ عناد دولت چک تغلب عیدی رینہ دوامے نہ پذیرفت۔ عیدی رینہ در ۱۵۵۱ء وفات یافت؛
(کشمیر جلد اوّل ص ص ۱۹۵، ۲۰۶، ۲۰۹)

۱۴۶۲ھ رشی در سنسکرت بمعنے مرد مرتاض و عارف باشد۔ صوفیائے اسلام در کشمیر از ازمنۂ قدیمہ بنام رشی شہرت داشتند۔ محمد نور الدین جہانگیر نسبت این طائفہ در تزک خود (ص ۳۰۶ چھاپ مطبع نولکشور لکھنؤ) چنیں می نویسد:۔
"و طائفۂ فقرا می باشند کہ آنہا را ریشی گویند۔ اگرچہ علمے و معرفتے

بابا علی نجار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ جسدش بہ خواری بسوختند و مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بہ قتل رسانیدند۔

و میر دانیال گرامی فرزند میر شمس عراقی کہ در اسکردو ترویج مذہب خود می ساخت میرزا حیدر اورا بہ سرزنش آوردہ یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سب صحابہ بروے ثابت گشتہ بفتوی قاضی ابراہیم و قاضی عبد الغفور بہ قتل رسانید تاریخ قتل او "دشت کربلا" ۹۶۳ھ گفتہ اند:۔

تاراج دوم ۔ در سنہ ۹۹۴ھ ۹۹۴ھ وقتے کہ میرزا قاسم خان با عساکر اکبر شاہ برای تسخیر کشمیر در ہیرپورہ رسید و یعقوب خان چک برای مقابلہ و مقاتلہ در ہیرپورہ پیش قدمی ساخت سید یوسف خان بیہقی از نازک بٹ وزیر یعقوب خان چک خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ در کچھامہ با عالم شیر ماگرے و ظفر خان چک بچہ شمسی چک پیوستہ با ہمدیگر عہد و پیمان بستہ در شہر آمدند و بر سبد لن ابن جا شمس چک و محمد بٹ کہ یعقوب خان در زنداں داشتہ بود از محبس کشیدہ اند و بہ اتفاق مردم عوام محلہ بڈی بل را آتش دادند و خانقاہ شمس عراقی کہ دولت چک دوبارہ تعمیر کردہ بود

(مسلسل) ندارند لیکن بہ بے ساختگی و ظاہر آرائی می زیبند۔ و ہیچ کس را بد نمی گویند۔ زبانِ خواہش و پائے طلب کوتاہ دارند۔ گوشت نمی خورند وزن نمی کنند و پیوستہ درخت میوہ دار در صحرا می نشانند باین نیت کہ مردم ازاں بہرہ ور شوند و خود ازاں تمتع بر نمی گیرند قریب دو ہزار کس ازیں گروہ بودہ باشند۔"

۱۳۶۳ھ ۹۵۷ھ مطابق ۱۵۴۹ء ؎ ؎ ۱۳۶۴ھ ۱۵۸۵ء ؎

بسوزانیدند و میر شمس عراقی را مزبلہ کردہ شیعہ ہا بسیار رنجانیدند ننگ و ناموس و مال و جان آں ہا بباد دادہ از راہ پونچھ مفرور شدہ با فوج اکبر شاہ پیوستند۔

تاراج سوم۔ در عہد حکومت ظفر خان سنہ ۱۰۴۵ھ (۱۳۶۵) مردمان شہر برای توت خوری در مایہ سوٗمہ رفتہ بودند۔ درمیان شیعہ سنی نزاع افتاد شیعہ ہا از روی بے پروائی سب صحابۂ کبار نمودند۔ مدعیان در پیش قاضی ابوالقاسم مرافعہ کردہ اعلام شرعی بہ نام سابیان گرفتند۔ صوبدار کہ از اہل تشیع بود در احضار آں ہا مساہلہ نمود و مردم عام بشورش آمدہ بعضے خانہای شیعہ را غارت کردہ بسوزانیدند۔ خواجہ خاوند محمود (۱۳۶۶) کہ از خاندان

۱۳۶۵ھ ۱۶۳۵ع

۱۳۶۶ھ حضرت ایشاں خواجہ خاوند محمود از اکابر سادات بخارا اند۔ والد بزرگوار ایشاں میر سید شریف است کہ بہ پنج واسطہ بحضرت قطب الابرار خواجہ علاؤ الدین عطار قدس سرہٗ می رسد۔ در عنفوان شباب مسافرت از بخارا اختیار فرمودند و از گجرات اول بہ کشمیر رسیدند۔ چندے ارشاد بخشی فرمودہ متوجہ بہ ہندوستان شدند و در انجا نیز مردم را مستفیض نمودہ باز بہ کشمیر مراجعت فرمودند در محلہ کہ ایں وقت مسکن اولاد ایشان ست سکونت اختیار کردند و خانقاہ و اصل آں مکان خانۂ حسین شاہ پادشاہ کشمیر بودہ است تعلق بہ خادمان حضرت خواجہ گرفت مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ چوں روز بروز رواج طریقہ در تزاید شد ارادہ خانقاہ وسیعی فرمودند و از قوت باطنی خانقاہ حضرت میر ویسی بابا در اشم بہ جنبش برداشتہ آوردہ دریں موضع نصب کردند تا از ویرانی باآبادی بماند۔ و انجا مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ بعد ازاں بامر سلطان در لاہور توطن فرمودہ مرشد السالکین (بقیہ بر صفحہ دیگر)

نقشبندیہ بود درمیان آمدہ عوام را از غارت منع کرد و بہ حاکم شرع و نایب صوبہ پیغام نمود۔ امّا در تنبیہ سابیاں از ناظم و قاضی توقف بہ وقوع آمد پس حضرت خواجہ بہ ہفت چنار[۱۲۶۷] برآمدہ نشستند ازیں رو ناظم صوبہ بہ الحاح تمام خواجۂ مذکور را باز آوردہ سابیاں را بہ سزا رسانید لیکن درضمن مفسدی[۱۲۶۸] خواجہ بہ حضور نوشت۔ خواجہ حسب مطالبہ حضور در دہلی رفت و بعد زیارت مقابر شاہ جہاں آباد در لاہور مراجعت کردہ دراں جا رحلت فرمود۔

تاراج چہارم۔ در عہد ابراہیم خان سنہ ۱۰۹۶[۱۲۶۹] در محلہ حسن آباد عبدالشکور و پسر او صادق نام ہمراہ یک سُنّی خصومت و نزاع نمودہ درحق اصحاب کرام حضرت سید انام زبان شنعت کشودند۔ و اہل سنت مرافعہ بہ قاضی نمودند۔ سابیاں بہ اعلام قاضی در پناہ ابراہیم خان کہ شیعہ بود ماندند۔ موجب آں قاضی محمد یوسف بہ شورش آمدہ با صوبہ دار مکابرہ فرمود۔ دراں اثنا مردم عوام حسن آباد را آتش کشیدہ غارت نمودند۔ بایں حرکت فدای خان پسر ابراہیم خان بہ حمایت مردم حسن آباد برآمد و ازیں

(مسلسل) خواجہ معین الدین را جہت ترویج طریقۂ خانقاہ بعد اجازت پادشاہ بہ کشمیر فرستادہ در سال ہزار و پنجاہ (۱۶۴۰ء) ہجری رحلت آنمخدوم در لاہور واقع شد۔ مقبرۂ متبرکہ حضرت ایشاں در انجا مرجع خاص و عام است۔

(واقعات کشمیر ص ص ۱۳۸ ـ ۱۳۹)

۱۲۶۷ـ ہفت چنار محلہ ایست از سرینگر قریباً یک فرلانگ فوق حضوری باغ براہ پل رام باغ ⁂ ۱۲۶۸ـ مراد ازیں "مفسدے" ظفر خان صوبیدار کشمیر است۔ (ایضاً ص ۱۳۸) ⁂ ۱۲۶۹ـ ۱۶۸۲ء ⁂

طرف مردم عوام وخوانین کابل با افواج خود مثل الف خان و فرید خان ومیرزا محمد مقیم وغیرہ بہ اتفاق خواجہ شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر ومیرزا سلیم ومیرزا حلیم وغیرہ منصب داران مقابل شدہ جمعے کثیر مقتول و مجروح نمودند۔ و بہ غلبۂ عوام قاضی ہم بے حال شد۔ ابراہیم خان مجبور ماند۔ عبدالشکور وپسر و داماد وے کہ سابق بودند حوالۂ عوام کردہ بقتل رسانیدند۔ بعد ازاں قاضی درخانۂ صوبہ دار زرک آمد ورفت نمود و ملاّ محمد طاہر مفتی درمیان آمدہ۔ عوام خانہ اورا ہم تاخت نمودند۔ و بابا قاسم مقتدائے شیعہ ہا در راہ گرفتہ بہ صدخواری واہانت کشتند۔

مدّعا کہ درمیان شہر بہ خون ریزی و دست برد و غارت و احتراق شور وغوغا برداشتند۔ فدای خان برائے تدارک برآمدہ میرزا محمد سلیم با جمعی ازعوام زیر تیغ گذرانید۔ دریں اثنا بقا بابا فرزند خواجہ حبیب نوشہری شورش برداشتہ خانۂ ابراہیم خان را آتش کشید و ناظم فوج خود فرستادہ بقا بابا و وقایع نگار و بخشی و رئیسان شہر مثل حاجی باندے و خواجہ قاسم و لالہ گنائی گرفتار کردہ محبوس نمودند۔ مردم عوام بایں رعب و ہراس از شورش باز ماندہ۔ حقیقت حال بگوش عالم گیر رسید۔ حفظ اللہ خان بر صوبداری کشمیر مامور شد و ابراہیم خان سرنامۂ عزل خواندہ محبوسان مذکور ہمراہ گرفتہ روانۂ حضور گشت۔ و در لاہور رسیدہ محبوسان بہ فرمان خدیو نجات باز گشت بوطن رسیدند۔[۱۴۷۰]

تاراج پنجم۔ در حکومت میر احمد خان [۱۴۷۱] ۱۱۳۲ھ کہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۴۷۰] واقعات کشمیر ص ص ۱۷۵، ۱۷۶ ؛

[۱۴۷۱] ۶۱۷۱۹ ؛

نائب صوبہ شدہ بود واقع شد وجہ آں این است کہ ملّا عبدالنبی ملقب بہ محتوی خان کہ چندے در پیش گاہ شاہزادہ عالم بہادر[۱۴۷۲] بہ مصاحبت و مجالست باریاب گشتہ بہ خطاب شیخ الاسلامی کامیاب شدہ بُود۔ پسانہ از خطۂ دلپذیر منصب و جاگیر یافتہ با قوم و تبار خود دریں جا توطن فرمود و با مردم عوام موافقت و موانست تمام حاصل کردہ رتبۂ خود افزود۔ یکے از پنڈتان این دیار بر تصادت موضع چندرہ سیر کہ در نفاذ جاگیر اُو بود مشخص نمود پنڈت مزبور برای رفع بعض قصور و فتور آں آں قریہ در دفتر دیوانی رفت۔ محرران دفتر کہ اہل ہنود بودند از و استدعای رسوم نمودہ وے بہ شرارت و تقویت چیزے نہ دادہ با ہمدیگر گفتگو کردند تا کہ کار بہ خشونت و دشنام رسید۔ محرران دفتر بہ طمع مذہبی او را سخت رنجانیدہ انجاح مرام نہ نمودند۔ و پنڈت مذکور در پیش محتوی خان سراسیمہ رسیدہ آشفتگیٔ پنڈتان زیادہ تر ازاں بیان نمودہ طبیعت او مشتعل گردانید پس محتوی خان برای تنبیہ فرقۂ پنڈتاں قانون زجر و توبیخ احداث فرمود۔ یکے آں کہ ہنود در بازار بر اسپ سوار نہ شوند۔ دوم دستار بر سر نہ بندند۔ سوم بجائی پاپوش پولہ در پا اندازند۔ چہارم طفلان بہ مکتب نہ فرستند۔ پنجم جزیہ بدہند۔

انگاہ میر احمد خان را التماس اجرای آں فرمود وے نظر بر غلبۂ اہلِ ہنود کہ در حضور و کشمیر داشتند صورت پیش رفت آں نہ دید بلکہ منصدیاں و مفتیان اعیان این ملک مخالف رای محتوی خان ماندہ مجوز اجرای احکامات ملّا نہ شدند۔ لیکن سخن بدست عوام افتادہ بُود۔ جمعے کثیر پیش میر احمد خان رفتہ برای اذن احکامات مجوزۂ شیخ الاسلام التجا کردند۔ وے بہ لیت و لعل مدافعہ

[۱۴۷۲] ابوالنصر قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر پسر دوم حضرت اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ غازی رح (واقعات کشمیر ۲۱۱ و ۲۱۲)

نمود۔ عوام کالانعام بہ شورش آمدہ حکم حکام بر بام گذاشتہ پنڈتاں مزاحمت کردن
گرفتند۔ مجلس رائے کہ از کبرای جنود ہنود صاحب مکنت و صراف مداخل پادشاہی
بضاعت یک کروڑ روپیہ از خود داشت و قصر دولتش در نواب بازار و کوٹھی تجارتش
در صراف کدل بجای داغشال معروف بود۔ دراں ایام عبرت انجام سوارہ در راہ می
رفت مردم عوام او را از سواری بے دخل کردہ دستارش طوق گردن انداختہ در
خاک مذلت آمیختند۔ وے بہ ہزار جہد از جان رہایش یافتہ در پیش میر احمد خان
پناہ گرفت و برای محافظت خانماں و مال و جان خود چند نفر سپاہاں ازو گرفتہ
رجعت بخانہ نمود۔ در اثنای راہ مردم عوام بنا بر زجر و توہین او باز ازدحام کردند
سپاہاں بہ معاونت او پای استقامت افشردہ بہ جہت تخویف عوام صمصام
از نیام برکشیدند و ہجومیان را ترس و ترہیب دادہ آشوبے برداشتند ازیں
غوغا مردم قلاش و اوباش بشورش آمدہ سپاہاں را یکدم بہ عدم رسانیدند و
مجلس رای را مجروح و مضروب ساختہ بر خانمان او ریختند و مال و متاع و
اسباب و خانۂ او بغارت بردہ قصر و دکانش را در یک آن خاکستر نمودند۔
گویند مجلس رای دراں حالت جاں فرسای نیم جان بود۔ تمامی کاغذات
داد و معاملۂ مردماں و اسناد و حجت ہای دام داراں کہ از بیست و چہار لک
افزون بود از دست خود در آتش سوزانیدہ ہر کس را بحل نمودہ از جان درگذشت
بصدد ایں فتور مردم عوام از آتش غرور زیادہ تر مشتعل گشتہ خانہای اہل
ہنود را از ہر سو آتش کشیدند و مال و متاع و اسباب و دولت آن ہا بہ
غارت بردہ آشوب قیامت برپا کردند۔ بوقوع ایں واقعہ میر احمد خان را
دست و پا گم گشتہ بہ ہمت و مشورۂ متصدیاں افواج شاہی را برائے تنبیہ
ہجومیاں و گرفتار کردن محتوی خان مامور ساخت۔ محتوی خان درمیان خانقاہ معلی

بالای طاق پنہاں ماندہ بُود و فوج شاہی در نابد کدل و صراف کدل سرکشیدہ
تخویف و ترہیب مردماں می کردند۔ لیکن مردم عوام بہ غیرت آمدہ در بازار فلاش پورہ
فوج شاہی را تباہی نمودند۔ یک طرف ہجومیاں با آہنگ جنگ از معبر کوچہ ہای
تنگ مانند تفنگ بے درنگ سرکشیدہ لشکریاں را از گولہ ہای سنگ می زدند
یک طرف بازاریاں از جان برخاستہ سنگ ہای ترازو و احجار نمک وغیرہ بر سر
سپاہاں بے محابا می کوفتند۔ یک طرف زناں و طفلان از دریچہ و ایوان و بام
خانہا سنگ باراں افشاندہ ہاون و شالی کوب و باسن ہای[۱۴۷۳] سفالین کہ از خاکستر
پُر کردہ بُودند بر فرق ہنربران و ببران جنگی انداختہ بے جان می کردند۔
ہمگو بند کہ دو عورت نردبان خانہ کشان کشان بالای بام رسانیدہ
بر تارک سرکشان انداختہ ہفت کس از جان گذرانیدند۔ دراں حالت اہوال
قیامت برپا شدہ شور و غوغا سر بفلک کشید و افواج شاہی را بر جسر نابد کدل
ہجوم شدہ آنقدر سپاہان در نالۂ مار غرق شدند کہ آبش مسدود گردید و از ہر
سو آتش عظیم واقع شدہ محلات بسیار و مال و متاع بے شمار طعمۂ اژدہای نار
گشتہ فوج شاہی را شکست عظیم رسید۔ و میر احمد خان را عمل سُست گردید۔ ماجرای
این بلوای جانگاہ بہ سمع بادشاہ رسیدہ عنایت اللہ خان کہ از جانب پادشاہ
ناظم صوبہ مقرر بود وی میر احمد خان را از نیابت صوبہ معزول کردہ عبد اللہ خان
دہ بیدی را خلعت نظامت خطۂ کشمیر پوشید و از دست او تنبیہ عوام و
تمشیت احکام ملکی نہ شدہ ہرج و مرج بدستور ماند و تباہی و خرابی روز افزون
گشت خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضی متصدیان محال صرف خاص را منصرف
و منتظم شدہ متمردان و باغیان را خیرہ سری افزود۔ انگاہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۴۷۳] باسن لفظ ہندی بہ معنے ظرف خاکی۔ جمع باسن ہا۔

مومن خان حاکم صوبہ مقرر شدہ مشارالیہ در ہیرہ پورہ رسیدہ بود کہ محتوی خان بغرض ملاقات درخانہ شاپور خان بخشی کہ از اہل تشیع بود عجلت نمود۔ در انجا سید اظہر خان دیوان بیوتات و بعضے منصب داران باہمدیگر گنگاش کردہ محتوی خان را با جمعی از قلاش و اوباش بروز چہارشنبہ آخر روز ۲۱ ماہ ذیقعدہ سنہ ۱۱۳۲ھ (۱۱۴۴) بہ قتل رسانیدند۔ و روز دیگر عوام بشورش آمدہ برسر محلۂ جڈی بل ریختند مردم شیعہ کہ در ایّام فساد با اہل ہنود اتحاد و اتفاق کردہ مورچال عظیمی بستہ مضبوط بودند الحال بگنگاش قتل محتوی خان متہم گشتہ ہجومیان برسر آنہا تاختہ بہرجا نہب و غارت ساختہ خانمان آنہا در مہلکۂ آتش انداختہ از صغیر و کبیر و زن و مرد جمعی کثیر بعدم رسانیدند و با فعال ناشایستہ پردۂ ننگ و ناموس آنہا دریدہ نامہ ہای خود سیاہ کردند و در محلہ جڈی بل طفلان و نسوان بخوف جان درمیان خانقاہ میر شمس عراقی پناہ گزین شدہ دروازہ مسدود کردہ بودند۔ اہل فساد از باز پرس یوم التناد نہ ترسیدہ خانقاہ مذکورہ را از روی عناد آتش کشیدہ ماہرویان سیمیں بدن را بباد دادہ طفلان بے گناہ را خاکستر نمودند۔ المعظمۃ للہ این چنین حادثۂ تباہ و واقعہ جانکاہ بر مردمان شیعہ گاہے بہ عمل نیامدہ بود کہ در عرصۂ یک پہر روز تمامی خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آن ہا تباہ گشت۔

بعد ازاں ہجومیاں ملا شرف الدین پسر محتوی خان کہ در واقعۂ فساد پدر مخفی شدہ بود برآوردہ بجای پدر شیخ الاسلام و مربی انام نصب کردند۔ ہمدراں روز مومن خان وارد شہر گشتہ فتنہ و فساد و بغی و عناد زیادہ از سابقہ

۱۱۴۴ھ مطابق ۱۳ ستمبر سنہ ۱۷۱۹ء بقول خواجہ محمد اعظم ۱۱۴۵ھ (واقعات کشمیر ص ۲۳۴)

شہید سرگذشت شیخ الاسلام بتعمیہ تاریخ ایشان ست ؛

رُوداد و تنظیم و تنسیق امور سلطنت چیزے بہ وقوع نیامدہ چنداں بے انتظامی بہم رسید کہ عنایت اللہ خان از نیابت صوبہ بے دخل شدہ در حضور مستعفی گردید۔ و از حضور عبدالصمد خان[۱۴۷۶] سیف الدولہ بر نظامت کشمیر مامور شد مشارالیہ تا ورودِ خود عبداللہ خان دہ بیدی را نایب ساخت۔ و از دست وے رتق و فتق اُمورات ملکی صورت نہ بست۔ آتش بغی و عناد و شعلۂ شر و فساد بدستور مشتعل بُود تا کہ در ماہ محرم ۱۱۳۴ھ سیف الدولہ با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ تاریخ "خرِ دجّال آمد از لاہور"[۱۴۷۷] ملّا شرف الدین با جمعے از معاوناں بہ حسن تدبیر گرفتار کردہ بہ قتل رسانید و باغیان و طاغیان بلکہ اکثر اعیان شہر را تنبیہ مالی و جانی بواقعی نمودہ از نابد کدل تا خواجہ یار بل پنجاہ کس بدار کشید و اہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخرہ پوشیدن کہ از یک نیم سال ممنوع بُود تجویز داد۔ بعد تنبیہ عوام و تدارک انام تمثیت و استحکام مہام مملکت بکام دل نمودہ ایام شش ماہ دریں بسر بُردہ روانۂ حضور گشت۔

تاراج ششم ۔ در ایّام حکومت برکات خان[۱۴۷۸] ۱۱۵۶ھ ببر اللہ خان بہ اتفاق راجہائی کوہستان لباس بغاوت پوشیدہ شہر و رستاق را بہ ہر جا تاخت تاراج کردہ ملک بے چراغ نمودند۔ چند روز در محلہ چڈی بل ہمراہ اہل شیعہ ہمراہ اہل شیعہ گنگاش داشتہ علم بغاوت افراخت و

۱۴۷۶ از ۱۱۳۴ھ تا ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۱ء — ۱۷۲۳ء) ؛ ۱۴۷۷ ۱۱۳۴ھ = ۱۷۲۱ء ؛

۱۴۷۸ بقول صاحب نگارستان کشمیر ص ۲۱۸ ایں واقعہ در ایّام حکومت نواب اسعد یار خاں صوبیدار (۱۱۵۴ھ — ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۱ء — ۱۷۴۵ء) وقتیکہ ابوالبرکات خان نایبش بود رونما گردید ؛

فوج شاہی را متواتر ہزیمت دادہ شہریاں را تاراج ساخت۔ عاقبت ابوالبرکات خان با جمعیت منصب داران شہر و افواج شاہی استقامت کردہ بعد جدال و قتال بسیار آں باغی طاغی را از شہر بدر کشیدہ در کامراج منہزم گردانید و در تعاقب پرداخت ننمودہ ہمگی عوام الناس را بر تاراج اہل شیعہ مجاز کرد خانہای آں ہا را از ہر محلہ در دادہ مال و دولت بغارت بردہ در ننگ و ناموس آنہا دقیقۂ فرو نگذاشتند و چند محلہ را در یک پہر روز بباد دادند "عام التشویش" تاریخ است۔[۱۴۷۹]

تاراج ہفتم - در حکومت بلند خان[۱۴۸۰] مردماں برای صلوۃ استسقا در عید گاہ رفتند و شیعہ ہای جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[۱۴۸۱] نوشہری کلام بے ادبانہ گفتند۔ مردم عوام بشور آمدہ جڈی بل را آتش کشیدند و شیعہ ہا را غارت نمودند۔ بلند خان تحقیقات ایں امر نمودہ بعضے شیعہ ہا را قطع گوش و بینی کردہ و مصادرہ ہا گرفتہ بہ سزا رسانید۔

تاراج ہشتم - در عہد فرماں دہی عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۶[۱۴۸۲] و

۱۴۷۹ھ ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۵ء ؛

۱۴۸۰ھ بلند خاں بامزئی (۱۱۷۵ھ — ۱۱۷۷ھ = ۱۷۶۲ء — ۱۷۶۴ء) ؛

۱۴۸۱ھ خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ نجّار بودند۔ بنابر توفیق ایزدی مرید حضرت شیخ یعقوب صرفی شدہ بامر حق قیام نمودند و مرتبۂ خلافت حضرت ایشاں یافتند در شعر و شاعری ید طولی داشتند۔ نسخۂ احوال مرشد بزرگوار در نظم و نثر از تصنیف آنجناب معروف است۔ در سال یک ہزار و بیست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمودند روضہ مطہرہ در محلۂ نوشہرہ مرجع عوام است (واقعات کشمیر ص ۱۲۸)

۱۴۸۲ھ ۱۸۰۱ء ؛

نیابت عطا محمد خان واقع شد۔ باعث آں ایں است کہ اہل شیعہ بروز عاشورا در ماتم سرا علانیہ سب و تبرا بہ نام اصحاب کبار ظاہر کردند و در مرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند۔ ازیں رو خاطر خاص و عام بر آشفتہ و خوانین کابل را آتش غیرت بہ جوش آمد بہ موافقت اوباشان شہر و قلاشان دہر دست تطاول دراز کردہ مال و مکنت آن ہا بہ ہر جا غارت کردہ بہ آتش قہر و غضب خانمانِ آنہا را در طرفۃ العین تودہ ہائے خاکستر نمودند و در ننگ و ناموس آن ہا دست انداختہ از بے شرمی دقیقۂ نگذاشتند۔

تاراج نہم - در نظامت بہمان سنگھ[۱] سنہ ۱۲۸۴ھ / ۱۲۴۶ھ بہ ظہور پیوست وجہ آں مورخاں چنیں بیان سازند کہ در تالاب "خوشحال سر" لوخ زارے کہ معروفست گیاہ آں را بوریا ہا منسوج کردہ از عہد ابراہیم خان معمول بود کہ نصفۂ آں برائے فرش مسجد جامع می دادند و نصفۂ دیگر را بساط ماتم سرای جڈی بل می کردند۔

دریں سال اہل شیعہ را بہ سبب حکومت سنگان خیال دیگر بہ خاطر راہ یافتہ بود بنا بر شرارت اندرونی بوریا ہای حصّہ مسجد جامع عمداً در ماتم سرای خود فرش کردند۔ سنیاں را ایں حرکت دشوار آمد تا کہ بروز غرۂ ماہ عاشورا باہمدیگر گفتگو کردہ پیش ناظم استغاثہ بردند۔ بہمان سنگھ حکم داد کہ بوریا ہای معمولی مسجد جامع در مسجد جامع رسانیدہ دہند۔ مردم شیعہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ بوریہ ہا از دست نہ کشیدند۔ علاوہ براں بروز عاشورا سب و تبرا و تقلید تابوت شہدا نمودند و چند کس از سنیاں در پیش بہمان سنگھ از عدم حصول بوریای مسجد عریضہ گذرانیدند۔ بہمان سنگھ دو نفر سپاہاں

[۱] ۱۲۸۳ھ جہان سنگھ اردلی ؛ ۱۲۸۴ھ ۱۸۳۰ء ؛

ہمراہ دادہ فرمود کہ بوریاہای مسجد از ماتم سرا کشیدہ در مسجد جامع برسانند۔ سنیاں بہ اعانت سپاہاں در ماتم سرا دست انداز بوریہ ہا شدہ بودند اہل شیعہ بہ شورش آمدہ آتش جنگ و جدل افروختہ سنیاں را ردّ و بدل گفتند۔ ہماں وقت تمام باشندگان شہر را خبر شد از گریبان عناد سر کشیدہ خانہای شیعہ ہا را بہ آتش افروختند۔ اندوختہ آن ہا از مال و متاع و اسباب تمام بہ غارت بردہ دریک دوپہر با خاک فنا آمیختند و پردۂ ننگ و ناموس آن ہا درید۔ بعد مباشرت فعل شنیع شرمگاہ بعض نسوان را بہ خنجر کشیدہ ریز ریز گردانیدند۔

تاراج دہم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنہ ۱۲۸۹[۱۲۸۵] سموت سنہ ۱۹۲۹ ب بہ عمل آمدہ۔ وجہ این است کہ دریں سال دو سہ ماہ آتش وبا دریں ملک مشتعل بود و خلقت بسیارے طعمۂ اجل گشت دراں اثنا مرداں در مساجد و خانقاہ برائے دفع ایں بلا بہ خدا التجا می کردند اہل شیعہ در محلہ مدین صاحب متصل خانقاہ بر زمین مقام (مسجد) بنیاد مسجد اما میاں انداختہ بہ سجود و رکوع در آں جا قیام می کردند و سنیاں را ایں سخن ناگوار می شد۔ ۱۱ ماہ رجب روز عرس سید محمد مدنی[۱۲۸۶ھ] خاص و عام باز دحام تمام

۱۲۸۵ھ ۱۸۷۲ء:

۱۲۸۶ھ حضرت سید محمد مدنی از منسوبین میر سید محمد ہمدانی قدس سرہ بود۔ باتفاق ایلچی امیر تیمور در عہد سلطان سکندر بہ کشمیر آمدہ چوں گوشۂ خوب و دل نشین دید بار اقامت انداخت۔ امّا برائے ادائے بعض عہود باز توجہ بولایت ماوراء النہر فرمود و زود مراجعت نمودہ با اہل و عیال در محلۂ رانبواری سکونت کرد۔ چوں سلطان را معلوم شد بہ زیارت آمد و بعد اطلاع کمالات التماس بہ قدوم جوار خود راضی کرد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

دراں جا جمع گشتہ دیوار ہائے مسجد اہل شیعہ از پا بر انداختند۔ اما میاں
خروج کردہ باہمدیگر بہ جدل پیوستند و اہل اسلام را مضروب و مجروح ساختہ
دوکان داراں را غارت کردند و سنیاں در محکمۂ کوتوالی و عدالت و دربار اعلے
استغاثہ نمودند۔ و در تاریکی شب ہیچ کسے از حکّام پرداخت ایں امر خطیر نہ نمود
و مردم مستغیث۔ بوقت مراجعت از شیر گڑھ در شہر شہرت افترا انداختند
کہ وزیر پنّوں مارا بغارت شیعہ ہا تجویز داد۔ بہ سمع ایں خبر مردم قلاش و اوباش
اخگر فساد افروختہ بوقت چار بجے صبح[۱۲۸۷ھ] خانہای شیعہ را یکبار آتش کشیدہ
بہ غارت پیوستند و تا ہنگام نہ نواختن (نو بجے) وزیر از خواب نخوت بیدار
نہ شدہ تا کہ مال و متاع و خانہای شیعہ ہا بہ باد رفت۔

پس وزیر بر سمند جلادت سوار شدہ بر موقع رفت و تا یک بجے دوپہر
بر تفرج و تماشا مشغول بود۔ پس افواج را تجویز داد کہ مفسداں را ماخوذ سازند
موجب آں سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ مسلماناں را غارت نمودند
ہر کہ در راہ دیدند بستہ کردہ در حبس انداختند قریب یک ہزار کس ملزم و
غیر ملزم محبوس شدند۔ روز دوم از صنادید قوم ہنود برای تفحص و تجسس حال

(مسلسل) و آن جا خانقاہے بنا ساخت و در ہمیں اثنا رحلت فرمود۔ و در حوالیٔ نوشہرہ
آسود۔ زیارت حضرت میر مرجع خاص و عام سلاطین و حکام بودہ بعضے گویند کہ در
عہد سلطان زین العابدین اوّل در موضع مالہ سو پرگنۂ بانگل توطن فرمودہ بود بعدہٗ
بالتماس سلطان بہ شہر آمدہ در نوشہرہ سکونت نمودند و ہمانجا آسود۔ اقرب بصدق
روایت آخیرہ است۔ تا عہد علی مردان خاں (۱۶۵۰ء — ۱۶۵۷ء) زیارت گاہ
میر سید محمد مدنی رح مرجع خاص و عام بود و بعد آں گونہ تخفیف شد (واقعات کشمیر ص ۴۴)
[۱۲۸۷ھ] "بجے" لفظ ہندی بمعنے ساعت ؛

شیعہ ہا چند کس مقرر نمودند آں ہا بہ تہمت حق و باطل مال و متاع محمد یاں بہ اتہام و حیل کشیدہ انبار ہا جمع نمودند۔ ازاں جملہ گراں مایہ چیز ہا مزد تصدیعہ خود گرفتہ برخے بہ اہل شیعہ مسترد کردند و بعضے در خزینۂ عامرہ ضبط کردند۔ سنیاں را از کردۂ آنہا میاں دو چند نقصان و زحمت عاید گشت۔ محبوسان قلعہ را عموماً جرمانہ گرفتہ رہایش دادند و سہ صد کس مجرم و غیر مجرم در جموں فرستادند و بعضے علامہ و صنادید قوم در حبس اوڑی[۱۴۸۸] ماً مور شدند۔ محبوسان مظلوم را مردمان سوپور بہ آب و نان پیش آمدہ بہمیں بہانہ جرمانۂ آن ہا ہزار روپیہ گرفتند۔

و خواجہ محی الدین گندرو بہ تہمت تحریص بلوا ماً خوذ کردہ ہمراہ مجرمان روانۂ حضور نمودند۔ اہل شیعہ مبلغات کثیر در جموں خرج دربار کردہ اعیان سلطنت بہ خود مایل کردند و محی الدین گندرو از روی بے گناہی خود یک فلوسہ بہ کسے نہ داد۔ ازیں رو اعیان دربار شاہدان زور استادہ کردہ خواجہ محی الدین را ملزم کردند و پنجاہ ہزار روپیہ چلکی جرمانہ گرفتہ رہا نمودند۔ سوای آں بعضے صنادید اسلامیہ را جرمانہ ہا گرفتہ سیاست کلی نمودند۔

بعد تحقیقات یک صد و ہشتاد کس بہ حبس خانۂ رام نگر محبوس شدند۔ ازاں جملہ بعضے ہا بعد دو سہ سال رہا شدند بعضے ہا بہ آن جا تلف گشتند۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر انصاف و دلداری ستم رسیدگان شیعہ را دو لک و ہشتاد ہزار روپیہ انعام بخشید۔ تاریخ۔ ازیں حسرت جہانے را جگر سوخت = خرد تاریخ آں گفتا «جگر سوخت»[۱۲۸۹ھ]۔

[۱۴۸۸] قلعۂ اوڑی و حالا قصبۂ خورد از تعمیرات ہری سنگھ نلوہ صوبیدار کشمیر (۱۸۲۰ و ۱۸۲۱ء) در عہد رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ ایں قصبہ بلب رود جہلم بہ فاصلۂ شصت میل از سرینگر بہ طرف جنوب مغرب واقع است۔ ۱۲۸۹ھ = ۱۸۷۲ء۔

حادثات متفرقہ

در عہد راجہ مرہن دیو و کامن دیو سنہ ۵۵۶ کلجوگ بر بلندی چکدر منتصل زیج بارہ مارے عظیم الجثہ از آسمان افتاد کہ تا دو روز متحرک بود و تا مدت یک سال لاشہ او ضایع نہ گشت۔

ایضاً در عہد راجہ اندھ جد شتر = سنہ ۳۸ کلجوگ زیر دامن غربی کوہ ہرموکٹہ در حالت شدت برف و رعد و تگرگ و صاعقہ آن قدر باران سخت در دو سہ ساعت شبانہ بارید کہ از پرگنہ کوبہامہ[۱۴۹۰] یازدہ قریہ مع مواشی و اموال از طغیان آب در تالاب اولر رسانید و در ساحت دہات مذکورہ سہ چہار درعہ زمین ہم برداشتہ خاک آن در بحیرۂ ولر بر خیسانید و سنگ زارے ظاہر گردانید۔

ایضاً در سنہ ۷۲۴[۱۴۹۱] ھ ذوالقدر خان ترک کہ از احفاد چنگیز خان بود بمع ہفتاد و دو ہزار سوار جرار بر کشمیر یورش آوردہ تمام ملک را قتل عام نمود و مال و مواشی بغارت بردہ ملک بے چراغ فرمود و بعد عرصۂ شش ماہ قصد مراجعت کردہ از راہ گھوڑی بمع پنجاہ ہزار نفر محبوسان این دیار در ماہ مگھر و پوہ[۱۴۹۲] روانہ شد و بالای کوہ رسیدہ آن قدر برف بارید کہ ازاں ہا یکے بابت پیغام زندہ نماند۔

ایضاً۔ در سنہ ۹۲۳[۱۴۹۳] ھ جماعۂ از اہل ہنود بر وقت موعود استخوان ہای مردگان گرفتہ بہ ہرموکٹہ گنگا رفتند و بالای کوہ بہالشہ مرگ شبانہ بہ آواز غول برخاستہ کوچ کردند و در تاریکی شب راہ گم کردہ قریب نہ ہزار کس زن و مرد از بالای کوہ

۱۴۹۰ پرگنہ کوبہامہ یکے از پرگنات در کامراج (کشمیر غربی)

۱۴۹۱ مطابق ۱۳۲۳ء

۱۴۹۲ مطابق ماہ نومبر و دسمبر تقویم انگلیسی

۱۴۹۳ مطابق ۱۵۱۷ء

هپ رڈن کہ سنگلاخ است عمیق فراد افراد به زیر افتادند و تباه شدند۔
ایضاً در ۱۰۲۴ھ [۴۹۴] در نواحی شوپیان هم چنیں بہ سبب شدّتِ بارشِ باران متصل کوہ پیر پنچال کوہ پارہ بر فرق آں رود خانہ مثل آبشارے بہ زیر می افتاد از بیخ برکندہ در پرگنۂ شاورہ منتشر ساخت۔
ایضاً۔ در عهد شاہجهان سنہ ۱۰۵۵ [۴۹۵] در موضع بدرو پرگنۂ آڈون [۴۹۶] هنگام هیجان برق و باد و رعد و تگرگ آسمان غبارناک شد یک لخته از آسمان اُفتاد کہ طول آں هفتاد درعه و عرض آں سی درعه و ضخامت آں هفت و نیم درعه بُود و تا دو سه روز ذوبان یافت۔
ایضاً در عهد جهانگیر شاہ سنہ ۱۰۲۶ھ [۴۹۷] در موضع پانپور [۴۹۸] از یک عورتے دو دختران پشت بهم چسپانیده متولد شدند کہ دنداں ها بر آوردہ بُودند۔ بعد زمانے فوت شدند۔ هم چنیں واقعات و عجائبات بسیار به قدرت خالق مخلوقات اکثر بوقوع می آیند چنانچه در تاریخ گزیده [۴۹۹] آوردہ است کہ در قزوین زنے دخترے آورد کہ

۴۹۴ھ مطابق ۱۶۱۵ء ؛ ۴۹۵ھ مطابق ۶/۱۶۴۵ ؛

۴۹۶ھ پرگنہ آڈون در مراز (جنوبی و مشرقی کشمیر) ؛ ۴۹۷ھ مطابق ۱۶۱۶ء ؛

۴۹۸ھ پانپور قصبه ایست مشهور بر کنار رود جهلم به شاهراه جموں و کشمیر هفت میل از سرینگر بطرف جنوب بدست پدم وزیر راجه اجتا سنہ ۸۱۲ء تا سنہ ۸۲۹ء بنا کردہ شد۔ برائے پیداوار زعفران کشمیری مشهور آفاق است ؛

۴۹۹ھ تاریخ گزیده مُصنفه حمدالله مستوفی در سنہ ۷۳۰ھ (۳۰/۱۳۲۹ء) بنام خواجه غیاث الدین محمد پسر رشیدالدین فضل الله نوشته شده است۔ بنائے این تاریخ بر جامع التواریخ تصنیف فضل الله مزبور الذکر است و بلحاظ عنادین به شش ابواب درج ذیل منقسم است :-

باب اوّل در بیان انبیا و اولیاء

(بقیه بر صفحه دیگر)

نیمہٴ زیرین او بہ شکل دختراں بود نیمہ بالا از ناف دو پیکر شدہ چہار دست داشت و دو سر متحرک بود و یک سر کمابیش از سرِ دیگر بر دو آں بچہ قریب پنج شش ماہ در حیات بود۔

ایضاً۔ در عہد سلطان ابوسعید[۱] در ایران گوسالہ بود کہ چہار چشم داشت و دو پا۔

ایضاً۔ ہمدراں عہد مردے بود کہ تمام اندامش را موی چوں موی خرس داشت و لحیہٴ او تا کمر اما کلامش مفہوم نمی شد و گدای می کرد۔

ایضاً۔ در بلاد ایران زنے ظاہر شد کہ روی و دستہایش پُر موی بود مانند خرس و دندان زیرین نہ داشت و سخنش را کسے نمی فہمید مرداں می گفتند خرس با مادرش جمع شدہ است و ایں تحفہ غریب آوردہ است۔

ایضاً۔ در جامع الحکایات گفتہ کہ در زمان سلطان التمش[۲] ایں

(مسلسل)

باب دوم در بیان شاہانِ ایران پیشتر از اسلام۔

باب سوم۔ از ابتدائے پیغمبر اسلامؐ لغایت عہد بنی عباس؛

باب چہارم۔ در بیان دود مانہائے اسلامی بہ دوازدہ فصول؛

باب پنجم۔ در بیان ائمہ و مجتہدین و قراء حدیث و قرآن شعراء عصر؛

باب ششم در خاتمہ یعنی در احوال شہر قزوین

یک ترجمہٴ ایں کتاب علی السبیل الاختصار بزبانِ انگلیسی بدست دکتور گے۔ برادن کردہ شدہ است۔ ایں ترجمہ مبنی بر مخطوطہٴ ۸۵۷ھ (۱۴۵۳ء) است (ملخص از پرشین لٹریچر مصنفہ سی۔ اے سٹوری۔ حصہٴ دوم ص ۸۲، ۸۳، ۸۴)

[۱] یعنی ابوسعید خان بہادر بن الجایتو (۷۱۶ھ — ۷۳۶ھ = ۱۳۱۶ء — ۱۳۳۵ء)

[۲] سلطان شمس الدین التمش متوفی ۶۳۳ھ مطابق ۱۲۳۶ء؛

نوع کسے را بدید و اورا دخترے شد نیز بر ہمیں ہیئت بود و سلطان اورا نزد مستنصر[1502] عباسی فرستاد۔

ایضاً۔ در عہد الجایتو[1503] سلطان دخترے در وقت بلوغ زہار رو کرد و بعد از چند روز آلت مردی و خصیتین از فرج او بیرون آمدہ مرد شد۔

ایضاً۔ در بغداد شخصے محمد نام را دخترے بود کہ اورا در حالت زفاف بہ زور دخول شوہر رجولیت پیدا شدہ زن خواست و بچہ ہا آورد۔

ایضاً۔ مردے را دخترے بود چہار سالہ۔ روزے آں دختر حرکتے عنیف بر خود کرد کہ زلزلۂ عظیم بر اندام او افتاد و موضع قبل را بہ شگافت و از انجا قضیبے با خصیتین بدر آمدہ آلت مردی پیدا شد۔

ایضاً۔ علامہ قطب الدین[1504] در شرح کلیات قانون آوردہ کہ دختر نجم الدین حفص کہ از علمائے خوارزم بود فرزندے کہ سرش چوں سر آدمی و بدنش چوں مار بود و خود پیش مادر آمدہ شیر می خورد۔ و در برکۂ آبیکہ دراں جوانے بود شنا میکرد و باز بدستور نزد مادر آمدہ شیر می خورد۔ آخر بفتوائے فقہا بعد دو ماہ مقتول شد۔

ایضاً۔ یافعی[1505] در تاریخ خود گفتہ کہ در ۴۸۵ھ در بغداد دخترے

[1502] المستنصر باللہ عباسی ثانی متوفی ۶۴۲ھ ؛

[1503] مراد از محمد خدا بندہ الجائتو متوفی ۱۳۱۶ء است ؛

[1504] قطب الدین علامہ شاعرے مشہور ہمعصر سعدی شیرازی بود۔ وفاتش بتاریخ ۱۷ رمضان المبارک ۷۱۰ھ مطابق ۷ فروری ۱۳۱۱ء واقع شد۔ از تصانیفش شرح کلیات قانون و تحفۂ شاہی و شرح مفتاح العلوم است (قاموس المشاہیر اردو جلد دوم ص ۱۴۴)

[1505] بر صفحہ دیگر ؛

بوجود آمد کہ دو سر و دو گردن داشت در یک بدن۔

ایضاً۔ قاضی میر حسین یزدی در شرح ابیات مرتضوی گفتہ کہ در شہر یزد طفلی متولد شد کہ سخناں می گفت و قرآن میخواند۔ و از احوال خفیہ خبر می داد۔ و سرے بزرگ داشت۔ بعد دو سال وفات یافت۔

ایضاً۔ از ابوعلی[۱۵۰۶] منقول ست کہ در حوالی جرجان[۱۵۰۷] آہن پارہ کہ بہ وزن یک صد و پنجاہ من بود از ہوا در افتاد و اہالی آں حوالی آواز عظیم شنیدند و او را قطعہ بریدہ نزد والی جرجان بردند۔ و سلطان محمود[۱۵۰۸] غزنوی قدرے ازاں طلب داشت۔ چوں فرستادند وے ہر چند جہد کرد۔ کہ

۱۵۰۵ عبداللہ بن اسد المعروف بامام یافعی از ساکنان شہر یافہ ملک شام بود نسبت ولادتش ہیچ معلوم نہ شدہ۔ از اہم خصوصیات امام یافعی این است کہ وے اُستاد شاہ نعمت اللہ قادری است۔ اکثر مورخاں سنہ ۷۶۷ھ مطابق سنہ ۱۳۶۶ء سال وفات آنجناب بیان کردہ اند۔ از تصانیف امام یافعی در کتب النظم فی منافع القرآن، و روضۃ الریاحین فی حکایات الصالحین، و خلاصۃ المفاخر فی مناقب الشیخ عبدالقادر، و مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان اند۔ در کتاب آخر الذکر احوال تواریخیہ از ابتدا سنہ ۱ھ لغایت سنہ ۶۲۲ھ مندرج اند۔ گویند کہ ایں کتاب خیلے دلچسپ و جاذب است (ایضاً صفحہ ۲۸۹) مراد حسن از تاریخ یافعی ہمیں کتاب مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان است۔

۱۵۰۶ یعنی ابوعلی سینا (۳۷۳ھ — ۴۲۷ھ = ۹۸۳ — ۱۰۳۷ء)

۱۵۰۷ جرجان حالا استرآباد در قدیم صوبہ بود در گوشہ جنوب بحر خضر (کیسپین) بر فارسی گورگان و بہ یونانی بنام ہرکینیا معروف بود۔
(جامع اللغات اُردو ص ۳۴۸)

۱۵۰۸ (۳۵۷ھ — ۴۲۱ھ = ۹۶۷ — ۱۰۳۰ء)

تیغے ازاں درست کنند ممکن نہ شد کہ اجزائے آں مثل جاورس بہم اتصال یافتہ بودند در غایت صلابت۔

ایضاً۔ ابونصر بن منصور ہرمز گفتہ در طبرستان چیزے بہماں وضع از آسماں بزیر افتاد کہ نہ سنگ بود نہ آہن۔

ایضاً۔ ابن جوزی[۱۵۰۹] گفتہ کہ در ۴۲۰ھ وقتیکہ سلطان محمود بر عزم تسخیر عراق آمدہ در بغداد تگرگے عظیم بارید کہ از انجملہ یک دانہ در وزن زیادہ از صد رطل بود۔

ایضاً۔ در ۴۲۶ھ[۱۵۱۰] در عہد طاہر بن حکم شبے ستارۂ نورانی ظاہر شدہ مدتی پرتو آں تمامی شہر را روشن کرد وچوں روز منور شد و ہمدراں ایام کافۂ انام بہ قحط غلات مبتلا گشتند۔

ایضاً۔ در زمان مطیع[۱۵۱۱] شبے از لیالی ذوالحجہ ستارۂ چناں بدرخشید کہ ہمچوں آفتاب تمامی روئے زمین را روشن ساخت۔ بعد ازاں صوتے چوں رعد شدید مسموع خلایق شد۔

ایضاً۔ در شہر مصر زلزلہ شد کہ از غایت شدت آں ماہیاں از قعر دریا بر آمدند۔

ایضاً۔ در عہد سلطان اویس[۱۵۱۲] در ۷۶۱ھ بلائے مفرط در

۱۵۰۹؁ ابن جوزی متوفی ۱۲ رمضان ۵۹۷ھ مطابق ۱۶ جون ۱۲۰۱ء ؎

۱۵۱۰؁ ۱۲۴۸ء

۱۵۱۱؁ یعنی المطیع باللہ متوفی ۳۶۳ ہجری مطابق ۹۷۴ء ؎

۱۵۱۲؁ سلطان اویس جلایر پسر امیر حسن بزرگ در ۱۳۵۶ء مطابق رجب ۷۵۷ھ در بغداد جانشین پدر شد و در ۱۳۷۴ء مطابق ۷۷۶ھ بعد از حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تبریز سانح شد که قریب سه صد هزار کس فوت شدند۔

ایضاً۔ در سنه ۶۴ھ[۱۵۱۴] در بصره طاعون افتاد که تا چهار روز طول کشید روز اول هفتاد هزار کس، روز دوم هفتاد و یک هزار کس، روز سوم هفتاد هزار و نود نفر، روز چهارم یک نفر فوت شدند۔ ذکره ابن الجوزی۔

ایضاً۔ در زمانهٔ حال در سنه ۱۲۸۸ھ[۱۵۱۴] هجری سیاه داغے بر آسمان نمودار شد۔ طولش یک لک و چهارده هزار میل که از زمین تا ماه بیان می کنند۔

ایضاً۔ در شهر شاماجی معمولهٔ روس زلزله هائے متواتر آمد که ازاں تمام شهر هلاک گشته و جز چند خانه هیچ باقی نماند۔

ایضاً۔ در سنه ۱۲۸۹ھ[۱۵۱۵] هجری بمقام ارح نومند خسف افتاد و در پنج میل کشید۔

ایضاً۔ همدریں سال در جزیرهٔ جیپان[۱۵۱۶] ۲۲ ماه مئی زلزلهٔ عظیم آمد و زمین منشق گردید۔ و ازاں آب کثیر جوشید که تمامی شهر حمدا غرق گشت و معدنِ سیم که در آنجا بود منقلب شد۔

ایضاً۔ همدریں سال در شهر منبسری وقت زوال آفتاب گردبادی

(مسلسل) نوزده ساله قمری بروز سه شنبه تاریخ ۲ جمادی الاول فوت گردید۔ بجائش پسرش سلطان حسین جلایر به نشست۔

(قاموس المشاهیر ص ۱۱۶)

۱۵۱۳ مطابق ۶۶۸۳ ؛

۱۵۱۴ مطابق ۶۱۸۷۱ ؛

۱۵۱۵ ۶۱۸۷۲ ؛

۱۵۱۶ غالباً "جاپان" ؛

بلند شدہ ازاں دُخان بیروں آمد۔ و در وے آوازے بود مثل دویدن گوسالہ ہا
ہفدہ درخت از صدمۂ آں از بیخ بیفتاد۔ و بیست و سہ شجر درہم و برہم کرد
و یک صد و شانزدہ خانۂ سنگین بشکست و آبگیرہا خشک کرد و سنگہائے
گراں از جائے خود برداشتہ بہ فاصلۂ چہل گز دور انداخت۔

ایضاً۔ در ضلع شاہ پور[۱۵۱۷] درہمیں سال ۱۲۸۹ھ ہجری، ماہ پارچ آنقدر
پرندۂ خورد مثل کبک گرد آمدند کہ روز مثل شب تاریک شد و یک پاسے استاد
غائب شدند۔ و در مقام گوجراں ۲۳ ستمبر پیش از طلوع آفتاب از طرف افق
جنوبی شعلۂ کلاں تر از ماہ برآمدہ از مشرق بہ مغرب شتافت۔ و دنبالہ دراز
از ستارگاں ہمراہ داشت۔

ایضاً۔ ۲۹ ماہ اگست ۱۲۸۹ھ ہجری[۱۵۱۸] بمقام سین پیڈ واقعہ صوبۂ
بولیسویہ آوازے ہولناک مسموع شد کہ جبال ایں بلدہ خسف گردید یک قطعۂ
زمین چہار ہزار گز در طول و دو ہزار گز در عرض با امکنہ و بساتین در یک لمحہ
زیر زمیں فرو رفت و غائب گشت۔ فقط

۱۵۱۷ھ شاہ پور ضلع ایست در پنجاب غربی (پاکستان) صدر مقام سرگودھا۔
رقبہ = ۴۷۶۴ مربع ؛

۱۵۱۸ھ مطابق ۲۴ جمادی الآخر سنہ مذکورہ ؛

فہرستِ مدارک و مآخذ

۱- انسائیکلوپیڈیا برٹینیکا جلد اوّل طبع نہم سنہ ۱۸۷۵ء

۲- اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر تصنیف سر اورل سٹائن چھاپ سنہ ۱۸۹۹ء

۳- اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر تصنیف پروفیسر کیتھ چھاپ سنہ ۱۹۲۸ء

۴- اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر مصنفہ رام چند کاک۔

۵- الہند (ترجمہ اردو) جلد دوم تصنیف ابوریحان البیرونی طبع سنہ ۱۹۴۱ء باہتمام انجمن ترقی اردو۔

۶- اکبر نامہ جلد دوم تصنیف علامی ابوالفضل بن مبارک ناگوری چھاپ نولکشور پریس لکھنو۔

۷- امرکوش (لغت بزبان سنسکرت) طبع بمبئی سنہ ۱۹۲۹ء

۸- ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس مؤلفہ پروفیسر سی۔ اے سٹوری چھاپ لیوزک اینڈ کمپنی سنہ ۱۹۳۵ء

۹- باغ سلیمان تصنیف ملا سعید اللہ شاہ آبادی کشمیری مخطوطہ مضمون تاریخ در نظم۔ سال تصنیف ۱۱۹۴ھ (۱۷۸۰ء) نمبر ۴۷ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔

۱۰- پرشین لٹریچر مؤلفہ سی۔ اے سٹوری حصہ دوم۔ چھاپ لنڈن سنہ ۱۹۳۵ء۔

۱۱- تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) نمبر ۳۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۲- تاریخ حسن جلد سوم (مخطوطہ) مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلیٰ سری نگر کشمیر۔

۱۳- تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار المعروف بتاریخ کبیر مؤلفہ ابو محمد حاجی محی الدین المتخلص بہ مسکین سرائے بل امیراکدل سرینگر کشمیر چھاپ سنہ ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳ء)

۱۴- توزک جہانگیری چھاپ مطبع نولکشور لکھنو

۱۵- تاریخ اقوام کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق چھاپ سنہ ۱۹۴۳ء

۱۶- تاریخ کشمیر بیربل کاچرو (مخطوطہ) نمبر ۱۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۷- تاریخ نارائن کول عاجز (مخطوطہ) مملوکہ سری پرتاپ لائبریری سرینگر کشمیر۔

۱۸- تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ مصنفہ حشمت علی خان لکھنوی طبع سنہ ۱۹۳۹ء۔

۱۹- ٹن ماسٹرز تصنیف پورن سنگھ مطبع سکھ یونیورسٹی نسبت روڈ لاہور سنہ ۱۹۲۰ء

۲۰- جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے چھاپ سنگی مطبع جامع اللغات کمپنی لاہور۔

۲۱- جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ تصنیف پنڈت آنند کول بامزئی۔ چھاپ سنہ ۱۹۲۵ء۔

۲۲- جیرٹس آئین اکبری جلد دوم چھاپ سنہ ۱۸۹۱ء۔

۲۳- چیمبرز انسائیکلوپیڈیا جلد نہم۔ طبع سنہ ۱۹۲۳ء

۲۴- بہار گلزار کشمیر۔ تصنیف دیوان کرپا رام سنہ ۱۸۷۰ء۔

۲۵- دبستان مذاہب تصنیف ملا محسن فانی کشمیری۔ چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۲۶- راج ترنگنی اردو مترجمہ اچھر چند۔ سال طبع ۱۹۱۲ء

۲۷- راج ترنگنی مترجمہ سر اورل سٹائن۔ چھاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔

۲۸- روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ تصنیف میجر کینتھ صاحب۔ چھاپ دہرادون سنہ ۱۹۲۲ء

۲۹- سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر کارمیکائل سمتھ صاحب۔ چھاپ کلکتہ سنہ ۱۸۴۷ء۔

۳۰۔ سفرنامہ مورکرافٹ جلد اول و دوم طبع سنہ ۱۸۴۲ء۔
۳۱۔ سفرنامہ بیرن ہیوجل۔ چاپ سنہ ۱۸۴۵ء۔
۳۲۔ سیر المتاخرین تصنیف سید غلام حسین چاپ نولکشور پریس لکھنو۔
۳۳۔ سفرنامہ وائن۔ طبع سنہ ۱۸۶۱ء۔
۳۴۔ سفرنامہ مارکوپولو وینسی مرتبہ مینوئیل۔ چاپ نیویارک امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء۔
۳۵۔ شمس اللغات فارسی طبع سنہ ۱۸۷۷ء
۳۶۔ طبقات اکبری چاپ مطبع نولکشور لکھنو۔
۳۷۔ عرب و ہند کے تعلقات مصنفہ مولوی سید سلیمان ندوی چاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ آباد سنہ ۱۹۲۸ء
۳۸۔ گلشن ابراہیمی المعروف بہ تاریخ فرشتہ جلد دوم چاپ نولکشور لکھنو۔
۳۹۔ قرآن کریم۔
۴۰۔ قاموس المشاہیر ہر دو حصہ مرتبہ نظامی بدایونی۔ چاپ سنہ ۱۹۲۶ء۔
۴۱۔ کشمیر ان سنلائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ریو۔ سی۔ ای ٹنڈیل بسکو چاپ سیل لی سروس اینڈ کمپنی لنڈن۔
۴۲۔ کشمیر ہر دو جلد مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی چاپ پنجاب یونیورسٹی سنہ ۱۹۴۹ء
۴۳۔ کنگس توزک بابری طبع سنہ ۱۹۲۱ء۔
۴۴۔ گلگت مینوسکرپٹس جلد اول مدونہ ڈاکٹر نالنکشا دت چاپ سرینگر کشمیر سنہ ۱۹۳۹ء۔
۴۵۔ گلاب نامہ فارسی تصنیف دیوان کرپا رام طبع سنہ ۱۹۲۳ بکرمی۔
۴۶۔ لالہ رخ بزبان انگلیسی تصنیف تھامس مور چاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔
۴۷۔ مخزن الادویہ ہر دو جلد مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔
۴۸۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری تصنیف ڈاکٹر غلام جیلانی۔
۴۹۔ مآثر الامراء ہر سہ حصہ تالیف میر عبد الرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہنواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء
۵۰۔ ناردرن بیریر آف انڈیا مصنفہ موسیو ڈریو صاحب۔ چاپ سنہ ۱۸۷۵ء۔
۵۱۔ نگارستان کشمیر اردو (تاریخ) تصنیف ناظم سیوہاروی طبع سنہ ۱۹۳۴ء۔
۵۲۔ واقعات کشمیر (تاریخ) تصنیف خواجہ محمد اعظم دیدہ مری چاپ سنگی باہتمام نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سرینگر کشمیر
۵۳۔ ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔
۵۴۔ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔
۵۵۔ ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد طبع سنہ ۱۹۲۲ء۔
۵۶۔ ہسٹری آف انڈیا تصنیف ایلبیٹ صاحب طبع لنڈن سنہ ۱۸۶۷ء۔
۵۷۔ ہسٹری آف دی ویسٹرن تبت تصنیف ریو۔ اے۔ ایچ۔ فرانک چاپ لنڈن سنہ ۱۹۰۷ء

فہرست نامہائے کساں

ن

و

ہ

ی

فہرست نامہائے جاہا

الف

ب

پ

ت

ج

چ

د

ز

س

ش

ص

ط

ظ

ع

غ

ف

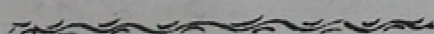
گ

ل

م

ن

و

لطفاً

قبل از مطالعه اغلاط ذیل را تصحیح فرمایید ؛

م — متن   ح — حاشیه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱	۲۰ م	مملکت از	مملکت او از
״	۱ ح	ال عمران	آل عمران
۲	۱ ح	تغابه	تغابن
۴	۱۵ م	دیوان دفاتر	دیوان دفاتیر
۵	۳ م	مقتدایاں	مقتدایان
״	۲۸ م	دفو	وفود
۶	۸ م	سهروردہ	سهره وردی
۸	۱ م	عبادت	عبادت
۸	۹ م	تاریخ	تواریخ
۹	۱۳ ح	در تاریخ کشمیر	در حصۂ اول
۱۰	۱۱ ح	مذبور	مزبور
۵	۱۶ ح	مهارت نامه	جهانت نامه
۱۱	۱ م	لارنس	انس (INCE)
״	۲ ح	مراد از ویلی آف کشمیر الخ	مراد از انسز کشمیر هینڈ بک مطبوعه ٹھیکر سپنک اینڈ کمپنی کلکته
״	۱۲ م	بلا غنت	بلاغنت
۱۲	۹ م	تمکن	ممکن
۱۳	۱۵ ح	آسمان	آسمان اول
״	۷	مدورانه	مدور اند
״	۱۸ م	باالقسر	بالقسر
۱۴	۸ م	محیط	محیط عالم
״	۱۱ م	فلک الخارج المرکز	فلک خارج المرکز
״	۱۶ م	بمانند	بمانند
۱۵	۱ م	سکان	به سکان
״	۱۱ م	دوازه	دوازده
۱۹	۱۶ م	سمت	سمت
۲۱	۲۰ م	۲/۹ء	۹۱۲ء مبلغ
۲۲	۳ م	تمام کند	تمام می کند
۲۲	۵ م	گرداۂ	کرداۂ
۲۲	۱۷ م	تمام کند	تمام می کند
۲۲	۱۴ م	دوره کند	دوره می کند
۲۳	۱۳ م	درحالت بودن قمر	درحالت بودن بدر قمر
۲۴	۷ م	لاکه	لک
״	۱۱ م	گرده	کرده

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۶	۶ م	شمس	شش
״	۱۱ م	گردہ	کردہ
۲۹	۶ ح	اروبا	اروپا
״	۷ ح	الرٔ مذبور دریں وقت	آکرٔ مزبور دریں ایام ہم
״	۱۱ ح	کنبیری	کنبری
״	۱۵ ح	آنکس عرب بود تا امر شد	آں کس عرب علی نام از ہمراہیان کولمبس بود کہ ایں بشارت
۳۰	۱۵ م	نمودہ	نمود
״	۱ ح	ایں امر واقع شدہ	شد
״	״	شدہ	داد
۳۱	۳ م	برجہاز	کلنبس برجہاز
״	۱۰ م	انگا	آنگاہ
۳۳	۱۰ م	گفتہ شدہ آں	گفتہ شد، آں
״	۱۲ م	سیاحان	سیّاحان
۳۵	״ ح	نقشہ اوربا	نقشہ اروپا
۳۶	۲۰ م	سہ کرور	دو کرور
۴۲	۱ ح	مبنی	مُبنی
۴۲	۲ ح	میل	x
۵۱	۲ ح	نظرے بہ عقیدۂ علماء طبقات الارض	ایں نظر بعقیدۂ علمائے طبقات الارض
״	۳ ح	ولایات گاندھار	دو لایات گاندھار
۵۸	۹ م	برزند	بردند
۵۹	۴ ح	درینجا	ہمانجا
״	۶ ح	تا امروز از ہیچ یکے - الخ	تا امروز کسے جواب اینہا نہ نگاشتہ است
״	۱۰ ح	نغمات الانس	نفحات الانس
۶۱	۲ م	کانّ	کاَنّ
۶۲	۴ ح	۰۰۰	ویک
۶۳	۹ م	تغلیظ	تغلیظ را
۶۶	۱۴ م	لحاف	لِحاف
۷۳	۴ م	اقعی	افعی
۷۴	۱۱ م	با سندلار می پیوندد	باسندلار پیوندد
۷۹	۱ م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳ م	بسیار	یسار
۸۱	۱ م	کشمیر	کشمیرو
״	۶ م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
״	۱۰، ۱۱ ح	نمبرہ ۲ کے ۱۶۵ھ، ۱۶۶ھ، ۱۶۷ھ برصفحہ ۸۲ ایں نزد ما "قیامت" و نزد "ہنود" پرلے است	ایں نزد ما "قیامت" و نزد "ہنود" "پرلے" است
۸۲	۶ ح	متبعینش	متبعینش
״	۸ ح	ہستمدکا	ہستا ملکا
۸۳	۴ ح	تکلمدیش	کلامش
״	״	تاریخش	تاریخ
۸۵	۱۰ م	بانگل	بانگل را
۸۶	۱۷ م	ایں دیار	ایں دیار است

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹م	کرہ	کروہ
۹۲	۲ح	سی صد	سہ صد
۹۳	۱م	جماعتہ	جماعت
۹۵	۱۳م	زیرہ دڈر	ژیرہ دڈر
۹۷	۲م	فرادان	فرادان مردمان
″	۵م	کنارۂ تالاب	برکنارۂ تالاب
″	۲ح	بفتح طاء	بکسر طاء
″	″	جاۓ	جائے
۹۸	۱ح	سرد	سر
۹۹	۶م	رمیان	درمیاں
″	۱۰م	شکفت	شگفت
۱۰۰	۱۰م	نتوانستیم	نتوانستیم نمود
″	۸ح	سبیل الاخلتصار	سبیل الاختصار
۱۰۰	۹ح	پرگنۂ ماگام	پرگنۂ ناگام
۱۰۱	۶م	غار را آری رائے	غار را غار آری رائے
۱۰۲	۳م	نحت التعاع	تحت الشعاع
″	۶م	ستابتیاں	ستاسیاں
″	۹م	موضع بولو	موضع بولوٗ
۱۰۴	تنبیہ:-	در متن بعد سطر ۱۰ این عبارت از سہو کاتب متروک شدہ است	سنگ شالمارہ برنگ سبز خالدار می باشد نگین و تکمہ ہائے قبا ازاں می سازند سنگ خارا بسیار موجود
۱۰۴	۱۳م	معادن کشمیر	معادن کشمیر
″	۱۷م	ماروافعی	مار و افعی
۱۰۶	۱۲م	کان انگشت	کان انکشت
۱۱۲	۱۶م	جانیست	جاری است
۱۱۳	۱م	کھہل	کہھل
۱۲۱	۱ح	منابع	منبع
۱۲۲	۶م	بہشث	بہشت
۱۲۳	۲م	مہانم	مہاتم
″	۳ح	می پرند	می پراند
۱۲۴	۲م	حاکساں	حاکمان
″	۸م		
″	۱۳م	جوش می زند	جوش می زند العلم عند اللہ
۱۲۷	۸ح	کفر	کفرہ
۱۲۸	۸م	انفاکس	انفاس
″	۳ح	آں واحد	آن واحد
۱۳۰	۱ح	خالی است	خالی است (صفحہ ۲۶۸ واقعات کشمیر مطبوعہ
۱۳۹	۳ح	تزادو می کند	می تزادد
۱۴۱	۲ح	نام سنسکرتیست دریائے وہت	نام سنسکرتی دریائے دہت است
۱۴۳	۴ح	خطیرۂ	حظیرۂ
۱۴۴	۱ح	شیخ کمان	ششخ کمان
″	۵ح	دو راہ	در راہ

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۱۴۴	۶ ح	رہائی رہامند	رہانید
۱۴۷	۲ ح	احفاد بابررا	احفاد بابر
۱۵۴	۱ ح	بزبان سنسکرت کشتی	بزبان سنسکرت توسکا کشتی
۱۶۴	۸ م	می بالیست	می بایست
۱۶۵	۸ م	شنگن	اشکن
۱۶۶	۸ ح	در ہندی اورا	در ہندی
۱۶۷	۱۲ ح	خشمک	چشمک
۱۶۹	۷ ح	دارائے	دوائے
۱۷۱	۸ م	در چہارم در سوم خشک	در چہارم سرد، در سوم خشک
۱۷۵	۱ ح	یوناتی	یونانی
۱۸۰	۷ م	ہیندوند	ہندوبند
″	۲ ح	مبنی	مبنی
۱۸۱	۷ م	بہی	بہی
۱۸۲	۱۱ م	املوک ا	املوک سا میوہ آں حقص
۱۸۳	۶ م	۴۷	۲۷
″	″	ٹانچہ	ٹانجہ
۱۸۴	۷ م	گرم و تر	سرد و تر
″	۲۵ م	انار ف	انار (ف)
۱۸۵	۱۲ م	می شد	می باشد
۱۸۶	۷ م	آش کردہ می خورند	آش آرد کردہ می خورند
″	۱ ح	می شود	می باشد
۱۸۸	۶ م	ستہ وت	ستہ توت
۱۹۰	۶ م	ذرد ایج	ذرا ریج
″	۱ ح	بجمع ذرد رج ارنج	بزبان اردو نیلی مکھی
۱۹۷	۱۳ م	......	دراس، ۱۵ میل ساحل رود باد
۱۹۸	۱۴ م	تارگند	تا بارکند
۲۰۱	۵ م	۷۱	۱۷
″	۱۰ م	۲۹۸ میل میزان کل	۲۴۴ میل میزان کل
۲۰۵	۱ م	کوہ شوپ	کوہ شوپ کوری
۲۰۶	۴ ح	نگروٹہ	نگروٹہ را
۲۰۷	۴ م	آں سری نگر	آں از سرینگر
۲۰۹	۱۹ م	راہ دمری	راہ کوہ مری
۲۱۱	۳ ح	برادر دیگر	دیگر برادراں
۲۱۳	۱۷ م	مرزبان آنجا را قلعہ	مرزبان آں را در قلعہ
۲۱۴	۱۲ م	دد	واد
۲۱۵	۶ م	در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر	پانزدہ یوم و دہ ہزار نفر
۲۱۶	۳ م	شد	شدہ
″	۶ م	یلغار	محاصرہ
″	۱۴ م	خلارع	بعطای خلارع
۲۱۸	۲ م	سنہ ۱۹۴۹ ب	سنہ ۱۹۲۹ ب
۲۲۰	۱۵ م	معانت	معاونت

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۲۰	۱ ح	۲۰۳ھ	۲۰۲ھ
〃	۴ ح	۲۰۴ھ	۲۰۳ھ
۲۲۱	۵ م	از برف پر	زیر برف
〃	۱۲ م	اپل	ریل
۲۲۱	۱۵ م	ــھ	۲۰۴ھ
〃	۱۶ م	ــھ	۲۰۵ھ
〃	۱۷ م	ــھ	۲۰۶ھ
۲۲۴	۱۲ ح	از یک	از حوالۂ
۲۲۵	۲ ح	کہ	زیرا کہ
۲۲۷	۱۶ م	فرار نمود	فرار اختیار نمود
۲۳۰	۱۳ م	خود را	×
۲۳۲	۲ م	جہد	جہت
〃	〃	میثاق	یساق
〃	۴ م	شورش ساخت	شورش رفع ساخت
〃	۱۵ م	کرتاہ	کرناہ
۲۳۳	۵ م	برّی	بری
۲۳۴	۲۰ م	وبہ سبب	وے بہ سبب
۲۳۵	۳ م	غلام محی الدین	شیخ غلام محی الدین
〃	۷ م	جان افستانی	جان فشانی
۲۳۶	۸ م	ملارم	ملازم
〃	۱۰ ح	وادی دریاے (دولتہ)	وادیٔ جہلم
〃	۹ م	....	بہ
۲۳۷	۱۰ م	غلام خان	غلام علی خان
〃	۱۴ م	سفاکی .... بے بیباکی	سفاکی و بیباکی
۲۳۸	۵ ح	قاموش	قاموس
۲۴۰	۳ م	دران	درانی
〃	۱۲ م	کشمیر	کشمیر را
۲۴۳	۸ م	عظیم آبادی	عظیم آباد
۲۴۵	۲ م	حویلی	پرگنۂ حویلی
〃	۷ م	بتنقطتع	بتقطیع
۲۴۸	۱ ح	برہت کتھا بود	برہت کتھا
۲۵۲	۱ ح	چہ	چون
۲۵۵	۱۰ م	دراں	دراں جا
۲۵۶	۸ ح	مردار خور اند	مردار خوار اند
۲۵۸	۷ ح	عدد بود	بود
۲۶۵	۳ م	متصل	متصل پرگنۂ سہ آدون
۲۶۹	۲ ح	وصولیائی	وصولیابی
۲۷۲	۷ ح	(۲۶ھ)	(۷۸۸ھ)
۲۷۳	۸ ح	نظام کہنہ	نظام کہنہ شدہ است
۲۷۶	۱۱ م	سی چہار	سی و چہار
۲۷۸	۶ م	۹۵ پر	۹۵۰ پر

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۷۹	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۰	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۵	۳ م	شہرے	شہرے جدید
۲۹۵	۱۸ م	......	قبہ
؍؍	۲۱ م	فرح بخش	باغ فرح بخش
۲۹۶	۹ م	صحفۂ	صفحۂ
؍؍	۱۷ م	رہ	راہ
۲۹۸	۱ م	مرسند	مرشد
؍؍	۱۱ م	......	باغات صویداراں
؍؍	۱ ح	ششش	برشش
؍؍	۶ ح	او	رُو
۲۹۹	۱۱ ح	درنوزدہ	درنوردہ
۳۰۲	۷ ح	نیائے	بنائے
۳۰۳	۴ م	اولی گفتہ بودند	اولین گفتہ بودند
۳۰۷	۱ ح	نروچھی	نلوچھی
؍؍	۴ ح	امیر دوست خان	امیر دوست محمد خان
۳۰۹	۱۴ م	لال	لال منڈی
۳۱۴	۴ م	تاریخ	تاریخ بنالیش
۳۱۵	۱۲ م	در ڈل	واقع در ڈل
۳۱۶	۳ م	پل نابدکھی	پل نابدکھی، پل شادی پورہ
۳۱۹	۴ ح	درھتے آمد	درھتے آمدہ بود
۳۲۲	۱۴ ح	نوشتہ	بود
۳۲۳	۱ ح	ہمراہش	ہمراہیش
؍؍	۱۲ ح	......	پرستیدہ
۳۲۴	۱ ح	میر سید ہمدانی	میر سید علی ہمدانی
؍؍	۷ ح	-	×
؍؍	۱۰ ح	......	بلیست
؍؍	۱۱ ح	بقول......	بقول
؍؍	۱۲ ح	رفتند......	رفتند
۳۲۵	۴ ح	فقرہ بسم اللہ	آیۂ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم
؍؍	۱۰ ح	ذخیرہ الملوک	ذخیرۃ الملوک
۳۲۷	۱ م	متولد......	متولد گردد۔ سید گفت غلط، بچہ مادہ برنگ سیاہ سفید دم اکنون متولد شود
؍؍	۲ م	سید فرمود بود	سید فرمودہ بود
؍؍	۳ م	باز داشت......	باز داشت تا کہ
۳۳۲	۱۱ م	چوں	پیش حضرت
؍؍	۱۷ م	منزل	منزل منیف
۳۳۴	۶ م	حسین چک	حسین شاہ چک
۳۳۸	۱۲ م	بسیارد	بسیار د خطوط
۳۳۹	۱۳ م	بازگاہ	باز روز

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۳۹	۶	در متن بعد سطر چهارم هم از سهو ناسخ این شعر قلم زده شده است	چو تاریخ بنایش جست گفتا هاتف غیبی / نهاد از نو اساسش "بازگه عید قربانی"
〃	۱۸ م	تعمیر	تعمیر مسجد
۳۴۰	۹ م	کار بدانیجا رسید	کار به بلوا انجامید
۳۴۱	۱۳ م	صخیم	ضخیم
۳۴۶	۵ ح	عروة الشقی	عروة الوثقی
〃	۱۰ ح	خزینة العامره	خزانه عامره
۳۴۷	۱۳ ح	سنه ۷۵ ه	سنه ۱۱۷۵ ه
۳۴۸	۱۱ م	مسموع نی باشد	مسموع می شد
۳۴۹	۱ م	شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت سید محمد همدانی	شیخ سلطان کشمیری به تجویز حضرت میر محمد همدانی
〃	۱۰ ح	هشت ونه	هشت بانه
۳۵۳	۱ م	روزبه البشری	وزبه البشری
〃	۱۴ م	کنکرهٔ	کنگرهٔ
۳۵۵	۷ م	پوشش خود	پوشش زمستانی خود
۳۵۶	۲ م	یک شال است یا دو شال است	یک شال است یا دو شال است نغز بیگ گفت آقا دو شال است
۳۵۷	۱ م	پنجاه هزار را	پنجاه هزار روپیه را
۳۵۸	۵ م	ٹکا	پٹکا
۳۶۰	۶ م	از بنجاب	از پنجاب
۳۶۱	۳ م	این در تخفیف	در تخفیف
۳۶۴	۱۵ م	...... کارخانه داران	بندش ساخته شاگردان ذمهٔ کارخانه داران
۳۶۵	۳ م	سنه	مبلغه
۳۶۶	۷ م	این صاحب	داین صاحب
۳۶۹	۳ م	چهولاکر	پنڈت چهولاکر
۳۷۰	۱ م	ٹکر	بوهلر
۳۷۷	۹ م	موزون ثبت کرده است	موزون محققانه منصفانه بزبان انگریزی تصنیف کرده است
۳۷۸	۹ م	مشهور در ملک	مشهور عربی در ملک
۳۸۰	۵ م	باسمال	باسال
۳۸۱	۵ م	منخرف شد	منخرف نه شد
〃	۱۰ م	بٹ مالو	بته مالو
〃	۸ م	بادرپت	بادریت
۳۸۳	۶ م	جنبان	جنپیان
۳۸۴	۱۵ م	کشتی سلامی دار	کشتی بام سلامی دار
〃	۱۶ م	برای برداری	برای بار برداری
۳۸۶	۱۲ م	......	آباد ساخت
〃	۱۴ م	سنه ۱۳۰۳	سنه ۱۳۰۲
۳۸۹	۴ ح	می رسیم	می رود
۳۹۱	۴ م	مخنوط و مربع	مخطوط و مربع
۳۹۵	۵ م	خواجه اکم	خواجه رُکم
〃	〃	ندر	نرندر
〃	۱۵ ح	این ..... دین	این مذهب درین
〃	۲۰ ح	گاسے	نگاه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۳۹۸	۹م	بربجاز درجه	پربھا ز درجهٔ
۴۰۲	۵م	دامس سوانی	درمس سوامی
۴۰۳	۳م	پروه گستی	پروه گفتی (کذافی الاصل)
″	″	خندان بھون	خنده بھون
۴۰۴	ام	میتر	متبره
۴۰۵	ام	منادر جدید	منادر جدید کشمیر
۴۱۰	۱۵م	زرالت	رذالت
۴۱۳	۴م	مستغل	مشتغل
″	۱۲م	سازند	می سازند
۴۱۵	۱۳م	پیرزاده	پیرزاده بدرجه اول
۴۱۹	۴م	می دارند	می دادند
″	۱۷م	کمہار	کمار
۴۲۰	۹م	ناقوم	باقوم
۴۲۱	ام	انبار	انباره
″	۲ح	نورع	نورح
۴۲۴	۹ح	سوم اند	سوم اندر
″	۱۲ح	منعکش	منعکس
۴۲۶	۲ح	ـــ	۱۲۵۰
۴۲۸	۲م	خوپشاوندی	خویشاوندی
″	۳ح	زنان	زنان کشمیر
۴۳۳	۵ح	شریک	شرک
۴۳۴	۲۰م	اربعه و مذهب خود	اربعه را بهر جا قتل عام نمودند
۴۳۹	۱۹ح	کانهائے	وکانهائے
۴۴۷	۱۳ح	بضائح	نصائح
۴۵۰	۳م	بانک	نانک
۴۵۴	۳م	عندالفرورة	عندالضرورة
۴۵۹	۹م	امی رفت	او می رفت
۴۶۱	۱۲م	مردگان	مرده هائے (کذافی الاصل)
۴۶۲	۲م	حاکم شده	حاکم کشمیر شده
″	۹م	حکیم نوردین	حکومت نوردین
۴۶۵	ام	خانہ آتش	خانہ تلاشی آتش
″	۱۵م	سابقه ...	سابقه مور خان
۴۶۶	۳م	او	اورا
۴۶۸	۱۳م	ازقعر	ازقعر
″	۱۴م	فتح شاه	سلطان فتح شاه
۴۷۱	۸م	پاس اخر	پاس اخیر
۴۸۰	۲م	جو (نحو) جو	جوز جو
۴۸۷	۱۴م	کشته	گشته
۴۸۸	۱۴م	المعظمة لله	العظمة لله
۴۸۹	۱۷م	همراه اهل شیعه (مکرر)	×
۴۹۶	۴م	......	دشالی زار راسنگ زادے بهم رسانید
″	۶م	لخته	لخته برف از آسمان

printed these plates without proper proof reading. This accounts for a big errata that had to be appended with the printed texts. Our thanks are due to Shri J. N. Sharma, Controller of Stationery & Printing, whose abiding interest in our work is a guarantee for improvement in printing in the successive volumes and the library edition which is expected to follow.

The department will fail in its duty if it does not record their deep sense of gratitude to the Idara-i-Auqaf Khanqah-i-Mo'alla, Srinagar, who made the manuscript of this work available to them.

The staff also takes this opportunity to offer their thanks to Director of Education, Research and Publication, for learned guidance, help and encouragement they received from him from time to time which made the work easier and interesting for them.

In the end the department offers their grateful thanks to the Jammu and Kashmir Government whose munificence had made it possible to publish this voluminous work.

Raj Garh
Srinagar,
January, 1954.

(Sd.) SAHIBZADA HASSAN SHAH,

Assistant Director,

Reserach & Publication Department.

---

the manuscript without any notes was under Kitabat and a portion had already been printed. Of Volume I only a few plates had been printed. These were discarded and the text was re-edited with critical notes in the interest of further research and to make this first publication on history of Kashmir in 'Kashmir Series of Text and Studies'' as informative as our meagre resources could permit. 227 pages of volume II which had already been printed and could not be discarded without serious loss and delay had, therefore, to be left as they were and do not bear explanatory notes. This deficiency is proposed to be made up in the next edition.

Want of first rate reference library near at hand has been a great obstacle in this laborious work and there is much room for further research as yet. It is, therefore, with a sense of humility that volume I of this publication is being presented to the learned public. Editing and Kitabat of volume II has been completed. It is under print and is expected to be released shortly. Work on volumes III and IV continues.

The burden of this stupendous task has been mainly borne by Moulvi Mohammad Ibrahim. The department is also grateful to Pt. Rughnath Zadoo, *Shastri Vidya Bhushan*, Moulvi Abdul Latif and Mr. Muhammad Amin Ibn-i-Mahjoor other members of the staff, for their valuable help both in editing and proof reading.

Printing of the book has been handled by the Government Press Jammu and Srinagar. Their work had been handicapped for want of resources both in material and talent. It was the first undertaking of its kind and now with the equipment that the Government has been kind enough to arrange better results are expected in future. During the course of printing some of the plates faded out and were re-written in the Government Press Srinagar. In their anxiety to cover up this mishap the Press did not report the matter to this department and

he has mostly relied on Waqaiat-i-Kashmir of Kh. Muhammad Azam and contemporary Mughal histories.

Pir Ghulam Hassan has thus covered a very vast field and has benefited from all important sources of information. This also accounts for certain lapses here and there which have been noted by the editor.

Our author died at the age of 68 at Gamuru on 28th Jamadi-us-Sani 1316 A. H. = 13th November, 1898 A. D. and was buried there in the precincts of the Mazar of Mir bibi Khatun a pious woman of his village. A tradition holds that he composed the chronogram of his birth and death, later on discovered from his papers reproduced below, some ten years before he actually breathed his last.

آه غلام حسن بلبل باغ سخن
رفت ازین خوش چمن جانب مینوفکو
هاتف فرخنده فال از پے تاریخ سال
عمر و ولادت وصال گفت زیک بیت حو

۶۸ ۱۲۴۹
بلبل باغ اصفیا آمدو ساجد بزیست

۱۳۱۶
ازپے سال وفات یافت حسن بهشت گو

Just two years before his death in 1314 A. H. he presented a manuscript of the present work to Khanqah-i-Mua'lla as Waqf. The set bears his seal. It is this manuscript that has been followed by us. The authenticity of this manuscript is, therefore, unquestionable.

Printing of the book had been initially taken up by my predecessor Shri T. N. Khazanchi Superintendent of Archaeology, Jammu and Kashmir Government when the Research Section was a part of the Archaeology Department. In 1951 the department of Research and Publication was instituted into a separate department. On assuming charge of this newly created department I found that the text of

copy of it bearing the seal of our author's brother Ghulam Ahmed Jayyad (D. 1327 A. H.= 1908 A. D.) a poet of repute and author of ' Khilafatnamah" in Persian verse is available with M. Muhammad Sulaiman of Gamuru, Bandipore.

The volume under review follows the arrangement of "Khawariq us-Salikeen" and is divided into the following five chapters :--

a. Syeds.
b. Reshis.
c. Other Mystics and Saints.
d. Ulema.
e. Majzubs.

At the end of the volume is a section on the sacred relics of Muslim saints enshrined at various places in the Valley of Kashmir. It is very unfortunate that the author, in spite of his lib:ral outlook, is silent on the Ulemas and religious leaders of the Shias and non-Muslims of Kashmir.

The manuscript of this volume contains a number of blanks where words seem to have been erased by interested persons belonging to the respective families. These gaps have, however been filled up from manuscript copy of this volume fortunately found in the Jammu and Kashmir University collections. Our grateful thanks are due for this to Khawajah G. A. Ashai, Registrar of the Jammu and Kashmir University and Prof. Ghulam Muhammad, Special Officer of the University who ungrudgingly placed the manuscript at our disposal for comparison and noting the variations at relevant places.

Volume IV of the present work is entitled Tazkira-i-Sho'ara and briefly notices the Persian poets of Kashmir from the Chak period (1555-1586 A. D.) down to 1309 A. H.= 1891 A. D. This part unfortunately is very brief. Ther is no specific mention of his sources of information. Some of the poets have just been referred to in a line or two. It appears that

translated into Kashmiri by Pir Ghulam Muhmmad Shah Shayaq, and published by the same publishers under the title of "Zikar-ul-Wasleen" in 1365 A. H. 1946 A. D.

vii. " خوارق السالكين " *Khawariq-us-Salikeen* also known as "*Tarikh i-Hadi*" by Ahmed Bin Assabur Kashmiri compiled in 1109 A. H.= 1697 A D is a Tazkira in Persian of Kashmiri Muslim saints and mystics. An undated manuscript copy of it exists in our collections.

viii. " تاريخ شايق " *Tarikh-i-Shayaq* by Abdul Wahab Shayaq is a part of Dewan Sukh Jiwan's Shahnameh of Kashmir noticed above.

ix. " تاريخ باغ سليمان " *Tarikh-i-Bagh Suluiman* by Mir Saad Ullah Shahabadi (noticed above).

x. " وقايع نظاميه " *Waqia-i-Nizamia* by Mulla Nizam-ud-Din (noticed above).

xi. " خمسه بهاءالدين " *Khamsa-i-Baha-ud-Din* by Mulla Baha-ud-Din Mattoo (D. 1248 A. H. = 1832 A. D.). It is a collection of the following five Masnavis in Persian.—

a. Sultania on the life of Makudum Sheikh Hamza.
b. Naqash bandia
c. Qadriya
d. Chastitiya
e. Reshinama

(b.–e.) On Muslim mystics of these orders.

A few manuscript copies of it exist in our collections. The oldest copy available here is dated 1269 A. H. = 1852 A. D.

xii. " تحقيقات اميرى " *Tahqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal (noticed above).

xiii. " مجموعقه شيوا " *Majmuah-i-Shaiwa* by Ghulam Rasul Shaiwa father of our author. It has already been referred to above. A family

Reshi order of Muslim mystics of Kashmir which owes its origin to Sheikh-ul-Alam, Sheikh Nur-ud Din Wali Alamdar-i-Kashmir of Chrar Sharif, Kashmir (D-820 A. H. = 1417 A. D.). A study of this order reveals an interesting fusion of Budhist Shaivist and Islamic mysticism in Kashmir. It has not yet been published. Two copies of it exist in our collections. Both are dated 1177 A. H. = 1763 A. D. It was compiled in 1065 A. H. = 1655 A.D.

iii " واقعات کشیر " *Waqıat-i-Kashmir* by Khawajah Muhmed Azam Dedamari (noticed above).

iv. " فتوحات کبرویه " *Fatuhat-i-Kuberawia* by Abdul Wahab Nuri (D. 1182 A. H. = 1768 A. D.) This is a Tazkira in Persian of the Kuberawi order of Muslim mystics both Kashmiri and Iranian and draws mostly upon "Asrar-ul-Abrar". A few manuscript copies of it exist in our collections.

v. " فتوحات قادریه " *Fatuhat-i-Qadria* in Persian by (Mir Syed Muhammad Hussain Qadri Mantaqi (D. 1300 A. H. = 1882 A. D). It deals with the Qadriya order of Muslim mystics and notices Kashmiri, Indian and Iranian saints. It was compiled in 1282 A. H. 1867 A. D. exists in our collections.

vi. " دستور السالکین " *Dastur-us-Salikeen* also known as "*Sharh-i-Wirdul Murideen*". In Persian by Sheikh Baba Daud Khaki (D. 994 A. H. = 1585 A. D.) is a comentary on his own panegyric in honour of his spiritual preceptor Mukhdum Sheikh Hamza. The book refers to many contemporary and ancient saints and mystics and to the prevalent mystic practices. It was lithographed by M/s Ghulam Muhmad Nur Muhmad Publishers, Srinagar in 1356 A. H. = 1937 A. D. It has also been

6. " ناسخ التواريخ " *Naiskh-ul-Twarikh.*—It has not been possible to locate this book. A book with this title has, however, been noticed by prof. C. A. Storey who ascribes the authorship to M. Taqi Sipihr Kashani the Royal Panegyrist of Muhammad Shah Qajar of Iran (1834-1848 A.D.) It is general history of little value except for contemporary history published in 14 volumes and extending to 1267-A H. = 1851 A. D. with a later continuation to 1273 A. H. = 1857 A. D. the part relating to the Qajars having the sub-title Tarikh-i-Qajariyay.

7. " واقعات درانی " *Waqiat-i-Durrani* by Mir Waris Ali Saifi was printed at Kanpor in 1875 A. D. It is an Urdu translation of Tarikh-i-Ahmed by Abdul Karim which is a history of the regin of Ahmed Shah, Timur Shah and Zaman Shah to 1797 A. D. and contains a brief sketch of the beginning of the first Afghan War.[2]

8. " رنجیت نامہ " *Ranjit Nama* by Kanhayya Lall is a history of Maharaja Ranjit Singh in persian verse. It is also known as Zafar Namah-i-Ranjit Singh. It was published in Lahore in 1876 A. D. 3

Volume III is entitled Asrar-ul Akhyar or "the Secrets of the Pious" and gives an account of the Muslim saints and mystics of Kashmir. In the introduction to this volume the author has cited the following authorities:—

i. " وقائع کشمیر " *Waqia-i-Kashmir* by Allama Ahmed (noticed above).

ii. " اسرار الابرار " *Asrar-ul-Abrar* by Baba Daud Mishkawti, (D. 1097 A. H = 1685 A. D.). It is one of the earliest Tazkiras in Persian based, according to the author, on original sources in Persian and Kashmiri. It notices especially the

1. Persian Literature by C. A. Storey P. 153
2. Persian Literature by C. A. Storey P-403.
3. Persian Literature by C. A. Storey P-675.

All of these are school text books on history of India and are of no importance.[1]

3. " خرد افروز ,, (*Khirad Afroz* by Hafiz-ud-Din Ahmed): It is an Urdu translation of "Ayyar Danish" by Abul Fazl Allami. An edition of its text carefully revised with critical and explanatory notes by E. B. Eastwick was published by Hertford in 1857 A. D. The text was originally published in Calcutta in 1805 A. D. "Ayyar Danish" is a modernised version of "Kalila wa Dimnah" of Hussain Waiz. It is based on *Panchtantra*. The book has no historical importance, except for the examples and similies quoted here there in the present work.[2]

4. World Geography by Anderson entitled "Modern Geography for the use of Schools." 6th edition of this book was printed in London in 1860 A. D.[3]

5. " مفتاح الارض " *Miftah-ul-Arz* by Karim-ud-Din is a geography of the world. It was revised by Pyare Lal. Sixteen editions of the book were published from Lahore including one from Lucknow during 1868-79 A. D.[4]

Both No 4 & 5 noted above appear to be the sources of our author for the portions of volume I of the present work. These are not standard books but mere school text books on geography.

---

1. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-147 and British Museum Catalogue of Hindustani books PP-228 289.
2. India Office Library, Cataloge, Volume II, Part II, P-143. British Museum Supp. Catalogue of Hindustani books PP 26-27.
3. Punjab Public Library classified Catalogue, Volume I P-209.
4. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-81.

XXI. " گلدستۂ کشمیر " (*Guldasta-i-Kashmir*) by Hargopal Khasta is a brief history of Kashmir in Urdu. It was lithographed in 1883 A. D. in Lahore. It is a partial and unauthentic work.

XXII. " جام جہاں نما " (*Jam-i-Jehan Numa*).—There are two books of this title in Persian noticed by Elliot and Dawson. The one is by Muzzafar Hussain and the other by Qudrat Ullah. In the latter there is a section on Kashmir. It is probably this latter work to which our author refers*.

The author cites the following works of minor importance also in his sources :—

1. " قصص الهند " (*Qasis-ul-Hind*). Tales from Indian History in Urdu, part I by Pyare Lal and part II by M. Muhammad Hussain Azad. The book was printed at Lahore in 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878 & 18 4 A. D. and 1894 A. D.†

2. " واقعات هند " (*Waqiat-i-Hind*).--There are three books of the same title detailed below :—

   (*a*) " واقعات هند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chand & Zai-ud-Din. The book was printed in 1863 & 1865 A. D. in Lahore.

   (*b*) " واقعات هند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chandra Sen and Hanuman Prasad. It was printed in 1866 A. D. in Lucknow.

   (*c*) " واقعات هند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Karim-ud-Din. 17 editions of this book were printed in Lahore, Lucknow and Delhi during 1868-1889 A. D.

---

*History of India Elliot & Dawson, Volume VIII, PP 15, 184.
"India office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-92 and British Museum Catalogue of Hindustani Books page 162."

XVI. " مجموعۂ تواریخ " (*Majmauah-i-Twarikh*) by Birbal Kachru is comparatively a later work in Persian and brings down the account to 1251 A. H. = 1835 A. D. It is useful for the history of the early Sikh rule in Kashmir. A manuscript copy of it exists in our collections.

XVII. "Kashmir Hand Book" by J. Ince in English primarily meant to be a guide for visitors, published for the first time in 1868 A. D. It contains a brief note on the history of Kashmir and describes mainly the routes leading to Kashmir from the Punjab, from Srinagar to Gilgit and Ladakh, as well as description of the flora and fauna. Our author has made use of it mostly in volume I of the present work.

XVIII. "Northern Barrier of India" by Fredrick Drew in English is a popular account of Jammu and Kashmir territories published by Edward Stanford, London in 1877 A. D. It is a selection from the same author's more detailed work, "The Jammu and Kashmir Territories" published by the same firm in 1875 A. D. It describes the physical conditions of the country, the language, faith and manners of the people contemporary political organisation and main routes of the State.

XIX. " تاریخ فرشتہ " (*Tarikh-i-Frishta*) is too well known and needs no detailed notice here. It contains a section on history of Kashmir.

XX. " تاریخ رشیدی " (*Turikh-i-Rashidi*) by Mirza Haider Dughlat Kashghari is the famous history in Persian of the Turks of Central Asia. It has been translated into English by N. Elias and E. D. Ross and published by Samson Low Marston and Co, London in 1895 A. D. It contains useful information about Sultan Said's expedition against Ladakh, Kashmir and Tibet in 1532 A. D., Haider's Conquest of Kashmir in 1541 A. D. and the conditions prevailing here in the last days of Independent Kashmir.

Tarikh-i-Malik Haider Chadura. Tarikh-i-Naryan Koul Ajiz noticed below) and Tarikh-i-Birbal Kachru (noticed below . It contains very interesting appendices on products, arts and crafts and various trades of Kashmir and was lithographed in 1871 A. D. A copy of its exists in the Pratap Public Library Srinagar.

XIV. " گلاب نامه " *Gulab Nama* by the same author is a court history of Maharajah Gulab Singh (1846-57 A. D.) the founder of the last ruling dynasty of Jammu and Kashmir State. The book has been written after the model of Abdul Fazl's Akbarnamah and shares its virtues and vices. It is written in high flown Persian in immitation of the style of Abbul Fazl. It traces the origin and history of the Dogra rulers from the most ancient times and brings down the account of the close Maharajah Gulab Singh's career. It seems to be based mainly on Raj Darshani* a history of Jammu in Persian by Ganesh Dass Badaarah Sadar Daftar-i-Dewani Jammu in the beginning of the reign of Maharajah Gulab Singh though the author does not acknowledge it. The book was lithographed by the Ranbir Prakash Press Jammu and is now available on sale in the Government Press Book Depot, Jammu.

XV. " منتخب التواريخ " (*Muntakhab-ut-Twarikh*) by Pt Narayan Koul Ajiz).—It is a short history of Kashmir from the earliest times undertaken by the author at the instance of Arif Khan, the Mughal Governor of Kashmir in 1122 A. H.=1710-11 A. D. The author compared Malik Haider's florid and diffused translation with the Sanskrit originals collected by Arif Khan, and prepared an abridgement in simple style. Microfilm copies of it have been received in this department, from British collections.

---

*An incomplete copy exists in the Pratap Museum, Srinagar, and microfilm copy of its manuscript in India Office Library has recently been obtained by the information Department of the State.

earliest times to 1828. The book is divided into three parts. Parts I & II deal with the geography and political history of Kashmir and part III with Muslim saints and mystics. Microfilm copies of parts I & II have been received in this department from the British Museum. Part III is rare.

IX. " باغ سلیمان " (*Bagh-i-Suleiman*).—It is a history of Kashmir in Persian verse compiled by Mir Saad Ullah Shahabadi of Kashmir and brings down the account to the reign of Juma Khan (1787—1793 A. D.). It gives an account of princes as well as of saints and mainly follows Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam Dedamari. It has not yet been published. Two manuscript copies of it are available in our collections.

X. " وجیز التواریخ " (*Wajiz-ut-Twarikh* by Mulla Abd-un-Nabi).—It is a short history of Kashmir in Persian up to the regin of Maharaja Ranbir Singh with a short account of Muslim Saints. A manuscript copy of it exists in our collections.

XI. " تاریخ هادی " (*Tarikh-i-Hadi* by Muhmmad Hayat). It has not been possible to locate it.

XII. " پنج مثنوی " (*Panj Masnawi* is a collection of five masnawis in Persian in praise of Kashmir by Salim (D. 1057 A. H.=1647 A. D.), Kalim (D. 1062 A. H.=1652 A. D.) Khisali (Harawi circa 17th century A. D.) Mir Elahi (D. 1063 A. H.=1653 A. D.) and Ahsan (D. 1073 A. H.= 1663 A. D.). Pir Ghulam Hassan's own copy of these peoms has been acquired by this department.

XIII. " گلزار کشمیر " (*Gulzar-i-Kashmir*) by Dewan Kriparam, Prime Minister of Jammu and Kashmir in the days of Maharajah ,Ranbir Singh. This is a history of Kashmir in Persian from the earliest times to 1857 and was compiled by the author at the instance of Mr. Roberts Judicial Commissioner of the Punjab. It is mainly based on Raj Trangni,

IV. " نظام الوقائع یا وقائع نظامیہ " (*Nizam-ul-Waqia* or *Waqai i-Nizamia* by Mulla Muhammad Nizam-ud-Din S/o Sheikh-ul-Islam Mulla Qawwam-ud-Din. It is a supplement of Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam and brings down the account to the time of Dewan Kirpa Ram the Sikh Governor (1827-1831 A. D.). The author of this book died in 1240 A. H. = 1824 A. D.) A copy of it has been seen in the private collections of Moulana Mufti Muhmmad Qawwam-ud-Din Sahib, the present Mufti-i-Azam of Srinagar.

V. " تاریخ مولوی ہدایت الهد متو " *Tarikh-i-Moulvi Hidayat Ullah Mattoo*). This is an earlier supplement of Waqiat-i-Kashmir upto the reign of Juma Khan the Afghan Governor of Kashmir (1787 to 1793 A. D.). The author died in 1206 A. H. = 1761 A. D. The book is quite rare now.

VI. " تاریخ شاهنامہ محمد توفیق سامی و شایق " *Tarikh-i-Shahn meh-Muhmmad Taufiq, Sami and Shayaq*). (in Persain verse).

In imitation of Mahmud Ghazni, Dewan Sukh Jiwan the Governor of Kashmir (D. 1765) entrusted the work of writing a Shahnameh of Kashmir to seven of the contemporary poets namely Sami, Nawid, Rahaj, Matin, Hassan. Taufiq and Shayaq, the last was entrusted with writing a history of saints. The project fell through due to the death of the Dewan. The portion compiled by Taufiq on political history in verse exists and is in our collections The rest are exceedingly rare.

VII. " تعقیقات امیری " (*Tehqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal—D. 1282 A. H. = 1865 A. D.).—This also is a very rare book. It is an adaptation of Waqiat-i-Kashmir, Waqia-i-Nizamia and Lubut-Twarikh-i-Baha-ud-Din Khush-nawis and brings down the account to 1828 A. D.

VIII. "لب التواریخ بهاءالدین" (*Lubb-ut-Twarikh-i-Baha-ud-Din*). It is a short history of Kashmir in Persian from the

The book is exceedingly rare. This department has secured microfilm copies of manuscripts from India Office Library and the British Museum.

III. ''تاریخ ملک حیدر چادورہ'' (*Tarikh-i- Malik Haider Chadura*): The author of this book Rais ul Mulk Haider Malik Chadura accompanied his master Yusaf Khan [son of Hussian Shah Chak Sultan of Kashmir (1563-1570 A D.) and not Yusaf shah Chak the penultimat Sultan of Kashmir as alleged by Rieu and after him by Prof. Storey* to Bengal and later on rose in favour of Nur-ud-Din Jehangir an became a Governor of Kashmir. It is a sort of his family annal in Persian but contains important contemporary evidence for Mughal invasion of Kashmir. He gives an eye witness account of the murder of Sher Afgan and of the way he escorted Mehr-ul-Nisa to the court and won the favour of the Emperor. He says :—

"...در آں هنگام مهرالنسا را جهان گیر شاه پیش خود طلب نمودند و اول چیزے کہ بعرض خدیو جهان مطاع رسانید این بود کہ حیدر ملک و علی ملک کشمیری هر دو برادر خدمات خوب بجا آوردند لایق عنایت و تربیت آند انها را طلب نموده سرفراز باید کرد.... بمجرد رسیدن فرمان واجب الاطاعت هر دو برادر را بدرگاه خلایق پناه حاضر گردانیدند و چون بشرت استان بوسی اختصاص دافتیم بیش ازلیاقت نوازش فرموده درسلک باد یافتگان درگاه اسمان جاه گیتی پناه آفتاب شجاع ابوالمظفر نورالدین جهانگیر بادشاه غازی انتظام یافت بمنصب آدمیانہ و بانعام و اکرام شاهانہ بہ لقب چغتائی معزز گشت و حکومت کشمیر بپاداش آن خدمت بالقب رئیس الملکی کہ منسوب بایالت و امارت آں ولایت باشد سر فراز و ممتاز شد۔

زلطف حضرت شاه جهانگیر
شده حیدر رئیس ملک کشمیر

The last event recorded in the book is dated 10 9 A. H.= 1619 A D. Th book has not been published. Recently the microfilm copies of it have been received in this department from the India Office Library and British Museum.

---

*Reiu's Catalogue Vol. I. P-297 b, Persain Literature by C. A. Storey P-680& manuscript of Tarikh Malik Haider Research Library, Srinagar. Folio 42.

In this connection PP. 15-37 & 71-76 of volume II may please be referred to.

11. " واقعات کشمیر " (*Waqiat-i-Kashmir*), by Khawaja Muhammad Azam Dedamari (D. 1179 A. H.=1765 A. D.). It is a short history of Kashmir in Persian and besides political history, gives a brief account of Muslim mystics and poets of Kashmir. It has been a popular source of information for later writers (C. F. Hadaiq-ul-Hanfia, Tazkira-i-Ulema-i-Hind, Tarikh-i-Gauhar-i-Alam etc.). Its manuscripts are found in all the main manuscript collections in India and England. It has been lithographed by Messrs Ghulam Mohammad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar, under the guidance of the last Persian Chronicler of Kashmir, Mufti Muhmmad Shah Saadat (D. 1952 A. D.). An earlier edition appeared in 1886 at Lahore. Urdu translation of this work by Munshi Ashraf Ali of Delhi College was published in 1846 A. D. in Delhi.

2. " بهارستان شاهی " (*Baharistan-i-Shahi*).—It is one of the earliest histories of Kashmir in Persian by an anonymous author. Popular tradition believes his name to have been Mirza Mehdi. He himself refers to his great grand father in the book as under :—

وجد پدر مسوداین اوراق که ملا حسام الدین نام داشت از غزنی مرید بابا حاجی ادهم شده همراهش بود و در مطبخ وے جماعت درویشان را خادمی میکرد و این بابا حاجی ادهم تازمان سلطان زین العابدین در قید حیات بود۔

Referring to the invasion of Kashmir by Zulkadar in 724 A. H=1324 A. D. he says: —

" تا اکنون که دویست و هفتاد سال گزشت "

This gives the date of starting the compilation as 994 A. H=1586 A. D while the chronogram at the end gives 1023 A. H.=1614 A. D. as the date of completion. He says.—

به پرسیدم ز عقل راست تدبیر
بگفتا " نامهٔ شاهان کشمیر " ۱۰۲۳ هه

11.	Marahan Deva	.. 55	years.
12.	Kaman Deva	.. 55	,,
13.	Chandra Deva	.. 52	,,
14.	Anand	.. 28	,,
15.	Drupad Deva	.. 51	,,
16.	Harnam Deva	... 39	,,
17.	Sulkan Deva	.. 28	,,
18.	Sena Dat	.. 17	,,
19.	Mangala Dat	... 39	,,
20.	Kshemendra	.. 66	,,
21.	Bhima Sena	.. 61	,, 7 months.
22.	Indra Sena	... 46	,,
23.	Sundara Sena	.. 41	,,
24.	Galgandar	.. 45	,,
25.	Bala Deva	... 53	,,
26.	Nala Sen	.. 25	,,
27.	Gokarna	.. 36	,,
28.	Prahalada	.. 11	,,
29.	Bambur	.. 8	,,
30.	Pratapa Sila	.. 36	,,
31.	Sangrama Chand	... 1	,, 4 months.
32.	Lark Chand	.. 31	,,
33.	Beram Chand	.. 45	,,
34.	Vibhikhan (Vibhishana)	.. 17	,,
35.	Bhagavant	.. 14	,,

List of six kings before and one after the reign of Ranaditya is as under:—

1.	Tunjina	.. 191—234	A. D.
2.	Sarabsena	.. 234—282	A. D.
3.	Gandharvsena	... 282—319	A. D.
4.	Lachhman	.. 319—352	A. D.
5.	Surak	. 352—403	A. D.
6.	Vajraditya	.. 403—414	A. D.
7.	Ranaditya	.. 414—474	A. D.
8.	Vainyaditya	.. 474—521	A. D.

of the volume is exclusively devoted to the geography of Kashmir, has a wealth of details and is very interesting. In topography the author, however, does not evince the depth of vision and scholarship characteristic of Sir Aurel Stein in "Ancient Geography of Kashmir" though he covers a much vaster field. The account of flora and fauna, archaeological remains and monuments, ethnographical notes and description of natural calamities as we find them in this volume are very important contributions to our knowledge.

Volume II is devoted to the political history of Kashmir. According to his own statement he had relied on the following authorities: —

1. " وقائع كشمير " (*Waqia-i-Kashmir* : *Allama Ahmed*) already mentioned above. It is from this book that he has taken the account of the thirty-five kings missing in Kalhana's Chronicle as also of the kings who reigned before and after Ranaditya (whose reign according to Kalhana extended over 300 years) from 191 to 414 A. D. and 474-521 A. D. A list of these kings is given below to illustrate the importance of this rare contribution of our author.

List of thirty-five kings whose names and deeds according to Kalhana have perished through the destruction of records is given below:—*

1.	Hiran Deva	.. 30	Years.
2.	Rama Deva	... 69	,,
3.	Vyasa Deva	.. 56	,,
4.	Drona Deva	— 58	,,
5.	Simha Deva	.. 54	,,
6.	Gopala Chand	.. 13	,, 3 months.
7.	Vijayanand	... 25	,,
8.	Sukha Deva	.. 44	,,
9.	Ramanand	.. 57	,,
10.	Sandhiman	.. 65	,,

*Section I, note 72, page 73 Stein's Raj Trangini, Volume I.

From the author's papers in the custody of his descendants at Gamru we have discovered a letter (reproduced below) which shows that Dewan Anant Ram the contemporary Prime Minister persuaded him to compile a geography of Kashmir which eventually forms volume I, of the present publication.

بعالیخدمت فیض موهبت بندگان حضور فیض گنجور دیوان صاحب فیاض زمان مفخر دوران عالیجاه کیوان پایگاه ظهیر سلطنت مشیر مملکت دام اقبالهم‌واجلالهم
میر ساند که

فرمان لازم الاذعان که درباره تصنیف کتاب جغرافیه کشمیر بنام ایس گمنام صادر شده بود پر تو ورود ارزانی فرمود رجای واثق انست که در تسهید و تسویدآن بدل و جان کوشش کرده آید. چونکه تا حال کسے از مورخان کشمیر ذکر مکانات متبرکئه اهل هنود بفارسی ضبط تاریخ نکرده است نظر برآن درتبیئین مکانات اهل هنود از آنجناب امداد و اعانت باید بود. اُمیدوارم که بنام کسے پندت شاستردان ارشاد صادر شود که بموجب کتاب نیله مت پوران وغیره تمامی استهان های دیوی و دیوتا و بیروها وغیره بنده را مترجم گرداند.

احوال ملک نوعیکه بود بدستور. بعض رعایا آباد و بعض مفرور. خیانت کنندگان مغرور مالگزاران مقهور. بدنامی منتظمان مشهور. در آبادی آینده هر بعض جاها گمان قصور. در پے باقی مالیات فتور. بنده در تشریح و توضیح آن معذور.

زیاده آفتاب دولت و حشمت تابنده و درخشان باد.

عرضے

غلام خاکسار حسن شاه

This, ultimately led to the compilation of a complete history of Kashmir from the earliest times to the death of Maharajah Ranbir Singh.

He has Planned his work in 4 volumes. Volume I deals with geography, volume II with political history, while volumes III & IV are devoted to an account of saints, scholars and poets of mediaeval and modern times.

Volume I opens with a brief introduction followed by a discussion on physical and regional geography. Obviously these chapters are based on some cheap text books and there is hardly anything of interest for a modern reader. The rest

During his life-time the author was respected for his learning, winning manners, quick wit and liberal outlook, the qualities which stood him in good stead for the compilation of a complete history of his native land. His intense love for his country and people is nowhere better expressed than in his prayer contained in "اعجاز غریبہ" where he says :—

خداوندا ژٚ رچھتن ملک کشیر
ز آفات زمان و ظلم و تشویر
مسلمان یم چھہ اندر ظلم مجبور
ژٚ کرتک از عنائیت شاد و مسرور

"O! God protect the country of Kashmir from natural calamities tyranny and anxiety, Muslims, who are a helpless prey to tyranny, out of your bounty grant them happiness and joy".

In 1295 A. H.=1878 A. D. when a severe famine coupled with the tyranny of Wazir Punun, the Dogra Governor of Kashmir, caused extreme distress to the people, our author was overwhelmed by the grief. Even at the risk of provoking the Dogra beauracracy he prepared a memorandum in Persian verse and submitted it to Maharajah Ranbir Singh (D. 1885 A. D). It had the desired effect and the people were delivered of the tyranny of Wazir Punun and relief measures were ordered by the Maharajah. This introduced our author to higher circles and when Sir W. R. Lawrence came as Land Settlement Commissioner, Pir Ghulam Hassan was selected by him as his guide in ascertaining local conditions and assessing hardships from which the local peasantry suffered. He acknowledged the services of the author in his book, "The Valley of Kashmir" in these words:—

*"My knowledge of Kashur (Kashmiri Language) is chiefly limited to a colloquial acquaintance with terms in common use in village and agriculture life. What else I have learnt I owe to Pir Hassan Shah, a learned Kashmiri, whose work lies entirely among the villagers".

---

*"Valley of Kashmir" by W. R. Lawrence, published by Henry Frank; London, 1895, P-454.

"I travelled in every direction and met many of the great men of the day".

It was during these travels that he secured a copy of "وقائع کشمیر" (*Waqia-i-Kashmir*) by Allama Ahmed the poet laureate of Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir from Mulla Mahmud, an Afghan inhabitant of Pindori village in Rawalpindi District now in Western Pakistan. It is a translation of a history written in Sanskrit namely "Ratnakar Puran". It contains an account of thirty-five kings who ruled over Kashmir five thousand years ago and also of seven kings who ruled from the end of the second to the beginning of the sixth century. These accounts were lost to history*. Our author used this book with benefit for the portions of his work dealing with ancient Kashmir as will be seen presently.

Pir Ghulam Hassan wrote with equal facility in Persian and Kashmiri. In addition to the present work he composed the following also:—

1. "گلستان اخلاق" (*Gulistan-i-Ikhlaq*.—A long moral peom in Persian composed in 1283 A. H. = 1866 A. D. It has not yet been printed. A copy exists in our collections.

2. "خریطه اسرار" (*Kharita-i-Asrar*).—A compilation in Persian on almanacs, astrology and medicine composed in 1286 A. H.=1869 A. D. A manuscript copy is in the possession of the author's descendants at Gamru. It has also not been published so far.

3. "اعجاز غریبه" (*Aijaz-i-Ghariba*). A long peom in Kashmiri describing the miracles of the prophet and containing a brief autobiographical note at the end. It was composed in 1299 A. H.=1882 A. D. and has been lithographed by the Matba-i-Mujjaddadi, Amritsar in 1911 A. D. and Messrs Ghulam Mohmmad Nur Mohmmed. Publishers, Srinagar in 1938 and 1943 A. D. respectively.

---

*See J. A. S. B. Volume IX No. 5, 1913, P-195

The family, however, fell on bad days during the Sikh rule and migrated to Gamru in Pargana-i-Khuihama as he himself says :—

سکو یلہ بند کور جٔگیر سونوی
لگوٗئی در کھویہامہ بابہ میونوی

"When the Sikhs confiscated our jagir, my father settled down in Khuihama".

Shaiwa was very anxious for his sons to shine as accomplished youngmen. This is evident from the closing chapter of his Majm'uah in which he offers advice to them.

Pir Ghulam Hassan completed his early education at the feet of his father and later on acquired knowledge of Tib (Greek medicine) this amply equipped him for his ancestral profession of a religious preceptor and a physician. He had a great veneration for the family saint Makhdum Sheikh Hamza who first initiated the family in the fold of Islam as he himself says in " اعجاز غریبہ "

سہ اوسوم از سعادت جان تقدیر
جناب شیخ حمزہ ڈیوم پنٕن پیر
جلس میانس تمی دت تاج اسلام
کورن تس شیخ غازی ناو زاکرام

"By divine bounty I had the good luck of having Sheikh Hamza as my religious preceptor ; it was he who gave the crown of Islam to my great grand father and blessed him with the name of Shiekh Ghazi".

Our author was, however, later on initiated into the Naqashbandi order of Muslim mystics by Khawajah Muhammad Tashkandi.

Our author travelled extensively over the Punjab and parts of Afghanistan and met some of the renowned personalities of his time as he himself says in " اعجاز غریبہ "

سہ کر سیر و سیاحت ہر کوانہ ستھاہ ڈیٹھم بزرگان زمانہ

* Opt. Cit.

INTRODUCTION.

IN the North West of the Valley of Kashmir is situated the small but picturesque village of Gamru overlooking the Wular Lake. It is about a mile and half from Bandipora and used to be a flourishing centre of Gilgit and central Asiatic trade. It was in this village that our author Pir Ghulam Hassan *alias* Hassan Shah was born in 1249 A. H. = 1833 A. D. His father Hafiz Ghulam Rasul Shaiwa (D. 1288 A. H. = 1871 A. D.) was himself a good scholar of Persian and Arabic and greatly interested in Muslim Mysticism and in literature. His poetic and literary talent is evident from his long poem entitled "Majmuah-i-Shaiwa". It is here that Shaiwa alludes to the early history of his family and traces his lineage from Ganesh Koul Dattatraya or Ghazi-ud Din Koul who embraced Islam at the hands of Makhdum Sheikh Hamza (D. 984 A. H. = 1576 A. D.) the celebrated saint of Kashmir. Shaiwa's account also throws light on the later traditions of learning and piety in the family. Perhaps the most illustrious scion of this family was Sheikh Muhammad Fazil (D. 1150 A. H. = 1737 A. D.) who was awarded a jagir by the Mughals and who settled in Mohalla Zoonimar in Srinagar. Referring to him our author says in his book " اعجاز غریبہ "

بعہد خود سو اوسوی شیخ کشمیر
زشاهان چغت تس اوس جاگیر

"In his times he was the Sheikh of Kashmir; from the Mughal emperors he had received a jagir".

---

*Printed in Mataba-i-Mujaddadi Amritsar, 1911, P-97.

